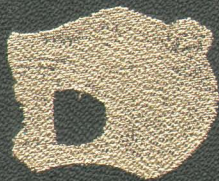

МИКОЛА АРКАС

ІСТОРІЯ ПІВНІЧНОЇ
ЧОРНОМОРЩИНИ

MYKOLA ARKAS

HISTORY OF THE NORTHERN BLACK SEA REGION

VOLUME I.

1969

Published by: The Studium Research Institute Inc. and „Homin Ukrainy” (Ukrainian Echo)
140 Bathurst St., Toronto 2B, Ont., Canada

МИКОЛА АРКАС

ІСТОРІЯ ПІВНІЧНОЇ ЧОРНОМОРЩИНИ

ТОМ I.

ВІД НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ
ДО ПОЧАТКІВ ФОРМУВАННЯ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

diasporiana.org.ua

1969

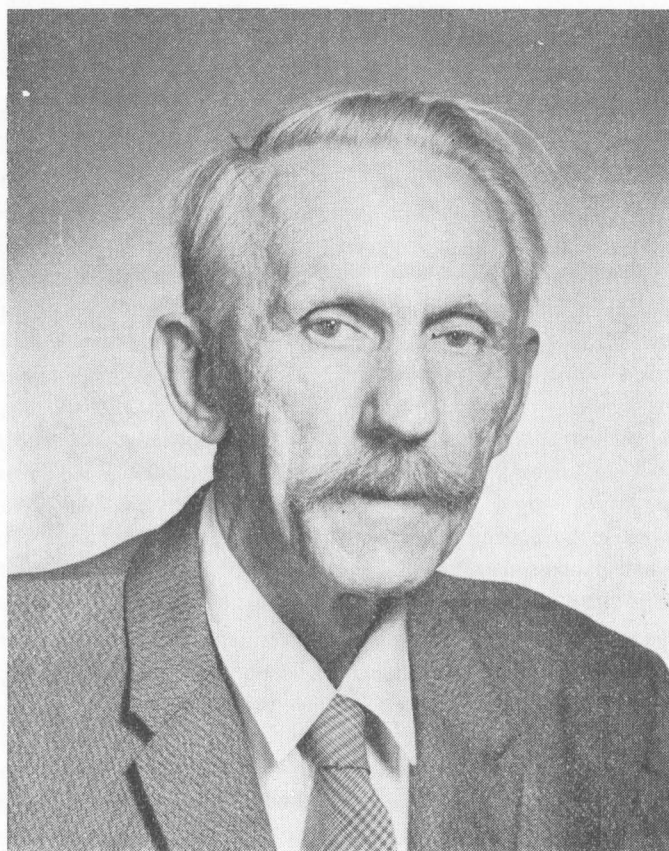
Накладом Дослідного Інституту Студіум Інк. і Видавництва „Гомін України”
Торонто, Онт., Канада

БІБЛІОТЕКА ВИДАВНИЦТВА „ГОМІН УКРАЇНИ”

Ч. 37

Всі права застережені

Copyright

Микола Аркас

ВСТУПНЕ СЛОВО

Праця, яку маємо перед собою, є, властиво кажучи, першою в нашій історіографії, та й в літературі взагалі, в цілості присвячена геокультурній основі нашої Батьківщини — Причорномор'ю.

Розуміється, були й раніше праці істориків Запорожжя — А. Скальковського (1885 р.), Д. Яворницького (1895 і пізн.), але в них досліджувалися ті терени в аспекті, переважно, військово-історичнім (козацтво та побут). Труд доктора Миколи Аркаса, є першою широкозорою монографією тієї, історично вельми важливої, епохи нашої Батьківщини, яку ми зємо передісторичною й древньо-історичною, епохою, коли наші пращури творили своє буття. У спеціальній літературі, історія тієї прадавньої минувшини нашої землі, історіографічно висвітлена досить повно (Том I-ий „Історії України-Руси” проф. М. Грушевського), але вже біологічні, тим паче, культурні чи історіософічні, сторони тієї теми, за винятком трудів Ф. Вовка, В. Хвойки, особливож, проф. М. Ростовцева, а в наш час, проф. В. М. Щербаківського та проф. д-ра Я. Пастернака, — досліджувани були скупо або фрагментарно.

Ближче зацікавлення коліскою нашого народу — лісостеповою зоною обабіч Дніпра та широкодолими степами, — це явище останнього півстоліття. Стимульоване воно було самим перебігом історичних подій, а також, окремими спробами їх історико-філософічного осмислення і то, в різних напрямках національно-духової творчості, також, — в мистецтві; наприклад, з'явлення київської, т. зв. неокласичної школи в поезії двадцятих років, коли чергова навала північно-східньої варварської стихії, примусила найчутливіший орган людського ества — поезію, — пригадати й нагадати нації про її античну минувшину. Для кращого сприйняття змісту цієї книги, необхідно зупинитись над особою її автора.

Народжений 14-го вересня 1898-го року у Миколаєві над Південним Бугом — Гипанісом, Микола Аркас походить з родини, добре в нашій новітній історії знаної. Авторів батько, теж Микола (1852—1909 р.р.) — відомий автор популярної „Історії України-Руси”, написаної для молодшого сина, автора цієї книги. Сучасник М. Лисенка, — він скомпонував оперу „Катерина”, що не сходить з репертуару й досі.

Дід автора, генерал-ад'ютант, адмірал і командир Чорноморської фльоти та портів й військовий губернатор міста Миколаєва, з походження

був греком, а іменем — теж Микола; брат адмірала, авторів дід-у-других, генерал-лейтенант Захарій Аркас, був одним з перших археологів-аматорів Криму й лишив кілька по собі праць. Прадід автора, Андрій Аркас, що потай виемігрував з Греції року 1793-го, був автором паралельного словника на десятьох мовах, які знав досконало.

Отже, ці родинні відомості, може найліпше схарактеризують атмосферу й традиції, в яких зріс і виховався автор цієї книги, степовик-чорноморець з крові й кости, та пояснять його вроджену схильність до української старовини, його любов до батьківщини його дідів — блакитної Еллади.

Що ж до вартостей чисто наукових цієї книги, то незайвим буде навести оцінку її безсумнівним авторитетом, доктором Ярославом Пастернаком.

„Автор виявляється одним з передових українських істориків на еміграції, так античного, як і княжого періоду нашої історії... Праця його являється цінним вкладом в історіографію України... Деякі частини його праці, як, приміром, опис життя Пантікапаю чи зруйнування Ольвії гетами, — читається, як історичний роман”.

З листа д-ра Я. Пастернака

Недивно: — автор є сином тієї землі — Березань, Ольвія, Буг-Гипаніс, Бористен, Гилея, велешумна повідь Евксинського моря, предки, які бились з турчином за волю Еллади, — все це для нього не архаїзми, а жива, немеркнуча сага, яка лунає з минулих століть. Може тому й перекладові з грецької мови Гомерової „Іліади”, що невдовзі побачить світ, Микола Аркас присвятив стільки літ творчої праці.

Евген Маланюк

Нью-Йорк, 1965

ІСТОРІЯ ПІВНІЧНОЇ ЧОРНОМОРЩИНИ З ДІБ ПРАДАВНИХ І ДО ЧАСІВ КОЗАЧЧИНИ

(Популярний нарис)

Цю книгу присвячую пам'яті незабутніх батьків моїх Ольги Іванівни та Миколи Миколайовича, — вірній дружині моїй Валентині Яківні, що ласкою своєю та своїм піклуванням дала мені змогу, вчас трудних життєвих обставин, писати й довести до кінця цей скромний і невибагливий подарунок нашому народові й любому синові Миколі.

СИ-КЛІФФ, США, листопада 12-го дня,
Року Божого 1964.

ПЕРЕДМОВА

Кладучи перед шановним читачем цю книгу, автор свідомий того, що зміст її має багато недоліків і що не вичерпує повністю завдання, поставленого автором перед собою. Але, й в такому опрацюванні, — автор сподівається, — що певну вартість труд цей має і що певну користь землякам принесе; зміст бо цієї книги показує й доводить, що natura non facit saltum, що історичні діяння на теренах нашої Батьківщини проходили безперервно й послідовно, що з одних зроджувались другі, що поступ культурного й побутового розвитку йшов етапами, стисло зв'язаними між собою, незалежно від того були чи не були кривно споріднені їх представники. Цей безперервний процес повільної і многогранної еволюції розвитку людини на шляху історії в наших краях, можна простежити з найдавніших часів палеоліту й аж до сьогоднішнього дня.

В тисячоліттях і століттях, спадщина береглася й передавалася з рук до рук тими племенами й народами, які жили й трудилися на нашій землі, один за одним сходячи з історичної сцени в безвістя. Ця безпе-

рервність і послідовність еволюційного процесу торкається й фізичної структури людини, й визрівання її інтелекту, матеріальної культури її і культури духової, побуту й життєвої місії тих народів і племен, які з-правіку з'являлися на наших теренах, там жили і, виконавши призначене їм Долею завдання, зникали, передавши плоди своїх трудів нащадкам. Нащадки ці продовжували послідовно працю предків, удосконалювали й розгалужували надбання їх розуму, їх життєвого досвіду та праці. В наслідок цього, людність нашої Батьківщини все вище й вище піднімалася по щаблях культурного й побутового розвитку.

Від часів палеолітян і неолітян, від часів т. зв. „трипільської культури” IV—II тисячоліть до Р. Х., до нас простягся неперервний шлях, нерозривна ланка буття: ми живемо в них, вони живуть в нас... Довести це являється одним з найголовніших завдань цієї праці. Кров і плоть сучасного українського народу відмінна від крові й плоти інших братніх слов'янських народів, бо кров і плоть наша просякла кров'ю й плоттю безлічі тих племен і народів, які довший чи коротший час жили в просторах нашої Батьківщини, цієї широкодолої арили міграційних стихій. Кров ця і плоть впливали й досі впливають і на фізичний вигляд, і на нашу психіку, і на наші побутові при звичаєння; відбиваються вони і на нашій мові, і на нашій вдачі, на нашому світогляді, світорозумінні та світоуявленні, на наших інстинктах і вимогах до життя, на наших життєвих стремліннях та інтересах. Історія ніколи не йшла, не йде і не йтиме манівцями, наосліп; кожен крок її диктується непохитними в своїй сталості законами Буття, тієї Конечності-Ананке, яка є найвірнішою подругою Долі-Мойри. Ходу її ніхто і ніщо не може припинити, скерувати в інший бік, повернути назад. Шлях свій вона сама ходою своєю прокладає, лишаючи за плечима безпочатковий тор подій: — Минувшину. Зроджена Життям, Історія є вічна, невмируща, як те Життя, що „смертю смерть здолало”. Вона не мала початку й не матиме кінця...

Справжня історична наука починається з того часу, з якого починають промовляти до нас писані джерела. Джерелознавство, зафіксовані письмом оповідання про події минувшини, являються найважливішим і найціннішим конкретизатором людського буття. Туди, в півтисячоліть, куди історія не заглядає, дослідницька праця йде помацки, непевним, спотикливим кроком. Труд тих археологів, які присвятили себе дослідженню праісторії, неможна було б ніколи здолати, коли б не рештки матеріальних культур прадавніх людей забутого імені, коли б не рештки їх жител та могильників. Ці залишки дають змогу науковцям, копіткою працею, хоч приблизно, хронологізувати час їх життя, клясифікувати його стадії в певну систему, становити, приблизно, межі розповсюдження даної культури, розвитковий рівень її носіїв, щаблі, якими йшла їх побутова еволюція, більш-менш, правдо-

подібно, вияснити ступінь споріднености одночасних чи йдучих за собою культур, послідовности їх розвитку та еventуальні катастрофи, які перетинали їхнє життя. Але, мовчанка Забуття —непереможна; вона навіки зімкнула свої уста. Всі зусилля, вся ревність представників науки, які шар за шаром розкопують земну персть, добуваючись до заповідних нетрів праісторії, — досі не спромоглися відкрити їх таємницю.

Все ґрунтується тут на припущеннях, на приблизности, на типовості артефактів, на хронології культурних верств, — проте, самих творців тих культур передісторичних, не розшукати на безкраїх ланах Вічности. Всі реляції відносно цього, неминуче починаються й кінчаються словами „приблизно”, „можливо”, „імовірно”, „правдоподібно”, „дасться думати” і т. д. На нашій Батьківщині існував цілий ряд передісторичних культур, які не любили жити в замкненім крузі. Умовно, ми іменуємо їх назвами місцевостей, де були знайдені найхарактерніші чи найбагатші їх рештки, за своерідністю їх керамічної індустрії чи за похоронним обрядом їх творців. Ці „анонімні” пракультури являються, однак, основою всього дальшого розвитку людства, розгорнення його дотепу та здібностей, життьових традицій. Вони були кореневищем його родоводу. Вони і ніхто інший, були підвалиною сучасного злету техніки, досягнень матеріяльної й духової культури сьогоднішнього дня, сьогоднішньої людини.

Наша Батьківщина, з давен-давєн, поділялася на три зони: зону лісостепову, зону степову й зону приморську; четверта зона лісова заходила в її межі тільки своїм південним узліссям. Ці топографічні й геофізичні особливості нашої Вітчизни, в бутті наших пращурів, відогравали величезну ролю й обумовлювали увесь хід нашої історії.

Аж до середини XVIII-го століття нашої ери, лісостеп був конструктивним чинником її, а степ — деструктивним і часто рішальним у деякі періоди її походу. Упродовж тисячоліть, степ цей був ареною боротьби осілого хліборобського люду з безліччю кочових орд, що бурним потоком, раз-у-раз, устрімлялися із сходу в його зелені обшири. Масові навали цих диких степовиків зупиняв звичайно широководний Славута-Дніпро, коли ж щастило їм здолати його, то спиняли їх вали городищ, лісові хащі та безліч річок Правобережжя. Але траплялося й таке, що наїзник перемагав усі перепони й страшенно спустошив край осілого люду. Так бувало від непам'яти і аж до середини XVIII століття. Упродовж тисячоліть, за степ і за ріллю провадилась запекла боротьба осілих племен з кочівниками.

Родючий чорнозем, масний та пухкий, цілина, поросла соковитою травою, були однако привабливими і для орачів, і для номадів-скотарів. І це сусідство з „Диким Полем”, вічна загроза ворожих нападів, вічне змагання хліборобського населення з вітрогонами-кочівниками,

виховали в нас войовничість, витривалість, упертість, працьовитість та невимогливість, обережність й недовірливість, а разом виплекало в нас зворушливу прив'язаність до ріллі, до кожного клаптика чорноземної персті, яка, від непам'яти, була нашою годівельницею, від непам'яти, поливалася нашою кров'ю. Степове ж безмежжя оповите сизим серпанком таємничої даліни, породило в нас романтичну любов до неї. І в поезії нашого народу, в його епіці-думах, в його ліриці-піснях, — любов ця лунає до наших днів. Думи ці й пісні зродила душа й мрія нашого народу не в козацьких часах, як дехто думає, а сотні, може й тисячі літ, раніше. Про це свідчить хоч би геніальне „Слово про похід князя Ігоря на половців” у 1185-му році. Це теж дума, а невідомий творець її й співець — теж кобзар... Завдяки степові цьому, панорама нашої історії не була подібна до панорам історії інших народів; вона була надзвичайно мінливою, бурно-драматичною і повсякчас заслонялася димом пожеж. Отож, роля степу в нашій історії була величезна, а тому автор і приділяє йому в своїй розповіді чільне місце. Степ у нього виступає одним з найголовніших персонажів подій.

З цього і до цього степу в автора звідусіль розбігаються і звідусіль збігаються шляхи, по яких голосно ступає історія. Биті шляхи ці сполучали степ і всю решту нашої Батьківщини з архаїчними цивілізаціями Малої, Передньої й Дальньої Азії, з Кавказом, з Егесю, з Грецією та Римом, з близьким та далеким Заходом, з близьким та далеким Сходом і, навіть, з Північчю. Але, в історичних подіях, в історичнім аспекті, не тільки степ диктував свою волю довколишнім країнам: — і сам він, і ті довколишні країни, зазнавали сильного культурного впливу із-зовні, який чим далі, тим помітніше, відбивався на їхнім буттю, чим далі, тим сильніше приборкував агресивний динамізм та сваволю степу, щоб, у решті-решт, обернути його гегемонів в орачів, а зелене тло його — в ораницю. Все ж рало й воли, символ хліборобської культури, перемогли коня, символу кочової стихії і степ широкодолий заколосився золотими хлібами скрізь там, де раніш срібними хвилями гуляв буйний вітер по тирсі. *Autor facit, quod potuit* *); однак, поруч з тим, не претендує на науковість своєї праці й називає її „популярним нарисом”. В останніх десятиліттях постала сила-силенна всіляких нових теорій, тверджень, здогадів та гіпотез, які не тільки спростовують чимало раніших історичних догм і, здавалось би, аксіом, але й принесли з собою багато каламутного намулу, який забруднив дорогу до пізнання правди. Скажім, наприклад, про такі питання, як питання про етногенезу т. зв. „трипільців”, кімерійців, різних „скитських” племен, названих Геродотом, тракійців, гетів, русів, варягів, болгарів і т. д., про місце положення декотрих старовинних міст і цілих країн, про ролю праслов'ян в добах передісторичних, про межі й місце

*) Автор робить, що може (що в його силах).

їхньої прабатьківщини і про границі їх пізнішого розселення, тощо. Всі припущення й твердження в ділянці таких питань зобов'язують дослідників уважливо, критично і сумлінно студіювати і аналізувати їх, одвіваючи полову від зерна, переводити оцінку здобутих скарбів і визначати належну сторінку в книзі Буття.

Всі найновіші теорії та гіпотези не були досі остаточно перевірені, об'єктивно проціджені крізь сито дослідників, не були в достатній мірі окреслені, визначені та аргументовані. Вони й досі перебувають, так би мовити, в стадії ферментації та дискусійности і це затьмарює перспективу історії. З цієї причини, автор, не даючи першенства тій чи іншій теорії, часто лишається на старих, досі загально прийнятих й не спростованих, тезах, хоч декотрі з них, чим далі, тим більше втрачають під собою ґрунт.

Автор цього нарису, щоправда, бере на себе сміливість висловлювати подекуди власні міркування, але вони нікого ні до чого не зобов'язують, бо сам автор не являється науковим авторитетом, словам якого вірилось би беззастережно. Він пам'ятає, що *litera scripta manet*, а потім, що *errare humanum est*. Тому скрізь у таких випадках він уживає вираз припущення „мабуть”, „можливо”, „дасться думати” і т. д.

В нашій історіографії подибується обмаль творів, які б, обговорюючи історію Руси-України, довше й докладніше зупинялись би на прадавнім періоді її, основі всього дальшого буття нашої нації.

Звичайно, лиш коротко й поверхово торкнувшись його, історики роблять атлетичний скок, щоб зразу ж опинитися в стольнім Києві часів Аскольда та Дира і з цього саме часу починається у них широко-мовна розповідь. А тим часом, вони забувають, що Київ існував *ante hominum memotiam* і що був він вже тоді насліддям кількатисячолітньої, маловідомої нам, історії, яка, крок за кроком, підготовляла постанову Руської Великокнязівської Держави. Ця держава мала за своїми плечима давній, пройдений вже нею, історичний шлях, мала свій родовід, сягаючий до IV-го тисячоліття до Христової ери, мала своїх князів, мала своїх попередників в особі, досі нам невідомих, або лиш туманно відомих, державних утворень слов'ян і не-слов'ян. Історія її була насичена далекосяглими подіями, яких вона або зовсім не зберегла, або зберегла в своїй пам'яті лишень частинно, і які обійти ніяк не можна.

Не можна і на мить забувати, що наша історія й наша державність, — це монумент, створений десятками століть і багатьма десятками поколінь, що постамент його закладали ще хлібороби „трипільці” своїм потом і кров'ю. Отже, ґрунтуючись на цих фактах, автор поставив перед собою завдання показати в розповіді своїй, що сучасне буття нашого народу коріниться в неосяжній далечі бувальщини, що воно міцно зіп'яте з нею, що народ наш — нащадок й паросток її. З огляду на вищесказане, саме на цій прадавній епосі нашої минувшини, автор

зосереджує свою увагу й присвячує їй в своєму нарисі багато місця, бо уявити собі суцільну постать без голови — неможливо. Розповідь свою він доводить до часів козаччини, бо, починаючи з цього періоду, дальша історія нашої Батьківщини досить докладно й всебічно освітлена. Пам'ятаючи, що *horaruit*, автор поспішався довести свою розповідь до кінця, не ставлячи до неї великих вимог.

Лишаючи хоч як невибагливу лепту народові українському на пам'ять про його далеких предків, він прохає шановних читачів не ремствувати на нього за численні недоліки його твору й пом'янути його не злим, тихим словом. Автор висловлює свою глибоку подяку славному археологові, докторові Ярославу Пастернакові, який прихильно поставившись до цієї праці, цінними вказівками своїми допоміг авторові виправити чимало огріхів у тексті. Далі, складаю глибоку подяку славному поетові, інженерові Євгенові Маланюкові, який написав вступне слово до нарису, редакторові І. Вараниці та хвальній Дирекції видавництва „Гомін України” в Торонті, які ухвалили труд цей видати книгою, докторові Б. Стебельському й докторові С. Я. Парамонову з Канберри, а також друзям, які, чи то порадами, чи моральною підтримкою, допомогли авторові докінчити його труд. Щира подяка визначним письменникам і поетам Л. В. Полтаві, докторові Ф. М. Мелешкові, інженерові К. О. Плохому та Г. О. Лозенкові-Діброві, а також, князеві П. П. Ішееву, який допоміг авторові придбати друкарську машинку, й любому синові Миколі, який крім іншого, поміг роздобути необхідні ілюстрації до цієї книги.

Працю започато було для 12-го жовтня року Божого 1963-го, закінчено для 12 листопада року Божого 1964-го, остаточно виправлено й поповнено новим матеріалом 14 вересня 1967 року.

ВСТУП

*. . . Могили, високі могили, —
На вітер розкидані сили,
По вітру розвіяні думи
Давно спорохнілих дідів . . .*

*6. III. 1927 р.
Чехо-Словаччина,
Ржевнице.*

Уявлення про безлюдність, про пустопорожність степових та лісових просторів нашої Батьківщини в старобутніх часах, — надто релятивне. Вони ніколи не були цілковитою глухоманню, доменою дикого звір'я та дзвінкої тиші.

Люди, від непам'ятних часів, жили і в її степах, і в її лісах, головним чином там, де плинули ріки, — ріки ж бо були в ті прадавні часи єдиним, більш-менш безпечним, шляхом, найвірнішим орієнтиром та щедрим годівельником прибережного населення. Археологічні дослідження на теренах України виявили не тільки присутність, більш, як на тридцяти місцях, а саме, в басейні Дніпра, Дністра, Десни, Дінця, в Криму та в Приозівщині, людини типу неандертальського, що жила в мустьєрську добу палеоліту, але і єдиний слід ще старшої, т. зв. гайдельберзької, пралюдини доби шельської, на який надібав рискаль у Луці Врублівецькій коло Кам'янця Подільського.

Тодішня пралюдина ще не дійшла до освоєння природи і цілком залежала від її забаганок та примх.

Але все ж таки, була вже то мисляча істота (*homo sapiens fossilis*) із сильно розвинутими інстинктами, які допомагали кволу розумові її боротися з оточенням. Вже тоді, у пралюдини позначалися зародки винахідливості, сприту й упертої наполегливості в боротьбі і в стосунках з довколишнім світом, на явища якого вона вже реагувала більш-менш індивідуально.

Розум її ніколи не спав і не знав застою; поволі, але невпинно, він розвивався, поглиблювався, набирал логічності, ставав гнучкішим та дотепнішим. З самого початку свого існування, людина вже думала

про завтрашній день і намагалася оборонити і забезпечити себе від голоду, спраги, від ворожої сили і від інших, фатальних для неї, несподіванок.

Отож, дитинство людства відрізнялося від дитинства людини тим, що воно цілком полишене було на власні сили. Йому ніхто не допомагав в колисці, ніхто не вчив робити перші кроки; воно самотужки покинуло її й рушило, з кожним кроком упевненіше, шляхами Буття.

ПАЛЕОЛІТ ЧИ СТАРО-КАМ'ЯНА ЕРА *)

Кам'яна ера поділяється археологами на чотири стадії розвитку, а саме:

- А. На добу старо-кам'яну чи палеоліт,
- Б. На добу середню чи мезоліт,
- В. На добу ново-кам'яну чи неоліт і
- Г. На добу кам'яно-мідяну чи енеоліт.

В свою чергу, палеоліт поділяється на шість розвоєвих шаблів, а саме:

- 1. На добу шельську: давніше, ніж 300,000 літ тому,
- 2. На добу ашельську: — 300,000 — 100,000 літ тому,
- 3. На добу мустьєрську: — 100,000 — 40,000 літ тому,
- 4. На добу оріньяцько-солютрейську: — 40,000 — 25,000 літ тому,
- 5. На добу мадленську: — 25,000 — 8,000 літ тому і
- 6. На добу пізньо-старо-кам'яну чи епіпалеолітичну: — 13,000 — 8,000 літ тому **).

Остання, разом з попередньою добою мадленською, були предтечами мезоліту. Всі вищеназвані доби, в свою чергу, знов таки, поділяються на періоди проміжні, себто, на старі, середні й нові. Отже, скажім, мадленська доба має три розвоєві стадії: а) старо-мадленську, б) середньо-мадленську, в) ново-мадленську і т. д.

ДОЛІШНІЙ ПАЛЕОЛІТ.

Доба шельська була другою міжльодовиковою фазою ***). Підсоння тоді було тепле, вологе й парке, з частими атмосферичними опадами. В Європі тоді, крім іншої теплолюбної звірини, водилися гіпопотам

*) Головним путівником авторової розповіді про передісторичне життя нашої Батьківщини був дорогоцінний труд д-ра Я. Пастернака „Археологія України”, (Торонто, 1961).

**) Всі п'ять діб, за виїмком шостої, мають назви місцевостей де були викриті найхарактерніші сліди їх.

***) Кліматичні зміни відбувалися у нас, приблизно, так: а) Зледеніння I — 600,000 — 550,000 літ до Р. Х., б) Міжльодовикова чи інтергляціальна фаза I — 550,000 — 470,000 літ, в) Зледеніння II — 470,000 — 430,000 літ, г) Міжльодовикова фаза II — 430,000 — 230,000 літ, ґ) Зледеніння III — 230,000 — 180,000 літ, д) Міжльодовикова фаза III — 180,000 — 110,000 літ, е) Зледеніння IV — 110,000 — 12,000 літ тому.

(Hippopotamus), древній слон (Elephas antiquus), носорожці (Rhinoceros Merck. etruscus), великорогі олені Elaphus megaceros), олені-велети (Cervus giganteus), зубри (Bison prisus), дикі коні-тарпани (Equus caballus fossilis) і т. д. Шельці були номадами; вони переходили з місця на місце, блукаючи пралісами й збираючи дикоростучі плоди, їстовні корінці та ягоди. Отож, збиральництво було у них головним апровізаційним заняттям. Звіроловцями ставали лиш з необхідности, коли доводилось битися з звірем, обороняючи своє життя. Оборонною зброєю були ломаки-киї та гострі дрючки і палиці. Крем'яне приладдя хоч і вироблялося, але дуже примітивно й часто-густо задовольнялися необробленими гострими уламками кременю та каменю. Шельці мали фізичний вигляд т. зв. гайдельберзької пралюдини (homo Heidelbergensis), щелеп якої було знайдено коло міста Гайдельбергу в Німеччині. Гайдельберзьці стояли на початковім етапі інтелектуального розвитку і, очевидно, мали сильно розвинуті інстинкти.

Вогонь хоч і був вже їм знаний, але користуватися ним вони ще не вміли і споживали сире м'ясо й неварену страву. Існують здогади, що шельці прийшли до нас берегами Чорного моря з півдня.

Доба *ашельська*. Підчас тривання цієї доби, льодовики знов почали насуватися з півночі. На теренах України запанувало сухе, помірковано-холодне підсоння, дужчали північні буревії. Під впливом цих кліматичних змін, зникали деякі породи теплолюбних тварин. Зник, наприклад, древній південний слон, гіпопотам, шаблезубий тиграхайрод (Machaerodus cultrivus), носорожець (Rhinoceros Mercenii etruscus) і т. д. Їх заступають фльора й фауна помірковано-холодного підсоння. Пасуться й жирують тоді в наших просторах тварини, призвичаєні до холоду й морозів. Це волохатий мамут (Elephas primigenius*), шерстистий носорожець (Rhinoceros antiquitatis), печерний лев (Panthera speluca), бурий печерний ведмідь (Ursus arctos), печерна гієна (Crocuta speluca), вовк звичайний (Canis lupus) і вовк червоний (Lyon alpinus), лисиця (Vulpes vulpes), борсук-харсун (Meles meles), корсак (Vulpes corsae), дикий кінь-тарпан (Equus caballus fossilis), вівцебик (Ovibus moschatus), лось (Alces), песець (Alopex lagopus) тощо. На старих місцях лишаються: зубр (Bison prisus), олень-велет (Cervus giganteus), олень великорогий (Elephas megaceros) і т. д.

Листяний ліс помалу стає шпильковим. Ашелєць вже не таборував під одкритим небом, а знаходив собі природні сховища-прикриття від стужі. Тепер він улаштовувався в печерах, в нішах, прикритих навісами скель, ставав троглодитом. Найдорогоціннішим надбанням тодішньої людини, її буття, було знайомство з огнем і застосування його до потреб людини. Патлатий „Прометей” — азілець, безкарно вкрав його у богів і тим самим став незабутнім добродієм людства. Підкорення

*) В Україні знайдено досі понад 2000 скелетів мамута.

вогню людиною було надепохальною подією в історії і було найголовнішим стимулом її прогресу.

Отож, на стійбищах азільців палали вже вогнища і, завдяки їм, люди переможно боролись з холодом і почали їсти варену та печену страву. Сюди, до цих стійбищ, азільці зносили й стягали трофеї ловецьких рейдів, оббілювали і вичиняли шкіри — початок чинбарства; тут проходило все їх життя, вся творча їх праця, яка, в обробці кременю вже значно удосконалилась в порівнянні з обробною технікою шельців.

В Україні, сліди стійбищ ашельської людности виявлено покищо лишень в сімох місцях Подніпровщини та Подністровщини. Це, однак, не значить, що ашельці були тільки випадковими заблуканцями в наших просторах, — стоянок їх просто не пощастило досі знайти.

Мустьєрська доба визначалася тим, що на Європу знов наповзли льодовики. Призвичаєні до стужі мустьєрці, займалися, головним чином, ловецтвом і вживали для боротьби з лютим звірем загострені ратища — прототип списів та ощепів. Техніка шліфування й оббивання кременю значно пішла вже вперед; знаряддя з нього набуває більш усталених форм, має певне призначення. Холод ще перед добою мустьєрського нашттовхнув людину на думку чимсь прикривати своє тіло. Первісна одежа її, — це шкіри й хутра вбитих звірів, усамперед, ведмедів та печерних левів. Було вже, очевидно, й шкіряне взуття: — шмат шкіри, обмотаний довкруги ніг, перев'язаний шкіряним мотузком. Мустьєрець мав вигляд і статуру т. зв. „мустьєрської” чи „неандертальської” людини (*Homo Neanderthalensis*): короткий, плескуватий ніс, низьке чоло з вистаючими надбровними дугами й вилицями, глибоко посаджені очі, широкі уста, міцні зуби, мало розвинуте підборіддя. Неандерталець був кремезною, присадкуватою істотою дужої сили, короткошиєю й широкоплечою. Природа тоді була арктичною з тундрою й мерзлими моховищами, звірина — холодолюбна. Очевидно, що мустьєрець жив у печерах та в гротах, якщо їх находив. Доба мустьєрська була останньою добою долішнього чи древнього палеоліту.

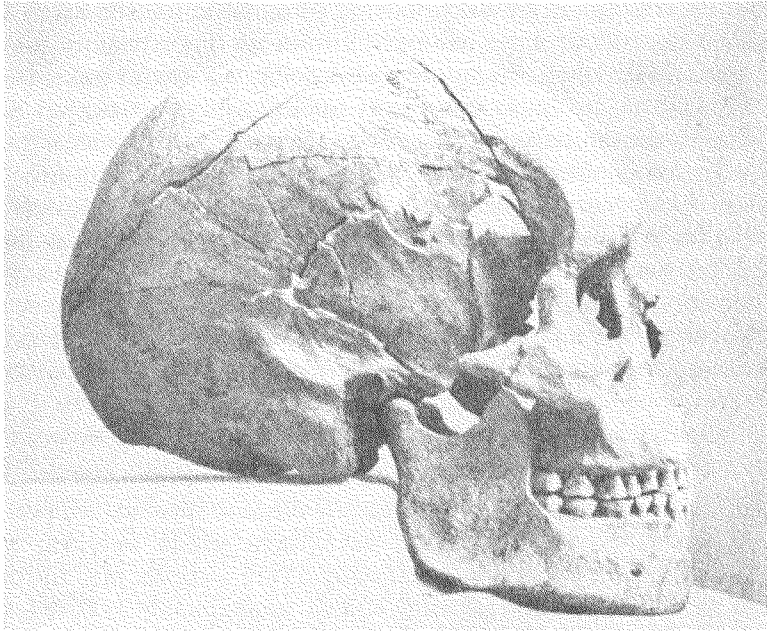
ГОРІШНІЙ ПАЛЕОЛІТ. За його довгого тривання, довершився процес формування фізичної структури людини (*Homo sapiens fossilis*). Вигляд її дуже наблизився до вигляду сучасних людей; далеко сягнув розвиток її інтелекту. Це був новий тип оріньяксько-кроманьонської людини, суцільних залишків якої досі, на жаль, в Україні не знайдено.

Доба оріньяксько-солотрейсько-кроманьонська. Первинні родові громади оріньякців жили на нашій землі довгі тисячоліття. Попелища їх стоянок подибуються на багатьох місцях, особливо ж, в горішнім Подністров'ю та в Попруттю, саме там, де були багаті родовища кременю, придатного для обробки. Ця область була ніби споконвічним осередком палеолітян всіх часових етапів.

Можна припускати, що якраз ці оріньяцькі громади були прародителями племен південної і східної Європи, інакше кажучи, прапращурами й нашого народу. Вони провадили вже не тільки кочове, але й осіле життя й вміли споруджувати житла-курени з гіляччя, напівземлянкового вигляду, покриваючи їх шкірами великих звірів, зокрема, мамутовими та ведмежими. Хижі обкладали ломаччям, важкими кістками, а на споді — ріняками. Вже тоді, геофізичні умовини починали розводити людей двома шляхами: один шлях вів до засвоєння осілого побуту, другий — кочового.

Оріньяцьких людей сміливо можна назвати „ловцями мамутів та зубрів”. Мисливство, таким чином, було головним промислом і головною професією їх. Ловля провадилася в той спосіб, що всі члени даного роду, хто лиш міг тримати в руках зброю, йшли на звіря облавою, горланням та вогнем смолоскипів, — вони вже знали вогнетривалість смоли-живиці, — заганяли звіря до урвищ, в грузькі болота, в кучугури снігу, чи в непрохідну гущавину, щоб там добивати жертву киями. Відсутність на оріньяцьких стійбищах риб'ячих кісток свідчить, що рибальський промисел не набув ще у них поширення, хоч стоянки їх були, звичайно, розташовані на узбережжі річок, озер та ставків. Техніка оброблення крем'яного, кістяного та рогового приладдя досягла у них ще більшого вдосконалення та різноманітності. Робилося воно за певними взірцями для визначеної мети.

Підсвідоме тяжіння до Вищої Сили, до її таємниці, яка оточувала, впритул обступала тодішню людину, породила туманні релігійні уявлення. Сталося це, мабуть, ще на первісних етапах розвитку людини. Вони були стисло пов'язані з реальним оточенням, а також, з тотемізмом, концентрувалися на магічних дійствах, на зачаровуванні, причаровуванні, замовлянні та на сакральній міміці й рухах. Дійства ці були основоположником пізнішої культової обрядовості — ритуалу. Особливо, у пізньопалеолітян й у епіпалеолітян ці релігійні уявлення досягли вже досить чіткого оформлення та послідовності. Культ набував певних обрядових регламентацій, догм та традицій. Містеріозно-магічні церемонії відбувались вже тоді на певних, призначених для того, місцях, зокрема, в печерах, але, можливо, влаштовувались вони й під відкритим небом, на „теменах”, але сліду по собі лишити не могли. Такі печери-святилища були прототипом пізніших капищ та храмів. Примітивна людина вже тоді прагнула рукою власною увіковічнити себе й речі реального оточення, стисло зв'язані з її життєвими потребами та інтересами. Примітивний мистець, сажею, прошкрябуванням та вишкрябуванням, креслив на стінках печер то схематичні, то надзвичайно вірні й реалістичні, зображення тварин, людей, рослин, солярних знаків, які мали магічне значення й магічний підклад. У ці зображення, — вірилось, — були втілені душі тих тварин, на яких полювалося, тих рослин, які збиралися або які приваблювали до себе

Череп оріньяцької людини.
(За Шухардом, з архсології Я. Пастернака)

травоїдну тварину, пожадану ловцеві. Тож, підчас магічних дій, перед тим, ніж рід вирушав на ловлю, шамани, а може просто проводирі ловецького гурту, „загіпнотизовували” чарами, позбавляли звіря волі й сили, насилали його, так би мовити, на киї ловців. Шамани-чаклуни „зачаровували”, „упідлеглювали” двійників живої тварини, накреслених рукою людини на стінах печер, кидаючи в ті зображення ощепи, щоб „убити” душу втіленого в рисунок звіря.

В оріньякців, які вмiли вже виробляти прикраси, — зародок естетизму та чепурливості, — й різні фігурки з кости та каменю, — зародки скульптурної творчості, — великого значення досягає виріб грубообтесаних жіночих „статуеток”, а це натякає на те, що родова організація оріньякців еволюціонувала вже так далеко, що жінка зайняла в роді чільне місце. Орільячка мала вже чітко окреслені й вельми поважні функції в бутті роду. Від неї залежав ріст роду, годування дітей, догляд за ними; вона ж поралася і в господарстві, стала всіми шанованою родителькою та господинею, від якої залежав добробут роду.

Це нове, упривілейоване поставлення жінки в оріньяцьку добу, явилось, безперечно, першою стадією матріархальної родової структури, яка, в дальшiм розвитку соціально-побутових форм людського суспіль-

ства, була притаманна, як осілим, так і кочовим племенам і, поруч з тим, як побачимо далі, мала великий вплив на формування релігійних уявлень тодішніх людей. За оріньяцької доби, в Україні панував холод; фльора і фавна були арктичні. Наші простори були покриті чагарником, моховищами, лишайниками, тундровим степом та лісом тайговим. На стоянках цієї доби подибуються кістки полярної звірини: мамута, носорожця (*Rhinoceros tichorrhinus*), лісового й степового коня-тарпана (*Equus caballus fossilis*), оленя-рена (*Cervus tarantus*), зубра, вовка, харсуна (*Meles taxus*), ховрашка (*Citellus*), зайця (*Lepus*), бабака (*Marmota bobac*), сліпця (*Spalax giganteus*) тощо. У часі солютрейського етапу настало потепління; холодолюбні тварини знову почали відступати на північ, слідом за танучими снігами, а їх місце заступала теплолюбна звірина поміркованого, теплішого підсоння; проте, мамути і тоді ще були головною поживою людей. Стада їх вештались по тундрі, що поступово оберталася в трав'янистий степ.

Доба мадленська. В часі її тривання ще більше потепліло; рен (*Cervus tarandus Rangifer*) поступово почав заступати місце мамута, хоч цей велет-ссавець ще подибувався в Україні. Так, наприклад, на стійбищі мадленців на Кирилівській вулиці Києва нараховано було 67 кістяків цієї тварини *)! Мадленці рибальчили і рибальство було вже важливим складником їх харчування. Кременярство, вироби з кости й рогу, досягають високого рівня викінчености. Визначним для мадленської доби був винахід списа чи, точніш, ощепу, яким ловець не тільки колов звіря зблизька, але й здалека, мечучи ощеп. Мадленець став списником, ощепометцем і це неабияк облегчило процедуру полювання. Але необхідно зазначити, що, в дотеперішніх археологічних знахідках на нашій Батьківщині, помічається лиш тінь справжньої мадленської пракультури, яка багато заступлена в західній Європі, в Угорщині та на Словаччині. У нас тоді витворилася місцева мадленська пракультура, матеріальні рештки якої відзначаються особливим багатством на місці мадленського стійбища біля с. Мізина на Чернігівщині.

Багатотисячолітній проміжок між ерою палеолітичною і ерою мезолітичною зветься в науці ерою *епіпалеолітичною* і датується, приблиз-

*) Н. Л. Корнієць в доповіді „Короткий огляд фауни палеолітичних стоянок України” („Викопні фауни України і суміжних територій”, Київ, 1962 р., стор. 98, видан. АН УРСР.), подає палеонтологічні дані з сімох пізньопалеолітичних стоянок в Україні (Пушкарі I і II, Новгород-Сіверський, Чулатів I і II, Мізин, Гінці й Журавка), які охоплюють часовий простір від пізньосолютрейського періоду до пізньомадленського. На тих стійбищах було сконстатовано кістки 41-го виду різних тварин, не рахуючи кісток пташиних, серед яких, крім древніх видів, зазначених вище, були вже тварини сучасної фавни, як, наприклад, кістки риса, зайця, тхора, горностає, ласки, хом'яка, хохулі, росомахи, вівцебика, оленя, вепра і т. д. Не зазначено в тому переліку сайги, козулі, лося, тура, дикого пса та ушкаля, кістяки яких викрито було в залежах торфовищ тих часів.

но, роками 13.000 — 8.000 до Р. Х. Найдавніша стадія її має назву *доби азійської*. В цю пору на нашій Батьківщині усталилося благодійне тепло. Льодову кору розчавило сонце, навіть, далеко на півночі. По льодовиках і помину не стало. Надималася тоді багатоводна повінь річок, вирилася, широко-далеко розливалася по українській рівнині, рвала кручі, прожолоблювала балки. Тоді саме утворилося багато більших і менших озер; краєвид і підсоння наближалися до теперішніх. Тундра й мерзлі мокрища зникли з наших теренів, озера, ставки та береги рік позаростали очеретом; на півночі шумів бір, у нас — листяний праліс; зазеленів степ широкодолий. І звірина й рослинність холодного підсоння горнутья до півночі, у нас дегенерують та вимерають, а на їх місце з'являються тварини й рослини поміркованого підсоння.

За цієї ери, епохального значення набуває винахід далекострільної зброї, — луку, який метав стріли набагато далі, ніж ощеп, кинутий рукою. З тієї пори, ловець не був вже примушений сам-на-сам, врукопаш, битися із звірем, а долав його стрілами звіддаля. До того й песте хатньою твариною, невибагливим, але вірним другом і помагачем людини підчас ловитви й вдома, як сторож.

Замість колишніх облав та нагінки звіря до урвищ, тепер цькування стає одним з найвживаніших способів мисливства: — звіря зацьковували собаками. В крем'яному виробництві з'являються мікроліти, невеличкі загострені й одшліфовані кремінці, які вставлялися в розщепи дерев'яних ломак та сулиць, в оконеччя списів та ощепів, у гарпуни. Образотворче мистецтво епіпалеолітичної людини, прямиї нащадок малярських осягів давніших поколінь; воно значно вдосконалюється й до нього застосовуються барви. Всі виображення мали сакральномігічне призначення й пов'язані були з тотемізмом та анімізмом. Окреслюються культові місця, в яких відбувалися мігічні містерії чаклування-чарування, обрядові танки й співи. В зв'язку з цим, настає потреба мати своїх шаманів-чаклунів, протожерців та протожерекінь. Очевидно, що у примітивної людини, в її уявленнях та світорозумінні, буйна фантазія мала що робити. Людина звідусіль була оточена незрозумілими для неї, таємничими силами та явищами, які намагалася зрозуміти, пояснити, увійти з ними в дружній контакт-порозуміння, запоручитися їх допомогою, заступництвом, доброзичливістю.

Про подібний стан релігійних уявлень та емоцій примітивної людини свідчать, хоч би, антропоморфні зображення, зроблені сажею в печері біля села Баламутівки на Буковині, на яких накреслені рогаті й хвостаті люди, очевидно, шамани-чаклуни, переодягнені на тих звірів, на яких полювали. Отож, ця печера була, мабуть, капищем де відбувалися ритуальні містерії та мігічні діїства в часах епіпалеолітичних (в пізньомадленську чи в ранньоазійську добу). Так само, петрографі Кам'яної Могили на Мелітопольщині, походження яких хоч і пізніше —

мезоліт, проте, традиційно й технологічно в'язане з віруваннями та магічними обрядами до-мадленців і мадленців. В печерах цієї могили, на пісковцевих стінах її, надряпано й вишкрябано контури тварин із слідами ударів списових клюг, — магічна містерія перед ловецьким походом.

Епіпалеолітяни-азільці, знали вже цвинтарі-погребища, визначені місця похорону. Мерців даного роду ховано було на групових кладовищах. Ці могильники свідчать про дальший розвиток родових відносин, про почуття приналежності до одного роду, про розуміння споріднености, кривности, спільности інтересів та прагнень. Погребища виявляють також, що у епіпалеолітян-лучників існував вже більш-менш усталений похоронний обряд, який зв'язувався з конкретними віруваннями в посмертне життя. Родовий могильник азільців коло села Василівки на Дніпропетровщині показує нам й іншу сторону тодішніх взаємовідносин між людьми. Вже тоді люди ворогували, билися, воювали, убивали один одного.

З прогресуючим розвитком людського інтелекту, пліч-о-пліч, множилися в його душі й у свідомості „скверни”. Існував вже черствий егоїзм, заздрість, лицемірство, зазіхання на чуже майно, вороже суперництво, ненависть, обман. Цю лиху ворожнечу „на ніж”, пам'ять донесла до наших часів; вона заціпеніла на вік-вічний в стрільчаних вістрях та в оцепних клюгах, які занизалися тисячі літ тому в кості декотрих скелетів цього могильника. Азільцеві, таким робом, було вже притаманне розуміння власности, яку він боронив, за яку бився й умирав; було чуже й своє, а це вже показує про довжелезний скок уперед соціальних й суспільних норм життя.

МЕЗОЛІТ

Підчас тривання мезолітичної ери, яка заповняла собою проміжний час між палеолітом і неолітом, льодовики щезли з теренів Європи (приблизно, 12,400 літо тому). Рухливі гурти мезолітян-ловців, матеріальна культура яких, під впливом нового, близького до сучасного, природнього оточення, набувала нових, досконаліших і практичніших форм, т. зв. тарденуазького типу, — полювали, рибальчили, збирали різні плоди, яких, в нових кліматичних умовах, існувало вже набагато більше. В техніці обробки кременю, у мезолітян зберігались давніші технологічні традиції епіпалеолітян, а саме, переважно уживалося мікролітів різних форм та призначення при чім, в розщеплах дерев'яного чи рогового приладдя, ці мікроліти скріплювано було смолою.

Мезолітяни були перехожими ловцями й мешкали в нашвидко

зроблених шатрах-халабудях. Вони мали вже фізичний вигляд сучасної людини, мали вже розвинутий, жваво сприймаючий і оцінюючий прояви довколишнього життя, розум. Одним словом, мезолітянин був вже індивідом, особистістю, подібною до нас, але ще з напіврозвинутою стадією тих здібностей і тих ментальних цінностей, якими володіємо ми. На сході Європи, а саме в Польщі, викрито покищо одиноким типом мезолітичне, поховання в с. Яниславицях. Покійника закопано було сидьма разом з численним ужитковим приладдям, — свідомство того, що у мезолітян було вже надто розвинуте вірування в потойбічне життя, яке, в їх уяві, було продовженням життя цьогобічного у всіх його проявах.

В різних варіантах, мезолітична матеріальна пракультура поширена була по всій Україні; вийшла вона з культури мадленської й перейшла згодом у культуру кампінську, сліди якої подибуються й у нас.

Кампінці були вже не тільки мисливцями, рибалками та збирачами, але й хліборобами. Ось в яку безмеж давнини сягають рілницькі традиції нашого народу! При тих убогих досягненнях техніки, які існували тоді, провадження хліборобства зв'язане було з величезною затратою сил і вимагало воно від орача й сіяча невичерпної енергії, героїчної, можна сказати, наполегливості, — земля ж бо не оралась, не пушилась, а кампінець „дзьобав-скородив” її мотикою, зробленою з оленячих чи лосячих рогів, а грудки кришив обухом-палицею. Та проте, саме ця ораниця кампінців, як котва корабель, прив'язувала людину до одного місця, призвичаювала її до осілого життя. Кампінець теж, крім пса, іншої освоєної тварини ще не мав. Типологія кампінської культури значно відрізняється від технології культури попередньої: у кампінців мікролітизація не була популярною, а навпаки, вони призвичаїлись до макролітизації, себто, приладдя виробляли з грубих крем'яних відщепів. Мали вже кампінці й предтечу нової ери — грубо-обтесану сокиру.

НЕОЛІТ ЧИ НОВО-КАМ'ЯНА ЕРА

Вона розвивалася в теперішнім геофізичнім оточенні й тривання її датується теж лиш приблизно, а саме, від кінця мезоліту й до появи бронзи 5,000—1,800 р.р. до Р. Х., причім, за часів пізнього неоліту, з ним спливаєтьс^я ера енеолітична, коли людина почала експлуатувати мідь (прибл., початок III-го тисячоліття до Р. Х.).

Суше, досить зимне, підсоння мезолітичної ери, перетворилось тепер в підсоння тепле, вологе й парке, з частими дощами. В цей час, ріки знов розлилися, утворилися численні й розсяглі багнища-дрягви, пиш-

но зазеленіли й зацвіли ліси та степи, фавна й фльора були вже сучасними. Мабуть, якраз за час тривання цієї ери в наших просторах з'явився лев (*Felis leo*), який, на світанку достовірної історії, водився на Балканському півострові, в Греції й Малій Азії. Гомер, в своїй „Лліяді”, майже в кожному порівняльнім уступі, згадує про лева, страшного, могутнього й імпазантного хижака.

Зростаюча залюдненість наших просторів та природні перешкоди, приневолювали неолітян пристосовуватись до нових умовин життя, а це пристосовання переінакшувало й частинно касувало давні побутові звичаї. Внаслідок цього, у всіх ділянках побуту неолітян відбулися величезні зміни, які, хоч цілком і не відірвали їх від пращурівських традицій, проте, наблизили їх до побутових традицій нашого хліборобського люду.

Неолітична людина починає вже тривко „сідати на землю” і, замість ратища, бере в руки мотику. Її буття та гаразд починають стисло залежати від ріллі та пашні. З огляду на це, у неолітян виникають нові потреби й вимоги від життя, нові духові запити й побутові інтереси. Складається нове світоуявлення, помисли й чуття горнутья до землі-годівниці, зроджуються перші позначки громадськості, нові господарсько-побутові навики, які починають об'єднуювати окремі, раніш розпорочені, роди, що гуртуються тепер в селищах. Такі селища нараховували кільканадцять хат або землянок і коло них, на визначеному місці, неолітяни розміщали свої могильники, інвентар яких перекоуе нас, що похоронний ритуал був уже тоді устійнений певними релігійними правилами.

Поруч з одвічними промислами, — мисливством, рибальством та збиральництвом диких плодів, ягід, грибів, бортяного меду та берестового соку, вони стають й скотарями-пастирями, отже, встигли вже освоїти деякі види худоби. Селища їх зосереджуються в лісостеповій зоні України де малося все потрібне для їхнього життя: і ліс, і поля, й пасовиська й родюча земля, зрошена тихоплинними річками-живительками. В епоху чистого неоліту, себто, в IV і в першій половині III тисячоліття до Р. Х., Україну заселяли три, побутово відмінні, комплекси племен: в південних степах жили рибалки-пастирі, на півночі — рибалки-мислицві, в лісостеповій зоні Правобережжя, між середнім Дніпром і середнім Дністром, — хлібороби-скотарі. Чи були кровно споріднені ці три групи племен, — сказати покищо неможливо, етногенеза їх невияснена.

В степовій зоні, людність купчилася вздовж річок та їх гирл, зокрема, — вздовж Дніпра, приблизно, в тих місцевостях де, в V-му столітті до Р. Х., Геродот бачив „скитів хліборобів”, а також, вздовж верхів'їв Дністра, де, ще в ранньопалеолітичну еру, був найвизначніший осередок крем'яярського виробництва.

Доки людина провадила безпритульне життя, вона не мала жодної

гончарської кераміки й гончарського ремесла не знала; не вмiла вона й ткати, бо, щоб ткати, треба було мати ткацький верстат, знаряддя непортативне. Замість глиняного начиння, яке легко билося й кришилося, вживали дерев'яних барилець й iнший посуд з дерева та кори. Але, як тiльки людина осiла, — появились i гончарi й ткалi. Керамiчна орнаментика неолiтян ранньої доби, як правило, складалася з ямок або вритих лiнiй-смужок; в пiзньому неолiтi, — вона стає штамповою, ямково-гребiньчатою, або з трьокутних вiдбиткiв. Посуд, чим далi тим бiльшої набував рiзноманiтності, бо й призначення його розгалужувалося задля рiзних потреб. Поруч з гостродонними глеками, починають вироблятися й плоскодонні, якi зручніш було ставити. Якiсть глини, технiка її обпалення, стають досконалішими. Вiдносно похоронного обряду неолiтян, можна сказати, що їх могильники показують те ж саме, що i у їхнiх пращурiв, вiрування в замогильне життя; мерця проводжали на той свiт, забезпечивши „в дорогу” всiм необхідним, щоб i там йому велося добре.

Вкiнцi IV-го й на початках III-го тисячолiття до Р. Х., почалася мiграцiя праугрофiнських племен iз схiдної Прибалтики на пiвдень. Лiсовими нетрами вони продерлись до теренiв лiсостепоного Лiвобережжя, мандруючи вздовж сiверського Дiнця, Осколу, верхiв'ями Ворскла, Псла та Сули й покрили собою носiїв давнiшої примiтивної гребiньчасто-накольчастої керамiки. Похiд їхнiй перегородили степи, а на заходi, вони зупинились, не дiйшовши до Днiпра, в сучаснiй Полтавщинi. Тут вони зустрiли, мабуть, дуже одсiч племен трипiльських i здолати їх не змогли.

ТРИПІЛЬЦІ

Трипiльська культура. В цю добу, за Днiпром, на Правобережжi, в лiсостеповiй i степовiй зонi його, жили, дуже розвинутi, хлiборобські племена, культура яких зветься в науцi трипiльською або культурою розписної мальованої керамiки *).

Трипiльцi жили й господарювали на цих родючих i погiдних теренах з часiв ранньонеолiтичних, перебули еру енеолiтичну й зникли, з причин ближче нам невідомих, за ери бронзової.

Генетично й побутово, вони пов'язанi були з попереднiми племенами цих просторiв, зокрема, з кампiнцями, основоположниками хлiборобства в межах нашої Батькiвщини. Етнiчна приналежнiсть їх ще й досi

*) Назва походить вiд с. Трипiлля, обухiвського району коло Києва, де археолог В. Хвойка вперше знайшов розписну мальовану керамiку.

оспорюється, але, з найбільшою правдоподібністю, ми можемо сказати, що вони були однією з могутніх галузів наших прапращурів праслов'ян. За плечима своїми вони мали лісові пущі півночі, домену примітивних праугрофінських племен, носіїв дуже крихкої ямково-гребінчатої кераміки яйцеватої форми. Та північ ніколи не вабила до себе трипільських хліборобів, натомість, увагу їхню притягали до себе родючі південні степи, які впиралися в Чорне море.

Тим часом, існує й досі чимало гіпотез про те, якої етногенези були трипільці й звідки вони прийшли на терени нашого правобережного лісостепу: одні притримуються думки, що вони прийшли до нас, через Малу Азію, із західного Ірану, другі, знов, що з Подунайщини, треті — рішуче відкидають прибулканство трипільців і вважають їх автохтонами середнього правобережного Подніпров'я й Подністров'я. Е. Кричевський кореневище їх родового древа вбачає, навіть, в пракультурі оріньяцької доби, що, одначе, переконливо спростовує д-р Я. Пастернак.

Ми теж непохитно віримо в автохтонність трипільців, віримо в те, що їх культура й побут вийшли з культури й побуту кампінців. Надбання своєї високоякісної культури, трипільці ширили периферійно й відгуки її долітали на заході аж до Шумавського погір'я Чехії та до Семигороду (Кукутени), на сході — до передгір'я Кавказу й на півдні — до егейської держави етеокретян з осередком на острові Креті, культура якої, лиш в еру енеолітичну наприкінці ранньомінойської й на початках середньомінойської стадії (2000—1850 р.р. до Р. Х.), змогла догнати визрілість творців трипільської матеріальної культури.

Отже, ця прадавня осіла людність глибоко закорінилася на одвічних землях нашої вітчизни, трудилася там тисячоліття й досягла високого рівня своєї хліборобської цивілізації.

Етапи культурної еволюції трипільців, науковий світ поділяє на три періоди: на ранній, середній і пізній.

За пізньої стадії її існування, спостерігається найдужчий динамізм її творців і тяга їх до Чорного моря. В цей, приблизно, етап свого розвитку, трипільці переступають лісостепові окраї свого споконвічного гнізда та берегами Південного Бугу, Інгулу, Інгульця та Дністра приходять аж до північно-західного побережжя Чорного моря. Археологічні дослідження сконстатували їх присутність і в Одещині, і в Миколаївщині, від гирл Дністра до гирл Дніпра.

Степи споконвіку вабили до себе хлібороба-скотаря масним чорноземом та соковито-травними плавнями, але, водночас, він і боявся їх; там, на широкодолій рівнині, він не міг знайти захисту від ворога, в степу тяжче було споруджувати житла, знаходити воду, холодок вліті, а взимі — затишок від стужі та непогоди; в степах тяжче було орієнтуватися, не так легко було полювати, роздобувати паливо, де-

рево та кремінь задля виробу господарського приладдя; але й ці труднощі не могли затримати хлібороба від проникнення в степи; там він горнувся до річок та ставків, саме так, як пізніше запорожці, що засновували свої зимовники над річками.

Які ж взаємовідносини, упродовж століть й тисячоліть, були у трипільського хліборобського люду з сусідами? Були вони часом мирні, а часом і ворожі, як те буває й тепер. Вже тоді, не тільки в степах бувало неспокійно, але траплялось це і в лісостеповім середовищі трипільців. Напасниками бували не вони, а нашествия різних мігруючих племен та кочівників степу.

Археологічні розкопи виявили сліди пожеж та пљондровання, коли в огні гинули цілі господарства. Можливо, то була зла негода, а можливо, й наїзди чужинців. На півдні, з діб трипільських, аж до середини XVIII-го століття, незмінним заборолом проти степу була річка Рось; за її течію, щоразу, відступали з степів хлібороби підчас заворушень на Лівобережжі, які завжди спрямовувались на захід. Там пролилося багато крові наших предків, які боронили свої лани й свої обійстя від ворожих наїздів, що майже завжди долали оборону осілого люду, після чого степи надовго оберталися в зелену пустелю:

Гей, у полі жито
Копитами збито, —
Під білою березою
Козаченька вбито . . .

Ось чіткий образ боротьби наших предків із степовиками, намальований поетом Степаном Руданським: спустошені ниви, попалені села, побитий люд...

Пригляньмося тепер ближче до побуту трипільців. Землю, як і кампінці, скородили вони мотичним способом, гострі частини господарського приладдя робили з кременю, з кісток худоби, з кісток оленя, тура, зубра, лося тощо; сіяли просо, ячмінь, пшеницю та жито; збіжжя жали примітивними серпами-платівками; як молотили жниво, — досі невияснено, але найправдоподібніше — ціпами, а потім ще уважно вилущували кожен невимолочений колосок; мололи зерно на борошно в кам'яних жорнах-зернотерках, або товкли товкачем; орна система була ще дуже примітивна; з великою наснагою тодішня людина могла „зорати” лише невеличкий клаптик поля, який своїм нужденним урожаєм не міг заспокоїти всі харчові потреби орача та його родини. Але лиха без добра не буває: недосконалість рільничого знаряддя спонукала трипільців удосконалюватись в інших промислах. Мисливство перестало вже бути найважливішим засобом поживи людини, — під боком випасалася освоєна худоба. Але й тут трипільець сягнув далеко вперед: гнучкий лук, порські стріли, „вовчі ями”, пастки й тенета на звіриних стежках допомогли людині стати переможцем в боротьбі з

звіриною. Так само, в рибальстві трипільці виявили багато дотепу; рибу ловили на кістяний гачок, били гарпунами, остенями, а то й спи-сами; наставляли сіті: ятери, підсаки верші, затидали бредні, вживали й хапок. Поголів'я трипільських черед було, мабуть, значне: корови, вівці, кози та свині; кінські кістки, які подибуються інколи в „кухонних” рештках, належали, мабуть не свійському коневі, а дикому, тарпанові.

З традиційною осілістю, тісно пов'язана і еволюція в ділянці будівництва. Трипільці, навіть, чистого неоліту IV—III тисячоліття до Р. Х., не мешкали вже в шатрах, куренях та печерах. Вони будували житла-землянки, напівземлянки й наземні хати-ліплянки, які являються прототипом селянських хат наших часів. Стіни таких хат робилися з плетінки (переплетені гнучкі гілки або лоза), й обмазували їх глиною, а то й чамуром. Рогові стовпи-палі кріпили таку споруду, покриту в'язанками очерету або шкірами. Двері ставили з високим порогом, щоб не проникала до хати вода; такі хати мали, звичайно, одне невеличке вікно, але траплялось, що й більше. Хати були курні, димоходів не мали, а в стелі був отвір куди й виходив дим, як тепер в „чумах” далекої півночі. Розуміється, в такій хаті було чадно, але тодішня людина до чаду, очевидно, звикла й він її не дурманив. Вогнище перетворилося вже в кабицю-піч; воно палало посеред хати, давало світло, тепло, варену, смажену, а може й вуджену страву. Не виключено, що трипільці лісостепової зони вживали вже для освітлення й скіпку-лучину. В літню пору, вогнище розкладали надворі. Устаткування такої ранньо-трипільської хати було ще дуже вбоге; замість ліжка — в землянках були видовбані подовгасті ніші — „ложе”, в наземних хатах спали, мабуть на утрамбованій долівці на шкірах. Утоптану підлогу покривали травою, сухим мохом й шкірами — предтечами килима. Аж пізніше з'являється стіл, а коли були столи, то були й лави. Хати бували малі й великі, з простінками, які відділяли одне помешкання від другого; отже, житла бували односімейні й такі, в яких містилося більше родин. Біля хат викопували глибокі зерносховища, „пашенні ями” чи „горлахи”; їх витиньковували глиною й потім обпалювали до-червоного. В ямах цих з склепистим верхом так само, як ще недавно робили наші селяни, зберігався вимолот-зерно, найдорогоцінніший клейнод хлібороба. Борошно зсипали у великі глеки чи в дерев'яні кадовби в самій хаті.

У середній стадії буття творців мальованої кераміки, селища їх будувалися на звишених місцях над невеличкими річками, плавнями та затонами ставів. Житла будувались тоді концентричним колом так, що оточували незабудований майдан, мабуть обору для худоби. Двері до житла, як правило, звернені були до майдану. Така споруда трипільських селищ дуже нагадує розташовання куренів Запорозької Січі, де так само, курені стояли колом, а вхід до них був з січового

майдану. Такий своєрідний архітектурний принцип породила, очевидно, потреба кращого й надійнішого захисту від напасника „з поля” та звіря-хижака. На місці тут згадати й „вагенбург” наших козаків та чумаків, коли вони отаборювались в „Дикому полі”; й так само ставили вози-мажі кругом й вози ті, немов мур, боронили табір. Покидь звалювалась не так вже далеко від хат „на смітнику” і ця покидь, як те було й коло стійбищ палеолітян та мезолітян, являється тепер для археолога й палеонтолога дорогоцінним скарбом; вона утворювала т. зв. „культурні нашарування чи наверствування”, де пильне око дослідника знаходить щоразу багатющий матеріал для своїх висновків.

У трипільців був вже й хатній вівтар-жертвник, присвячений, можна думати, Матері Землі, богині Прародительниці, Опікунці хатнього вогнища, а, значить, і добробуту роду, Дарительці достатку. Глиняні статуетки жінок, які знайдено було на попелищі трипільських хат, ніби потверджують цей здогад.

Зацитуємо тут опис цих хат й вівтаря-жертвника, який подав визначний авторитет в ділянці прабуття людини, бл. п. професор В. М. Щербаківський, учнем якого мав честь бути автор цих сторінок *).

Він пише: „Люди цієї мальованої кераміки жили в гарних глиняних хатах, усередині і з-зовні розмальованих, у яких була піч для варення страви. В хаті було вікно на схід або на південь, а під вікном — дуже інтересна формою, виліплена з глини, річ, правдоподібно, жертвник. Її форма нагадує досить точно грецький рівнораменний хрест з трохи розширеними і заокругленими кінцями... Аналогічного хреста, тільки мармурового, знайдено було на острові Креті, в святилищі богині Реї, в печері гори Іди, побіч з хризоелефантинними статуетками цієї богині із зміями”.

З цієї констатації проф. В. М. Щербаківський виводить, що „глиняний хрестовидий жертвник у хатах трипільської культури належав тій самій богині, що й мармуровий хрест на горі Іді”.

Цитуємо далі: „Такий жертвник у неолітичних хатах трипільської культури не є жодним винятком: такої самої форми жертвники бачимо і в модельках хаток із глини, знайдених у похоронних точках Козловською біля села Сушківки Уманського повіту, Київської губернії, і Гімнером біля села Попудні того ж повіту. В хаті мусів бути такий жертвник і на ньому, мабуть, спалювано якісь жертви для богині землі, правдоподібно, що зерна пашні. В хаті, попід стіною, стояли звичайно великі глиняні горшки-пітоси, в яких зберігалась, мабуть, мука. В модельках хат, крім пітосів, виліплено з глини жіночу постать, іноді ще й з дітьми; тут жінка стоїть наколінах і тре на жор-

*) Див. проф. Вадим Щербаківський „Зв'язки між Україною і Середземномор'ям”, „Визвольний Шлях”, кн. VI за червень 1964 р., Лондон.

нах зерно на муку. Траплялися також глиняні жіночі статуетки, правдоподібно, зображення самої богині *)...”.

У напрочуд розвиненім і складнім будівництві трипільців, досі ще не розв’язане питання про призначення т. зв. „точків” чи „майданців” добре утрамбованої й нагладко зрівняної глини. Проф. В. М. Щербаківський, вважає ці „точки” місцем, де спалювано було мерців. На Правобережжі, — пише він, трупи спалювались на т. зв. „точках” — черенях, тобто, на спеціальних культових місцях і на спеціальних глиняних спорудах у формі утрамбованих глиняних випалених площадок; попіл від трупів збирався в розмальовані глиняні урни й приміщувався в сусідстві на подібних же глиняних „точках”; на таких „точках” вони й зберігались...

В останню добу, одначе, дослідники приходять до переконання, що ці „тілопальні” черені, в дійсності, були рештками глинобитих долівок хат. Урни з попелом, приміщені „по сусідству”, не спростовують цього здогаду. В культурі предків, який вже, мабуть, був притаманний і трипільцям, вимагалось, щоб кривні, які померли, були близько від живих родичів й, коли треба, допомагали їм. Взагалі ж, щодо похоронного обряду трипільців, можемо думати, що у них практикувалося і трупоспалення-кремація, коли попіл та недогорілі кістки мерця вкладалися до урни-попільниці, й трупопоховання-інгумація. Здається, що перший обряд був розповсюдженіший, а у вземленні теж не спостерігається одноманітності: ховали небіжчика то у випростаній, то у скорченій позиції.

Численність крем’яних залишків на місці неолітичних майстерень показує, що кремій і далі відігравав ролю важливого складника в побуті й господарстві неолітян. Серед добре оброблених й шліфованих крем’яних виробів появляються в його середню добу, кам’яні сокири-келепи з вправно гострим лезом, а також тесла, придатні для обтесування дерева та симетрично вишліфовані клюги списів і вістря стріл. Очевидно, що в цей час, трипільцям часто доводилось хапатися за зброю.

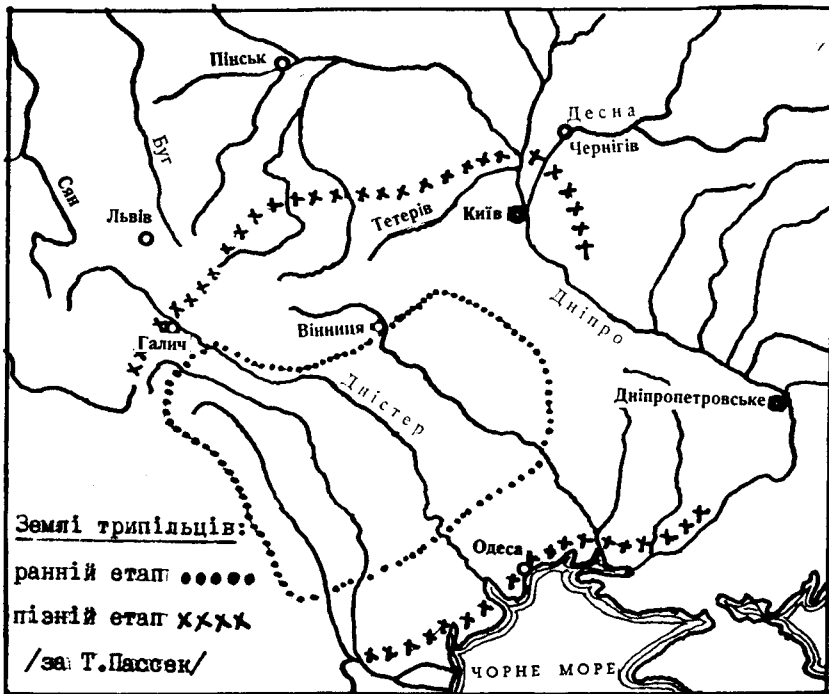
Що торкається гончарства, то, не зважаючи на те, що вони не знали ще гончарського кругу, проте, керамічні вироби тих гончарів були, на

*) Грецька богиня-тітанка Рея, Рея-Кибела, первісно, богиня землі; Матір богів (тебн мѣтер), доня Урана та Гаї (Неба й Землі), дружина й сестра Крона; мати Діа, Посейдона, Аїда, Гери, Деметри та Гестії, сестра тітанок Тетії, Теміди, Тії, Фойби та Мнемосини. Культ її особливо був поширений на острові Креті. Рано почала утотожнюватись з малоазійською богинею землі й родючости Кибелою, яка звалася також Великою Матір’ю, Ма й Аммас. Культ її, вже в архаїчну добу, перенісся до Таврії-Криму й взагалі, в краї північної Чорноморщини, й досі живе у нас під іменем Купали. Тому, дуже можливо, справді, що глиняні трипільські статуетки представляли богиню землі та її благодаті, функції якої ті ж самі, що й у Кибели.

той час, неперевершеної краси й добротности. Глечики й інше начиння ліпили вони з глини вільноруч. В старші часи, до глини примішували пісок, товчені черепашки та рослинну потерть задля того, щоб, підчас обпалювання, начиння не потріскалось й не розпалося; в наступну добу, — ліпили з добірної глини. Посуд відзначався міцністю, різноманітністю й викінченістю орнаментації, підчас надзвичайно мудерної, яка, в добах пізньопалеолітичних та енеолітичних, немає прецеденту на європейським континенті. Лише кретський керамев запізнено досягнув, на схилі міднокам'яної ери, рівня творчости трипільських митців. Взагалі ж, творчі потуги неолітян нашої землі, переходять з печерних стін на орнамент гончарських виробів.

Д-р Я. Пастернак, влучно висловився про трипільську культуру, що то була „праісторична українська кераміка”, створена нашими пращурами. Технологія орнаментації-візерунків, яка вийшла з питоменної творчости й смаку трипільців, її декорація й візерункова тематика, тональність барв, озиваються й до сьогоднішнього дня в гончарських виробках та їх розписові нашого народу й чи не свідчить це, що в нас живе душа трипільця? Й чи не свідчить це, що ми його потомки?

Розмалювання трипільських гончарських виробів було поліхромне й монохромне.

Розселення трипільців.

(З археології Я. Пастернака)

Гончарські традиції й мистецький хист трипільських майстрів малярів та орнаментаторів, — притаманні всім еволюційним етапам трипільської культури й ця нерозривність ланки поступового удосконалювання їх мистецького дотепу та естецизму, — зайвий раз потверджує те, що цю величну матеріяльну культуру творив один народ чи одні споріднені племена, продовжувачі побутових й виробничих традицій попередників.

Славились трипільці й своєю скульптурою, реалістично зробленими статуетками людей і, головно, жінок. Подунайщина, Троя та Крета теж мали, подібні до трипільських, фігурки людей, але набагато одноманітніші й не так численні.

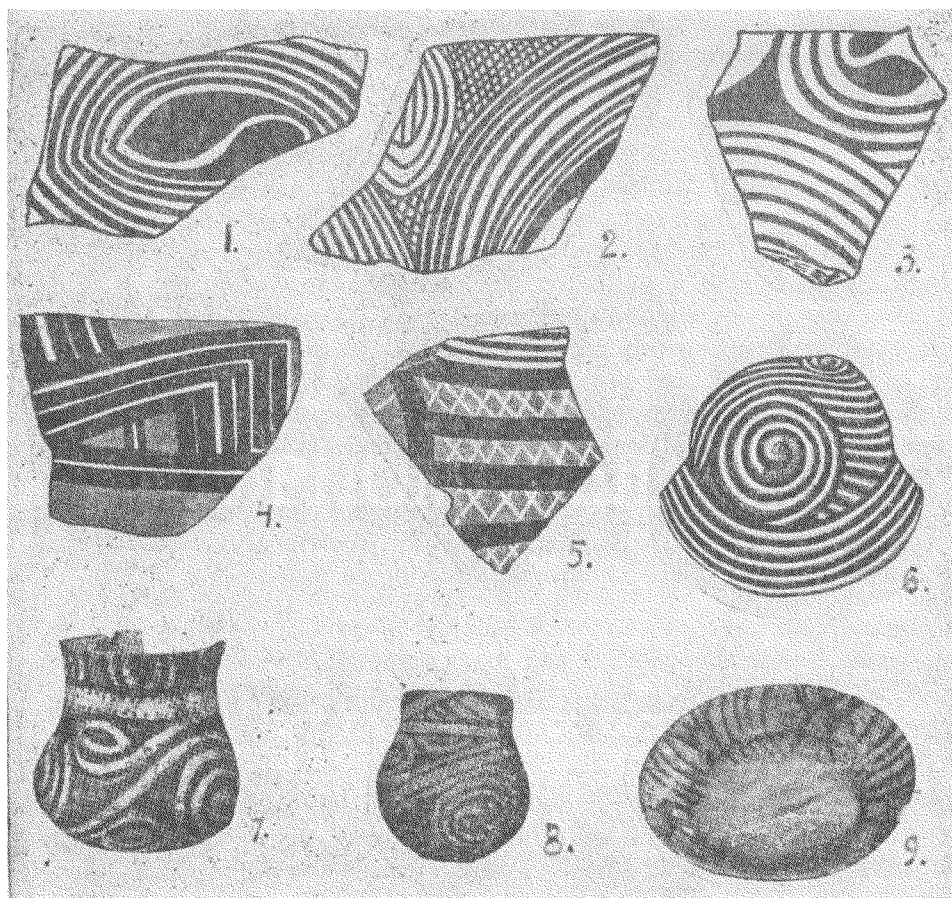
Не підлягає сумніву, що тематика й сюжетність скульптурних пам'яток трипільців мали культове призначення, яке зосереджувалось, як вже говорилося, на величання й прославлянню богині — Матері, Дарувальниці всіх благ земних. Поруч із статуетками людей, подібуються на руїнах трипільської культури також статуетки тварин: волів, а може корів, овець, собак, свиней, птахів і, зрідка, коней.

Імовірно, що цим зооморфним фігуркам надавано було того ж магічного посередництва й тієї ж магічної сили, як колись виображенням на стінах печер, з тією різницею, що, в даному випадкові, причаровувалось не вдале полювання на їх живих двійників, а чарування їх плідности, здоров'я та безпеки. Мініатюрні макети хат, точна копія справжніх, так само були пов'язані з релігійними уявленнями трипільців, а зображення круторогого бика на кістяній табличці, знайденій при розкопах в с. Кошилівці, яке повторюється й в інших знахідках, натякає на те, що і у нас, як те було у східних середземноморців II-го тисячоліття до Р. Х., існував культ бика, булатрія чи тавролатрія, в якому бик символізував мужню силу та запліднення. Не бракувало в трипільському мистецтві й начиння антропоморфних та зооморфних форм, теж зв'язаних з віруванням.

Чудова орнаментация трипільської кераміки, краса й пропорціональність, реалістичність та експресивність образотворчого мистецтва, доладне і естетичне вжиття у візерунках волют, спіралів, прямих ліній, ліній перехрещених, що утворювали чотирикутники й ромби, які часто відзначаються ніби фантастичністю, а, насправді, прихованим й досі незбагненим символізмом, — зробили, як влучно висловився д-р Я. Пастернак, художню творчість трипільських митців „феноменом неолітичної доби”.

В хронологізації етапів трипільської культури досі існують великі розходження. Притримуємось тут часового розподілу, встановленого археологом Д. Курінним, яке наводить і д-р Я. Пастернак в своїм капітальнім труді „Археологія України”, (стор. 148).

1. Найдавніший ступінь — 5000—3000 роки до Р. Х.
2. Ранній ступінь культури „В” — 3000—2500 роки до Р. Х.

Поліхромна кераміка трипільців.

(З археології Я. Пастернака)

3. Пізній ступінь культури „В„ — 2500—2000 роки до Р. Х.
4. Культура „А”, енеолітична, з вживанням поруч з кременем, міді — 2000—1500 р.р.
5. Найпізніший ступінь енеолітично-бронзовий — 1500—1000 роки до Р. Х.

Напрохується питання: чи мали наші пращури зв'язки й стосунки з довколишнім світом, чи запозичали вони від нього й чи запозичав він від них надбання свого інтелектуального розвитку і еволюціонуючих традицій своїх матеріальних культур?

Безперечно, такі стосунки й зв'язки, чи то випадкові, чи то усталені, існували з одвічних часів і лунами своїми відбивались широко-далеко. До цього кругу взаємних впливів входили терени всієї Подунайщини, всього Балканського півострова, Єгеї, Малої та Передньої Азії (геттит-

ські написи на скелях в Херсонщині), Кавказу, досягали на півдні дельти Нілу, заходу й півночі Європи, бо ж людина ніколи під замком не сиділа. Навіть, пітекантропа, а згодом, пралюдину — пішу-пішаницю, жодні припони, крім кліматичних, не могли повсякчас тримати на одному місці: вони теж мали ноги, руки, зір, інстинкт та розум і могли орієнтуватися в оточенню.

Як і нас, так і пралюдину, вабила до себе таємничість незвіданих просторів і вона добувалася до них через лісові нетри, через високі гори, через болота й ріки. Про це свідчать скарби тисячоліть, добуті з лона земного рискалем археолога.

Закінчуючи розповідь про трипільців, ми приходимо до висновку на підставі даних, якими володіємо, що племена мальованої кераміки були споконвічними автохтонами нашого Правобережжя, що вони родовід свій виводили, бодай, від прахліборобів кампінців ранньонеолітичної ери, що вони, як побачимо далі, передали надбання свого життєвого досвіду й своєї культури, свою кров, Геродотовим скитам, а ті, через зарубинців та черняхівців, — нам, русинам-українцям. Яка ж безмежно довга дорога лишилася за нашими плечима!...

ЕНЕОЛІТ ЧИ МІДЯНО-КАМ'ЯНА ЕРА

Точно датувати початок енеолітичної ери неможливо, бо вона збігається з добою пізнього неоліту, коли, серед крем'яних та кам'яних виробів повсякденного вжитку, почали подибуватись також вироби з міді, напр., рибальські гачки.

Вже за ранньої стадії трипільської культури, — мідь була відома її творцям; вони вміли вже експлуатувати мідь, хоч своїх рудних копалинь ще не мали й руду добували з Семигороду-Трансільванії. В решті-решт, трипільці обсадили цю рудоносну область, про що свідчить монохромна й поліхромна трипільська кераміка, викрита в Кукутенах семигородських, і добували руду вже самі. Звідти ж прийшла на Правобережжя й наука ливарства, витоплювання, кування, пристосовування мідяних виробів для своєї потреби.

З енеолітичних поселень трипільської людности, з найрозсягліших з досі розкопаних, є велике й людне селище в степовій зоні Правобережжя, коло села Володимирівки над течією бузького припливу Синюхи. Тут зафіксовано більш, ніж двісті слідів колишніх хат, які були ставлені концентричними кругами. Селище займало сливе версту й мало, як здогадуються, понад дві тисячі поселенців. Часово, це селище існувало на переломі III-го й II-го тисячоліття до Р. Х. й належало хліборобсько-скотарській людності. Припускається, що вже тоді, щоб

мати достаток хліба на прогодування такої кількості селян, необхідно було засіювати сотні десятин, а робити це без рала було неможливо.

З прикладу Володимирівського поселення, ми можемо зробити висновки, що таких людних сіл було в ту пору багато на нашій землі, але покищо вони прикриті ще шарами землі.

Похоронний обряд трипільців неолітичної ери набирає тенденції перейти від поховання до спалення. Це підтверджують численні знахідки урн-попільниць із рештками недопалених людських кісток та попелу на погребіщах цієї ери. Родові могильники над правобережним й лівобережним надпоріжжям Дніпра, являють собою справжні оскарії; коло села Вовніг, наприклад, викрито було 130 гуртових поховань. Кістяки лежали тут випростано, „покотом”, із виразними рештками червоної охри, якою були посипані при похороні трупи.

На всій лівобережній Україні, як свідчить інвентар домовин, жили в той час племена хліборобсько-скотарського побуту. Це була степова людність, якій притаманні були, т. зв. „ямні поховання”.

Ямні поховання з вживанням охри. Представники цих похоронних традицій, у другій половині III-го тисячоліття до Р. Х., з невідомих нам причин, заворушилися в своїх прадавніх гніздах й почали пробиватися на захід, поневолюючи й відганяючи „за Рось” миролюбну людність трипільців-орачів Правобережжя та обертаючи їх ниви в толоку. Зрушення „ямників” було першим, відомим нам, нашестям степовиків на Правобережжя, першим форсуванням ними Дніпра. Трипільці хоч і боронилися, але підлягли напасникові і з того часу їх буття хилиться до занепаду, а „ямники”, в поході своїм, зайшли аж до теренів Галичини та Буковини.

В ямних похованнях, посипані червоною охрою мерці, лежали в скорченій позиції; це загальний вигляд їх поховань, як і яйцеватой форми їх глиняні глеки, що ставилися в домовину побіч мерця.

Степовики ямних поховань жили в наших степах ще в неолітичну еру; відносини їх з трепільцями-хліборобами, як думається, спочатку були добросусідські; у степових селищах „ямників” середини III-го тисячоліття до Р. Х., подибуються черепки трипільської кераміки, — признака того, що степовики провадили тоді мінову торгівлю з Трипільям. Проте, не виключене й те, що трипільський посуд був трофеєм войовничих рейдів „ямників” на трипільське Правобережжя.

Цієї саме пори, племена західнього Надбужжя, досягли високого рівня в кременярстві; їх вироби з кременю мали неабиякий попит у довколишнього населення й, шляхом товарообміну, доходили до Балтики й Дніпра.

Міграційні рухи на сході Європи в часах передісторичних. Коли говорити про міграції більших чи менших гуртів людей або племен, коли поставити питання, в яких прадавніх часах виникла потреба перехо-

дити з місця на місце, з одного краю до другого, то відповідь на це неможливо дати.

Людина, ще в первісній стадії розвитку, провадячи кочовий, перехожий спосіб життя, весь час була в руху, змінювала місця короткотриваючого таборування, переслідуючи звіря чи шукаючи кращих кліматичних умовин. При цьому треба підкреслити, що людина ніколи не вешталась навмання, не тинялася наосліп; її блукання завжди мали мету, а метою цією були пожива й підсоння. Ще тоді, в глибині тисячоліть, існували й зносили між окремими праномадськими родами-громадами, вже тоді помічалися перші, протоптані людськими ногами, стежки, перші ознаки обміну речей однієї громади з другою. Роди й громади, які жили на теренах сучасної України, виключенням не були; вони так само стикалися з позаукраїнськими гуртами, такими ж, як і вони, носіями первісних ознак окремішності й своєрідності своїх матеріальних пракультур та побутових звичок.

Археологові та антропологогеографові неможливо покищо точно визначити час цих мандрівок первісних людей і, лиш з появою досконалого крем'яного виробництва та гончарства, чітко окреслених індивідуальних пракультур й культових та побутових прикмет, дасться вже з більшою правдоподібністю стежити за слідами міграцій далеких пращурів наших і чужих. Так, на підставі цих прикмет, ми можемо констатувати, що, десь у III-му тисячолітті до Р. Х., на терени північного лісостепоного Лівобережжя, прийшли праугрофінські племена, про які вже згадувалось, творці ямково-гребінчатої кераміки. З того часу, на довгі століття, вони стали східними сусідами трипільських хліборобських племен Правобережжя. Соняшне, помірковане підсоння України, її чорнозем, її порослі буйною травою степи та плавні, її рібні ріки, її звірні й пташні ліси, — приваблювали суворих лісовиків півночі.

Аж ось, під час тривання енеоліту, (а певне й раніше), племена Середньої й Північної Європи, починають зазіхати на наш погідний і родючий край.

Рештки матеріальної культури дозволяють нам устійнити, приблизно, час перших, відомих нам, масових переселень чужих племен з північного заходу на терени Галичини. Це були творці *лінійно-стрічкової кераміки*, які, в часах енеолітичних, (прибл. 2500—1800 р.р. до Р. Х.), рушили із свого гнізда Шлезька й обсадили Судетські землі Чехії, а згодом, поширились на схід до верхів'їв Дністра, берегами його добувшись до Басарабії. На нашій території, ці прашлезці особливо густо заселили поріччя Дністра та його припливи — Стрипу й Серет, саме ті місцевості, де викрито найбільше пам'яток раннього та пізнього палеоліту й раннього та середнього неоліту.

Творці лінійно-стрічкової кераміки були, можливо, прародителями чехів, морав'ян та поляків; вони провадили хліборобський побут разом

з мисливством і, як здається, мали усталені стосунки з трипільцями (моравська мальована кераміка трипільського типу); в жилах пращлезців, так само текла слов'янська кров. Мешкали вони в землянках, покійників ховали здебільша у скорченій позиції, лежма на лівому боці.

Слідом за цими носіями лінійно-стрічкової кераміки, теж в енеолітичні часи, з Прибалтицької півночі, почали посуватися на південь поріччям Лаби, прагерманські, т. зв. *нордичні племена*, які витворили кераміку *лійкуватих пугарів-кубушок* (горла їх мали форму лійок). Міграція нордичних племен була вельми людною, бо, на своєму русенню з Ютляндії, розселившись периферійно, вони обсадили терени південної Швеції, Голляндії, Німеччини, Польщі та Судет. Своїми авангардними стежами вони зайшли аж на Київщину.

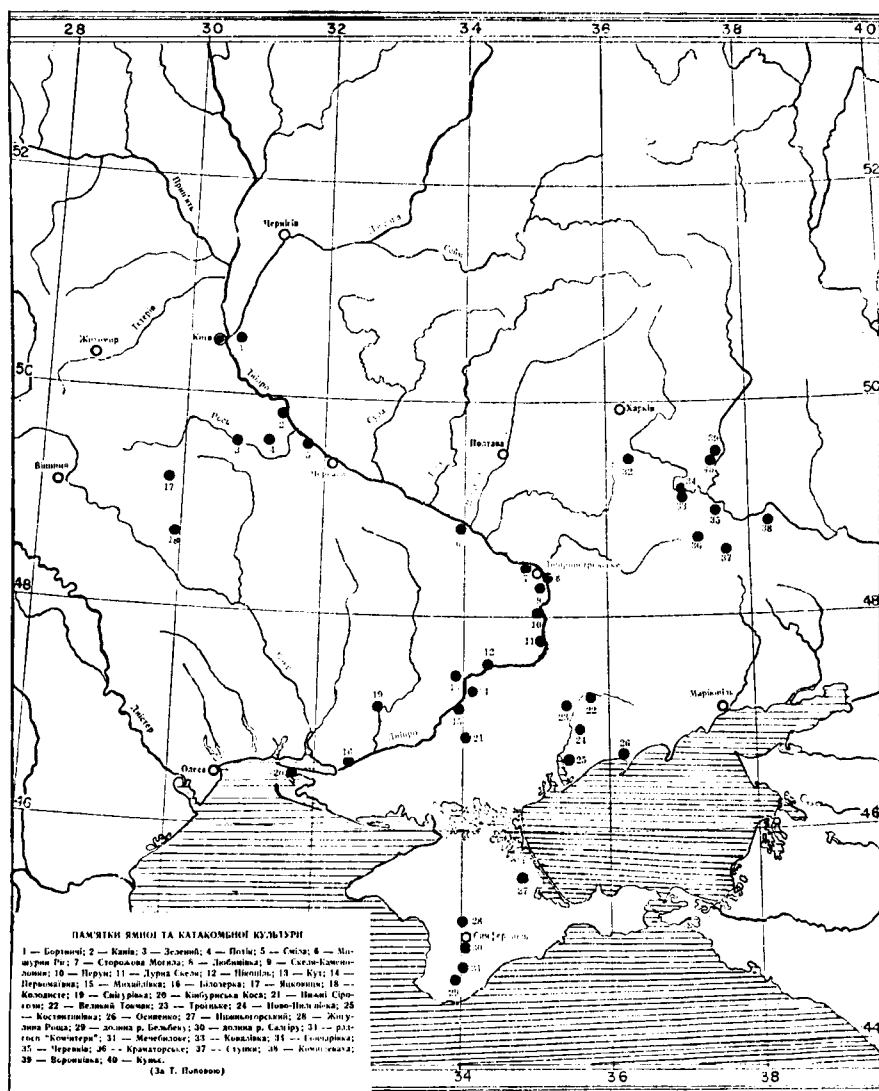
Дрімучими лісами, здовж Західного Бугу, Вепру та Сяну, — з центральної Польщі, вони вдерлися на Волинь і далі до Галичини й зупинилися коло річок Збруча, Турії та Горині.

Ці прагерманці відзначалися войовничістю, загарбницькими інстинктами та суворою вдачею; головною зброєю їхньою були бойові келепи, витесані з каменю. Оці лісовики, скотарі та звіролови, опинившись серед чужокровного хліборобського населення, яке, очевидно, підкорили, осідали на високих місцях в бльокгавзах-зрубках, які оточували валом та палісадами. Споруди ці були прототипом пізніших городищ, які особливо поширення досягли за панування в наших степах скитів VII—III століття до Р. Х. й часто височіли на місцях, де колись стояли укріплені бльокгавзи нордійців.

Ці зруби свідчать, що завойовники-нордійці, в значнім розсягу, провадили паразитивне життя, стягаючи з поневоленої хліборобської людности данину, продукти їх натурального господарства й накопичуючи їх за валами гнізд.

Нордійці мешкали в землянках, а мерців, як правило, ховали у випростаному стані горілиць в прямокутних могильних ямах, головами на схід. Речевий асортимент в таких домовинах дуже убогий, хоч гончарство у нордійців було досить розвинуте в розмаїтих формах, а це показує, що хатне господарство їх, — може, за кошт підневільного хліборобського люду, — було неабияк багате й різномвидне. Чи не були ті прагерманці такими ж практичними людьми, як їх нащадки німці? Який „бизнес” з мерця? Жодного! То й нічого витрачатися на нього, класти в могилу потрібні живим речі.

Перша нордійська навала, спрямована на південний схід, була небавом посилена, в половині III-го тисячоліття до Р. Х., другою навалою споріднених з ними племен, які ховали своїх мерців у кам'яних домовинах, що мали вигляд скринь. Ці нордійці скринькового похоронного обряду, прийшли тією ж дорогою, що і їх попередники в південно-західній закуток Поділля коло течії Дністра та коло його припливів Золотої Липи, Серету й Збруча, а друга їх галузь на Волинь (побережжя Го-

КАРТА VI. ПАМ'ЯТКИ ЯМНОЇ ТА КАТАКОМНОЇ КУЛЬТУРИ
(З арх. Я. Пастернака)

рині, Случі, Тетерева, Ірші та Норині). Побут їх був, приблизно, саме такий, як і їх предтеч-кравняків; у відношенні до тубільного хліборобського населення, були теж загарбниками і визискувачами їх трудового життя. Кременярами вони були хисткими, бо кремень в їх матеріяльній культурі грав дуже важливу ролью. Але ці північні зайти, підкоривши зброєю аборигенів-хліборобів, носіїв трипільської культури, не спромоглися зберегти чистоту своєї германської крові й неза-

баром, так само, як тисячоліття пізніше готи, (а коли вважати варягів теж германцями, — то й вони), розчавилися в слов'янській стихії.

За другою міграційною хвилею нордійців-„скринників”, із заходу прибукали нові зайти, творці, т. зв. *шнурової кераміки*. Шнуровою її прозвали тому, що кераміка їх оздоблювалась в той спосіб, що, на необпалені, мокрі стінки глиняного начиння, орнаментатори накладали мотузки, які вривувались в глину, лишаючи по собі орнамент у вигляді ризикових візерунків. З чого робилося таке мотуззя чи такі шнури? Можливо, що з зсуканих волокон рослин, або з висушених жил, або з зсуканого волосся. Ці „шнуровики” прийшли, мабуть, із Саксонії та Тюрингії, де ця культура шнурової кераміки й витворилася. Проте, питання „шнуровиків”, досі не розв'язане. Антагоністи західнього походження їх, твердять, що вони колиську ту мали в східній Європі, точніше, в Україні, й що звідти культура та поширилася в західнім напрямку, досягнувши Тюрингії й Саксонії.

„Шнуровики”, за прикладом попередників, так само, розсілися на західньо-українських землях і так само, особливо густо, — в поріччі Дністра та його припливів. Похоронна обрядовість у них була неусталена, хоч віра в посмертне життя, може, чітко ще не оформлена, існувала й у них; кращий доказ того: — глиняний глечик із стравою, який звичайно, ставився в зголів'ї мерця, різні вироби з кременю, хатне приладдя та зброя — келепи балтицького гатунку. Є здогад, що вони незавжди ховали мерців, а траплялось, що просто лишали їх тліти на поверхні, годувати своїм тілом хижаків; вземлені ж трупи ховалися у них безладно, то на лівому, то на правому боці, горілиць і долілиць, головами чи в ту, чи в ту сторону світа, але завжди в скорченій позиції. Над місцем поховання, насипали могилу й обкладали її довкола ріжками.

В побутовім відношенні, „шнуровики” були перехожими ловцями, рибалками та скотарями, а в стосунках з сусідами, — войовничими напасниками. Хліборобство хоч і знали, але в їх побуті воно мало підрядне значення: годував їх хлібом поневолений тубільний люд. Думається, що їх прихід приніс з собою в межі хліборобських племен певний регрес і занепад. В своїм поході на південний схід, вони, вже на протязі бронзової ери, дійшли аж до правого бережжя Дніпра. Походження вони були германського, але, підчас руху свого, перемішались із спорідненою людністю культури *лійкуватих пугарів та скринькових могил*. Вони саме створили згодом німецький народ, а частина їх, злившись з племенами стрічкової кераміки, утворили, в ері бронзовій, західньо-слов'янську, т. зв. лужицьку культуру.

БРОНЗОВА ЕРА

Початок бронзової ери припадає, приблизно, на роки 1700-ті до Р. Х. Найраніший її початок М. Артамонов устійнив роками 2100—2000 до Р. Х., найпізніший — Добровольський — роками 1700—1600 до Р. Х.

Ми притримуємось датування, встановленого дослідниками д-ра Я. Пастернака, а саме, — кінцем 1800-тих, або початком 1700-тих років до Р. Х. В еру залізу бронзова ера перейшла в роках 800—700-тих до Р. Х. Тривання її д-р Я. Пастернак поділяє на три розв'язні етапи: на старший, середній і пізній, коли бронза уступила місце залізові.

Де й хто вперше сплавив мідь з цинною й створив з того новий метал-бронзу, ніхто, мабуть, ніколи не дізнається. Новий метал зразу ж здобув велику популярність та попит, а то тому, що, в порівнянні з міддю, він відзначався міцністю, не так легко ламався, затуплявся чи щербився. Бронзова металургія, однак, була дуже дорога і в ранню пору не досягала широкого розповсюдження у нас в Україні і з неї не вироблялись приладдя повсякденного вжитку, а тільки оздобні речі й, почасти, зброя. Тому, крем'яна, кам'яна й рогова індустрія й далі конкурує з міддю та бронзою й досягає на протязі бронзової ери неабиякої якості. Камінь та кремій до лиску шліфується, тонко гостряться й виглядом своїм часто імітує подібні „заморські” речі з металу.

В давню пору цієї ери, виробничі експонати з бронзи або просто її зливки, доходили до нас шляхом товарообміну, але пізніше, може тоді, коли трипільці добулися до Семигородщини — (Кукутени, найбагатші родовища міді), до Молдавії — (Петрени) та до Банату — (Гумельніце), і в Україні з'явилися копальні руди, бронзові вироби почали виготовлятися й нашими бронзарями. Імпортовану й свою мідяну руду витоплювали в глиняних тиглях і, примішавши до неї олово, антимон або цинку, черпаками наливали до ливарницьких матриць з пісковиків чи глини. Існування бронзарень в Україні виявилось, як в лісостеповій так і в степовій її зонах.

Рільницька техніка тоді значно удосконалилась, продуктивність її зросла; хлібороб орудував вже дерев'яним ралом, прототипом плуга, орючи ним, не впрягався в шори, а поганяв волів, що тягли рало. В попередню еру, признаки зносин населення нашої Батьківщини з чорноморськими, егейськими та східньо-середземноморськими краями були ще неусталені й предмети їх матеріяльних культур подибуються лиш спорадично, — це не значить, що півднєві ми були невідомі, а свідчить тільки про те, що, поперше, рискалеві дослідника досі не пощастило надібати їх, а, подруге, що зносини ті не були ще належно систематизовані, — тепер, мінова торгівля, в якій бронзові вироби грали першорядну роль, устійнюється, жвавішає й сполучає нашу Батьківщину одвічними шляхами, вздовж рік та гірських проходів, з усім ближчим

і віддаленішим світом; на півночі вони досягали побережжя Балтики, звідки вивозився бурштин, на півдні, через Егею, — Фойнікії та Єгипту, звідки до нас привозилися бронзові й інші вироби єгипетської індустрії (хоч би фаянсові перли чи дармовіси з слонової кости), й речі матеріальної культури Малої та Передньої Азії й Кавказу.

В руці нашого воя бачимо бронзовий келеп, бронзовий довгий меч, кльугу списа і наконеччя стріл; поява бронзової зброї була саме таким досягненням воєнної штуки, як кулемет в новітню добу; в прикрасах й оздобах з бронзи франтували тодішні жінки так, як теперішні в брилянтових дорогоцінностях.

Побутово-соціально й родова організація досягла нової стадії. Залюдненість наших теренів, чим далі, тим більше зростала. Зникли широкі простори незайманої землі, які раніше відділяли один гурт людей від другого, а границі окремих культур зблизились майже впритул; з огляду на вищесказане, почали поставати суперечки й збройні конфлікти між окремими гуртами людей, з'явилася потреба боронити своє майно, а, разом з тим, й зазіхання на чуже добро. Саме тоді жінка перестала займати в роді чільне, головуюче місце, бо тепер треба було дбати не тільки про господарство та добробут свого роду, але й боронити його від ворожих зазіхань. Так, матриархальні родові традиції почали відмирати, а натомість, долю й гаразд роду почав вершити й берегти чоловік, озброєний вояк-старійшина, який очолив рід й запровадив в ньому лад патріархальний.

Разом з тим, поволі змінялися й суспільно-соціальні відносини. Родова община з спільним родовим майном, переходила в стадію індивідуального розподілу його, розпадалась на окремі родини з їх власним добром. Поставали родинні господарства, зароджувались перші натяки на маєтковий розподіл суспільства, на заможних і незаможних громадян.

Розуміється, ця маєткова нерівність не була тоді ще такою різною, як в часах історичних, бо й маєток багатія й бідняка не так вже різнився. Але все ж таки вона існувала й чим далі, тим більш утверджувалась. Проте, було ще далеко до цілковитого розпаду роду. Родовий старійшина мав ще непохитний авторитет в родовій організації трипільців, ще гостро відчувалась тоді приналежність до одного роду. Отже, суцільність, монолітність роду тривала далі, але в ньому переводилась диференціяція складових його частин, їх індивідуалізація.

Під час бронзової ери, наше Правобережжя, від північного чорноморського помор'я, до лісової зони вгорі, й далі посідали хліборобські трипільські племена, творчий динамізм яких поволі занепадав.

В цей час існували чотири окремі комплекси трипільських племен. Північно-західній затверджується на східній Волині, в районі верхів'їв Тетерева, Роставиці та Случі, другий — довкола місцевости, де пізніше постав Київ, на правому й лівому березі Дніпра, третій — вздовж течії

Дністра та його припливів і, нарешті, четвертий — на лукомор'ї, між гирлами Дністра, Південного Бугу й Дніпра.

Як видно з розкопів, в архітектурі волинського комплексу настало помітне згіршення. Житлові споруди тут далекі від „комфорту” трипільських хат середньої стадії трипільської культури. Волинські трипільці мешкали тепер в напівземлянках і в наземних прямокутних, глинобитних хатах; розміром вони менші від хат середньої стадії розвою і не так дбайливо ставлені, а в декотрих з них бракує, навіть, утрамбованої долівки, якою пишалися хати ранішого часу.

Кераміка трипільців-волинян з одного боку була чисто трипільською, а з другого — виказувала залежність від шнурової кераміки середньої Європи. Про орнамент пізньо-трипільців-волинян д-р Я. Пастернак пише: „вони перейняли від західних емігрантів-наїзників, як модерну новинку, шнуровий орнамент”. Отже, трипільські гончарі пізнього часу почали відриватися від художніх традицій дідів-прадідів і виявляти дезорієнтованість в своїх мистецьких можливостях.

В культурних шарах цього періоду Трипілля подибуються численні глиняні пряслички, часто орнаментовані виображенням людей та птахів, а також — тягарці ткацьких верстатів; і тепер не бракує глиняних статуєток жінки, що свідчить, що й тоді у трипільців жив старий культ „Матері Землі”, „Богині Матері”.

У виробі господарських приладь трипільців-волинян, кремій і камінь домінує. На їх теренах було багато лісів і вони, щоб мати ріллю, примушені були вирубати, а потім випалювати ліс (мотично вирубно-випальна система хліборобства). Вражає кількість кінських кісток на попелищах цих трипільців. Очевидно, що, за пізньої стадії, вони, крім черед худоби, випасали вже й табуни коней, були не тільки орачами, але також „ковбоями” а може й комонними вояками. Середньодніпровський комплекс пізньотрипільських племен, виявляє ще помітніші признаки занепаду; мешкали вони в напівземлянках, а то й в куренях, вогнища розкладали посередині хати.

Цей регрес в житловій архітектурі, а, значить, і в побуті, середньодніпровського комплексу племен, був, очевидно, пов'язаний з якимсь лихоліттям, яке деморалізувало спокійне й творче до того життя трипільського люду. Його кераміка, насліддя гончарського мистецтва середньотрипільської стадії, зазнає в цю пору дужого впливу „шнуровиків”.

У трипільців цього району, переважав тілопальний похоронний обряд; в їх могильниках знайдено багато металевих речей з міді, бронзи й бурштину, якими живі „обдаровували” мертвих, щоб їм нічого не бракувало в потойбічній господарстві.

Третій комплекс племен пізнього Трипілля в горішній Подністровщині, заступлений багатством житлових місць. Особливий інтерес являє собою печерне селище пізньотрипільців над Серетом в печері-

лябіринті Вертеба з інгумованими трупами, а також — наземні хати селища на полях коло села Кошилівці, яке було розташоване на горбку; будували тут житла й на палях, хоч повинь тій звишеній місцевості не загрожувала; отож, якісь інші причини спонукали мешканців цього селища вживати такого будівельного способу.

Для наддністрянського комплексу пізньотрипільських племен характерне опрощення орнаментатії й геометризація візерунків. З їх гончарень з'являються дивної форми глиняні вироби у вигляді невеличких циліндрів, т. зв. „біноклі”, призначення яких не в'яснене.

Мальована кераміка й тут ще базується на старих гончарських традиціях трипільців, хоч і починає поступово дегенеруватись й зазнавати впливів, з одного боку кераміки шнурової, з другого — примітивнішої кераміки степовиків півдня (надряпаний орнамент з ямочками).

Глиняне плястичне майстерство, одначе, стояло тут на високому рівні; вироблялася сила жіночих статуеток, навіть, приодягнених й обутих; часто, статуетки розмальовуються; розпущене по плечах волосся обарвлюється темною фарбою. Не бракує й фігурок тварин. На вушках глеків виліплюються стилізовані голівки бугая-бика, цапа та барана, які символізували, очевидно, плідність та статтеву силу.

Взагалі, голова бика часто починає фігурувати в гончарській і в різьбарській орнаментатії, що зайвий раз все більше посилює здогад про існування у трипільців культу бика, тавролатрії, саме так, як у прагерманських зайд — культ бойової сокири чи пізніше у скитів — культ дволезого меча.

Любили пізньотрипільці зображати й собак, цих вірних слуг й сторожів їх добра. Коло Бучача, в пізньотрипільських залишках, знайдено також маленьку мідяну фігурку, як здається, крокодила, що свідчить, що на початку II-го тисячоліття до Р. Х., впливи єгипетської культури досягали до наших теренів. Нарешті, четвертий причорноморський комплекс пізньотрипільських племен, особливо чітко характеризується селищем й могильниками коло села Усатова над Велико-Куяльницьким лиманом коло Одеси. На превеликий жаль, більша частина цього селища була знищена каменоломнею.

Особливої уваги заслуговує новий, досі невиданий, архітектонічний принцип споруди усатівських жител; вони були наземні, прямокутної форми, ставлені з великих брил вапняку, які мурувались сторчма. Це найдавніші на наших теренах кам'яні будови, які часово відносяться до II-го тисячоліття до Р. Х.

Гончарські вироби надчорноморських трипільців, їх тип і розмальовку, можна поділити на дві відмінні групи: на тонкостінне, але міцне, начиння з білдоружевою або жовтавою поверхнею, оздоблене геометричним пасковим орнаментом чорної барви — здегенероване насліддя орнаментного мистецтва трипільців середнього етапу й, — подруге, — начиння ліплене з грубозернистої глини з піском, поверхня якого при-

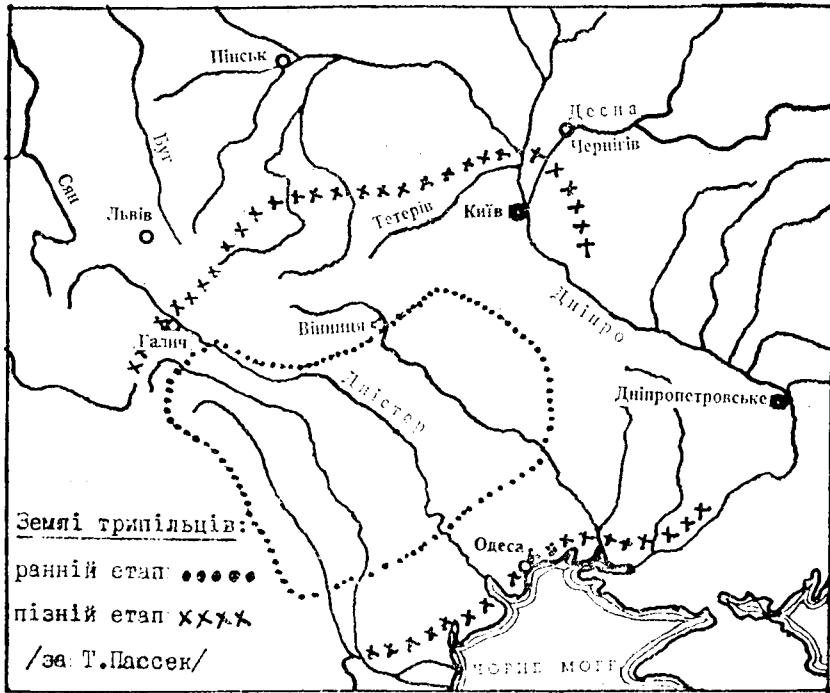
крашена відтисками шнурка. Ця друга група, типологічно й технологічно, немає нічого спільного з трипільською гончарською традицією й принесена була над Чорне море чужинцями з середньої Європи.

Войовничі скотарі-звіролови „шнуровики”, теренами західної України, пробілися аж до лукомор'я, поневолили там трипільські племена, здеморалізували їх, нав'язавши їм свої, досить примітивні, орнаментацийні навички, але, не зважаючи на це, трипільський корінь не був викорчований з душі пригніченого автохтонного населення, він й далі випускав живі паростки. В селі Усатові знайдені були жіночі статуетки, а також глиняні, орнаментовані скісним хрестом, кубики, які служили, як здається, жерцям для ворожби. Кубики ці й жіночі статуетки викриті були коло жертovníка, що стояв перед вапняковою скелею, в якій було видовбано голову бика. Отож, у надчорноморських трипільців далі жила віра в Богиню Матір і тавролатрія. Могильні споруди „усатівців” були подібні до споруд „шнуровиків” на західньому Поділлі: домовина, в якій лежав небіжчик, була оточена колом з сторчма поставлених брил; кістяк лежав, прикритий брилою, в домовині скорчено; коло нього, в другій ямі, — кістяк його дружини чи служниці; подибувались і подвійні домовини, де рядком лежали чоловік і жінка. Коло скелетів — різне начиння з стравою, а також жіночі статуетки і в двох могильних ямах, — голова бика. Кераміка тут була однобарвна, періоду дегенерації, а також — шнурова; з металевого інвентаря цікаві мідяні кинджали. Один такий кинджал тримав у лівій руці скорчений кістяк, очевидно, старійшини, до останків якого вели сходи; крім кинджала в лівіці, в головах мав ще й мідяний бойовий келеп і побіч — монохромну вазу чи чашу та начиння шнурової кераміки.

Особливої уваги заслугоує голова рогатої людини, вирита на вапняковій брилі одного з поховань, а над нею — серп місяця, побіч — зображення оленя й, здається, трьох коней. Чи не був це „портрет” місцевої Артеміди Таврополи (Артéміс Таврополос) чи Артеміди Місячної (Артéміс Селéне), праобраз її, Покровительки й Охоронниці стад, Дарувальниці врожаю, Богині Місяця?

Інвентар Усатівського селища і довколишніх селищ Миколаївщини та Херсонщини, зміст могильників усатівського типу, ясно показує на зносини усатівців із широким світом від Балтики до гірл єгипетського Нілу.

Отож, в цьому північно-західньому закутку Чорного моря, вже тоді утворювалась одна з найвизначніших баз товарообміну та культурних впливів, де зустрічалась індустрія багатьох країн і, зокрема, тих, де тоді процвітали архаїчні цивілізації (Передня й Мала Азія, Єгея, Фойнікія, Єгипет і т. д.). Тут вже тоді засновувався один з найважливіших осередків-посередників ширення передісторичних і ранньоісторичних

Поширення трипільської культури в ранньому і пізньому періоді. (За Пасеком) (З арх. Я. Пастернака)

культур східної Середземноморщини, предтеча Березані та славної Ольбії.

Серед дослідників немає ще згоди про те, звідки походили декотрі речі, особливо металеві, знайдені в могильниках усатівського типу. Одні, як, наприклад, М. А. Міллер вважають, що ці речі семигородського походження, інші знов, як проф. В. М. Щербаківський, що з східної Середземноморщини, зокрема, з Егеї. В дальшому, ми повернемося ще до цього питання, а взагалі, ми запевнені в тому, що, на руїнищах усатівців, подібуються вироби і з Семигороду, і з Егеї і з культурних огнищ Передньої Азії та Закавказзя...

Причорноморська галузь трипільців цікава й тим, що в гончарстві вони підлягли двом впливам, а саме, впливам „шнуровиків”- чужинців й впливам степовиків, — які небіжчика посипали червоною охрою.

Хронологію пізньотрипільської пори становить Т. Пасек, з якою погоджується д-р Я. Пастернак: це роки 2000—1700-ті до Р. Х.

Трипільська культура, творці якої жили й господарювали на нашому Правобережжю на протязі трьох тисячоліть, на початку бронзової ери,

почала втрачати життєву силу та самотність і на дальших етапах цієї ери, — втратила своє обличчя.

Причини заникну цієї прадавньої культури пояснюють по-різному й досі жодна з гіпотез не розв'язала цього, дуже важливого для нашої праісторії, питання. Не підлягає сумніву, що, за бронзової ери, в Україні шаліли якісь етнічні буревії, заколот, що, врешті-решт, обезкровив трипільський люд й деморалізував його творчість. Найзгубнішу роль тут відіграли, мабуть, войовничі пастухи „шнуровики”, що вторглися на наші землі з середньої Європи, і „ямники-охровики”, що рушили на Правобережжя з степового сходу.

Що ж сталося з старославними трипільцями? Щезли вони з поверхні земної? Потонули в чужому морі? Вимандрували в інший край?

Є прихильники здогаду, що трипільці, під натиском напасників, вемігрували в Подунайщину; існують гіпотези, що вони без сліду зникли, асимілювавшись з чужими племенами, які прийшли на їх місце. Одначе, всі подібні припущення розходяться з логікою й законом буття. Кинути плодоносну, чорноземну батьківщину, на якій тисячоліття, з часів неолітичних, жили й трудилися трипільці, запрягши воли, податись кудись в придунайські краї, вже густо заселені й де б довелось їм зброєю здобувати кожен клаптик ораниці, — вони не могли, не могли й зникнути фізично. Д-р Я. Пастернак, цілком резонно спростовує подібні здогади, кажучи, що „трипільська культура, як кожна інша стара культура в світі, після, приблизно, трьох тисяч літ існування, почала втрачати живлючі сили і творчий мистецький дух, стала завмирати, дегенеруватись, спрощуватись в усіх своїх виявах і підпадати під чужі, сторонні впливи”.

Отож і ми, в повній згоді з твердженням д-ра Я. Пастернака, певні в тому, що трипільський люд лишився на місці, але втратив своє обличчя, притаманну йому раніше культурну творчість, охляв, щоб, за якусь тисячу літ, знов стрепенутися і, в образі скитів-орачів, знову з'явитися, на цей раз, вже на сторінках достовірної історії.

На руїнах знесиленої трипільської культури, наприкінці ранньої бронзової доби, між річками Россю та Сожжю, утворюється нова культура т. зв. *середньо-дніпровська*, генетично й в традиціях мистецтва чужа трипільцям. Творцями її були, з одного боку прибулканці з центральної Європи — „шнуровики”, з другого, степові „ямники-охровики”. Не втрачаючи своїх характерних рис, ці дві культури підлягли все ж в значній мірі, впливам завмираючої, але вищої, трипільської культури, абсорбувавши чимало з побуту її носіїв і кровно перемішавшись з ними.

В похоронному обряді „середньодніпровців” спостерігається неусталеність: ховали під могильними насипами, трупи небіжчиків спалювали або ховали в скорченій позиції. Оскільки ця середньодніпровська культура безпосередньо наслідувала старобутню культуру трипіль-

ську, оскільки вона утворилася на її тлі й оскільки її творці перемішалися з праслов'янами трипільцями, запозичивши від них багато з їх надбань, — ми можемо назвати середньодніпровську культуру „заміршуватою” дідичкою трипільців, яка виявила значну відсталість в порівнянні з їх творчістю.

„Шнуровиків” Дніпро не зупинив; вони пробилися на схід трьома напрямками: на північ аж до верхів'їв Оки, на південь, уздовж лівого берега Дніпра, — до Криму й на південний схід аж до передгір'їв Кавказу. Динамізм „шнуровиків” й життестійкість були сильні, хоч по дорозі вони й ріднилися з місцевим населенням, не гублячи при тім характерних признаков своєї матеріальної культури й шнурового орнаментацийного принципу.

В пониззі Дону, особливо на родючих ланах Кубанщини та Передкавказзя, вони знов зустрілися з хліборобськими племенами, які теж виробляли мальовану кераміку (т. зв. Князівська культура) дуже мішаного характеру, якої на степовім Лівобережжі не було.

Хлібороби Передкавказзя, творці мальованої кераміки, дуже подібної до трипільської, жили там вже в енеолітичну еру. Згодом, в їх побуті помічаються чотири різні впливи: поперше впливи „шнуровиків” всуміш з нордійськими, впливи „ямників-охровиків”, впливи архаїчних передньоазійських цивілізацій і впливи егейців. Ці впливи особливо помічаються в похороннім обряді „князівців”. „Ямники-охровики”, здавен-давня впритул жили на заході з трипільцями степової зони Правобережжя, а на сході, — з хліборобами Придонецчини й Кубанщини. Вони не були примітивами, а вправними скотарями-хліборобами, випасали великі гурти худоби, овечі отари, мали сталі поселення й вміли їздити не тільки верхи, але й на возах, про що свідчить знахідка в селі Михайлівці на Херсонщині серед решток „ямницького” попелища, колеса від двоколесої бідарки чи котиги.

На підставі археологічних здобутків, можемо здогадуватись, що прикубанські хлібороби, в матеріальній культурі яких домінували традиції мальованої і шнурової кераміки, а в похоронному обряді — традиції нордійців (оточування могил магічним колом з брил), „ямників” (посипані червоною охрою скорченці) й егейські (ховання в скринях-саркофагах), стояли на високому рівні культури, мали дуже міцний зв'язок з Месопотамією й мали вже соціально-маєткове, а може й клясове, розверствлення, свою дуже заможну верхівку, про що свідчить багатющий інвентар Великої Майкопської Могили.

Ці пракубанці були предками тих передкавказьких племен, які, в історичну добу, були закладом багатства й добробуту Боспорської держави.

За середнього етапу бронзової ери, широчезні простори опанувала, т. зв. *катакомбна культура*. Д-р. Я. Пастернак так окреслює її границі:

від Києва на півночі і, вздовж правого берега Дніпра, — до Чорного моря на півдні; далі на схід вона сягала аж до Волги.

Назва цієї культури постала від того, що могили „катакомбників”, які, за твердженням проф. В. Щербаківського, мають аналогію в похоронних спорудах егейців, уявляють собою глибоку яму, в стінках якої були прокопані ніші-крипти. Вхід до таких домовин прикривали брили, а під ними лежали скелети в скорченій позиції й посипані червоною охрою. Очевидно, це останне — насліддя „ямників-охровиків”. Керамічний матеріал могил-катакомб виявляє орнаментацийні традиції „шнуровиків”.

Катакомбна культура мала багато варіантів на теренах України, Подоння, Кубані та степового Криму. „Катакомбники” любили широкодолі степи, але жили і в лісостеповій і, навіть, у лісовій, зоні. Їх поховання в степах над Озівським морем існували вже в кінці III-го тисячоліття до Р. Х., але загального розповсюдження досягли у II-му тисячолітті, коли, на долішньому Дніпрі жили ще „ямники”, яких, на переломі цих двох тисячоліть, загнали на схід „шнуровики”.

В цей період заколоту в північній Чорноморщині, творці катакомбної споруди домовин посуваються від низового Дніпра на північ, опановують лісостепове Правобережжя й степи та лісостепи Лівобережжя. З автохтонним населенням „катакомбники” жили, здається, в злагоді, едналися з ними й кровно й духово, запозичали один у одного культурні й побутові при звичаєння.

Якої етногенези були „катакомбники” — не знати; звідки прийшли до нас, — про це існує кілька суперечних здогадів. З них найправдоподібніший той, який виводить „катакомбників” з далекого півдня. В кінці III-го й на початку II-го тисячоліття до Р. Х., мігруючи в простори північної Чорноморщини з островів і з суходолу Егеї, вони принесли з собою нові, досконаліші досягнення бронзової індустрії та культури, цілком тотожної з тогочасною культурою Приегейщини.

Причини цієї далекої міграції, попередниці устремління греків з Егеї до північних берегів Чорного моря в античну добу, полягали, мабуть, на етнічних заворушеннях на Балканському півострові та в басейні східньої Середземноморщини з одного боку, й в степах північної Чорноморщини — з другого.

За думкою М. Міллера, похід „катакомбників”-бронзарів відбувся з Егеї через Кавказ; на нашу думку, також уздовж західнього побережжя Чорного моря, бо, і на побережжі Правобережної України, і в Криму, і в надозівських степах, і на Кубанщині, вони з’являються, приблизно, в один час, на прикінці III-го тисячоліття до Р. Х., причім, найбагатше заступлена їх культура, прекрасно викінченим бронзовим мистецтвом, на Кубанщині, саме в тих областях, куди, набагато пізніше, в VII-му столітті до Р. Х., спрямувалася наймогутніша хвиля грецької експансії.

Лишається відкритим надто цікаве й важливе питання: які саме орієнтири спрямували подорож „катакомбників”-егейців в такі далекі простори? Які життєві причини саме туди притягали їх? Чи не йшли вони туди шляхами протореними якимись їх попередниками?

Розвоєві етапи катакомбної культури на наших теренах поділяються на три стадії:

1. Ранній етап — 2000—1750 р.р. до Р. Х.
2. Середній етап — 1700—1500 р.р. до Р. Х.
3. Пізній етап — 1500—1250 р.р. до Р. Х.

Поява „катакомбників” у нас та їх буття збігається, приблизно, з великими змінами в просторах Егеї, коли величня крето-мінойська культура 2400—1500 р.р. до Р. Х. почала поволі уступати місце культурі мікенській 1500—1100 р.р. до Р. Х., творцями якої були ахайці.

Примерк і заник потім катакомбної культури синхронізується з появою нової, значно примітивнішої, *культури зрубної*, творці якої ховали своїх померлих у дерев’яних зрубах — рубленій коморі, над якою насипали могилу.

В половині II-го тисячоліття до Р. Х., „зрубники” почали з-над Волги рухатися на північ в поріччя Ками та Оки й на захід до Дону. Вони захопили все степове Лівобережжя, а де-не-де, як, наприклад, коло Канева, форсували й Дніпро. „Зрубники” були скотарями; хліборобство грало у них підряднішу роллю. Знали вони ткацьке ремесло й були добрими мідниками та бронзарями. Жужелиця на місцях їх металургічних майстерень й металеві вироби їх, свідчать, що оброблювання металу займало важливе місце в їх матеріальній культурі й досягло у них великого прогресу. Гончарські вироби їх, одначе, досить примітивні (одноманітні, гострорезні глечики й горщики), й вказують, що хатне господарство „зрубників” було абияке, пов’язане з їх головним зайняттям — скотарством, яке вимагало частих переміщень. В зрубах-домовинах, які зроблені були з березових, дубових або соснових колод, мерці, як правило, лежали в скорченій позиції, а іноді були посипані червоною охрою. В далеку дорогу покійник забезпечувався дуже щедро їжою й досить скупко могильним інвентарем, в якому все ж не бракувало мідяних та бронзових речей. „Зрубники” любили ховати своїх померлих в групових могильниках, часто на прирічних пагорбах в степу. Попіл кількох огнищ над зрубною могилою й кістяки худоби, головним чином, бика, свідчать про криваві тризни, які справлялися над мерцем, а можливо ще й про похоронний обряд, в якому вогонь грав важливу роллю.

Зрубна культура панувала у нас, найправдоподібніше, в другій половині II-го тисячоліття до Р. Х., хоч і тут, у встановленні часу її буття, існують значні розходження.

Як нам уже відомо, на теренах верхів’я Дністра та Буга, ще в енеолітичній ері, помітні були сильні впливи нордійців та „шнуровиків”.

„Шнуровики” тривало загніздилися по всій Україні і їх шнурова кераміка, — а кожна кераміка була тодішнім національним прапором її носіїв, — і декотрі, властиві їм побутові та культові признаки, були сприйняті тубільним населенням. Довга боротьба мальованої кераміки з шнуровою, завершилась перемогою останньої, інакше кажучи, перемогою войовничих „шнуровиків”-пастухів над трипільцями-орачами.

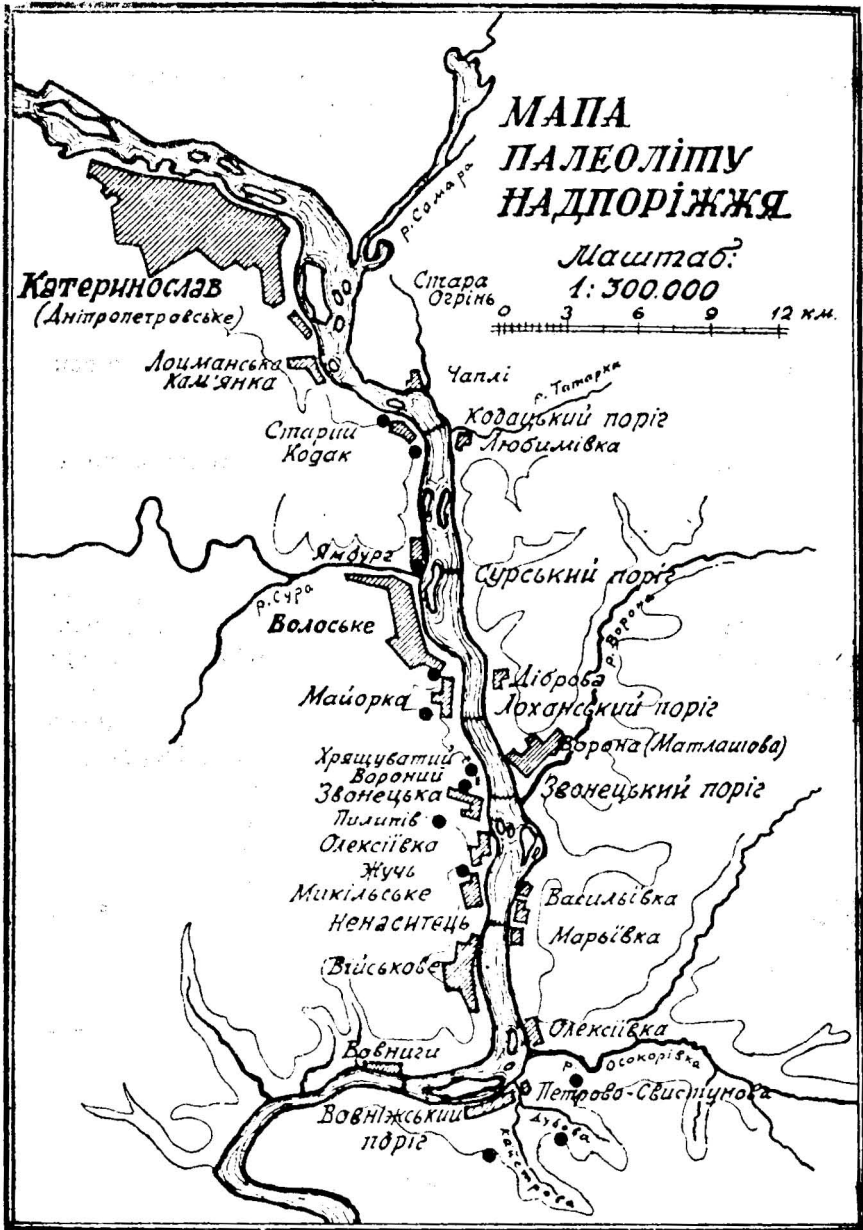
В період ранньої бронзи, згубний удар трипільцям, на думку д-ра Я. Пастернака, нанесли два несприятливі чинники, а саме, звоювання трипільців „шнуровиками” і зміна субтропікального підсоння на посушливе. Ці обставини приневолити певну частину трипільців покинути одвічні свої терени й податися на північ, до вогкого й тінистого Полісся; на їх спорожнілих гніздах закріпилися поневолювачі-зайди, спочатку нордійці, а згодом — „шнуровики”. Зубожіле тубільне населення все ж не втратило життєвої сили й в стані було розчавити в собі культурно й побутово нижчі зайди. В гончарстві цих теренів, шнурова кераміка набуває все більшої інтенсії й голомшить трипільську, але й трипільці, з свого боку, передають чужинцям надбання своєї праці й розуму. Так, можна припускати, що, під впливом релігійних уявлень трипільців, „шнуровики” не ховали вже, а спалювали своїх мерців, але поруч практикували й притаманне їм ритуалові, вземлення, кладучи покійника скорчено, головою на схід або на захід.

Саме тоді, в цьому районі, за ранньої бронзової доби, помітні впливи т. зв. *унетіцької бронзової культури* (Unětica, Чехія). В могильниках „шнуровиків” було багато кам'яної зброї і характерних для них, добре шліфованих і гострених цельтів-келепів. Наявність в могильниках „шнуровиків” мідяних виробів, ясно показує на стосунки їх з Семигородщиною, де був тоді осередок мідяної металургії. Взагалі ж, вже тоді були признаки, що до нашої батьківщини, посередньо чи безпосередньо, доходили вироби, навіть, з Британії та Ірландії.

У пору середньої бронзової стадії 1500—1200 р.р. до Р. Х., з Подунайщини рушили на північ тракійські племена — прадаків і перейшли в деяких місцях Карпати. Д-р Я. Пастернак висловлює здогад, що спонукою до цього руху була недостача в їх кублі соли, якої подостатком було в солоницях Підкарпаття. Ми, одначе, впевнені, що причини цього руху були поважніші, як сіль, викликані, можливо, тими племінними переміщеннями, які, приблизно, в цей час, відбувалися на Балканах.

Як би там не було, але наслідки приходу тракійців, — про них розмова йтиме на відповіднім місці, — були ті, що, на тлі тамтешньої занепакої культури трипільців, витворилася мішана шнурово-тракійська *комарівська культура* (Комарів, Станіславської області), з домішкою керамічних традицій закарпатського походження (двоухі вази).

В похороннім ритуалі „комарівців” поширене було трупопоховання

Мапа палеоліту Надпоріжжя (За Міллером). (З арх. Я. Пастернака)

хоч траплялось і тілопалення. Спосіб поховання був у них надто своєрідний. Небїжчика клали на земне тло, оточували бервенами чи колодами, коло мерця ставили глиняне начиння із харчами і довкруг, а то й на мерця, сипали попїл з поминальних огнищ. Потїм, над місцем упокою, наверхшували високу могилу.

Будівничі традиції „комарівців” базувалися на трипільських. Очевидно, вони були хлїборобами. В районі Комарова розташовані були їх великі поселення з наземних хат, які мали заклад кам'яний, підвалини — дубові, а стїни — рублені з колод. Долівка була добре утрамбована, в кутку стояла глиняна пїч та великі глеки, частинно вкопані; в них зберїгалосся зерно й борошно. Це знайомий нам образ трипільських хат з тїєю рїзницею, що „комарівці” мали солїднїшу й складнїшу основу жител.

Комарівська культура, в якій домінували середньоевропейські впливи „шнуровиків” (оздоба кераміки), помітні також впливи придунайських тракійців-прадаків (металеві речі) і впливи т. зв. *тищїнецької культури* прафїнських племен лісового Правобережжя та схїдньої Польщі (тюльпановиде начиння).

Культура Комарова постала на тлі знесиленої культури трипільської; „комарівці” — були ті ж трипільці з домішкою крові та життєвих навичок „шнуровиків” та тракійців; їхнє гончарство хоч і занепало (крихке, з поганої, немуленої глини й бїдне орнаментом), проте, і ці нащадки прадїдівської слави, зберїгали ще віру своїх предків і поклонялися Матері Землі.

Точно визначити розсяг комарівської культури покищо неможливо, але зосереджувалась вона на теренах горїшнього Днїстра.

В половині бронзової ери, на Закарпатті розвивається вирїб бронзових речей, якими постачається все Поднїстров'я, Галичина й Надднїпрянина, а взагалі бронзова індустрія чорноморського півдня приходила до нас і берегами Чорного моря й по хвилях його, з Придунайщини ж — карпатськими перевалами-тїсинами: Попрадським, Ужоцьким, Верецьким, Прислопським і гїрськими стежками. На Правобережжя — проходами Семигородських Карпат, а також Днїстром та Південним Бугом.

Чимало бронзових скарбів приходило в райони Поднїстров'я і з заходу, від племен, творців *лужицької культури*. Племена цієї культури складали великий масив. В половині бронзової ери (1300—1200 р.р. до Р. Х.), вони густо сидїли в Чехії, на Мораві, у Шлезьку, в полабській Саксонії та в Бранденбургу, а також в Польщі. Були вони хлїборобами, сїяли жито, пшеницю, просо, овес та ячмінь й вибирали місця, де не було дрїмучих лісів та піскуватого ґрунту. Пізнїше, шукаючи менш залюднених, але врожайних, теренів, вони почали посуватися на схїд, в межі України, особливо, на Хомлщину й Волинь, де лишилися їх тілопальні поховання. Походження їх і досі невияснене; вважають їх

тракійцями, іллірами, карпо-даками, германцями, кельтами, люгіями і т. д. Згоди нема, але найбільшу правдоподібність має здогад, що вони були величезним комплексом-масивом західніх праслов'янських племен, яких пізніше, грецькі та римські письменники називали венетами. Генетичний корінь свій вони, мабуть, мали в індоевропейських племенах Центральної Європи, які витворили шнурову кераміку.

Наприкінці бронзової ери (1000—900 р.р. до Р. Х.), Правобережжя було вже знайоме з залізом; воно приходило туди із заходу. Початок переходу від бронзи до заліза характерний тим, що гончарські вироби почали тоді „підроблятися” під вироби залізні; глиняне начиння закіпчується димом та вигладжується до такого ступня, що починає вилискуватись металічним лиском.

Нові технологічні принципи були прийняті всією Україною крім степової.

Разом з цією чорнолощеною керамікою раннього гальштатського вигляду, появляється й металургічна індустрія з інших країн.

Ці нові впливи, всамперед, торкнулися Побужжя. На основі цих запозичень із заходу, там утворюється т. зв. *білогрудівська культура* (від Білогрудівського лісу на Уманщині). „Білогрудівці” довгі століття сиділи на своїй землі і, на місці своїх поселень, залишили купи попелу, сміття та рештки ужиткових речей. Вони були хліборобами-скотарями і, як всі племена бронзової ери, найбільше уживали виробів з кременю, каменю та рогу. Ця прадавня традиція палеолітян, жила, як бачимо, в повнім розсягу і за бронзової ери й на початках залізної й не виявляла признак занепаду.

Чому ж люди так цупко трималися цього виробничого матеріалу первісних часів і не заміняли їх металічним, у всіх відношеннях, кращим та зручнішим? Відповідь проста: з кременю та каменю речі вироблялися на місці й нічого не коштували.

„Білогрудівці” жили в селах, у глинобитних (валькованих) хатах, рідше, в напів-землянках; „омітку” стін обпалювали, для міцности й тепла: декотрі поселення обводили оборонними валами та ровом. Характерні для білогрудівської культури кам'яні стели, на яких, часом, дуже схематично вирізьблено людську постать. Ці білогрудівські стели вельми подібні, між іншим, до стел низового Дніпра, Надзів'я, Трансільванії, Добруджі та Криму (Тирітака на Керченському півострові), й були, мабуть надмогильними пам'ятниками, а зображення на них — „портретами” тих, хто тлів під ними. В останній час, такі стели зв'язуються з ямно-катакомбною культурою.

Не підлягає сумніву, що „білогрудівці” були потомками трипільців, засимільованими з „шнуровиками”, „ямниками” та „катакомбниками”. Їх культуру д-р Я. Пастернак називає „українським гальштатом”.

Які ж зміни настали на Лівобережжі в часах білогрудівської культури правобережного Побужжя?

Культурні нашарування при Дінці, Ворсклу, Осколі та Сулі, — по межжя степу з лісостепом, — виявляють, що там жили теж хліборобсько-скотарські племена, з якими „білогрудівці” сусідували. Отож, широкоплинний Дніпро не був перешкодою для стосунків та товарообміну.

Синхронність буття „білогрудівців” і цих лівобережних племен засвідчує речевий матеріал, знайдений на лівобережних селищах: темна, лощена кераміка, кам’яні матриці задля відливання бронзових шостигранних наконечників стріл, бронзових келепів-цельтів, залізне шило. В Криму під цей час домінувала т. зв. *кизил-кобинська культура* (від печери Кизил-Коба коло Бахчисараю) пратаврів, характерна тим, що її творці жили в невеличких селах і ховали своїх мерців в кам’яних трунах-саркофагах.

Культ і, зв’язана з ним, культова обрядність населення України підчас тривання бронзової ери, як слід не встановлені. Панує здогад, що якраз тоді, з Малої Азії, від геттитів, був принесений до нас культ Сонця і пов’язана з ним споруда лябіринтів, кромлехів та менгірів Надпоріжжя. Проте, це лиш хиткі здогади не потверджені переконливим фактичним матеріалом. А тим часом, не виключено, що й „шнуровики”, на переломі енеоліт-бронзи, поклонялися Сонцеві (кам’яні кола довкруги їхніх могил).

Характерно також, що, за бронзової ери, на всіх теренах України, занепадає, як образотворче мистецтво так й орнаментальне мистецтво й заміняється лискучим посудом без декоративних прикрас або з оздобами дуже примітивними, вбогими.

Які ж підсумки ми можемо вивести з попереднього викладу про бронзову еру?

Ця ера, багата етнічними переміщеннями на теренах нашої Батьківщини, спричинила занепад славної трипільської культури, яка корінь свій мала ще в пізньонеолітичній добі. З кореня цього, поступово розростаючись, міцніючи, набираючи соковитости, пнулося вгору могутнє дерево чотиритисячолітньої культури, щоб розцвісти буйним цвітом в славетну добу великокнязівського Києва.

Різні побутові впливи, різні традиції чужих матеріальних культур, різні культові уявлення, чужа кров, яка влилася, й вливалася далі, в жили трипільця, пристосування їх до нових вимог життя й до волі чужих гегемонів, „каліфів на час”, — на довгі століття знеособнили самотність трипільців, знесли, привели до занепаду, як побуту їх, так і культури, до втрати їхнього „я” в зовнішніх проявах життя.

Здавалось би, що трипільці зникли, розчавившись в масі вторгнених, але, в дійсності, душа трипільця жила далі, жеврів у ній заповіт пращурів. Невмирущий дух їх тлів далі, як той вуглик під верствою забрудненого хмизу; на місці зламаної бурями віття його родового стовбуру виганялися ще буйніші паростки. Трипільець, нащадок „ано-

німних” пракультур, жив далі в носіях їх, пережив їх і в бронзовій, і в залізній ерах, жив у „скитах”, у „зарубинцях”, у „черняхівцях”, в їх потомках русинах і живе зараз у душі нашого народу. Він проявляється не тільки в побутових традиціях, в елементах духової й матеріальної культури, але й в побічних проявах їх, як, наприклад, у фолклорі та в народному доморобному (кустарному) майстерстві.

КІММЕРІЙЦІ І ГІПЕРБОРЕЙЦІ

Бронзова ера була переддвер'ям достовірної історії, яка зродилася з її тліні. Але, це не значить, що „казкові” часи, мов високим муром, без брам і лазівок, відділяли нас і нашу країну від іншого світу, зокрема, від тих архаїчних цивілізацій, які існували тоді. Ні, вже в ті, безмежно далекі часи, проторені стежки пролягали у всіх напрямках поза межі України і їх повсякчас топтали люди, кінські копита, ратиці волів, колеса маж, а морську гладину краяли судна навантажені різним добром. Але, найважливіше те, що ця пріснопам'ятна ера, під іменем „кіммерійців” та „гіперборейців”, вперше вивела нас на широку арену історії... В південній Україні викриті археологічні пам'ятки кінця бронзової ери (1200—800-ті р.р. до Р. Х.), які часово збігаються збуттям першого, відомого історії, „народу”—кіммерійців, що, за свідцтвом Геродота (V ст. до Р. Х.), заселяли Кіммерію, себто, терени сучасної причорноморської смуги України й Криму, до приходу скитів у VIII-му століттю до Р. Х.

Ці археологічні скарби, які умовно ми називаємо кіммерійськими, розкидані всюди по нашій землі, особливо ж густо — обабіч низового Дніпра, від Дніпропетровська (Січеслав) на півночі й до його гирла. Подибуються вони й в пониззі Дністра, на острові Березані, в поріччю південного Бугу й, навіть, на місці пізнішого Києва, Харкова та на правобережжі Дінця супроти Осколу, а в Криму — коло Симферополя (Уч-Баш). На степовому Лівобережжі, „кіммерійських” покладів досі не викрито; взагалі ж, характерно, що вони, майже без виімку, були виявлені на збережжі річок чи моря.

Характеризуються такі скарби бронзовим, кам'яним, крем'яним та кістяним інвентарем та банькуватими горщиками, вінця яких вивернуті назовні, прикрашеними рисками, що творять трикутнички; на кераміці цій помітні також відтиски шнурка та зубчатих штампів. Людне поселення кіммерійської доби було розташоване на місці села Зміївки на Херсонщині над Дніпром. Воно займало площу, щонайменше, чотирьох десятин, мало прямокутні хати, в наземній частині будовані з дерева та глини; основу їх, одначе, кріплено було трьома, а

то й чотирма верствами каменю. Всередині хат були печі з каменю, примурованого глиною, а коло хат — кабиці. Розсяг цього поселення наштовхує на думку, що тут якраз був якийсь осередок в останню стадію бронзової ери хліборобсько-скотарського племені. В похоронних традиціях, на передодні залізної ери (кінець II-го й початок I-го тисячоліття до Р. Х.), спостерігається давній ритуал ховання в кам'яних скринях-саркофагах (ями, облямовані кам'яними брилами), в яких кістяк, по-більшості, лежав скорчено, рідше — випростано. Посипання трупу червоною охрою й тепер не було рідкістю. Над домовиною насипали могилу.

Аналогічний спосіб похорону існував і в Тавриці й вважається могилами таврів. Особливо прикметні два похорони кіммерійської доби: перший, коло хутора Лук'янівки на Херсонщині, в якому лежав жіночий кістяк, що мав на собі бурштинові та з блакитного скла намистини й бронзову фібулу-защіпку; другий, коло села Малої Лепетихи теж на Херсонщині, в якому покоївся кістяк, очевидно, „кіммерійського” вельможі, якому поклали в домовину два чудові кинджали, один бронзовий, а другий — залізний з бронзовим руків'ям. Це поховання безпосередньо передують приходіві скитів і, приблизно, може датуватися 750-ими роками до Р. Х. Життя в „кіммерійських” поселеннях припинилося в кінці VII-го століття до Р. Х., зараз же після приходу в наші степи скитів; в гірським Криму, однак, воно тривало далі ще довгі часи.

У цю перехідну пору II—I тисячоліття до Р. Х., в лівобережних степах кочували якісь орди, — назовім їх „галактофагами-кумисоїдами”, — які, очевидно, і ворогували і мирно спілкували з сусідами хліборобами. Осілий народ „кіммерійський”, який називає грецький коментатор Гомерової „Одиссеї” Евстатій „народом, відомим історикам” (в тексті — „історіям”), сидів уздовж всього північночорноморського побережжя, об'єднував своєю назвою всі племена тодішньої України-Кіммерії, різні своїм походженням, побутом та рівнем культури й був відомий передньоазійцям, малоазійцям та егейцям. Вже т. зв. Кіпрський поемат і геніяльний гомерівський епос, натякають на те, що, задовго до Різдва Христового, людності егейській були відомі краї північної Чорноморщини.

На початку XIII-ої пісні „Іліади”, Гомер згадує про аборигенів тих країн, а саме, — про сумирних абіїв та про кочових гіпемолгів-галактофагів, себто, „доячів кобил” — „молокоїдів” чи, точніше, — споживачів кінського молока — кумису, — „кумисоїдів”:

Зевс, коли привів троянців з Гектором до самих суден, —
Кинув там на лихо злее, на труди неперестанні
Лютої, страшної січі, а свої преясні очі
Відвернув від боеборців, в далину почав дивитись,
Оглядав згори країну кінників славетних треків,

Землю мизів рукопашців, землю дивних гіппемолгів,
Степових молокоїдів, ще й на абіїв дивився,
Праведних людей, всезрячий, а на Трою не дивився
Промінистими очима...

Гомер „Іліяда”, пісня XII, рядки 1-7.
(переклад автора)

Коли про „доячів кобил”, „кумисоїдів”, можна з певністю сказати, що то були кочівники, — миролюбних абіїв можна вважати народом осілим. Дехто, однак з перекладачів „Іліяди”, як, наприклад, М. Гнедич, вважали абіїв і гіппемолгів одним народом.

Греки, — тай не тільки греки, — як побачимо далі, — залюбки надавали епітетичних назв-прозвищ маловідомим, віддаленим племенам і керувалися при тім їх побутовими ознаками, топографічними й гідрографічними особливостями їх країн, їх одягом, зовнішнім виглядом і, навіть, вдачею, а справжніми племінними назвами їх нехтували. Оскільки, як побачимо зараз, Гомер одночасно згадує й про кіммерійців то не підлягає сумніву, що абії та гіппемолги були їх ровесниками, а може й ними самими.

В Гомерівську добу (VIII—VII ст. до Р. Х.), кіммерійці та їх країна Кіммерія виступають і в передньоазійських писаних джерелах, а заселені ними терени — це простори північної Чорноморщини. Так само безсумнівно, що „кіммерійці” — це збірна назва, яка крила собою і об’єднувала в собі всі племена вищезгаданого простору, незалежно від їх раси та побуту. Загально вважається, що кіммерійці були тракійського кореня, але хто були самі тракійці, до якої етнічної групи належали, — ще й досі з певністю науковий світ не може сказати. Про них докладніше мова йтиме далі, а зараз скажемо тільки, що одні вважають їх окремою індо-європейською галуззю, інші — кельтами, ще інші — праслов’янами. Та проте, хто б тракійці не були, — в прерозсяглих областях їх розселення, жили також вкраплені до них чужородні елементи, покриті загальною, збірною назвою „тракійців”.

У всякому разі, на світанку історії, вони з’являються одночасно з абіями та гіппемолгами Гомерової „Іліяди” під іменем „треків”, „треїків”, а їхня країна, що розлягалася на північ від Геллади, — під назвою „конеславної” Трекії. Гомер називає тракійців „чубатими”, „що мали на маківці чуба”, „що носили оселедці” — акрокомой („Іліяда”, IV, 532, 533).

Тракійський цар Рес, син державного Ейонея, поспішився із своєю комонною дружиною допомагати троянцям у їх війні з греками-данайцями і був убитий Одисеем та Діомедом під мурами Трої („Іліяда”, X, 435, 436, 474, 519).

Часово, в крок з ними, виступають і кіммерійці. У своїй „Одіссеї”

(XI, 14-19), Гомер згадує їх, але кіммерійській країні надає такої характеристики, що її скорше можна перенести в обшари Приполяр'я, ніж на наші соняшні терени. Ця його „полярна” Кіммерія не являється признакою його неосвідомлености. Просто, Гомер базував свою розповідь на тих переказах і відомостях, які кружляли тоді в Егейщині про далеку північ; отож, його дані лиш посвідчують зайвий раз, що вже тоді народи східньої Середземноморщини, в особі своїх купців-подорожників, добувалися на далеку північ до Балтики, а може й до Білого моря. Прочитуємо тут згадку Гомера про кіммерійців у нашому перекладі:

. . . Там кіммерійців похмура країна, покрита вік-вічно
Вогким туманом та млою від хмар. І оку людському
Геліос там промістий обличчя своє сяйнолескле
Не об'являє ніколи, на небо виходячи зірне,
Ачи із зірного неба на землю вертаючись знову.

Гомер, „Одіссея”, XI, 14-19.

У цих своїх кіммерійцях, до яких заблукався „многострадальний” хитрун Одиссеус, Гомер вбачав, можливо, ті північні народи чи племена, яких інші називали „гіпербореїцями”.

Справжніх же кіммерійців, тих, які жили осіло чи кочували на суходолі північної Чорноморщини, він, цілком слушно, поділив на два, побутово відмінні, комплекси племен різних побутових традицій: на миролюбних абіїв-хліборобів і на кочівників гіппемолгів, „доярів кобилиць”.

Можливо, що якраз у цій коротенькій згадці про людність північної Чорноморщини, Гомер доглянув і підкреслив те, на що не звернули уваги інші логографи, а саме, що вже первісно Кіммерію посполу населяли і осілі хліборобські племена й кочові орди, що вони жили побіч, може, під зверхністю пануючого кіммерійського племені, ім'я якого греки перенесли, — як те було пізніше з племенами Скитії, — на них всіх.

Цю його чудову фіксацію побутових відносин на нашій Батьківщині в світанкову пору історії, беззастережно потверджують й археологічні дані. Про попередників скитів, кіммерійців північної Чорноморщини, ми маємо також короткі відомості від Гекатея, Скімна та Евстатія, а також з асирійських клинописних дощечок та з старожидівських текстів Біблії VIII—VII століть до Р. Х. Асирійці добре знали народ „гімірра” і країну його „Гамірр”, з яким їх царям довелось тяжко воювати сто майже літ (VII ст. до Р. Х.). Вони оповіли на своїх клинописах, що кіммерійці ходили походом на Передню Азію, що воювали з державою Урарту, яка була її заборолом.

Халдська держава Урарту була однією з найдревніших політичних утворень в Закавказзі XIV—VI ст. до Р. Х. і займала терени сучасної Вірменії та частини Грузії. Ця держава халдів, столицею якої була Тушпа на місці сучасного Вану, поступово занепадала під ударами спочатку кіммерійців, потім скитів і, нарешті, вірменів й у VI-му століті до Р. Х. була загарбана медами, а потім — персами. Біблія називає кіммерійців „гомер” і оповідає, що вони були дужим і небезпечним ворогом.

Геродот, знов, засвідчує, що кіммерійці, на початках VII-го ст. до Р. Х., спустошили могутнє Лідійське царство, геть сплюндрувавши пишну столицю його Сарди. Ці відомості Геродота цілком правдиві, бо якраз тоді, численні загони кіммерійців пробилися до Малої Азії і наробили там великого бешкету, по дорозі вигнавши з Сінопи мілетян. Вони пограбували Фрігію й ледве не здобули пребагате іонійське торжище Мілет.

Войовничий рух цей був, мабуть наслідком скитської навали. Скити рушили на захід із задонських степів і приневолили частину кіммерійців покинути свою країну. Так оповідає сам Геродот: „Скити кочівники, що жили в Азії, кинулися, під натиском массагетів, через річку Аракс на країну кіммерійців. Бо те, що тепер займають скити, було раніш, за переказом, краєм кіммерійців”. (IV, 11). Кіммерійці, буцім-то, не бажаючи битись з скитами, хотіли заздалегідь знятися з насиджених місць, але їхні царі вирішили збройно стрінати ворога. З цього виникли розрухи, а далі битва, у якій всі царі полягли й кіммерійці поховали їх над рікою Тірасом (Дністром), де ще й досі видно їх могилу. Після цього, кіммерійці покинули свій край, прийшли скити й обсадили безлюдну країну. (Геродот, IV, 11). Далі, він пише про переслідування кіммерійців скитами і про вторгнення їх до Медії (Гер., IV, 12).

Тверезе міркування, однак, рішуче відкидає можливість такого всенародного „ісходу”. За тих стародавніх умовин життя, коли не існувало ні телеграфу, ні телефону, ні радіо, коли не було путящих шляхів, коли, яких двадцять верст здавались солідною далиною, неможливо було якомусь „всекіммерійському” авторитетові, очевидно, в особі верховного вождя, враз об’єднати розпорошені по степах, різномасті за своїм побутом та етногенезою, племена й наказати їм одноставно кудись світ-за-очі простувати від напасників щонайдалі та лишити порожнечу на місці своєї батьківщини.

Вже той факт, що скити переслідували кіммерійців, які, східнім і, безумовно також західнім, побережжям Чорного моря (битва над Дністром-Тірасом), відступали на південь до Малої Азії й на Балкани, ставить під сумнів Геродотове твердження, що нашестя скитів не зустріло відсічі з боку кіммерійців і що деякий час, безлюдна Кіммерія являла собою нічию землю.

Фактично, обсадження скитами надозівських й надчорноморських

степів провадилось точнісенько так, як те було в часи пізніших лихоліть савроматської, печенізької, половецької та татарської навал. До збройних сутичок кіммерійців із скитами доходило не один раз, коли скити сиділи ще за Доном, але генерального їх наступу кіммерійці не стримали. Внаслідок цього, більшість різноплеменних „кіммерійців” ніби навпіл розчахнула сокира: частина поховалася в північних лісах, частина схоронилася в кримських горах, але чимало з них затрималося на старих місцях і згодом переназвалося „скитами”, меншість — розбіглася на всі сторони, саме ті, які, під проводом племінних вождів, заступали скитам дорогу. Тікали вони східним і західним побережжям Чорного моря, одні — на південь, в напрямку Закавказзя, інші — до кримських гір, треті — на захід до Карпат та Подунайщини, четверті — в північні пуці. Шукання порятунку в лісових нетрах, — характерне для всіх часів нашої бурхливої історії. Як підчас печенізького, половецького чи татарського лихоліття русини, так колись кіммерійці, рятуючись від кочової стихії, ховались по лісах. Вищесказане потверджує, здається, і Плутарх (46—120 р. р. п. Р. X.), кажучи, (Plut., Scyth. I, 488), що кіммерійці, „які становлять незначну частину якогось етнічного цілого”, перейшли від Майотіди в Азію й що частина їх, яка залишилась, — живе біля „Зовнішнього моря” та займає лісову, туманну й похмуру країну, де тривалість днів рівняється ночам.

Ці слова Плутарха можна тлумачити трояко: або тут він всього-навсього підголосок Гомера (порівн. „Одіссея”, XI, 14-19), або під кіммерійцями він розуміє узагальнено людність півночі, „гіпербореїців”, або, що імовірніше, каже тут про ту частину кіммерійців, які, покинувши степи під натиском скитів, відійшли на північ в ліси або перейшли далі на захід в Прикарпатські простори. Таким чином, резюмуючи вищесказане, ми вважаємо, що перша історична навала кочових орд в наші степи мала за наслідок ту ж реакцію на неї місцевого населення, що і в пізніших часах, у відношенні до навал дальших, а саме, що одна частина кіммерійців лишилася на місці, а друга, зокрема, рухливі й войовничі кочівники, покинули свої пасовища й розпорошилися по світах. Ті ж племена, що лишилися в старих гніздах, покрилися пізніше назвою „скитів”. Сталося це у VIII-му столітті до Р. X., на межі пізньобронзової доби й доби ранньозалізної, яка прийшла до нас не з появою скитів, як вважалося, а набагато раніше і з заходу та із сходу.

Кіммерійці лишили по собі довгу пам'ять; свідчить про те саме той же Геродот: „І тепер (себто, у V-му столітті до Р. X.), у Скитії, Кіммерійський мур Кіммерікон (на схід від Теодосії), Кіммерійський брід-переправа і країна, яка зветься Кіммерією; є, так званий, Кіммерійський Боспор (протока); (IV, 12). Додамо від себе, що, на південнім побережжі Майотіди, стояло місто Кіммерій. Ці його дані, можливо, натякають на те, що центр давнього кіммерійського союзу племен був

не в степах, а на тому клині, що вдався в два моря й сполучався вузькою протокою з Покубанням і де, набагато пізніше, виріс Пантікапейон, творець могутнього Боспорського царства. Тоді, пануючим в Кіммерії племенем, кочівники бути не могли, а могли бути предки тих таврів, які підчас скитської навали, загнані були нею до кримських лісистих гір. Щодо етнічної приналежності кіммерійців, то ми вже казали, що більшість вчених вважає, що вони були тракійцями. Натомість д-р Я. Пастернак того погляду, що вони були іранцями кочово-скотарського побуту й, продовж, приблизно, двохсот літ, вештались по наших лівобережних степах.

Ми дозволимо собі висловити наш здогад, що серед кочових „кіммерійців” могли бути іранські загони, що, як авангард скитського рушення, здавна почали просочуватись на захід через Дін, однак, рішуче заперечуємо тезу, що осілі „кіммерійці”, — а розкопи свідчать, що осілими-хліборобами була значна кількість їх, — теж належали до іранського кореня. Питання про етногенезу їх ми лишаємо відкритим, але вважаємо, що одним з історичних нащадків їх були ті, занепалі в клясичну пору, кримські верховинці, яких греки прозивали таврами (від „таврос” — бик, бугай). Інша ж маса їх була конгломератом споріднених і неспоріднених племен різних побутових устоїв, різних культових уявлень та матеріально культурних традицій. Що торкається гіперборейців та їхньої країни Гіпербореї, то вони не були плодом мітотворців; про них вже в архаїчну добу говорилося в Егеї, в переказах, а перекази це не мітологія, а справжня історія, взята в рамки казковости.

Чим ширшим ставав відомим світ, тим все далі на північ відсовувала гіперборейців уява древніх людей. Інакше кажучи, в до-колонізаційні часи, греки називали гіперборейцями не тільки племена невідомої ще їм далекої півночі, але й людність, що жила на північних окраях Балканського півострова коло Гіперборейських гір (мабуть, Карпати) й племена північночорноморського примор'я, себто, кіммерійців. І справді, з даних грецьких переказів та Гесіода (VIII-ме ст. до Р. Х.), на які покликується Геродот, виходить, що гіперборейці не були племенами, які замешкували терени позаобрійної півночі, Залісся, а, що, навпаки, жили в краях, не таких вже далеких від Геллади.

Звернувши на це увагу, проф. В. М. Щербаківський прийшов до висновку, що гіперборейці були хліборобською людністю, яка, в першій половині I-го тисячоліття до Р. Х., сиділа на прерозсяглій території, яка уявляла собою, за твердженням румунського вченого Нестора, „окремий культурний круг”, який загортав до себе Семигород (Трансільванію), Румунію і Правобережну Україну.

Геродот переказує нам також і древньо-грецькі легенди про стислі зв'язки гіперборейців з Гелладою передісторичних часів. Ці легенди найпопулярнішими були серед делосців, мешканці священного острова

Делоса (теп. Ділос). Переказ оповідає, що на цей острів Егейського моря, в певні строки, приходили посланці гіперборейців з дарами богині Деметрі, яка персоніфікувала творчі сили землі й була тим самим опікункою хліборобства. Дари ці загортались у пшеничну соломку.

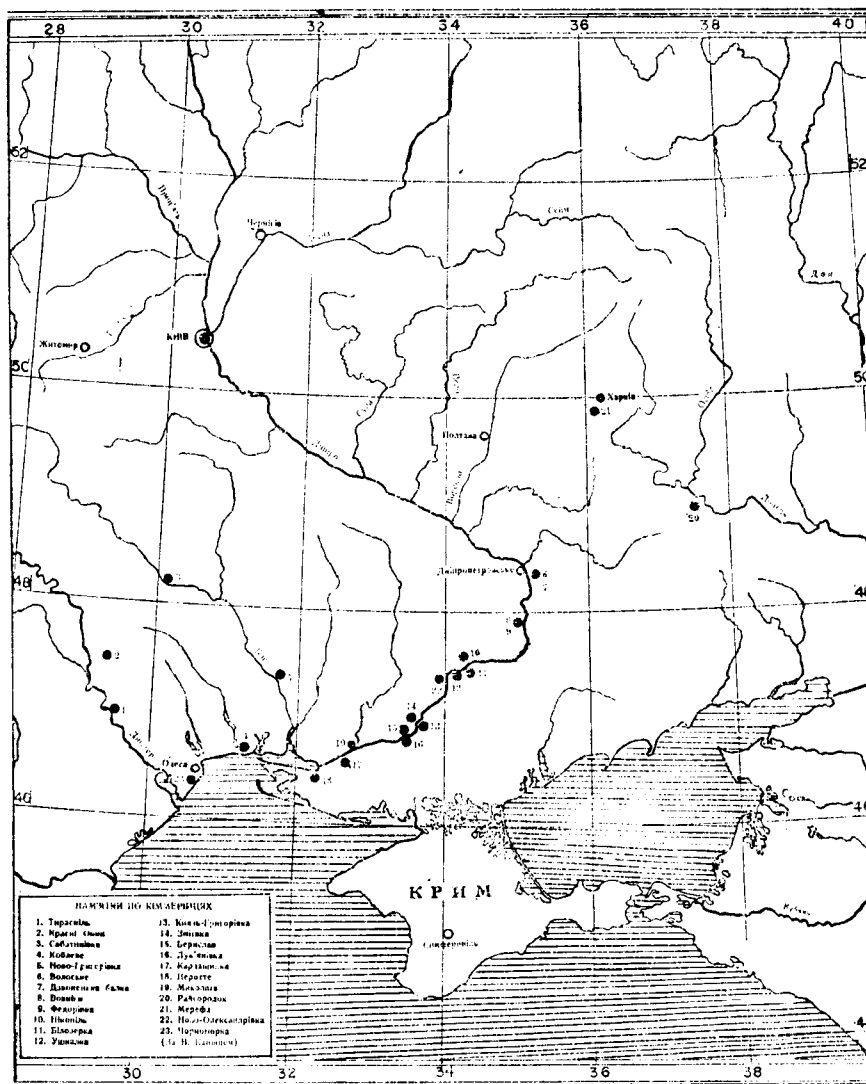
Означався також шлях, яким дари ці прибували на острів Делос: з Гіпербореї: на захід аж до узбережжя Адрійського моря, звідти, на південь до святого міста Додони в північному Епірі (теп. руїни коло села Додоні під горою Томарос), потім, навпростець Гелладою — до Маліакської затоки Егейського моря, по воді — на острів Евбою (теп. Еввія), звідти прибували до міста Карісту на південній оконечці цього острова, водою на острів Тенос (теп. Тінос) і, нарешті, — на острів Делос. За одними переказами, дари ці передавались з рук до рук подорожнім племенам, за другими — приносили їх гіперборейські дівчата Арга та Опіса, пізніше, — Гипероха та Лаодіка. Їх охороняла сторожа з п'ятьох гіперборейців.

У змісті цих переказів проф. В. М. Щербаківський цілком справедливо вбачає згадки про глибокі й традиційні культурні та духові зв'язки північних хліборобів-гіперборейців з Егеєю передісторичних часів. Один з найцінніших свідоцтв цих переказів, — згадка про соломку пшениці, святого Божого хліба: дари загортали не до тканини, не до шкіри, не до лубу, а до священного пшеничного омофору. З другого боку, згадка про пшеницю становить точну північну границю Гіпербореї, а саме, 50-51 ступінь північної широти, вище якого пшениця не культивувався чи культивувався зрідка, а це якраз північне помешся України. Таким чином, — робить висновок проф. В. Щербаківський, — „так зв. гіперборейці, становили тодішнє хліборобське населення української території, яке було мішане з середземноморською та передньоазійською расами і яке зберігало традиційні культові зв'язки з Грецією і взагалі, з егейською культурою”. Додамо від себе, що якраз ці гіперборейці першої половини I-го тис. до Р. Х., до певної міри, й заповняють собою розрив, прогалину між трипільською й скитською культурами.

З появою, у VIII-му столітті до Р. Х., на нашій Батьківщині скитів, степова зона її починає, в особі кочівників, півтори тисячі літ диктувати свою волю всім теренам України. Степ стає вершителем її долі, досить несталим та примхливим володарем її населення.

Отож, для кращої орієнтації читача щодо дальших подій, варто тут коротко зазначити, що таке уявляв собою наш степ. Наші українські степи були продовженням степів північно-кавказьких та азійських. На сході, в Заволжжі, вони переходили в безкраї пустелі, які починалися в самому серці Азії.

В напрямку на захід, ці пустелі й степи, вперек перетиналися двома заборонами: Волгою та Доном. Ці дві могутні й широкоплинні водні артерії щоразу затримували похід кочових орд на короткий час,

КАРТА VIII. ПАМ'ЯТКИ ПО КИМЕРІЙЦЯХ. (З арх. Я. Пастернака)

але в дальшій, вони форсували їх, бо, чим далі на захід, тим родючішими ставали степи, піскувата поверхня з хирною рослинністю переходила в багатотравні чорноземні обшири, які, на нашому Лівобережжі ставали справжнім ельдорадо для кочівників, для їхніх стад, табунів та отар. Тут степ перетинало третє забороло — Дніпро, а далі — гирла Дунаю, на південь від якого простягалася вузька степова смуга, т. зв. Мала Скитія (Добруджа), яка, мов лещатами, була стиснута на сході Чорним морем, на заході — гірською, лісоватою зоною.

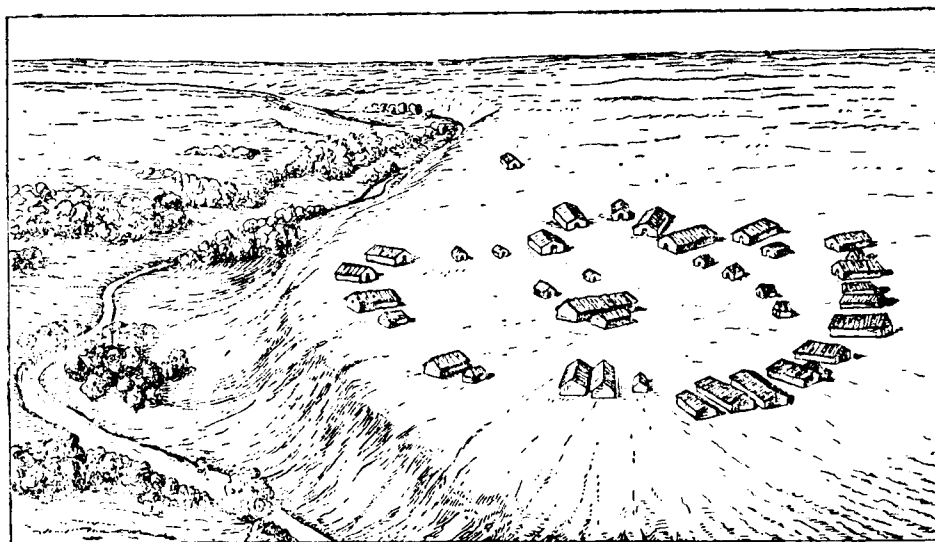
Чим далі на захід, тим степи все помітніше звужувались під натиском лісу і, в решті-решт, зовсім зникали за Малою Скитією. Над степами розлягалась лісостепова країна, ядро Батьківщини нашого народу, а за нею, далі на північ, — лісова. Ця домінація степового ландшафту, була основною передумовою бурхливих подій всієї нашої історії аж доти, доки українські степи не обернулися в лани пшениці та жита.

ЗНОСИНИ ПРАНАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ З ЧУЖИМИ КРАЯМИ

Терени України, її лісостепові, степові і, зокрема, побережні надчорноморські й приозівські простори, зараховуючи до того й передкавказьку Кубанщину, вже в доісторичну епоху III—II-го тисячоліття до Р. Х., шляхом мирних зносин і шляхом ворожих нашеств чужоплеменних ватаг, зазнавали то корисні для свого побуту й своєї пракультури, то шкідливі впливи наїзників. Ми вже згадували про міграцію праугрофінів, нордійців, прабалтів, „ямників” тощо і про це повторюватись не будемо. Але, поруч обумовлювались масовою наявністю зайд на нашій землі, — з давен-давен діяли й другого роду впливи, які не супроводжувались агресією, як модно тепер казати. Ми згадуємо тут про культурні впливи, що безпосередньо чи посередньо, лиш лунами своїми, доходили до нашої Батьківщини з областей Малої й Передньої Азії, з Егеї і взагалі, з східньосередземноморського простору де, в архаїчну епоху, процвітали величні, тисячолітні культури, що були основою розвитку цивілізацій відомого нам світу в до-Христові часи.

Ці впливи не обмежувались лиш імпортуванням в наші обшири речей своєї індустрії, але й вдихали в життя, в творчість, в культові уявлення та в світогляд аборигенного населення, ошляхетнюючі подуви вищих культурних досягнень, свого глибшого інтелектуального розвитку та соціально-побутової організації.

Фойнікійці, стеокретяни, пеласги, малоазійські лелеги, кіліки та кари, пізніше, — геллени айолійці та іонійці, запливали в повіддя Чорного моря та, імовірно, мали вже там свої опорні пункти — факторії, де відбувалась мінова торгівля з автохтонами. Найпереконливішим свідомством того, що наша Батьківщина й зокрема, північна Чорноморщина, були відомі вже в прадавні часи, — документують археологічні досліди та міти Егеї. Цивілізація егейська, вже за два тисячоліття до Р. Х. проникала в чорноморські краї тоді, коли в Егеї поступово процвітали крето-мінойсько-мікенська культури. Проникнення в наші простори представників східньосередземноморської, малоазійської та пе-

ПОСЕЛЕННЯ ТРИПІЛЬЦІВ. РЕКОНСТРУКЦІЯ. (З арх. Я. Пастернака)

редньоазійської архаїчних цивілізацій, чітко помічається у II—I-му тисячоліттях до Р. Х. Речі матеріального виробництва цих культур знайдені в місцевостях від Дністра до передгір'їв Кавказу, а також, спорадично, на інших місцях України.

Перекотиполем, за вітром, ці речі до нас не котилися і ті, хто їх приносив, — з порожньою торбю назад не вертався. Отже, ще з прадавніх часів II—I-го тисячоліть, товарообмін із середземноморським півднем наших теренів існував і той, хто його провадив, де-не-де увіковічнив себе покладами-віхами свого купецького хисту. Пом'янім декотрих з них добрим словом.

На місці енеолітичного поселення коло села Верем'я на Київщині, знайдені були дволезі гірницькі келепи й кістки верблюда, може, носія краму південного купця. В інвентарі великої майкопської могили на Кубанщині, в якій було поховано ватажка „ямників” і яка датується половиною II-го тис. до Р. Х. знайдено було чудово викінчені речі з Малої Азії, з Ірану, з Центральної Азії тощо. Скляні коралики єгипетського виробу бронзової доби, знайдені були коло села Лип'я (Новий Санч).

Бронзові поножі-кнеміди лужицької культури (Сербія) показують на один з шляхів, яким доходили на північ вироби егейських майстрів. Італійський посуд з бронзової бляхи, який, за пізньої бронзової доби, Карпатськими проходами, по Дністру й Дунаю привозився в Україну. Мініятюрний мідяний крокодил єгипетського типу, який було знайдено коло Бучача. Ця „статуетка” була або привезена з Єгипту, або, як ду-

має д-р Я. Пастернак, була вилита на Семигородщині хистким імітатором єгипетської штуки у II-му тис. до Р. Х. Зокрема, на нашому Правобережжі, в другій половині II-го тис. й в першій половині I-го тис. до Р. Х., коли дегенеруюча трипільська культура переживала пізню стадію свого життя, були вже добре знані вироби єгейські, малоазійські та закавказькі, особливо, у південних межах розпросторення трипільців над Чорним морем. Це т. зв. культура Усатівського типу, викрита в могилах та на селищах в селі Усатові коло Одеси, на Миколаївщині та на Херсонщині. Металеві й кам'яні предмети, знайдені там, були точною копією речей єгейських та малоазійських. Правдоподібно, вони були імпортовані туди з півдня, але не виключено, що тубільні майстри самі виробляли їх, точно наподоблюючи привезені взірці, а це свідчило б про досить регулярні вже тоді зносини нашої причорноморської півночі з півднем й про високу техніку наших майстрів-імітаторів.

Подібно ж, дорогоцінний своїм змістом, скарб, викритий в Басарабії коло села Бородина, який належав, можливо, якомусь пізньотрипільському князеві, типом своїх речей показує на південь, на Кавказ, Хеттію, Подунайщину та Семигород; датується він, приблизно, р.р. 1450—1350 до Р. Х.

До третьої четвертини II-го тис. до Р. Х. відносяться речі, викопані в Побужжі коло села Щеткового й у Козорізовці над Інгулом: — дволезі бронзові єгейські сокири та серпи, — далі, вироби, знайдені на острові Березані, коло Борислава та коло Новогригоріївська на Херсонщині; спорадичні знахідки подібних речей трапляються й на Лівобережжі, як, наприклад, над річкою Конкою, коло села Лук'янівки близько Кахівки і т. д.

Всі ці поклади, видобуті з-під землі, — а скільки їх ще сховано під нею! — показують, що побережна місцевість північно-західнього закутку Чорного моря, була осереддям тодішнього товарообміну, предмети якого привозились туди з півдня чи то морем, чи то по морському побережжю, суходолом. Тут якраз, в передісторичні часи, десь у II-му тис. до Р. Х., клагалися підвалини торговельних баз по-сусідству з великим водним шляхом, який, набагато пізніше, став зватись „путтю із варяг в греки”. Що спрямовувало купців-подорожників та купецькі кораблі саме в цей закуток Чорного моря? Дороги, які збігалися сюди торно й вниз за водою Дніпра, Бугу та Дністра; і нічого дивуватись, що вже в ту предковічну епоху, ці шляхи так густо обсіли люди, як горобці коритце з послідом, бо тодішні племена України могли похизуватися перед всім світом викінченістю своєї бронзової індустрії, своїми майстрами бронзярами та ливарниками. На цьому водному шляху, вони міняли предмети свого виробництва на імпортовані речі й від того не зазнавали збитків. Це якраз обумовило постання й розквіт на цьому місці славної Ольбії в часах історичних...

ФОЙНІКІЙЦІ

Окремий для нас інтерес викликає т. зв. „Майкопська плита”, знайдена не так давно коло міста Майкопа на Кубанщині. Ця невеличка кам'яна плитка, прибл., XIV-го ст. до Р. Х., „подзьобана” архаїчним псевдогієрогліфічним (древньофойнікійським) письмом, яке, в прадавній старовині, вживали ханаанці-фойнікіяни, особливо, мешканці міста Біблоса. Письма цього досі не пощастило розшифрувати, воно на зорі історії, було замінене лінійним (літерним) письмом, що, з невеликими змінами, було запозичене греками. Ми глибоко переконані, що ця, одинока покищо, знахідка, являється однією з найцінніших і найважливіших в історії археологічних дослідів на північній Чорноморщині й фіксує собою відвідування її берегів фойнікійськими купцями-мореплавцями передісторичних часів.

Треба не забувати, що таласократію *Фойнікії-Ханаану* створили ще в казкових часах її прибережні торговельні осередки, міста-держави Сідон, Тир, Біблос, Беріт та Арвад. Ці приставища існували вже в IV—III тисячоліттях до Р. Х. На основі археологічних даних знаємо, що найстарше з цих міст Біблос (фойн. Губл, Гебал Біблії), стояв вже у V-му тисячолітті до Р. Х. і в IV—III тис., був уже великим містом, оточеним оборонним муром.

Не молодшими були й Сідон (в перекладі — „Риба”), який Біблія називає „первородним сином Ханаану”, та Тир, в якому, вже у XXVIII-му столітті до Р. Х. височів величний храм Мелькарта.

В цих пребагатих містах з високорозвинутою власною індустрією, зосереджувались від непам'ятних часів продукція і крам всього світу. Караванними шляхами й морем, як з недалеких, так і з найвіддаленіших країн: з Егеї, з Єгипту, з аравійського Ейлату (багатющі родовища міді), з Індії й Месопотамії, з казкової країни Офір, з приморських торжків всього Середземномор'я, з золотоносної держави Таршіш на океанським побережжі південної Іспанії, з острівців Естрімнідських коло Брегані і з Британії (олово), з Балтики (бурштин), з острова Туле, (мабуть, Шетляндське острів'я), — прибували до тих міст навантажені каравани й кораблі з вимінням і награбованим товаром.

Фойнікійці мали свої торжки також на західньому побережжі Африки, бували на Канарських островах і на островах Зеленого мису, (мабуть, „Острови Блаженних”). Десь у VII-му ст. до Р. Х. обпливали довкруги Африки, плавали по Еритрейському (Червоному) морю та по морю Південному (Індійський океан). Отож, не тільки увесь відомий світ вони знали, але знали й краї куди, крім них, ніхто з середземноморців не ступав.

Жадобливих до наживи фойнікійських купців не спиняли ні Мелькартові Стовпи (Гераклові Стовпи”, (теп. Гібральтар — Сеута), ні оке-

анські хвилі; в погоні за наживою, вони готові були забратися й до самого пекла.

Найславнішою мілітарно й найбагатшою осадою фойнікійців у західній частині Середземного моря був Картаген (лат. Carthago), заснований в передісторичні часи тирянами коло теп. Тунісу в Африці, пов'язаний з егейськими переказами про Айнея й Дідо, царицею того міста.

Але особливо жваву торгівлю провадили фойнікійські приставища у східньому Середземномор'ї. На Кіпрі, на Креті, у всій Егеї, фойнікійці були, як у себе вдома й там їм відома була найменша бухточка. Ніхто, як вони навчили егейців мореплавства й купецького хисту та показали їм далекі горизонти, але, племена Поегейщини їх не любили за їх глитайство, шахраюватість та віроломство; це бачим з розповіді Гомера в його „Іліяді” та „Одіссеї”.

Древньо-египетське образотворче мистецтво зберегло до наших часів вигляд фойнікійських чорнобоких кораблів, які, ще в IV-му тисячолітті до Р. Х., перевозили найрізноманітніший фрахт, починаючи від стовбурів лібанського кедру й кінчаючи благовонними пахощами. Кораблі їх плавали під вітрилами й на веслах; траплялися серед їх суден й п'ятидесятивесельні пентеконтери, які піднімали великий вантаж. Як посередники міжнародніх культурних й торговельних зносин, фойнікійці виконали величну життєву місію, приєднавши до архаїчних культурних огнищ країни доти невідомого світу, які, завдяки їм, дали й свою лепту в творенні світової цивілізації.

Простори Егеї були найголовнішою областю їх торговельної експансії. Вже в період крето-мінойської держави (прибл. 2400—1500 р.р. до Р. Х.), вони експлуатували її і мали свої ойкумени на Кіпрі, на Родосі й Креті, майже на всіх островах Егейського моря й на самім континенті передісторичної Геллади та на малоазійським побережжі.

На острові Тасосі (теп. Фасос), вони добували залізну руду, яку, не підлягає сумніву, збували й північним балканським племенам. Оскільки важливі були ці залізорудні копальні острова Тасоса свідчить факт, що в Тирі стояв храм Мелькарта Тасоського.

Відігравали вони й політичну ролю в житті егейців, протогелленів, пеласгів, лелегів, етеокретян та карійців і, думається, приймали активну участь в завойовницьких акціях египтян та мінойських кретян, спрямованих на підбиття пелопоннеських та аттицьких полісів. Їм, владикам моря, тоді ніхто не міг дати відсічі і вони беззавадно господарювали у всій Егеї. Цей довгий до-грецький період морської гегемонії фойнікійців на теренах пізнішої Геллади, жив у пам'яті егейців, а потім греків, десятки століть й лунав у мітах та їх героїці. Досить згадати перекази про Тесея та Кадма. Чому в своїй пам'яті історія зберегла так мало відомостей про подорожі фойнікійських мореплавців-купців, про маршрути їх кораблів, про місцевості де вони провадили вимінну торгівлю з тубільцями чи де добували цінні метали? Чому,

зокрема, ми нічого не знаємо про їх експльорації в басейні Чорного моря? Чому археологічні дослідження на нашій землі, крім вищезгаданої плити, нічого не знайшли „фойнікійського” в матеріальних покладах?

На друге питання — відповідь проста: фойнікійські купці гандлювали, головним чином, як посередники не своїм „національним” виробництвом, яке, до речі, своєрідністю не відзначалось, а предметами матеріальних культур доколишніх країн і, зокрема, Єгипту та Малої Азії. Тож, присутність фойнікійців на нашому побережжю ми можемо сконстатувати лиш тими речами південного походження, які часом належать до доби таласократії фойнікійських міст-держав, в якій важливим складником були й єгейці.

Перше питання теж неважко пояснити: з огляду на те, що головною метою морських плавань фойнікійців була нажива, — вони ревниво й сторожко берегли свої подорожі й місця збуту та набутку від ока конкурентів і покривали їх таємничістю.

Коли хтось розпитував купців про їх морські рейси та краї, до яких вони прямували, мореплавці завжди подавали неправдиві дані і оповідали такі страхиття про далекі землі, що у слухачів пропадала всяка охота йти за слідами „одчайдушних” експлораторів.

Оскільки пильно камуфлювали вони „злачні” місця від співшукачів, свідчить оповідання, як, одного разу, зазримітвши, що за кораблем стежать чужинці, фойнікійські купці потопили свій корабель, щоб шпигуни не довідались куди і з яким фрахтом вони пливли.

Фойнікійські мореплавці ніколи не лишали писаних звітів про свої подорожі, як те робили греки, лишаяючи „періпли-лоції” своїх шляхів і, з огляду на це все, ми й знаємо так мало про їх навігацію. Ми навмисне так далеко відійшли від теми й присвятили стільки місця історії фойнікійського мореплавства, щоб посилити цим наше переконання в тому, що фойнікійці не могли не знати Чорного моря та його берегів й що бували там раніш, розуміється, ніж за Геракловими Стовпами.

ПОДІЇ В БАСЕЙНІ ЧОРНОГО МОРЯ ДО ПРИХОДУ СКИТІВ

Розквіт і добробут Трої, Сесту, Абидосу, Кизіку та Візантії, які стояли на великім і споконвічнім воднім шляху, який Геллеспонтською та Боспорською протоками сполучав Єгейське море з морем Чорним, безумовно, багатіли завдяки торговельному рухові, що тут панував тисячоліття й базувався на товарообміні з тубільним населенням Чорноморщини. Не підлягає сумніву, що ознайомлення фойнікійців, єгейців та малоазійців з північною Чорноморщиною почалося, щонайпізніше, на початках бронзової ери. Спочатку, це були несистематизовані,

спорадичні відвідування нашого побережжя шукачами пригод; ці сміливі піонери далекого плавання до невідомих берегів, певного маршруту ще не мали, не мали й конкретної мети своїх подорожувальних. Пливлося навмання, принагідно, захоплювався якийсь трофей, який іноді оплачував ризиковість мандрівки.

Такі експлорації мали посмак піратства та авантюризму й до певних берегів не стриміли.

Але Ясон, покидаючи з товариством береги Пагасейського Йолку, вже не був шукачем нових, невідомих країн: рейс „Арго” мав вже певний маршрут до берегів Колхиди, проторений ще фойнікійцями, мав перед собою і певну мету — заволодіти „золотим руном”.

Таким чином, „Арго” з аргонавтами були вже представниками другої стадії освоєння чорноморських просторів, коли вони, бодай частинно, були вже добре знамі мореплавцям. Не виключено також, що сам Ясон належав до корпорації фойнікійських купців і знав їх потаємні пляни. Висновки з вищесказаного запевняють нас в тому, що північна Чорноморщина, окрайцем свого буття, була примежована до буття великих цивілізацій Півдня і що представникам тих цивілізацій наш край був відомий вже, зонайпізніше, на зорі бронзової ери.

Неправдоподібно ж, справді, щоб передісторичні мореплавці, досконало дослідивши північні береги Малої Азії, Кавказу й Тракії. — далі на північ не запливали, ніби десь там, в якомусь зачарованому місці, перед ними стояло непереборне забороло, якесь закляття-табу!

Грецька мітологія, в казкових переказах якої віддзеркалюються справжні пригоди й події передісторичних часів Егеї, не один раз переносить дії своїх розповідей до Чорного моря: подорож аргонавтів, Геракл у Скитії, Іфігенія в Таврії, трагедія Гелли й Фріка, Діоскури, блукання Одиссея, посмертне життя Ахіллея на островці Левці (теп. Зміїний острів супроти Дунайських гір) і т. д. Все це відгуки справжніх подій, подорожів та пригод у Чорному морі ще в до-грецьку добу Егеї. Вже тоді його хвилі оралися купецькими кораблями або кораблями шукачів пригод.

Чорне море, за грецькими свідоцтвами, звалося колись морем „Негостинним” (Понтос Аксейнос), згодом, в історичні часи, коли його освоїли греки й придбали, більш-менш, усталені симпатії його бережного населення, назвали морем „Гостинним” (Понтос Евксейнос).

На перший погляд, таке пояснення про походження назви цього моря не викликало б жодних сумнівів, але, заглибившись до старих писаних джерел, приходимо до висновку, що не так воно є, що „Негостинне” море досить гостинно приймало в свої обшири мореплавців Малої Азії та східної Середноморщини і то з найдревніших часів. Назва ж „аксейнос” швидше всього постала чи з староіранського слова „ашхаейна”, „аксаена”, що значить „темне”, „непривітне”, чи з старожидівського „ашкеназ”, чи з асирійського „ішкуза”, як асирійці про-

Скитський цар Скілур і його син Палах

зивали скитів. Отже, теперішня назва нашого моря коріниться, мабуть, у легендарній старовині і, властиво, тоді його називали, як і тепер — „чорним”. Коли ж прийняти іншу версію, то у передньоазійських народів, а може й у самих скитів, звалося воно „морем Скитським”, як тисячу літ пізніш, — „Морем Руським”.

Передумови й орієнтири грецької колонізації просторів Чорного моря. Дальша стадія таких плавань зафіксована вже на перших сторінках історії: це заснування на різних місцях чорноморського побережжя перших факторій. Заснувалися вони там, де тубільне населення було зичливе до чужих, не скидало їх в море, а, навпаки, постачало їх необхідною сировиною. Факторії бували сталі й тимчасові, подібні до теперішніх ярмарків-торжків. Із сталих факторій вирости згодом емпорії, приморські ринки-торжища, а з них — осадиполіси.

Досі ще не замовкли дискусії про те, в яких умовах поставали сталі факторії, що пізніше виростили в осадиполіси; чи закладалися вони на безлюдному, пустопорожньому місці побережжя, чи на місці давніших тубільних поселень?

Перебіг процесу поселення греків на північному побережжю Чорного моря свідчить про те, що купці-мореплавці, справді, ще перед заснуванням факторій, мали торговельний контакт з місцевим людом і що осідали в його оточенні лишень в тому випадкові, коли автохтони виявляли миролюбність й охоту провадити заміну торгівлю з ними.

Засновувати факторії серед безлюдної глушини не було жодного хісна, бо з пустельним степом гандлю бути не могло. Осідати ж одалік від батьківщини тільки задля того, щоб бити звіря та рибку ловити, —

для практичного грека було б безглуздя. Прихильники необжитих основ грецьких осад, базували свої твердження на тому, що, мовляв, у археологічних верствах на місці посталих осад, бракує слідів до-грецьких поселень. Заслугою сучасних археологів, ці твердження тепер все більше втрачають під собою ґрунт, бо, коли декотрі осадки й засновувались справді на пустці, то більшість їх була продовженням автохтонних „кіммерійських” поселень.

Характерним прикладом такого осідання греків на місцях, обжитих тубільцями, подає Стефан Візантійський та Евстатій. Вони оповідають, переказуючи, очевидно, древню розповідь, що Пантікапайон купив у „скитського” владики Агаета Аіет, брат Медеї. Тут зв'язок з епопеєю арґонавтів і, разом з тим, свідоцтво існування на місці Пантікапайона „скитського” прибережного поселення.

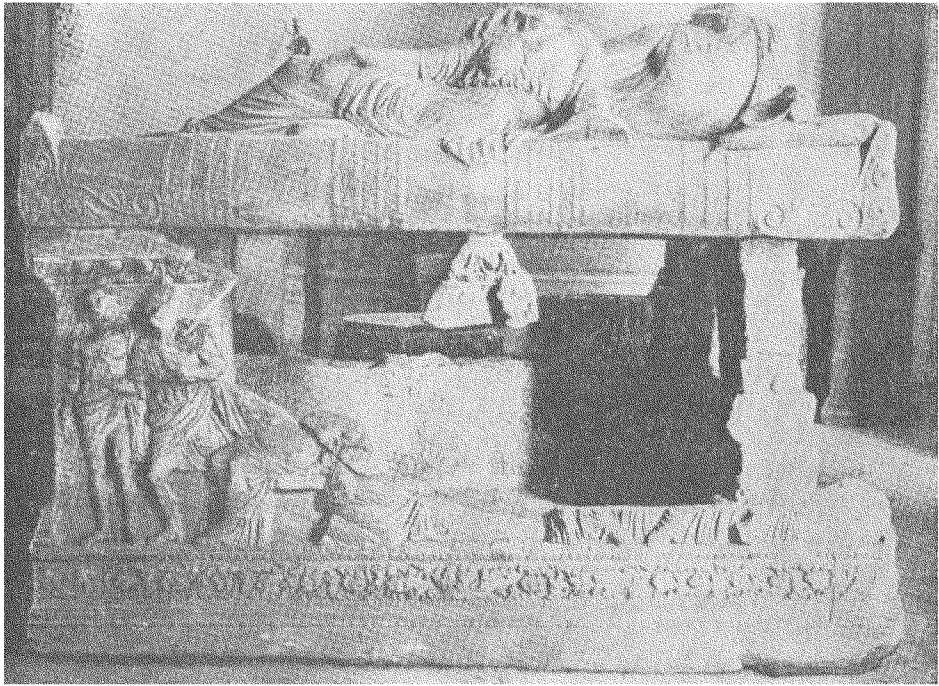
Археологічні здобутки підтверджують це свідчення: були знайдені бронзові цельти, сокирки із зміювика, сокири з зображенням бика та сонця, черепки до-грецького начиння, до-грецькі похоронні могили, киклопічна кладка мурів, грубообтесані антропоморфні стели (надмогильні пам'ятники).

Отож, скрізь тут наявне життя людности бронзової ери. На місці Пантікапайона, стояло поселення „кіммерійців”, саме так, як і в недалекій Тирітаці, у Мирмекії, у Нимфеї, в Кіммеріку на схилі гори Опук, у Фанагорії і т. д.

На південнім узбережжі Криму, в землі таврів, теж викриті селища дуже давнього часу; декотрі з них були перекриті пізніше грецькими поселеннями. Так само, з попереднього викладу ми вже знаємо, що в ту ж пору густо було заселене і локомор'я Дністер-Дніпро: у Басарабії — Бородино, коло Одеси — Усатово, місцевість коло Миколаєва, Поінгулля, місцевість в районі Кам'янки, Вікторівки, Пересадовки, на островці Березані-Бористеніді тощо. Це й була до-грецька й до-скитська „Кіммерія”.

Таким чином, з цих кількох прикладів ми переконуємось, що греки, прибувши на північне побережжя Чорного моря, осідали на ґрунті, утрамбованім і обжитім автохтонним людом бронзової ери, який прийнято називати „кіммерійцями”.

Ґрунтуючись на археологічних даних, ми категорично відкидаємо твердження В. В. Лапіна, що, буцім-то, на початках своєї апоїкії, себто розселення, греки закладали свої осадки в північній Чорноморщині на пустирях, так би мовити, на цілині, в наслідок того, що аборигени „кіммерійці” задалегідь вивтікали з своєї батьківщини, злякавшись скитської навали. Похід греків у порожнечу, яка, ніби-то зяяла в надчорноморських просторах у IX—VIII-му століттях до Р. Х., передіслав би їхню згубу. Греки, вже тоді люди підприємливі й господарні, здібні учні фойнікіян, ніколи б не поквапились на таку самовбивчу авантюру. Навпаки, вони закріплялись саме там, де мали вигідні для себе пер-

Мармуровий саркофаг з Мірмекія

спективи торговельних зносин з тубільною людністю, обміну своїх товарів, своєї індустрії та продуктів споживання, на місцеву сировину; ці купецькі маніпуляції й забезпечували добробут і процвітання осад. Тому, самий процес осідання греків на наших берегах, за виключенням одиноких випадків, відбувався мирним шляхом, після того, як стежі піонерів апойкії нав'язували добросусідські відносини з тубільцями і, осівши в їх побережних поселеннях чи біля них, закликали на нові місця всю громаду переселенців.

Залізна ера: Україна напередодні скитської навали

Зростаюча культура людства, зростаючі життєві потреби, вимагали від виробництва удосконаленішої й різноманітнішої продукції. Людина ставала вибагливішою, перебірливішою також і у відношенні до інвентаря господарського вжитку. Поступово, креміль, камінь, кість та ріг ставали надбанням минувшини, а натомість з'явилась металева індустрія, спочатку мідь, а згодом бронза, яка, в період пізньобронзової ери, досягла такого розповсюдження, такого попиту й такого широкого застосування в повсякденних буднях, що бронзярі не встигали задо-

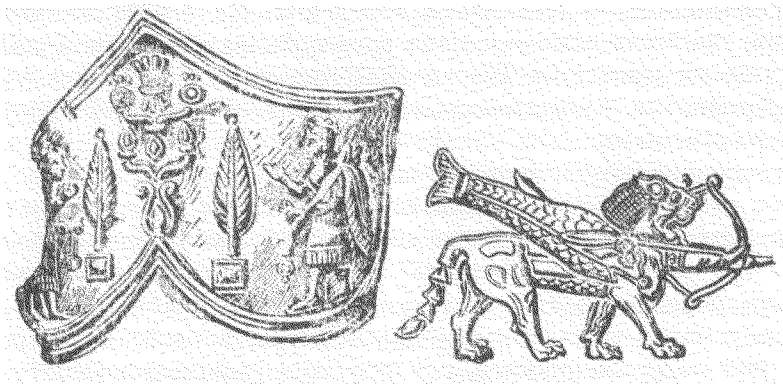
вольняти замовлень. Треба пам'ятати, що, в ті далекі часи, металургія була дуже примітивною й виріб бронзових речей був пов'язаний із значними труднощами. Водночас, ще на схилі бронзової ери, в ужиток увійшли й вироби з заліза. Залізородних родовищ було чимало й виготовлення залізної індустрії було легше, самий же залізний метал зразу ж придбав величезну популярність. В порівнянні з бронзовими виробами, залізні відзначалися міцністю, не так щербилися, не ламалися і не тупилися, зокрема у військовій справі, стали вірними супутниками перемоги.

Де і хто почав вперше експлуатувати залізну руду, — ми ніколи не довідаємось. Але давність знайомства з залізом безсумнівна. На острові Тасосі, в Егейському морі, фойнікійці, — про це вже згадувалось, — з давен-давэн добували залізну руду. Грецький поет VIII-го століття до Р. Х. Архілох, скаржився на засилля фойнікійців на цьому острові, з якого, очевидно, вони вигнали греків. Але Геродот, у V-му ст. до Р. Х., знайшов там лиш сліди копалень й писав, що, шукаючи залізородні поклади, фойнікійці розкопали цілу гору. З цього можна вивести, що добування руди тут було настільки інтенсивне, що шари її були вичерпані. Фойнікійці могли познайомитися з експлуатацією залізної руди шляхом торговельних зв'язків з Месопотамією та Хеттією, які знали й уживали у виробництві залізо вже за 2000 літ до Р. Х.

У писаних джерелах вперше згадується про нього в листуванні єгипетського фараона Аменхотепа IV-го (1384—1364 р.р. до Р. Х.) з владикою Хетті Хаттушцілом. Звідки до-скитські племена України вперше дістали взірці виробів з заліза й відомості про лиття з залізної руди різного приладдя — сказати неможливо. Відносно цього, дослідники й досі не прийшли до згоди. У всякому разі, колишня думка про те, що залізо принесли до нас скити десь на початку VIII-го століття до Р. Х., зараз спростована археологією.

Як би там не було, залізо на наших теренах довго вживалося поруч з бронзою, лиш поступово відтискаючи її на задній плян, найраніше, у виробі гостролезі й довгої зброї та в гостролезім господарським інвентарі. Характерною зброєю, яка з'явилася разом з залізом — був довгий меч, який з бронзи неможливо було викувати, а в господарським приладді — коса та наральник: меч допоміг перемагати, коса і наральник, — зразу ж підняли на вищий рівень продуктивність хліборобської праці. На нашу думку, залізні вироби прийшли до нас, більшменш, одночасно і з півдня, і зі сходу, і з заходу, уміння ж експлуатувати залізну руду — чи з Закарпаття, чи з Кавказу. Останній здогад базується виключно на повідомленнях Геродота, який знав старі перекази про кавказьких халібів*), що жили на західному побережжі

*) Від „о халіпс” — сталь, криця. „Ой халібес” — назва епітетична: сталевики, сталевари.

Деталі піхви для меча з Літого Кургана VI в. до Р. Х.

Каспійського моря (у теп. Дагестані) й там справдана виробляли залізну індустрію.

На основі Геродотових даних, деякі вчені схильні робити висновки, що не від хеттів чи мессопотамців, а від цих халібів наші предки познайомились з гамарством та з новим металом. Ми, однак, впевнені, що ґрунтуватися на розповіді Геродота — ризиковно; ми стоїмо, як вище зазначено, на тому, що залізо, з самого початку, доходило до нас звідусіль.

Остається незаперечний факт, що залізо остаточно приголомшило бронзу після інвазії скитів, які, в кінці IX-го й на початку VIII-го ст. до Р. Х. вдерлися на терени України. Вони вже тоді прекрасно знали залізо й були озброєні залізною зброєю. Проте, це аж ніяк не свідчить, що вони, „по дорозі” з-за Араксу, були обдаровані залізними речами халібами, а доводить, що з цим металом вони ознайомились, і то вже давно, десь в Передній Азії, можливо, в Ірані, своїй колиці; тож, їм не належить заслуга винаходу гамарства, виробу якого були поширені в Україні задовго до їх приходу. Про це свідчить та ж археологія. Так, наприклад, вже у II-му тисячолітті до Р. Х., місцеві гамарники-ковалі кували й опрацьовували залізо на північно-східніх межах України, на Вороніжчині, а в степовій її зоні, хоч і нечасто, в інвентарі зрубних поховань, подибуються залізні речі.

В XI—X ст. до Р. Х., в горішній Подунайщині й на довколишніх теренах утворився визначний осередок залізної продукції, виробу якої почали ширитися у всіх напрямках.

Творці цієї ранньозалізної культури, яку названо *гальштатською* (від міста Hallstatt в нижній Австрії), визначилися й своїми своєрідними гончарськими виробами, чорному тлу якого надавано було металевого полиску (імітація бронзового начиння), які так припали до вподоби європейській людності, що незабаром розпросторилися по всій Європі

та в Україні аж по Кавказьке передгір'я. На зміну гальштатській культурі, прийшла пізньо-залізна культура, яку названо було *лятенською* (від місцевості La Tène коло Невшательського озера у Швейцарії). Приблизно, вона тривала від п'ятисотого року до Р. Х. й закінчилась роком сотим.

Така хронологізація, одначе, не розпросторюється на всі області України, лиш на західні райони її, куди її принесли з заходу праслов'яни венеди, кельти, тракійці та носії лужицької культури. Натомість, залізну еру середньої, південної та східної України поділяють на три етапи: передскитський, скитський та савроматський, які послідовно були притаманні т. зв. кіммерійцям, скитам, а потім — савроматам. Проте, цей поділ не значить, що індустрія гальштатського та лятенського гончарства та металургії туди не доходили. Чорнолощена гальштатська кераміка та залізні вироби гальштатців подибуються по всьому Правобережжю, особливо в центральній, лісостеповій зоні його, в могильниках та на попелищах „кіммерійців”, а також на Підкавказзі. Передскитська залізна ера на лісостеповому Правобережжю характерична міцноукріпленими городищами, оточеними оборонними валами та ровами. Городища бували малі, так би мовити, родинні, далекий прототип родових замків середньовіччя і великі, за валами яких, в час небезпеки, могло скупчитися все довколишнє населення разом із своїм добром та худобою. Городища ці, безумовно, свідчать, що людності тих місцевостей доводилось оборонятися і воювати з якимись напасниками. Найтиповішим з таких городищ є городище Чорноліське (від Чорного лісу й річки Чорноліски коло села Харівки Єлисаветградського району), й городище Калантаївське (на місці одноіменного села того ж району).

Ці два фортифіковані селища звишались на південнім помежжі лісостепу з степом; перше відзначалося могутньою й мудерною системою оборонних споруд хоч і стояло воно на горбі між глибокими яругами; воно було обведене потрійними валами й ровами. Друге городище стояло на правому березі річки Тясмину; воно теж звишалося між ярами на пагорбку й було обведене системою валів. Головний вал був надзвичайно солідно вивершений; в основі його були побудовані з дубових колод, сполучені між собою, комори, наповнені землею й камінням; вони були покриті, валом землі, яка добувалась з копання рову. Рів цей мав бути дуже глибокий, бо й зараз має чотири метри глибини.

Ці городища ранньозалізної доби, побудовою своїх фортифікацій, нагадували дитинці й городища княжої доби, які будувалися особливо густо на правобережнім розмежжі з степом. Не підлягає сумніву, що, бодай ці два городища, являються кращим доказом того, що хліборобській лісостеповій людності, доводилось час-від-часу боротися з наскоками степовиків, сама ж споруда укріплень показує, що наші далекі предки, здавна при звичайлись до збройної боротьби й мали тому добре

вироблену техніку будування фортець. Це, однак, не значить, що хлібороби-правобережці так боялися степу, що до нього не заглядали. Навпаки, наші орачі і в до-скитську і в скитську добу, мали під своїм ралом все Правобережжя аж до самого помор'я й всю лугову смугу вздовж Дніпра; з степовиками билися, але тоді ще мали сили давати їм відсіч і лиш більш, ніж через півтори тисячі літ, приневолені були покинути степи під могутнім натиском печенігів. Зрештою, про заселеність степового правобережжя свідчить і археологія і античні грецькі письменники, в першу чергу — Геродот.

Хати городищ Черноліського типу були всередині поза валом; центр таких поселень був незабудований, призначений, мабуть, для худоби й возів. Часово, споруди цього типу належать, приблизно, VIII-му століттю до Р. Х., коли почалося нашествя скитської орди. Будували ці городища потомки пізньобронзової білогрудівської культури XI—X ст. до Р. Х., правнуки трипільців. У басейні Дністра таких городищ досі не виявлено; там й далі будували неукріплені поселення з хат-ліплянок. Кераміка повсякденного вжитку тих селищ характеризується грубобокими, рапавими горщиками з дірками для виходу пари; оздоба — наліплені валки. Чернолощеної гальштатської кераміки небагато, гарніші ж, білоінкрустовані гончарські вироби, оздобою своєю нагадують трипільські традиції. Цей окремих архітектонічний комплекс придністрянських неукріплених поселень, — синхронний, зазначеним вище, городищам; могильники, що до похоронного обряду й традиції похорону, виявляють неусталеність і хаотичність, як в споруді домовин, так і в положенні кістяків; вземлення скорченців чергується з тілопаленням, поодинокі поховання — з груповими, родинними домовинами; кам'яна облямівка могил у формі кола, нагадує давні похоронні звичаї енеолітичної ери. Отже, тут, над Дністром, в до-скитську добу, жило плем'я чи племена хліборобів, які не зазнавали, мабуть, ворожих наїздів, але в культурнім відношенні, зазнавали, з невияснених причин, занепад.

Лівобережна людність цього періоду теж будувала укріплені городища, зазнаючи, очевидно, наскоків передових скитських чамбулів. Зосереджені були такі споруди особливо на Харківщині й у верхів'ях Дінця. Характерне розташування їх завжди над невеличкими річками, коло плавень. Розсягом вони були невеликі, але часто мали фортифіковане „підзамчя”, яке захищало приступ до води. Кілька брам боронили вежі, а самий „город” — рів та вал.

Час існування донецьких городищ ще невияснений; дехто вважає їх праскитськими, дехто — скитськими. До цих городищ ми ще вернемося. В цю, приблизно, добу, помітний великий прилив на Задонеччину й на Лівобережжя бронзової індустрії з Верхньо-Кобанського (Осетія) виробничого центру, який існував, навіть у VI-му столітті до Р. Х. Не зважаючи на розмах „кіммерійського” бронзарства, кавказьку бронзу

заносили до нас передові ватаги скитів та купці. В кінці IX-го й на початках VIII-го ст. до Р. Х., почалися великі зрушення кочових племен в Азії, внаслідок чого, одна з їх орд, скити чи сколоти, покинули свої кочовища й, східнім побережжям Кавказу, вторглись в передкавказькі степи. Про це ми вже говорили в розділі про кіммерійців. Тут зазначимо, що посування скитів до Дону счинило великий заколот, передусім в наших лівобережних степах, а згодом і серед племен лісо-степу. Властиво, перебіг і наслідки приходу скитів, були цілком то-тожні з перебігом і наслідками пізніших нашестя кочівників на нашу землю. За свідоцтвом Геродота, „кіммерійці” не зважились на бій в полі із скитами і без спротиву покинули батьківщину. Розуміється, було воно не так. Чимало тоді й „кіммерійської” крови пролилось на нашій землі. Д-р Я. Пастернак вважає, що кіммерійці, перед приходом скитів, були „найсильнішою політичною та мілітарною потугою” від гирл Дунаю й до кавказьких гір. Безперечно, так воно й було. Пануюча орда чи плем'я „кіммерійське”, як пізніше за скитської доби „царські скити”, об'єднували довкола себе різні племена чи в міжплеміннім союзі, чи організували паразитивну державу, яка базувалася й просперувала на труді данницької людности, що, на зорі історії, виступала під узагальнюючим іменем своїх гегемонів: цілковита аналогія з поширенням скитського й савроматського імен по всій Україні.

Кочівництво побуту й іранськість походження суто-кіммерійців, на наш погляд, надто сумнівні; найшвидше, були вони хліборобами-скотарями, потомками трипільців та інших осілих племен України, Криму і Кубанщини, які спромоглися створити під своєю зверхністю союз племен довколишніх просторів з осередком, місцеположення якого невідоме. Такий державний осередок мали й скити, — натяк на це чується в словах скитського царя Ідантурса, — й, навіть, половці в гирлах Дону, де їх держава звалася Дешт — і Кіпчак. Як би там не було, але після заколоту, кровопролиття й переміщення племен нашої Батьківщини під час нашестя скитів, повторилась стара історія: кіммерійців замінили скити й ми стали „скитами”.

СКИТИ — ГЕРОДОТОВА ГЕОГРАФІЯ І ЕТНОГРАФІЯ СКИТИЇ

У IX—VIII-му столітті до Р. Х., в степах України з'являються іраномовні скити, за всіма даними, надто войовнича й могутня орда. Кочове ядро їх було споріднене з середньоазійськими саками та массагетами й десь у IX-му ст. виділило з себе орду, яка, наїхавши на наші степи, витіснила з них „кіммерійські” номадські племена, що посідали необхідні скитам пасовища, або включила їх у свій склад.

Монета з зображенням Мітрідата VI
Евпатора

Осілих „кіммерійців” лісостепової зони, подніпровських лугов та степового Правобережжя, скити не нищили; уярмивши їх, зробили своїми данниками-годівниками.

З того часу, стара, узагальнююча назва нашого краю „Кімерія”, швидко уступила місце саме такій узагальнюючій назві „Скитія”; точніше кажучи, увесь простір від Танаїсу-Дону й до Істра-Дунаю, — почав зватися Скитією. Старовинні грецькі письменники й подорожники, які жили в період панування скитів в Україні, чимало писали про них, зокрема ж, „батько історії” Геродот з Галікарнасу (480—425 р.р. до Р. Х.), який, у V-му столітті побував у Ольбії й подорожував потім по Побужжю та по Подніпров'ю; він являється найціннішим й найкрасномовнішим свідком тодішнього життя на наших теренах, свідком того, що, за його часів, наше Правобережжя з „Диким полем”, його лісостепове Лівобережжя, вже тоді скородилися ралом, постачаючи панівну скитську орду, грецькі північночорноморські осаді, їх малоазійські метрополії, саму Грецію, (а згодом і Рим) своєю натуральною сільсько-господарською продукцією і, в першу чергу, — зерном. Данницькі обов'язки, які хлібороби мали у відношенні до пануючих скитів, як видно, в цьому їм не перешкоджали.

Дуже важливим описом буденного побуту кочових скитів являється уривок трактату невідомого автора, якого іменують Псевдо-Гіппократом, „Про повітря, води та місцевості” (25). Автор жив у середині чи

в останній четвертині V-го ст. до Р. Х., приблизно, п'ятдесят літ пізніше Геродота; він цікаво оповідає, між іншим, про племена, які жили довкола Майотиди (Озівського моря), а саме, про савроматів та скитів-кочівників. Дуже можливо, що він сам там побував. У всякім разі, опис його відзначається правдомовністю й реалістичністю; в ньому немає й крихіточки чогось фантастичного.

Описуючи „Скитську пустелю”, він пише, що скити-номади мають там свої кочовища серед рівнини, на якій росте трава, але дерев не подибується. Рівнина ця помірно зрошується, по ній течуть великі ріки, що повняться водою з степів. Тут якраз і живуть скити — пише він, — які звуться номадами тому що не мають хат, а мешкають в наметах на возах. Найменші такі вози-халабуди, — чотироколесі, а інші — шестиколесі. Вони довкола прикриті повстю й споруджені, як хати, одні з двома, інші, знов, з трьома перегородками: крізь них не проходить ні вода, ні світло, ні вітер. У таких возах (кібітках) їдуть жінки, а чоловіки гарцюють верхи на конях. До таких возів запрягають по дві або по три пари комолих волів. За возами йдуть отари овець, стада худоби (корів) і табуни коней. На одному місці вони остаються доти, доки не спасуть всю траву і коли її не стане, — переходять на інші пасовища...”

Яка чудова картина кочового життя в наших безкраїх степах! І справді, ці степи, у VI—V-му ст. до Р. Х., не мали ні сіл, ні укріплених городів, ні відкритих поселень; їх змела кочова хуртовина.

З другої половини IV-го ст. до Р. Х., дійшов до нас періпл (круговий об'їзд по морю), невідомого подорожника, як помилково думали, Скилака, в якому описуються найважливіші грецькі осади і, поруч з тим, згадуються скити, савромати, майоти, сінди та інші племена Приозів'я й Кубанщини. Як і Псевдо-Гіпократ, цей письменник краще був ознайомлений з північно-східнім побережжям Чорного моря та з Майотидою.

Розуміється, що ті три найстарші свідки минулих діб нашої Батьківщини, крім особистих спостережень, користувались також джерелами давніших письменників-логографів, труди яких безповоротно пропали, далі, всілякими переказами та легендами, оповіданнями купців-мореплавців та чорноморських осадників. В результаті, завдяки їм, ми маємо змогу, хоч і приблизно тільки, але накреслити мапу Скитії й умовно побувати на її теренах, здалека подивитись на життя та на побут тамтешньої людности.

Цю мапу ми й розгорнемо незабаром перед нашими очима, а тепер вернімось на короткий час до процесу скитського нашестя. Воно відбувалося, очевидно, двома хвилями: перша хвиля, на розмежжі IX-го — VIII-го ст. до Р. Х., прорвалася в наші степи, друга, пізніша, хвиля, в році 630-ім до Р. Х., захлиснула Передню Азію. Тоді, скити вогнем і мечем пройшли через Медію й Асирію й прорвалися аж до кордонів

Єгипту. На цей раз, це не було шукання „життєвого простору”, соковитотравних степів, а грабіжницький наїзд великої орди на землі високоцивілізованих держав Передньої Азії. Наїзд цей не був спрямований, на нашу думку, з „нашої” передкавказької Скитії й не провадився слідами кіммерійського нашествия, а зі сходу, з Ірану чи з Турану, де було споконвічне гніздо скитських кочових племен. Навала була такою могутньою, що фараон Псаметих I-ий (664—610 р.р. до Р. Х.), не зважився дати скитам відсіч і відкупився прекоштовними дарами. Скити повернули назад, перейшли край філістимлян і, аж до року 610-го, як хижа зграя вовків, вешталися по Месопотамії, доки не вигнав їх геть медійський володар Кіаксар (634—594 р.р. до Р. Х.). На той час, динамізм напасників, мабуть, значно зменшився після двадцятилітнього тиняння по чужих краях, але з цього часу, передньоазійці та малоазійці наочно вже пізнали, що таке уявляють з себе скити.

Геродот, уродженець Галікарнассу, дорійської осади на малоазійським побережжю Карії, був людиною надзвичайно, на той час, освіченою й бувалою. За свого юнацтва, він захопився оповіданнями про чужі краї свого дядька, епічного поета Паніасіса і це захоплення стало напрямною всього дальшого славного його життя. Перед подорожжю в північно-чорноморські простори, він побував у Єгипті, в Греції, в Македонії та у Тракії, а в половині V-го ст. до Р. Х., рушив у далеку дорогу до скитських берегів. Очевидно, він плів на купецьким кораблі, який причалив у гирлі Бугу до пристані мілетської осади Ольбії. Гостював він там мабуть довго. Як людина допитлива й знателюбна, він, з притаманною йому докладністю, розпитував ольбійців, мешканців інших чорноморських осад, купців-подорожників та довколишніх згелленізованих тубільців, про скитський край, про людність його, її побут та звичаї. Він сам, на ольбійському човні, мабуть, з купецьким караваном, плавав проти води на північ по Дніпру, а може й по Бугу, Інгулу та Інгульцю, і, таким чином, не тільки з оповідань, але й на власні очі, бачив декотрі тубільні племена та їх побут.

Наслідком цих спостережень й надзвичайно докладних розпитувань, написаний був четвертий том його „Історії”, присвячений скитам. Не зважаючи на те, що в його змісті подибуються казкові неправдоподібності, все ж таки, його описи являються для нас найдорогоціннішою пам’яткою зайшлих діб, дарунком, якому ціни не знати, бо, без його свідчень, ми сливе нічого б не знали про скитський період нашої історії.

Можемо сказати, що самовидець Геродот був сином свого часу, але надзвичайно кмітливим, спостережливим та сумлінним істориком-побутописцем, до того ж, — раціоналістичного думання. Він по-мистецькому змалював тодішню Скитію та скитів і хоч подекуди на його малюнку помітні туманності, — правдивість більшості його даних про побут, про соціальні й політичні відносини, про культ та культуру

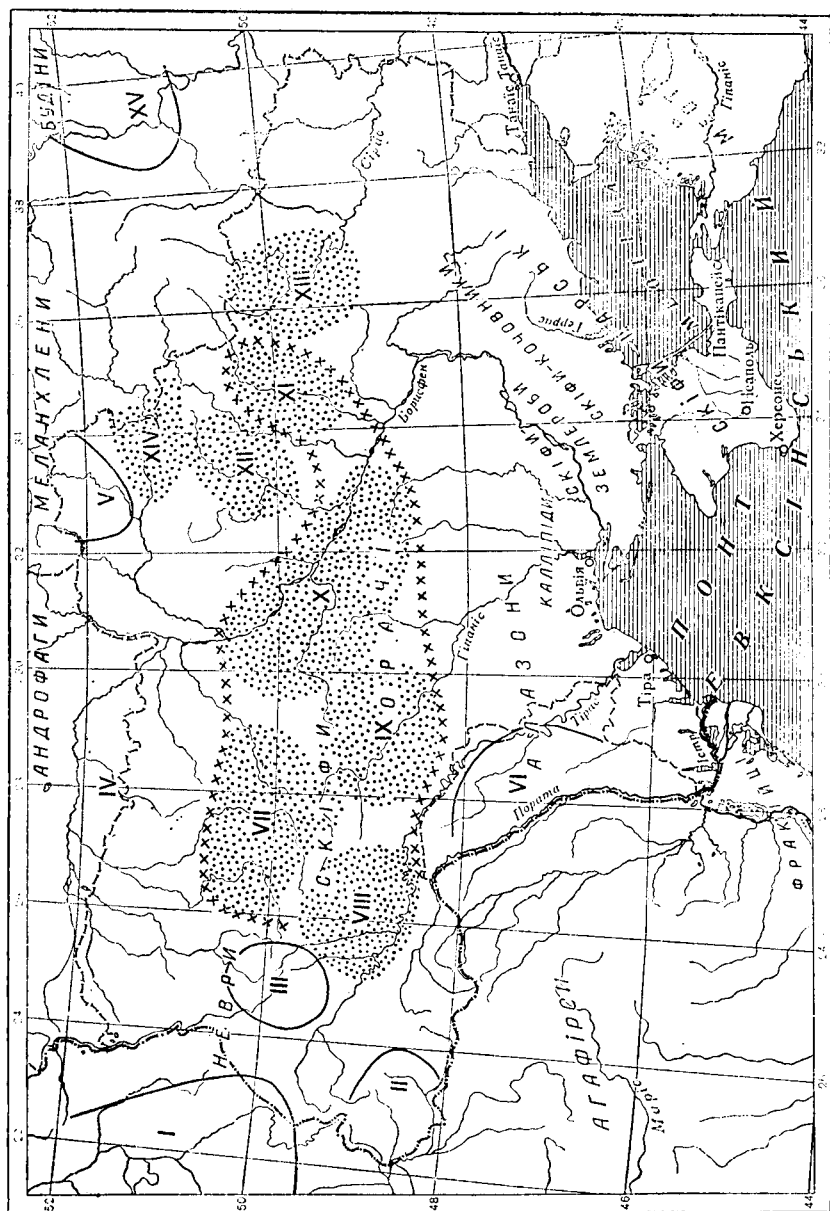
різних аборигенних племен, в значній мірі потверджуються археологічними досліддами.

Цікаву реконструкцію географічних й гідрографічних уявлень Геродота стосовно Скитії зробив славний чеський вчений, професор Лібор Нідерле, накресливши нам мапу Геродотової Скитії. З неї бачимо, що обрис північночорноморського побережжя Геродот уявляв собі, до певної міри правильно, хоч Тавріка-Крим у нього не півострів, а суцільна, звужена в південнім напрямку, частина Лівобережжя.

Озівське море — Майотида, хоч обрисами своїх берегів й овальною формою наближається у нього до правдивого його вигляду, але саме море розміром своїм найдовше не з заходу на схід, а з півдня на північ так що гирло Танаїса-Дону знаходиться десь на лівобережнім розмежжі степу з лісостепом. Таманський півострів і чорноморське узбережжя Сіндіки окреслене вірно.

Особливе зацікавлення викликають його потамографічні дані. Всі без виїмку ріки його Скитії течуть прямолінійно, без закрутів, з півночі на південь. Перша з них Істр-Дунай, лиш далеко вгорі, в землі трибаллів, круто звертає на південний захід. Має він шість лівобережних і вісім правобережних припливів, які, з обох боків, плинуть перпендикулярно до течії Істра, який трьома гирлами вливається до Чорного моря. Тирас-Дністер не має жодного припливу й витікаючи на півночі з безіменного озера (Поліські болота?) в країні неврів, прямою стрічкою пливе до моря. Дніпро — Бузького лиману Геродот „не за-примітив”, не знав також, — диво-дивенне! —, що Дніпро-Бористен і Буг-Гипаніс — дві окремі ріки. Ольбія розташована у нього, в гирлі Дніпра, в місці, де до нього вливається Буг-Гипаніс з правого боку, а з лівого — Пантікап трохи вище (Інгул?) витікає теж з озера в землі скитів-хліборобів Гипаніс джерелиться з безіменного озера в землі скитів-орачів і має з лівого боку приплив Еksamпай (лівий приплив Дніпра Супій?). Звідки бере початок Дніпро, Геродот не знає, як не знає й Дніпрового закруту-дуги і порогів. Не зазначає він й інших припливів його, навіть, того, який вів до Гелоносу (як думають, Більське городище над Ворсклом). Тендру (Ахіллів біг), він окреслює загалом правильно у вигляді перевернутого „Т”, але, на схід від нього, показує велику ріку Геррос, яка вливається до Чорного моря в теперішній Каркінітській затоці на захід від сучасного Перекопу, відгалужуючись на півночі в землі геррів з Дніпра. В гирлі повноводного Герроса зазначене у нього місто Каркінітіс.

Лівобережний приплив Герроса Гипакіріс джерелиться з озера в землі кочових скитів. Одні ототожнюють Геррос з Ореллю, інші, знов, — з невеличкою річкою Молочною на північній узбережжі Озівського моря. Обидва припущення надто релятивні й непереконливі; місцеза-ложення Герроса лишається невиясненим і він покищо являється географічним фантомом.

КАРТА XIII. СКИТИЯ ЗА ГЕРОДОТОМ ТА АРХЕОЛОГІЧНИМИ ДАНИМИ

Локальні групи лісостепної культури скитського часу (за О. Тереножкіном): 1 — лужицька, 2 — куштановицька, 3 — висоцька, 4 — милоградська, 5 — юхнівська, 6 — молдавська, 7 — волинська, 8 — зах.-подільська, 9 — східно-подільська, 10 — подніпровська, 11 — ворсклинська, 12 — посульська, 13 — харківська, 14 — сейминська, 15 — вороніжська.

(З арх. Я. Пастернака)

Значно точніше Геродот уміщує Дін-Танаїс в найпівнічнішому, (а справді в найсхіднішому) закутку Майотиди, а також його правобережний приплив Сіргіс-Донець. Річка Кубань у нього не зазначена, як і Карпати; з осад — лишень Ольбія та Каркінітіс.

Та проте, велика неточність його потамографічних координатів не мусить нас дивувати коли усвідомимось, що жодних путівників і мап тоді не існувало, що не було тоді ні компаса, ні секстана, що єдиним орієнтиром подорожника були розпити та зірки на небозводі. Подорожувалося тоді більш-менш навмання, вночі — „зоряними” шляхами. Сама планета наша уявлялася горбкуватою площиною, яка, „на краю світа”, омивалася хвилями безмежного океана. До всього, й оповідачі, які інформували Геродота про Скитію, — часто-густо подавали суперечні дані, і дані ці дезорієнтували слухача.

За свідощами Геродота, скити займали величезну просторінь, три четвертини, приблизно, нашої Батьківщини. Підлегла їм країна простягалася тисячу верст завдовжки (Дунай — Дін) і коло семисот верст завширшки аж до узлісь лісової зони. Скитів Геродот поділяє на чотири племені не однакового побуту й життєвого укладу, не однакового куьтурного рівня, не однакових куьтових уявлень, не однакової мови, не однакового походження і підкреслює, що одні з них займались скотарством, інші, знов, хліборобством; що одні блукали по степах, випасаючи худобу, а інші — міцно сиділи на землі. Гегемонами степу і всієї Скитії були „царські скити” (Скитайт басілеіой), орда, яка кочувала в надозівських степах. Споріднені з ними *кочові скити* (Скитайт номадес) — у степовій Тавріці й в лівобережнім степу. Їх кочовища сумежили на сході з кочовищами „царських скитів”, а на заході — з Подніпров’ям скитів хліборобів. І „царські скити” і скити кочові — були іранцями і в жодному разі, не являлись потомками автохтонних племен зрубної культури, як те твердять советські вчені, і саме так — не монголами, до яких приділяли їх Міннс, Чайлд та проф. В. Щербаківський.

До Тавріки, скити-кочівники вдерлися десь у VIII-му ст. до Р. Х. й витіснили з її степів до гір давніх тубільців таврів, сучасників Кіммерії, а може й решту самих кіммерійців, якими таври були. До Тавріки кочові скити, які самі себе називали сколотами (Скóлотой), проникли перекопською шиєю і Арабатською косою. Не підлягає сумніву, що ця панівна орда мала десь свій головний стан, більш-менш, подібний до головних станів всіх кочових орд, які побували в Україні пізніше. Такий стан уявляв з себе фортифіковане місто, в якому мешкала ординська знать і сам владика орди; за валами, в передмісті, частинно шатровім, мешкав трудящий та ремісничий люд, купці, майстри тощо. Цей головний стан скитів, як ми вже казали, розташований був, можливо, десь поблизу „могил предків”, згаданих царем Ідантирсом. До цього питання ми вернемося пізніше. З підвладних, головним чином,

осілих, племен, гегемони збирали данину й „оброк” за посередництвом спеціальних збирачів, подібних до татарських баскаків. Продукти натурального сільського господарства були найголовнішою частиною її.

Самі скити випасали величезні гурти худоби, отари овець та кінські табуни. В їх тваринництві бракувало крилатої живности, кіз та свиней, які непридатні були для великих переходів. Споживали всілякі молочні страви, бриндзу, кінське молоко-кумис, м'ясо свійської худоби й впольованої звірини; їли й конину та рибу. Зерно, городину та овочі одержували від данників, зокрема, від „скитів хліборобів”.

Скити були дуже жорстокої й войовничої вдачі, по нелюдському поводитись з рабами та з полоненими, катували й карали їх на горло, стинаючи голови, скальпуючи, осліплюючи, убиваючи отруйними стрілами, приносячи в жертву своїм богам. З черепів робили чаші, оздоблювали їх золотом й пили з них на бенкетах (порівн. вчинок печенізького ватажка Кури, який з черепа Святослава Лицаря зробив парадну чару); пили також кров поляглих ворогів. Про зовнішній вигляд кочових скитів та їхню одягу ми знаємо не тільки з описів, але і з зображень на грецьких вазах, на скульптурних пам'ятках та з стінних розписів усипальниць, зокрема, боспорської знаті та царів-архонтів. Скити були присадкуватими й кремезними, носили довге волосся, яке спадало на плечі; відпускали довгі вуси й бороди; вони мали рівний або орлиний ніс, зизоокими не були.

У зовнішності їхній нічого монгольського не було, а були чіткі ознаки індоєвропейської раси. Чоловіча одяга складалася з довгих ноговиць з вузькими холошами, а часом, з шароварів, із свитки чи кожушка, з оперезу. Її шили з шкір або з вовняних тканин. Голову покривали гостроверхим ковпаком, який подібний був до „фригійської шапочки” або башликом чи яломком. Ноги обували короткохалаявними чув'яками, які шнурували ремінним мотузом. Озброєні були короткими залізними мечами-ятаганами, які звалися „акінаками”, або довгими дволезими мечами, ощепами, іноді, — бойовими топірцями-келепами, луком й порськими стрілами, які мали залізне, а частіше, бронзове остя двогранної чи трьогранної форми. Стріли й лук носили в тулах-сагайдаках (горитах), які залюбки прикрашали орнаментом, візерунками й різними зображеннями буденного й бойового життя. Ці оздоби являються дорогоцінною ілюстрацією кочового побуту скитів. Оборонною зброєю служили шкіряні подовгасті щити, шкіряні броні, пошиті бронзовими, рідше залізними, бляшками, й шкіряні шоломи-шапки. Броню оперізував черес, який держав на підвісах меч, тулу та гострий брусок. Бронзові лати, шоломи та поножі, носили лиш знатніші бійці.

Як жінки, так і чоловіки, охоче прикрашали своє вбрання різними блискітками, золотими й мідяними цятками, дармовисами, перстнями, обручками на зап'ясті, нашійними золотими гривнами. Часто такі

окраси вкриті були візерунками й зображеннями. Жінки одягалися в довгі, збористі й фалдисті шати, голову покривали наміткою-чадрою чи гіматіоном, що й досі носять жінки на сході. Одна з теракотових статуєток, знайдена в могилі Великій Близниці на Тамані, представляє скитську кокетку, яка граціозно схилила голову набік, прикриваючи долішню частину обличчя наличником чадри, так, як це роблять му-сулманки. Шати оперезувались поясом. З жіночих оздоб відомі нами-ста, золоті сережки з привісками, перстені, обручки на руках тощо. Верхи на конях скити їздили наохляп, себто, без сідла, стремен не знали. Сідла, але без стремени, почали вживати лишень з IV-го століття до Р. Х., а до того часу, спину коня покривали вальтрапом-капою.

Економіка кочових скитів базувалася на скотарстві, добробут — на міновій торгівлі з грецькими осадниками, на трофеях війни, на продажу невільників, меду, риби, воску і т. д., й особливо, на данині під-владних племен. З ремесл у них дуже розвинуте було лимарство, ковальство та чинбарство; скити уміли стельмахувати й робити вози. Соціально-суспільна організація їх являлася собою великі родові громади, на чолі яких стояли старійшини. З цих людних родових громад складались племена, що об'єднані були в міжплеменнім союзі менших орд, над якими владарив деспот головної орди. Кожна з таких орд мала свого царка, який поводився самостійно, нікого не питаючись. Лиш згодом, сваволя таких окремих вождів все помітніше почала оборкуватись владиною наймогутнішої орди, в руках якого й зосередилась, в решті решт, вся влада над степовиками. Одним з таких „всескитських” владців був, наприклад, Атей, вождь „царських скитів”, який, за твердженням Страбона, „панував над більшістю цих варварів”.

Про хатне господарство скитів дбали їхні жінки, а самі вони — воювали, полювали, освоювали диких коней, вправлялися в боротьбі та в стрілянні з лука.

Про релігійні уявлення кочових скитів Геродот оповідає досить докладно: „З богів вони шанують тільки Гестію—Табіті, Дію, якого, цілком правильно, на мою думку, звать „Папа” (Папай), і Землю—Апі, Аполлона—Ойтосіроса, небесну Афродіту—Артімазу, Геракла й Арея. Це божества всіх скитів, а „царські” приносять жертви ще й Посейдонові—Тамімасадасу. Ідолів і вівтарів тих богів не мають, за виїмком Арея — для нього вони існують (IVI, 59). Прецікаво й цілком вірно, — це констатують археологічні дані, — Геродот описав погребну церемонію, якою був обставлений похорон володаря „царських скитів”. Коли володар помер, „царські скити”, на знак жалоби, відтяли собі шматок вуха, обстригли довге волосся, поязвили ранами руки, роздряпали нігтями ніс та чоло й прострелили долоні. Тіло царя бальзамували, покрили воском, поклали на віз й обвезли по всіх, підданих йому, краях, людність яких, побиваючись, робила те ж саме, що й „царські скити”. Після цього, мертвого деспота везли до найвіддаленішого племені гер-

рів над Бористеном де й був царський могильник. Там клали тіло царя на рогожу, обабіч нього застромлювали в землю списи, сполучали їх вгорі жердинами й переплітали хворостом (лозою?). В іншій частині могили ховали, перед тим задушену, одну з царських коханок-наложниць, також підчасого, кухаря, конюшого, джуру та найближчого слугу і, нарешті, коні та різні жертви й золоті чари. Після цього, над домовиною, з великим поспіхом, наверхували дуже високу могилу.

Через рік, на тризні, убивали 50 найдовірениших царських слуг, уроджених скитів, не вівчарів, і 50 найкращих коней, прикріплювали трупи верхи на мертвих конях за допомогою дерев'яних стояків й уставляли тих мерців-вершників довкола могили. (IV, 71-72).

Геродот забув згадати плакальниць, фахівниць голосного прояву скорботи, горя та жалю. За похоронного обряду, голосінням та риданням, вони проводжали померлого в домовину і їх нарікання широкодалеко лунали по степах. Сльози свої вони збирали в слізниці — „флякончики” й клали їх до труни мерця.

Тиняючись по кримських степах і вище над ними, кочові скити сусідили з скитами-хліборобами (Скитай георгой), які звалися також бористенітами, тому що свої поселення мали обабіч Дніпра-Бористена, вздовж лівого й правого берега його, в його лугах.

Заслугує уваги, що ці, споконвіку рільницькі, терени скитів-хліборобів, були, з певними інтервалами, густо заселені, починаючи з часів раннього палеоліту; пізніше, тут сиділи трипільці, носії ямної та катакомбної культур й осіле населення кіммерійського періоду, носії білогрудівської та чорноліської культур.

Селитьби скитів-хліборобів були розкидані по всьому низу Дніпра аж до його гирл, ховаючись серед плавневого лісу Гилеї, обсаючи низові припливи його, як, наприклад, Базавлуг, та заселяючи всю його довжину, припл., аж до Самари, — за даними Геродота. одинадцять днів шляху вгору по Дніпру і три дні шляху на схід, себто вширину, до ріки Пантікапа. Поселення цих „скитів” сусідували на заході з степовиками-хліборобами калліпідами та алазонами, а на півночі — з скитами-орачами. Скити-хлібороби, як оповідає Геродот, плекали злакові, овочеві та городницькі культури виключно, — це підкреслює, — для власного спожитку. Характерно, що ці ратаї, земельні добра яких були найдалі висунуті в бік лівобережного степу, не зазнавали, очевидно, жодної шкоди від сусідства кочової стихії, а номадам не завжала присутність поблизу їх кочовищ осілого люду. Існувало тут наявне порозуміння, мабуть, на господарському ґрунті.

Твердження Геродота, що скити-хлібороби на сторону збіжжя не продавали, — надто цікаве. Той факт, що сам він називає їх хліборобами, показує, що у цих „скитів” рільництво було головною галуззю господарства, а значить, що й засів провадився у них в широкім масштабі, так що, значні лишки врожаю у них конче оставалися. Такі

багатодесятинні лани ораниці не були в ті часи жодною новинкою коли згадаємо, що вже в енеолітичні часи осілою людністю експлуатувалися великі засівні площі (хоч би на Володимирському поселенні Побужжя над р. Синюхою). Чому ж вони, так близько від грецьких осад порпаються в землі, не постачали їх зерном і тим самим, не збагачували себе продукцією грецької й колоніальної індустрії? Невже ж ці хлібороби були такими завзятими ксенофобами, що, через ненависть до чужинців, близьких їх сусідів, поступалися, навіть, своїми інтересами й добробутом? Чому зернові ринки Ольбії та Харкіни не намагалися включити їх до кола своїх торговельних операцій? Дивно й неправдоподібно!

Але, все ж таки були, коли вірити Геродотові, якісь поважні причини цієї їх замкнености, відгороджености від грецьких осад.

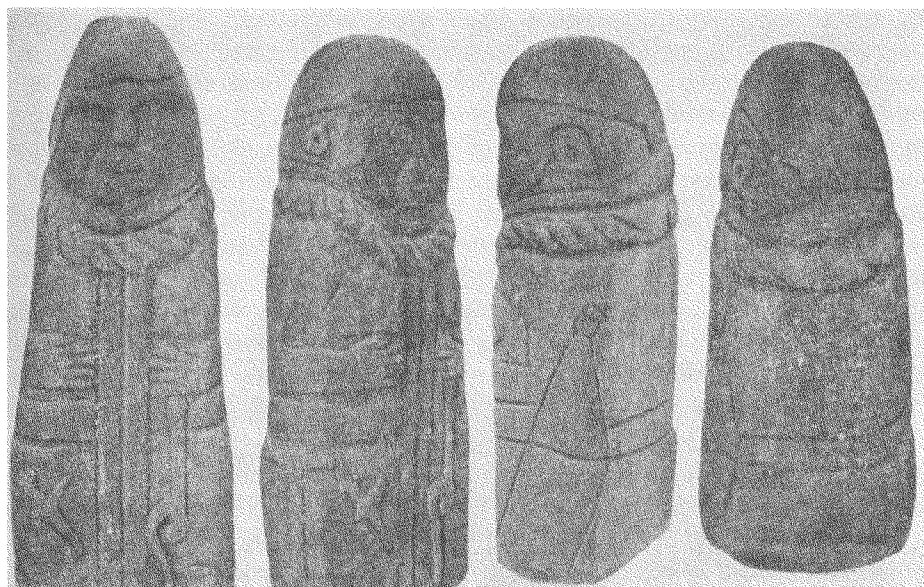
Ми пояснюємо цю дивну поведінку скитів-хліборобів тим припущенням, що у них існував відповідний договір з кочівниками Лівобережжя, який зобов'язував їх усі лишки врожаю продавати їм і тим самим забезпечувати своє благополуччя пліч-о-пліч з номадами.

Генетично, скити-хлібороби були нащадками трипільців і дітьми носіїв білогрудівської та чорноліської культури.

На Правобережжі, безпосередньо над Дніпро-Бузьким лиманом, в Побужжі та в Поінгуллі, в околицях Ольбії — жили *калліпіди*, плем'я хліборобського побуту. Вони швидко згелленізувались й згодом стали зватися *геллено-скитами* або *міксгелленами*, себто тубільцями, побутово й кровно змішаними з греками-ольбіополитами. Ці калліпіди були головними посередниками в ширенні грецької культури, як духової так і матеріальної, серед ближчих й далеких аборигенних племен. Годуючи Ольбію продуктами свого натурального господарства, вони були сталими покупцями-клієнтами ольбійського й привозного з Егейщини ремісничого виробництва, яке від них розходилося по периферії, особливо ж, вгору по Бугу, Інгулу та Інгульцю. Не підлягає сумніву, що вони були потомками південних пізньотрипільських племен.

При стоку Синюхи з Бугом, у верхів'ях Інгулу та Інгульця, досягаючи на заході Дністра, сиділи *алазони*, північні сусіди калліпідів. Про них знаємо небагато, виключно, з уст Геродота. Вони сіяли пшеницю, споживали просо, сочевицю, часник та цибулю. В побутовім відношенні, нічим не різнилися від інших „скитів”. Якраз ця Геродотова заява доводить, що, під „скитським побутом”, він розумів не тільки побут кочових скитів, але й побут „скитів” осілих. Алазони теж були нащадками трипільців і сиділи аж до границь лісостепової зони Правобережжя.

Над алазонами, в лісостеповій зоні Правобережжя, жили хліборобські племена, які Геродот об'єднав під назвою „*скитів-орачів*” (Скитай аротéрес). Були вони дітьми білогрудівської й чорноліської культури. Приблизні границі їх розселення означаємо так: на півночі, їх землі

Кам'яна стела скитського воїна

сумежили з узліссям, за яким починався безмежний праліс. При стоку Десни з Дніпром, господарства їх, в районі Києва, заходили на Лівобережжя й вузькою смугою спускалися потім уздовж його току аж до злиття з ним Псла. Звідтам, знов перейшовши на правий берег, тяглися на захід по розмежжю лісостепу з степом до середнього Дністра, а з того місця круто поверталися на північ до узлісся пущ.

Скити-орачі були прямими нащадками старославних трипільців, їх внуками. Приблизно вивіхвані межі їх розселення цілком збігаються з межами прабатьківщини трипільців (IV—III тисячоліття до Р. Х.), до їх експансії на південь до берегів Чорного моря (II-ге тис. до Р. Х.). Тут трипільська хліборобська культура зродилася, тут корінилася, поступово еволюціонуючи, розвивалася, тут, занепадаючи, передавала свою спадщину потомкам. З часів неолітичних, тут було ядро, серцевина буття далеких пращурів нашого народу.

Хліборобська культура трипільців стояла в основі еволюційних етапів всіх інших хліборобських культур України пізніших часів. Шлях цього походу ніде й ніколи не переривався, йшов навпростець вперед до своєї мети — заволодіння чорноземними просторами нашої Батьківщини. Плинно, як хвиля на тихому морі, бурно, як вали за грозового шторму.

Шлях цей вийшов з порогу однієї хати, яку заснували трипільці й передали потім своїм нащадкам — скитам-орачам. В дальшій, ця пра-

родительська хата, після них, була притулком всіх наступних поколінь і, врешті-решт, перейшла до нас, русинів. Завдяки археологічним дослідям та розповіді Геродота, ми не тільки дізнались про границі розпросторення хліборобських племен в Україні тих часів, але й про те, що два масиви населення Геродотової Скитії, в побутовім і генетичнім відношенню, не були однородні: скити-орачі, скити-хлібороби, калліпіди, алазони — були потомками праслов'ян-трипільців, — „царські” скити та скити кочові — прибулими іранськими племенами.

Скити-орачі лишили після себе багато пам'яток: могильники, великі й малі міцно укріплені городища та поселення, які засновані були десь у VIII—VII ст. до Р. Х. Городища ці — красномовний свідок того, що на землі осілого люду зазіхали кочівники.

У скитів-орачів практикувалися, як орна система рільництва, так і вирубно-вогнева, коли певна ділянка лісу вирубувалася, а потім спалювалася, коріння викорчувувалось, ґрунт очищався від трави та камінців, ралився й засівався вільноруч. З винаходом залізного наральника-чересла, стала популярною досконаліша система землеоброблення, а саме, — перелогово-орна, після чого, продуктивність ріллі зразу ж подвоїлась, а якість зерна поліпшилась. Тягловою силою були воли, а може, й інша рогата скотина.

Як оповідає Геродот, з племен позаскитських, найдалі, в західньому напрямку, жили агатирси коло верхів'їв Марісу (Марошу) на Семигородщині. Етногенеза їх досі невияснена. Проф. В. М. Щербаківський вважав їх праслов'янами, зокрема, пращурами гуцулів та подолян, і висловлював здогад, що плем'я агатирсів замешкувало Київщину, Поділля, Галичину та Буковину. Цим самим, виходило б, що вони являються теж потомками трипільців, а значить, хліборобським племенем. На наш погляд, гіпотеза проф. В. М. Щербаківського не співзвучить з археологічними даними й з мапою Геродота, бо, на теренах, наведених професором, жили скити-орачі, алазони та неври.

Проф. Лібор Нідерле й д-р Ярослав Пастернак, мають агатирсів за плем'я тракійське; цей погляд їх має під собою солідний ґрунт: агатирси могли бути тракійського походження, але... хто були самі тракійці, якої етногенези? Геродот, очевидно, вважав їх скитами, які жили поза його Скитією: „убогі скитські агатирси, які, перейшовши в долину Маріса (звідки? — прим. автора), розбагатіли й стали панівною верхівкою в Дакії”. Це його свідоцтво ставить, ніби, перед очима таку картину: агатирси були одним з „кіммерійських” племен України, яке, під натиском скитської інвазії зі сходу, покинуло свою батьківщину, правдоподібно, наші степи, й подалося, десь у VIII-му столітті до Р. Х., на захід і, в зубожілому стані, після важкої мандрівки та після збройних сутичок з подорожніми племенами, пробилось карпатськими проходами до Семигородщини й там зупинилося серед споріднених племен тракійської Дакії. В культурно-побутовім відношенні,

вони, мабуть, стояли набагато вище даків і тому придбали у них упривілейоване становище та „розбагатили” на їх труді. Згодний напрям їх „ісходу” з теренів України має повну аналогію в ісходах пізніших кочових племен, наприклад, печенігів, половців, а перед ними - аварів, гуннів, які, теж вигнані з наших степів навалою нових орд із сходу, добувалися до Паннонії (Угорщини) та до її „пушти”, яка так нагадувала надчорноморські степи.

Ми не маємо можливості визначити побутові традиції агатирсів, не знаємо, чи були вони кочівниками чи осілими, але думається, що то була одна з орд нашого степу в кіммерійські часи.

Д-р Я. Пастернак становить час їх ісходу з України VI-тим століттям до Р. Х., — ми гадаємо, що це сталося у VIII-му столітті, під час скитської навали. Кілька рядків ми ще присвятимо агатирсам в дальшому.

Взагалі ж, поза Геродотовою Скитією, жили племена, про які Геродот знав лишень з оповідань та чуток; з огляду на це, локалізація теренів кожного з них та характеристика їх побуту дуже непевні і, в значній мірі, фантастичні. Крім агатирсів, це були неври чи неврії, які, за свідомством Геродота, сиділи на північ від скитів-орачів; далі, в борах над Прип'яттю, близько верхів'їв Дніпра — андрофаги, на схід від них, нижче, в районі Вороніжчини — мелянхляйни, ще далі на схід, аж до середньої Волги, — будини і, нарешті, в задонських степах — кочові савромати.

Неври найправдоподібніше сиділи на Волині, в південній частині Полісся та серед карпатської улоговини Галичини, себто, на споконвічних слов'янських землях. Були вони племенем осілим, обробляли ріллю, займалися скотарством, звіринним промислом та бджолярством. Цікаво, що над Збручем існує сільце Невра. Справді, більшість вчених, як, наприклад, П. Шафарик, проф. М. Грушевський, проф. Л. Нідерле, а в біжучий час д-р Я. Пастернак, — вважають їх за праслов'ян, носіїв т. зв. висоцької культури гальштату (800 — 500 рр. до Р. Х.). Неври (Неврѳі), за твердженням Геродота, уміли перекидатися вовками, ставати на час вовкулаками. „Вовкулацтво” їх ми пояснюємо тим, що вони мали звичай носити кожухи й шапки вовчим хутром наверх.

На наш погляд, Геродотова назва цього племені — епітетична і пояснити її можна двоюко: або це був люд, що славився грою на музичнім інструменті, який у греків звався „невра” (невра́, невра́с, нѳвронъ*), або плем'я, відоме влучною стрільбою з лука, „лучники”, „тятивники”, від грецького невра́, невра́с — тятива.

*) Імовірно, це був струнний інструмент, й насувається припущення, що наші дуліби, чеські доудлеби (Doudleby), (від „doudy” — коза, торбан), — і були грецькими неврами, тим більше, що наші дуліби сиділи, приблизно, там, де Геродотові неври.

Та процитуймо ліпше розповідь самого Геродота (IV, 105): „У неврів звичаї скитські. За одне покоління до походу Дарія (прибл. 515-й р. до Р. Х., пр. ав.), гадюки примусили їх покинути всю країну свою; а саме, — земля їхня породила силу гадюк, а ще більше вторглося їх з горішніх пустельних земель, доки, нарешті, жителі не були приневолені покинути батьківщину й поселитись разом з будинами. Здається, що люди ці (неври, прим. авт.) — характерники (чаклуни, прим. авт.); у всякому разі, скити й геллени, які живуть у Скитії, оповідають, що щороку, один раз, кожен невр стає на кілька днів вовком, а потім знов обертається в людину. Я не вірю цим балачкам, але так оповідають й оповідання засвідчують клятвою.”

Трагедією з нашествия гадюк, яке примусило неврів кинути рідний край і поселитися на теренах будинів, можемо вважати алегорічно висловленою: в напасних гадюках ми вбачаємо якесь сильне плем'я, що мало своїм тотемом гадюку чи смока-змія. Теж, що неври знайшли притулок у будинів, — показує: поперше, що будини були ніби сусідами неврів, подруге, що вони, буцім-то, належали до одного етнічного масиву і, потрете, що Геродот, кажучи про сусідство неврів з будинами, сам собі суперечить, бо за його мапою, щоб дістатись до країни будинів, неври повинні були пройти терени андрофагів та мелянхляйнів.

Що торкається „скитських звичаїв неврів”, то це лиш потверджує факт, що деякі слов'янські племена чимало чого переймали й від іранців-скитів; дивного в цьому нічого немає. Проте, дуже можливо, що він мав на думці звичаї „скитів-орачів”.

Про *андрофагів* ми нічого не знаємо. Розуміється, це накинута греками назва, яка не має нічого спільного з справжньою назвою цього племені. Це епітет, який, ніби, засвідчує, що андрофаги були людожерами. Проте, археологічні досліді ніде не виявили признак кнібальства в східних областях Європи, зокрема, в її лісовій зоні. Андрофаги вважаються фінським племенем, що жило серед пралісу коло верхів'їв Дніпра, чи племенем савроматським, що мало ймовірно. Проф. Л. Нідерле мав їх за тракійців.

На схід від андрофагів жили *мелянхляйни* у лісостеповій зоні Слобожанщини у верхів'ях Дінця, в околицях Харкова, де, за скитських часів, розвинулась льокальна т. зв. харківська, культура, а набагато пізніше, — культура полів поховань. Справжній етнізм мелянхляйнів стратився під епітетом, накинутим на них греками: „чорноубрані”, „чорнокерейні”. Про них Геродот оповідає (IV, 20, 100, 102, 107, 119), що вони нескитського походження, що мають своїх „царів”, що поводяться незалежно, що не підлягають скитам, але, що побут мають скитський.

Вперше, про мелянхляйнів згадав Гекатей Мілетський (кінець VI-го — початок V-го ст. до Р. Х.), але, на превеликий жаль, його свідоцтва

відомі нам лишень з повідомлення Стефана Візантійського, бо оригінал його твору до нас не дійшов. Геродот, життєвий простір мелянхляйнів уміщує між андрофагами на заході й будинами — на сході. Нижче останніх, в Задонщині, за його даними, кочували савромати (IV, 21); на південний захід від мелянхляйнів — кочували, знов, „царські” скити (IV, 20), які були найпівнічнішим скитським племенем, яке відділяв від савроматів Танаїс - Дон (IV, 20).

У другому уступі свого твору, він конкретизує місцеперебування мелянхляйнів, кажучи, що до них двадцять днів подорожі від моря (IV, 101, очевидно, від Майотіди, прим. авт.), рахуючи денний перехід в двісті стадіїв (стадіон — 185 м.). Отже, за один день подорожник робив, приблизно, 35 — 40 верст, що свідчить про те, що Геродот оповідав про подорож верхи на коні. На основі цих скупих, але, зрештою, доладних, даних, батьківщину мелянхляйнів можна шукати в горішнім басейні Сіргісу - Дінця. Якраз тут, на правому узбережжю його та на його припливах Уді з Лопанью та Харковом, на Мжі, Гомольші та на інших дрібних річках, знаходилось основне згрупування їх поселень, які відносяться до VI - V ст. до Р. Х. Всі вони скупчуються на правобережжю Дінця й лиш поодинокі розпорошені на донецькому луговому лівобережжю. Найпівденніша границя цих селищ — коло Балаклеї, найпівнічніша — коло Білгороду. Характерною особливістю цих городищ та селищ являється те, що вони ніде не виходять за межі лісостепу й купчаться в затишних, добре замаскованих луговими пущами, берегах річок, причім, до укріплених городищ завжди туляться незахищені фортифікаціями пригороди. Часто в таких городищах доступ до річок забезпечений системою укріплень. Очевидно, цей край часто терпів од наїздів степовиків, можливо, задонських савроматів, і це примусило і навчило населення споруджувати міцні оборонні укріплення й ховатися за ними під час небезпеки. За всіма даними, густина населення в цьому районі була значна, а саме воно — етнічно однорodne. Основою його економіки було хліборобство, але випасалися й великі гурти худоби та табуни коней. В буденному житті цього племені, як і під час війни, — а людність цього племені, як документує зміст могил, була надто войовнича, — кінь стояв на першому місці. Можна, навіть, припускати, що плем'я те було комонним, саме так, як пізніше наше козацтво.

Від Посулля, Псла і до північного басейну Дінця, в лісостеповій зоні, ми скрізь зустрічаємось з однотиповим похоронним звичаєм: над мерцем, який ховався в дерев'яній усипальниці-домовині, наверхшувалась могила. З понад сотні, досі розкопаних, трупопоховань, — 85 таїли в собі останки войовників. З небіжчиком часто ховалась і його любима жінка. Кінських кісток в цих могилах майже не подибувалось, зате, кінська зброя була в кожному похованні. Померлі опускались в домовину у веззброї, з мечем при боці; вельможі мали грецькі

бронзові шоломи, панцири й поножі. В могильниках тубільне начиння лежить всуміш з грецьким. Похоронний обряд невідмінно супроводжувався тризною, коли богам приносились в жертву свійські тварини. Їх спалювано було на великих огнищах.

Таким побитом, крім всього іншого, й ці деталі ритуальних традицій засвідчують етнічну однорідність дуже численної людности, яка жила в цій місцевості впродовж століть. Осіла вона там десь у VII-му чи VI-му ст. до Р. Х. й зникла на початку II-го ст. до Р. Х., коли в наших степах господарювали вже савромати. Колізія ця характерна!

Осіле плем'я це чи племена були послідовниками скитської матеріальної і духової культури й скитських похоронних традицій; відзначались вони войовничістю та могутністю, стояли на досить високому ступні розвитку, мали стислі зносини з грецькими чорноморськими осадами і, в давній історії нашої Батьківщини мали грати визначну роль.

Більшість науковців вважає мелянхляйнів приналежними до фінського чи савроматського етномасиву, що, на нашу думку, наражається на поважні суперечності. Ми схильні припускати, що вони були, найдалі на схід висунутою, праслов'янською галуззю, яка абсорбувала в себе і в матеріальній і в духовій культурі, а також в культових уявленнях чимало чужородних впливів доколишніх неслов'янських племен, частинно осілих, частинно кочових.

Відносно льокалізації батьківщини *будинів*, в Геродотових оповіданнях висловлені такі суперечливі дані, що це питання годі розв'язати. Доводиться обмежуватись лишень здогадами.

В одному уступі Геродот оповідає, що неври, покинувши свій край, поселилися разом з будинами (IV, 105), які, отже, мали бути їх сусідами й мали б сидіти десь на північ від Київщини, в другому місці — уміщує будинів в країні, що розлягалася на північний схід від мелянхляйнів (IV, 21), нарешті, в третьому (IV, 22-27), — відсуває будинів ще далі на північний схід, над береги Волги, либонь до місцевостей, де, у IX - X-му ст. п. Р. Х., пишався великим добробутом Болгар. (IV, 21, 108, 123). З будинами тісно пов'язане питання про місто *Гелонос* та про його мешканців *гелонців*. З огляду на це, ми сполучаємо розповідь про будинів з розповіддю про Гелон. „Будини — народ многолюдний — пише Геродот, — із світло-блакитними очима і з рудим волоссям. В їхній землі є дерев'яне місто, яке зветься Гелонос. Кожен бік міського муру завдовжки 30 стадіїв; мур високий, увесь з дерева саме так, як і будинки й храми будинів. Там існують святилища гелленських божеств з ідолами й вівтарями та храмами з дерева, а на почесь Діоніса, — улаштовуються там, щодва роки, свята з оргіями (Діонісії). Первісно, гелонці були тими ж гелленами, які зайшли далеко з торговельних міст і які поселилися серед будинів. Одні з них розмовляють скитською мовою, інші, знов, — гелленською.

Хоч будини провадять такий саме спосіб життя, як і гелонці, але розмовляють окремою мовою.” (IV, 108). „Будини — тубільці, провадять у цій країні кочовий спосіб життя і одні з усіх (інших, прим. авт.) тамтешніх народів годуються сосновими шишками; навпаки, гелонці — хлібороби, споживають хліб, займаються садівництвом і не скидаються на будинів ні статурою, ні барвою шкіри. Проте, геллени також будинів звуть гелонцями, але це неправильно. Країна їх багата розмаїтим лісом. У найрозсяглішій з лісів є велике озеро, оточене болотом та очеретами. В озері ловляться видри, бобри й інші тварини з чотирьокутними мордами; їхні шкіри вживаються на облямівку кожухів, а дітородні ядра вважаються у будинів цілющими супроти маточної немочі.” (IX, 109).

Щодо походження будинів, то й тут згоди немає й немає переконливих здогадів. Проф. Л. Нідерле, а за ним М. Артамонов, вважали їх за праслов'ян, пращурів російського народу, проф. В. Щербаківський — просто за кочівників. Як би не було, але більшість істориків вбачає в племінній назві будинів слов'янський корінь „будівники”, „ті, що будують”, „ті, що живуть в будах”. Не маючи підстав спростовувати здогади вищеназваних науковців високої кваліфікації, ми висловлюємо, може й голословне, припущення, що будини, вразі коли вони справді мали свій край на північний схід від мелянхляйнів, могли належати до угро-фінського етномасиву; в цьому відношенню, згадується мимохіть стара назва угорської столиці Будапешту — Буда.

З місцеположенням Гелоноса справа не ліпша. Одна загадка викликає тут другу. Очевидно, це „дерев'яне” місто, населене гелонцями, було, водночас, головним осередком країни будинів. Але де була батьківщина будинів? Нічого певного немає. Досить докладний Геродотів опис цього міста показує, що воно стояло в лісовій зоні, десть за північно-східними межами України. Про це, як ми бачили, Геродот двічі оповідає. Але, поруч з тим, той же Геродот засвідчує, що Гелонос був спустошений персами в році 512 чи 515-о-му; тим він вивертає попередні свої твердження й приміщує Гелонос або в лісо-степовій зоні Басарабії, або в степовій Добруджі, або коло підніжжя східних схилів Трансильванських Карпат, порослих густими лісами. У всякому разі, як довідаємось далі, Дарій I-ий з своїми полчищами далі Дністрових гирл не заходив, то й, з огляду на це, шукати Гелонос північніше тих гирл даремно.

Для ілюстрації розбіжностей в поглядах, де саме стояв Гелонос, наведу декотрі здогади про це науковців. Проф. І. Забелін і чимало інших приміщували Гелонос на береги Волги, в районі Саратова або Царицина; проф. Надеждін і проф. Л. Нідерле — на місці Києва; Ф. Брун — на степовім Лівобережжі, між рр. Міусом, Кальміусом і Самарою; Ф. Лінднер — над Дінцем; Сеньковський — на місці Новгороду (!!), нарешті, проф. В. Щербаківський і д-р Я. Пастернак —

на ґрунті Більського городища на Полтавщині (Зіньківський повіт), над р. Ворсклом.

У Гелоні жили гелонці, за свідомством Геродота, зварваризовані греки з осад, які розмовляли одні грецькою, другі — скитською (будинською?) мовою. Очевидно, гелонці вживали в розмові окремих жаргонів, мішанину грецької й будинської мов, який Геродот приймав за окрему мову. Треба також зазначити, що, в характеристиці побуту будинів, Геродот сам собі суперечить, кажучи в одному місці, що вони провадять кочове життя, а в другому, — що вони провадять саме такий спосіб життя, як і гелонці — хлібороби. Ця розбіжність свідомств його, можливо, була наслідком того, що будини були звіроловами й часто заходили далеко в ліси, де й перебували довший час, вистежуючи дичину.

Вертаючись до Гелоносу, ми питаємось: які геофізичні й господарські стимули були в стані загнати греків-осадників у такі далекі нетри „Гіпербореї” на місце, де стояло міцно укріплене Більське городище? Яким чародійним способом вони могли туди прибувати в масі й повсякчас, без перешкод очевидно, сполучатися з північно-чорноморськими осадами, головне, з Ольбією? Чому, коли вважати свідомство Геродота про зруйнування Гелоносу персами за вигадку, — а за вигадку ми не маємо підстав його слова приймати, — ми маємо приміщувати Гелонос на Більським городищі? Адже ж на воднім шляху Дніпро - Ворскло Геродот не знає ні одного торжжа, ні одного перепочинкового пункту! Більш того, не знає він і жодного Дніпрового припливу, якщо не вважати його Еksamпай за Супій. А, тим часом, гелленська стихія в Гелоносі була остільки дужою й остільки старобутньою, що гелонські греки, хоч самі дещо зварваризувавшись, мали силу згелленізувати місцевий люд, який став зватися гелонцями? Хоч заснування Більського городища й відноситься до ранньо-скитської доби, проте, вбачати на його місці Гелонос якось не в'яжеться з логікою, яка каже, що, піднімаючись проти води по Дніпру, здавна відомому ольбійцям, грекам нічого було звертати до Ворскла. Шлях їх стелився прямо перед ними до прямої мети — Пракиєва, який стояв на прадавньому торговельному шляху. Єдине там вони могли жити у значній кількості, промишляти, торгувати й, більш-менш, беззавадно сполучатися із своєю метрополією, не інакше, як з Ольбією.

Ми, однак, пересвідчені, що шукати руйновище Гелоносу треба не на тлі Більського городища, не на місці Пракиєва, а на шляху перської навали, себто, десь в районі Дніпро - Бузького лукомор'я чи в Побужжі (Немирів?). Тоді й утеча неврів від зміювиків під омофор будинів, уявляється цілком можливою, бо, за втечі, далека дорога перед ними не лежала.

Нерозв'язність питання про місцезнаходження країни геррів — найфатальніший для палеоетнологів недолік Геродотової географії. Ко-

ли б нам, якимсь чудом, пощастило розшукати справжнє їх гніздо, то це було б найкращим орієнтиром для розшифрування всієї Геродотової мапи і особливо, загадкової ріки Герроса, який, за Геродотом, відмежовував кочових скитів від скитів-хліборобів. Як він свідчить, герри жили далеко на півночі, вище Києва, коло стоку Десни з Дніпром.

Описуючи похоронний обряд „царських скитів”, похорон їх царів, Геродот каже, що вони, перед погребом, обвозили мертвого деспота по всіх, підлеглих йому, землях, а потім привозили мерця „до найвіддаленішого племені геррів над Бористеном, де й було царське погребце.” (IV, 71-72). Одначе, в льокалізованій Геродотом країні геррів, жодних могильників з захороненням царів немає. З племінним іменем геррів тісно пов'язана й назва вищезгаданої річки Геррос, яка, за Геродотом, відгалужувалась від Дніпра в країні геррів і вливалася до Чорного моря в сучасній Каркінітській затоці. Цей містерійний Геррос годі ототожнювати з якоюсь річкою Скитії (дехто вважає його Ореллю), бо в цих місцевостях жодної ріки ніколи не існувало. Отже, ця географічна містифікація Геродота, ще більше дезорієнтує нас в шуканні країни геррів та некрополя „царських скитів”.

Тим часом, високі „царські” могили зосереджені в кількох місцевостях України, а саме, довкруги Ольбії, на низу Дніпра, вище порогів, в околицях міста Нікополя, біля Маріуполя, у верхів'ях Дінця, довкола Керчі, обабіч Боспора Кіммерійського, на Тамані та на Кубанщині. Досліджений матеріал цих могил документує, що захоронення походять з IV-го — III-го ст. до Р. Х., себто, до часу, коли могутність скитів починала вже хилитися до занепаду.

Д-р Я. Пастернак висловлює здогад, що саме над Дніпром, біля Нікополя, розлягалася країна геррів і некропіль „царських” скитів. Дійсно, коли погодитись з тим, що скитських царів хоронено було в погребних спорудах з обов'язковим навершенням над домовиною могильного насипу, то припущення д-ра Я. Пастернака було б цілком логічне. Однак, ця здогадна льокалізація країни геррів спростовується вищенаведеним свідченням Геродота, а саме, — далеччу їх землі. Думається, що лічба відстаней базувалася у нього на Ольбії, де він гостював; звідти, до Надпоріжжя було недалеко, але до злиття Десни з Дніпром, справді, дуже далеко, як і до верхів'їв Дінця.

А, тим часом, з уст того ж Геродота, ми чуємо інші відомості про царські могили скитів, старші IV-го ст. до Р. Х.: „Скитський” цар Ідантірс (про нього мова йтиме далі), відповідаючи, року 515-го, перському владці Дарієві I-му на його заклик спіткатися боем в чистому полі, сказав, що скитам нема що обороняти в степах. „Але зважся розвалити й знечестити могили наших предків, — тоді пізнаєш хто я такий!”

Отож, в даному разі, Ідантірс казав про могили набагато старші

IV-го ст. до Р. Х., очевидно теж царські, а, крім того, подає й надто цікаві архітектонічні подробиці: могильні насипи, розкидані по всій Україні, можна розкопати, зрівняти з землею і ніяк уже неможна розвалити. У погрозі царя згадуються якісь споруди в надрах домовини, а може й назовні, над такими домовинами, і неконче з могильним насипом; такі надмогильні споруди, давним-давно вже, розуміється, знищені були часом, розвалилися чи струхнявіли на порох. Але тоді так само, як і підземні усипальниці, їх легко можна було й розвалити й знечестити. Отже, герри лишуються нерозгадною загадкою, але, не підлягає сумніву, що в житті, а може й в державній організації скитів, герри та їх край займали визначне становище. Існували якісь давні традиції скитів, також у їх віруваннях, які земні надра геррського краю вважали священними, священним погребним „теменом” — некрополем їх державців, до якого, в певні строки, з’їздилися на поминальні тризни.

Великою перешкодою на шляху досліджень справжнього обличчя та імени тубільних племен Скитії, стоїть той факт, що автори стародавніх писаних джерел або нехтували справжніми назвами й, взагалі, справжньою топонімікою й етнімікою місцевостей та людности, або безбожно, до непізнаности, нівечили їх на грецький лад, або обмежувались надаванням їм грецьких епітетів. Досить згадати „Немогардас”, „Тсернігогу” та „Мілініску” Константина Багрянородного, щоб переконатися про те, з якою легкістю такі чужинецькі літописці займалися мовною еквілібристикою: „Немогардас” виявився Новгородом, „Тсернігога” — Черніговом, а „Мілініска” — Смоленськом! Проте, Константин жив півтори тисячі літ пізніше Геродота, коли географічні відомості в стократ були ширшими, ніж за часів Геродота.

Цей останній, гостюючи в Ольбії, беззастережно використовував географічний лексикон, як ольбійських греків, так і довоколишніх варварів і, не підлягає сумніву, що все називав так, як те називали місцеві люди. Залюбки вживаючи замість тубільних назв та імен, які висловлювати у греків язик не повертався, епітетичні назви племен згідно з побутовими та топографічними особливостями їх життя, ольбійці, несамохіть, завели в словесний блуд і самого „батька історії”. Ось ця епітетика: 1. Калліпіди — плем’я південної Одесько - Миколаївсько - Херсонської області, яке мало на своїй землі смачну криничну воду та численні джерела чистої підшкурної води. Назва походить від „калос” — гарний, добрий і від „підакс” — джерело. 2. Алазони — це звичайнісеньке прозвище, яке, мабуть, характеризувало вдачу цього племені: — хвальки, задавахи, наливайки, бундючні фанфарони: від алазоніас, алазон — фанфарон. 3. Скити орачі (*скітай аротерес*). Епітет, накинутий на споконвічних ратаїв-хліборобів нашого правобережного лісо-степу, за їх побутом. 4. Скити хлібороби (*скітай георгбій*); так само, назва, пов’язана з їх побутом. 5. Неври

(неврѳой); про епітетичне походження їх імени ми вже казали вище. 6. Мелянхляйни (меланхлайнес); ті, що носять чорну керею чи чорний плащ, „чорнокерейні” — від „мелас” і „хлайна”. Очевидно, при Геродоті лиш це віддалене плем’я носило цей одяг. Але пізніше, ця „мода” розпросторилася по всій Скитії так, що, за часів Діона Хриссостома, у I-му ст. п. Р. Х., чорні кереї-плащі носили і кочівники савромати, і тубільні племена, і самі греки-осадники. 7. Андрофаги — „людожери”, точніше, — „мужоїди”; від „андрес” і „фагос”. 8. Скити кочівники (*скітай номáдес*) назва орди за її кочовим побутом. 9. Царські скити (*скітай басілейѳой*); кочівники надозівських і придонських степів, гегемони всієї Скитії; були ніби „Золотою ордою” скитів; посередництвом своїх „баскаків”, збирали данину з півдвладних племен Лівобережжя й Правобережжя.

Скитський край, себто, нашу Батьківщину, Геродот описує так: „Земля скитів уявляє собою рівнину, багату травою й добре зрошену; нею течуть ріки: п’ятигірлий Істр, Тірас, Гипаніс, Бористен, Пантікап, Гипакір, Геррос та Танаїс”...

„Ріка Бористен, — надто прибуткова: для худоби найкращі і дуже поживні пасовиська, прекрасні луки і риба у великій кількості. Вода його приємна на смак і дуже чиста в порівнянні з іншими каламутними ріками Скитії. До Бористена прилягає вельми родюча земля, а там, де вона не засівається, — росте висока трава. У гирлах Бористена сама собою залягає сіль, а в самім Бористені ловиться задля засолу велика безхребетна риба, яка зветься осетрами.” Він же посвідчує, що осілі скити плекали зернові культури: пшеницю, жито, просо та ячмінь. Коли цей опис сполучити з описом Скитії природознавцем Гіппократом (V ст. до Р. Х.), який ми навели вже раніше, то утвориться дуже правдива, реалістична й мальовнича картина прадавнього вигляду нашої землі.

ПОХІД ПЕРСІВ НА СКИТІЮ РОКУ 512 ЧИ 515-ГО ДО Р. Х.

Північно-чорноморське побережжя, як нам уже відомо, здавна було відоме передньо-азійцям та егейцям. У VII - V-му ст. до Р. Х., греки почали там засновувати свої осади.

Перський деспот Кир I-ий (559 - 529 рр. до Р. Х.), завоювавши в році 546-му малоазійську Іонію, яка саме й була матір’ю більшости чорноморських грецьких осад, довідався там про „молочні береги” Скитії, але не встиг простягти на неї свою руку. Лиш наступник другого перського деспота Камбіза (529 - 522 рр. до Р. Х.), Дарій I-ий (522 - 480 рр. до Р. Х.), зібравши величезне військо, рушив по західньому

березі Чорного моря на скитів війною. Сталося це, приблизно, року 515-го. Ця вікопомна подія показує, наскільки вже тоді були приманливими скитські простори та їх багатства, що починали накопичуватись у недавно заснованих грецьких осадах. Для того часу, це була грандіозна експедиція з форсуванням Боспору Тракійського та Істру — Дунаю. Історія цього походу відома. Коли перси вступили в скитські степи, — комонні загони „скитів”, не сходячись боєм, увесь час відступали. Переслідуючі їх перські полчища, в решті-решт, так виснажилися, що, не вживши зброї, приневолені були в замішанні податися назад.

Ось як описує цю халепу Геродот (IV, 126-127): „...Коли відступанням скитів не видно було кінця, Дарій послав до їхнього царя вершника з такою пропозицією: — Чудило! Чому ти все тікаєш, хоч можеш двояко вчинити? Коли ти вважаєш можливим дати мені відсіч, відсіч моїй могутності, — зупинись і стань до бою зі мною; а якщо вважаєш себе слабшим, — то теж зупинись і прийди до свого владики (себто до Дарія, прим. авт.) для переговорів із землею й водою”. — На це йому так відповів цар „скитів” Ідантир: „Пізнай, персе, який я є: — і раніше я ніколи ні від кого з людей, не тікав, злякавшись, і тепер не тікаю від тебе! А чому я не поспішаюся зійтися з тобою боєм, — я й це тобі поясню: у нас немає ні міст, ні засіяної землі, за які ми стали б до бою з вами, боячись, щоб вони не були здобуті вами й спустошені. А коли б треба було, за кожну ціну, битися, — є у нас могили предків: ось зважтесь їх розвалити й знечестити!”

Нема сумніву, що перед Дарієм гарцювала орда кочівників, але яка? Тут можна висловити три припущення: або це були місцеві придунайські скити „Малої Скитії” — Добруджі, або загони агатирсів, або, що малоімовірно, скитська лівобережна орда „царських” скитів. В зв'язку з цим походом, Геродот, крім іншого, оповідає, що коли скити прохали сусідні народи допомогти їм в боротьбі з перською навалою, — „царі” цих народів, а саме: неврів, агатирсів, андрофагів, мелянхляйнів і таврів, — відмовились їм допомогти. Вони відповіли скитам: „Якби не ви перші образили персів і коли б не ви перші розпочали з ними війну, — то ваше теперішнє прохання здалося б нам обґрунтованим і ми, вислухавши його, діяли б разом з вами”. Натомість, „царі” гелонців, будинів та савроматів, обіцяли, нібито, допомогти скитам. Логічні висновки, однак, не дозволяють нам цю розповідь Геродота прийняти на віру. Поперше: коли б, навіть, припустити, що скити мали час, у той чи інший спосіб, порозумітися з „царями” далеких, позаскитських країн, то одностайна й згідна відповідь тих „царів” — дивує. Всамперед, ті племена не мали загальноплемінних царів; мали вони старійшин окремих племінних громадян, — назовім їх владиками, — і, задля того, щоб домовитися й дати одностайну відповідь, вони мусіли б, в першу чергу, з'їхатися на раду,

ухвалити на ній відповідь, а потім порозумітися з князями інших племен, які мусіли б так само зійтися на раду і т. д. За тодішніх комунікаційних умовин, це вимагало б довгого зволікання. Подруге: причини й мотивація відмови тих „царів” йти війною на персів, — теж викликає великі сумніви. Ні передньоазійські, ні грецькі писані джерела, ні усні перекази, нічого не знають про напади скитів на Передню Азію у VII, VI чи V-му ст. до Р. Х. Отож, закид тих „царів”, що, буцімто, скити мають самі розхлептувати кашу, яку наварили, що вони перші напали на персів, може відноситися лишень до походів скитів на Передню Азію напереломі IX-го — VIII-го ст. до Р. Х. Не віриться, що ті „царі” невірв, агатирсів і т. д. були б такими злопам’ятними, такими освідомленими в подіях далекої минувшини й що були б перейняті такими, істино-християнськими почуттями справедливості, що боліли душею за кривди, які, Бог знає коли, скити спричинили персам. Потрете: чисто з технічних причин, будинам, скажім, які, за свідоцтвом Геродота, жили десь над середньою течією Волги, було нелегко, „комонно й оружно”, пройти відстань від Волги до Дністра, задля того, щоб там стрінутися з полчищами персів, супроти яких вони не могли мати жодних ворожих почувань. У цім Геродотовім оповіданні одне цікаве: він не згадує про підлеглі скитам племена, які, очевидно, примушені були вислати на допомогу своїм панам свою сіряцьку рать.

У даному випадку, бойова тактика скитів була геніяльна і воєнна наука ще й досі їй не зріклася. Але скити уміли не тільки відступати, заманюючи ворога в пустельні степи, уміли вони також і боронитися та наступати, про що ми вже знаємо. Цікава ідентичність другого складу племінного імени агатирс з другим складом імени власного „скитського” ватажка: — Ідантирс. Ми впевнені, що випадковість подібності тут виключена і що власне ім’я Ідантирс — це персоніфікація племінного імени ідантирсів, орди чи племені, спорідненого з агатирсами. Особливо в старі часи, ім’я власне часто замінювалося — племінним; приклад недалеко шукати. Саме той Ідантирс, звертаючись до Дарія, каже: „пізнай, персе, хто я такий!”. Подібних прикладів, особливо в розмовній формі, багато. Щодо агатирсів, то їх знав ще й славетний римський поет Марон-Публій Віргілій (70 — 19 рр. до Р. Х.), який назвав їх „*picti Agathyrsi*”, себто, чепурливі, мальовничі, пишнубрані, виоздоблені прегарно.

ЩО ОПОВІДАЮТЬ НАМ ГОРОДИЩА ТА МОГИЛЬНИКИ УКРАЇНИ, КРИМУ ТА КУБАНЩИНИ?

ГОРОДИЩА ТА ПОСЕЛЕННЯ СКИТСЬКОЇ ДОВИ ДНІПРОВОГО ПРАВОБЕРЕЖЖЯ *)

У лісостеповій зоні його, як нам уже відомо, жили, за часів Геродота, скити-орачі, діти творців білогрудівської та чорноліської культур, тих саме, які, в IX — VIII-му століттях до Р. Х., будували городища чорноліського та калантаївського типу.

Городища скитів-орачів відзначалися розсягом і спочатку були неукріплені, як, наприклад, найстарше з досі відомих їх городищ, на Тарасовій Могилі коло Жаботина, що засноване було у VII-му ст. до Р. Х. Речові пам'ятки його свідчать про надто жваві торговельні зв'язки його мешканців у VII — VI-му ст. до Р. Х., з Кримом, Подонщиною та Кавказом.

Приблизно, тоді ж, городища починають забезпечуватися оборонними спорудами: валами й ровами. В цей час, очевидно, кочові скити Лівобережжя, починали робити наскоки на обійстя хліборобів та їх села і в незахищених поселеннях жити було вже небезпечно. Характерною прикметністю таких городищ були розсяглі, незабудовані пустирі всередині, поза укріпленнями. Сюди, мабуть, у тривожний час, збігалося довколишнє населення з своєю худобою та возами. Таких городищ було чимало над річками Тясмином і Ташликом, на помежжі лісостепової зони з степовою. З них згадаймо городища Пастирське та Шарпівське. В одній лінії з ними, в горішній течії Буга, — ровесники їх, городища Немирівське, Северинівське, Алчедаївське, Дерешівське, Пересоцьке та інші. Матеріальна культура їх споріднена більше з культурою подністрянських племен, хоч і тримає стислий зв'язок з традиціями подніпровськими.

Городища ці будувалися над малими річками, серед пагористого, яруватого терену й мали оборонні вали, які захищали приступ до води. Бувало й так, що городища споруджались по обох берегах річок та більших струмків, які, таким чином, протікали городищем. У багатьох городищах фортифікаційні споруди були дуже складні й міцні і виявляли не абиякий будівничий хист та дотеп їх творців.

Пастирське городище, через яке протікала річечка Сухий Ташлик, було укріплене ровом і валом, накат якого був покритий мокрою глиною, що, після обпалення, набула великої міцності; крім того, вал був скріплений також, лежма покладеними й сторчма забитими, колодами. Житлові споруди уявляли собою, трафаретні для того часу,

*) Докладний опис могильного речового матеріалу читач знайде в творі д-ра Я. Пастернака „Археологія України”, Торонто, 1961 р.

хати-ліплянки. Обивателі цього городища провадили торговельні зносини з грецькими осадами північно-західнього лукомор'я Евксінського Понту, що потверджують амфори та череп'я грецької кераміки.

Шарпівське городище теж було міцно укріплене. На обох цих городищах були знайдені фігурки тварин, які натякають на традиції давньої скульптури трипільців. Грецька кераміка подибувалася й тут.

Найдалі на північ висунуті городища коло південного узлісся пралісу, відомі під назвою *Ходосівського*, *Хотівського* й *Трахтимирівського*. На тлі цих городищ виявлено небагато грецької кераміки, що свідчить про нерегулярні зносини їх обивателів з осадами. Всі вищезгадані городища гинуть одночасово у IV-му ст. до Р. Х., як здогадується д-р Я. Пастернак, внаслідок скитської експансії в північному напрямку. Наш здогад: кочовим скитам нічого було переселятися до лісостепових теренів. Городища були спустошені, мабуть, під час організованого нашествия кочівників. Можливо, це була карна експедиція за непослух, повстання або за припинення виплачування данини.

Над Бугом стояло одне з найрозсягліших городищ — *Немирівське* (коло м. Немирова на Вінничині). Воно займало площу в 1000 десятин і було оточене земляним валом, ще й досі 9 м. заввишки (Гелонос?). Вал був збудований з особливим дотепом: на кам'яному буті, навершені були товсті бервена лежма, їх обмазали мокрою глиною, колоди підпалили й, наслідком обпалу, глина обернулася в цегляну кору з скляним полиском. Над цим преміцним підкладом, виведено було самий вал. На цьому городищі знайдено архаїчну родосько-мілетську кераміку, привезену, очевидно, з Березанської факторії Бористеніди.

Городище біля с. *Григорівки* (коло Могилева Подільського), мало вали, вивершені з землі й каміння. Існувало воно від VII-го до IV-го ст. до Р. Х.

Племена скитської доби, що замешкували терени, частинно вже лісової смуги, в *басейні Прип'яті*, а також, країну між Дніпром та Десною, були хліборобами, ловцями й хисткими майстрами бронзового й залізного виробництва. Мешкали вони в хатах і в напівземлянках та мали свої городища над річками і в лугових видолинках. Кулясту й яйцювату кераміку свою оздоблювали відтисками пальців (пучок), померлих спалювали й попіл ховали в урнах. Могильники їх, т. зв. милоградівського типу (від с. Милограду на Гомельщині), походять з VI-го ст. до Р. Х. й зникають у III-му ст. до Р. Х. Так само, на низу Десни, в районі Києва та Канева, жили споріднені з ними племена, які займалися хліборобством, скотарством та обробкою металів. Селилися вони в неукріплених поселеннях на піскуватих надмах серед боліт. Мерців своїх теж спалювали.

Поселення степової зони Правобережжя над лукомор'ям Буг — Дністер, належали каліпідам-мікстгелленам, були бідні й неукріплені. Вони розташовувались по обох боках Бузького лиману від м. Мико-

лаєва (*Варварівське поселення, городище „Дідова хата”, поселення Козирське*) й до безпосередньої близькості с. Парутиного (Ольбія), Закисова балка, урочище Широка балка, Сарикомиші, *городище острівця Березані, Станиславське городище* наспроти Ольбії в містечку Станиславі та *Білозерське городище* коло Херсону), — датуються VI — III-ім ст. до Р. Х.

Обивателі таких, недалеких від Ольбії, поселень, були хліборобами, скотарями та рибалками, ходили на заробітки до Ольбії, економічно залежали від неї й експлуатувалися ольбійцями, як робоча сила. У Варварівському поселенні було викрито криницю одинадцять метрів завглибшки, а також — димарі в хатах. Скрізь — сила черепків грецької кераміки.

На захід від калліпідів, за Дністром в Басарабії, жили хліборобські племена децю відмінної культури, т. зв. молдавської. Городища їх боронені були валами й мурами; такі муровані фортифікації, в інших місцевостях Скитії не подібуються. Ці „молдавці” мерців своїх ховали або в кам'яних скринях, або серед кам'яних кромлехів в могилах з насипом і без нього. Поруч уживалася й кремація й інгумація. Ці городища й поселення датуються VIII — III-ім ст. до Р. Х. Людність їх д-р Я. Пастернак вважає за предків тіверців, ми, однак, більше схильні вбачати в них рештки киммерійців.

Цілий ряд добре фортифікованих мурами городищ, а також, неукріплених сіл. існувало в цей час обабіч Дніпра, вище Херсону. З особливо цікавих, зазначимо *Гаврилівське городище* на Херсонщині, акрополь якого був захищений мурами 5 м. заввишки і 4 м. завширшки; рів був завширшки 7 м. і завглибшки — 2 м. Підзамчя теж обігнане було муром та ровом. Житла цього оборонного пункту були — добре будовані кам'яниці і поруч — ліплянки. Городище це існувало понад 600 літ (III ст. до Р. Х. — III ст. п. Р. Х.); в ньому грецької кераміки досить багато, а, поруч з нею, — гончарські вироби черняхівського та зарубинського типу, що свідчить, на думку д-ра Я. Пастернака, що якраз у цей час, нова хвиля праслов'ян почала добуватися по берегах Дніпра в степові обшири правобережного степу. До цього ж комплексу подніпровських городищ належать необоронене *Золотобалківське* і *Дудчанське* городища на правому березі й добре укріплене городище *Знам'янське* (V-те ст. до Р. Х.). На лівому — дуже міцно укріплене й багате *Любимівське городище* (III ст. до Р. Х. — III-те ст. п. Р. Х.), в якому муровані будинки стояли поруч з ліплянками.

На місці *Золотобалківського* нефортифікованого городища, яке теж було гарно забудоване, виявлені великі приміщення — складовища краму з грецьких осад Ольбії, Херсонесу і т. д. Очевидно, тут саме був один з етапів, до якого звозився товар для дальшої переправи по торговельних шляхах вглибину континенту. В гончарнях тут вироблявся ліплений, лощений посуд корчуватського типу (II ст. до Р. Х.) та сірий

— кружальний — типу черняхівського (II-ге ст. до Р. Х. — II-ге ст. п. Р. Х.).

Мешканці Золотої Балки були хліборобами й мали старі похоронні звичаї; ховали мерців у катакомбах.

Величезний інтерес викликає *Кам'янське городище*, розташоване на лівому березі Дніпра, в місцевості, добре обороненій лівобережним припливом Кінські Води та Білозерським лиманом. Його дітинцем було *городище Знам'янське*; від степу городище було захищене могутнім валом. Постало воно у V-му ст. до Р. Х. на місці поселення „ямників”, а пізніше — киммерійців. Городище займає коло 12-ти кв. клм., але людним не було; його могильник містився в самому городищі. В акрополі його, Знам'янці, будови були муровані; знайдено тут силу грецької кераміки. В цитаделі-замку жила, очевидно, знать та грошовиті купці. В підзамчі, Кам'янських Кучугурах, — люд мешкав у наземних хатах-ліплянках, а також, в напівземлянках; працювало там багато майстерень, теж металургічних. Такі майстерні були будовані „на стовп”, стіни — з плетеної лози й обабіч витинькувані глиною; коло жител знайдено багато господарських ям, печі та сиродутні горна для витоплювання заліза з криворізької руди. Були тут і гончарні, кузні, ливарні-бронзарні тощо. Слідів хліборобства в городищі дуже мало; очевидно, це був „фабричний” центр, а разом, — визначний торговельний осередок; населення його складалося, головним чином, з майстрів, ремісників та з робочого люду й працювало на грошовитих дук, які сиділи в дітинці й провадили жваву торгівлю з Тирою, з Ольбією, з Харкіною, з Херсонесом та Пантікапаєм, а також з приегейщиною (з островом Евбоєю) й з придунайською Істрією, пізніше, — з римськими балканськими провінціями, про що свідчать монети. Дехто вважає, що це городище було „організаційним” (адміністративним? політичним?) центром скитів кочівників, які були залежні від царськоскитських деспотів; тут ніби, за їх здогадом, була резиденція, столиця „Великої Скитії”, пізніше перенесена до Криму в Неаполь Скитський, внаслідок чого Кам'янське городище й занепало. Припускають також, що зерно „кам'янці” — скити вимінювали у хліборобів-тубільців за свої вироби й речі, які потрапляли до них із сходу.

Ми — іншої думки в даному випадкові. Увесь комплекс вищеназваних городищ обабіч Дніпра, був територією Геродотових скитів-хліборобів чи „бористенітів” „дніпровиків”, які, саме так, як й інші тубільні племена Скитії, платили царській орді данину. Отже, на нашу думку, Кам'янське городище було містом цих „дніпровиків”, важливим пограничним пунктом з лівобережними степами; в ньому мешкали й „бористеніти” і справжні скити; роля його була визначна, але не така маєстатична, як дехто припускає, бо Кам'янське городище було, мабуть, не столицею, а одним з великих торжищ, в якому про-

вадилася жвава мінова торгівля степовиків Лівобережжя з хліборобськими племенами Правобережжя та з грецькими осадами. Можливо також, що воно було місцем доставки, куди, підвладні царським скитам племена правого берега Дніпра, привозили свою данину. Аналогічне значення, за княжої доби, мало, недалеко від руїн Кам'янського городища, Олеш'є (теп. Олешки), що стояло супроти теп. Херсону, на лівому березі Дніпра й було „орієнтальним” торжищем, місцем товарообміну Руси із Степом та грецькими осадами Тавріки-Криму.

Городища та поселення скитської доби Дніпрового Лівобережжя.

Лісостепова зона Лівобережжя, за ранньої залізної ери, була густо заселена хліборобськими племенами. Вони лишили по собі багато городищ, поселень та могильників з насипом в басейні річки Союму, Сули, Псла та Дінця. Племена ці були нащадками творців т. зв. „мар'янівської” культури бронзової ери і типовістю свого матеріального виробництва дещо відрізнялися від правобережних лісостеповиків так само, як і похоронною обрядовістю. Кераміка їх стояла на низькому рівні, вироблялася вільноруч; лощене начиння зустрічається в їх селищах дуже рідко й, очевидно, потрапило до них шляхом товарообміну з Правобережжям. Загальноплемінний центр їх був коло Ромна, на місці *Басівського городища*, яке відзначається могутніми укріпленнями, валами та ровами, так само, як і пригород. Торговельні зносини з осадами (Ольбією) мали, що потверджує грецька кераміка. З інших городищ Посулля згадаємо Великі Будки, Глинське, Клепачі, Хищі, Малий В'язівок та Сухоносівське, близьке від Удою, припливу Сули.

У басейні Дінця, на Харківщині, виявлено 15 городищ скитської доби. Споруда їх дуже нагадує городища правобережні; в кожному лишався незабудований пустир для худоби. Серед інвентаря, — чимало грецьких амфор. За всіма даними, людність тут була хліборобською. Типове городище цієї групи — Караванне.

В період скитської домінації, хліборобські племена поріччя Ворскла створили окремий комплекс архітектонічної культури. Речовий матеріал їх городищ, поселень та могильників, має близьку спорідненість з побудовою городищ, селищ та могильників лісостеповиків Правобережжя району Тясмина та Поросся. Для обох буттєвих комплексів ранньої залізної ери, притаманна чорнолощена кераміка з білоінкрустованим орнаментом.

Здається так, що правобережні лісостеповики, перейшовши на лівий берег Дніпра в районі злиття Десни з ним, опанували вузькою смугою узбережжя аж до гирла Ворскла, а звідти раптом звернули на північний схід уздовж Ворскла й вклинилися потім між двох, спо-

ріднених з ними, племінних масивів посулян та харківчан. Сталося це десь наприкінці VIII-го ст. до Р. Х. чи на початку VII-го ст.

У першій половині VI-го ст. до Р. Х., неукріплені поселення ворсклян зникають, а натомість, з'являються фортифіковані городища, з яких найвизначнішим являється *городище Більське*, найбільше з городищ Скитії (загальна площа 4400 десятин, а протяглість величезних валів і ровів досягає тридцяти верст). Стояло воно коло правого берега Ворскла і його припливу — Суха Груня. На тлі його лишилося багато останків дерев'яних будинків, вугілля від овочевих дерев, чимало грецької чорнофігурної мілетської кераміки VI — III-го ст. до Р. Х. Проф. В. Щербаківський і д-р Я. Пастернак, якраз на цьому місці вбачають Геродотів Гелонос і, коли б ця гіпотеза була правильна, — більці були б гелонцями Геродота, а ворскляни — його будинами й, справді, праслов'янами.

Типовими городищами Чернігівського Полісся, були невеличкі, добре валами й ровами укріплені поселення т. зв. *юхнівського типу* (с. Юхнове Новгород-Сіверщини). Вони були надто людні й життя в них буяло довгі століття. *Юхнівці* мешкали в подовгасто-овальних хижках-ліплянках. Їх гончарі виробляли своерідну кераміку, яка значно відрізняється від глиняної індустрії басейну Псла, Сули та Ворскла. Вся вона ліпна. Юхнівці були хліборобами й, водночас, скотарями та звіроловами; жили відокремлено, а брак грецьких виробів свідчить про те, що з осадами вони не мали торговельного контакту. Взагалі ж, юхнівці провадили нужденне життя, яке датується половиною першого тисячоліття до Р. Х. — першими століттями п. Р. Х. Архітектонічно, їх городища належали до т. зв. *Дяківського типу* (с. Дяковка біля Москви). Юхнівців вважають за Геродотових мелянхляйнів, ми ж схиляємося до думки, що то були Геродотові андрофаги, племена угрофінського пня. Городища цього племена сумежили коло р. Сойма з лісостеповиками, що будували городища *Ширяївського типу* (основа валів — з утрамбованої й обпаленої глини). Ширяївці були хліборобами, скотарями та рибалками (V-те — IV-те ст. до Р. Х.).

Могильники та могили скитської доби на Правобережжі

Віком своїм вони були ровесниками городищ

Одним з вельми цікавих поховань таїла в своїм лоні могила коло *Глевах* на Київщині. Посередині, під могильним насипом, викрито було велику похоронну комору, а в ній — дерев'яну споруду, „усипальницю” мерця. Вона була облямована дошками, мала дощану підлогу, стеля спочивала на стовпах і була перекрита двома верствами колод, які кріпили ту стелю вздовж і впоперек. Над цими колодами, виявлено багато, безладно розкиданих, бервен, мабуть, струхнявілих реш-

ток даху стіжкуватої форми. На дереві помітні сліди вогню. Здається, погребний обряд провадився тут у той спосіб, що, після того, як померлий „увійшов” і ліг в своїй „спочивальні”, — її підпалили й похапцем почали наверстувати над „хатою-усипальницею” могилу. Земля зразу ж „задавила” вогонь. В цій могилі покоїлися двоє: чоловік і жінка. Наявність слідів огню — вірування в очищення вогнем духу померлого.

Більш-менш подібні поховання сконстатовані також біля с. Макіївка (Черкаський район), біля с. Переорці (Вінничина) й деінде; отож, приблизно, однаковий похоронний ритуал охоплював усю правобережну лісостепову зону.

Могильники скитської доби виглядали іноді, немов справжні оссарії, як, наприклад, над річкою Тясмином. В одному з них покоїлося 400 кістяків! Племінні це некрополі чи, може, братерські могили поляглих на полі битви?

У степах Правобережжя дуже цікава „Лита могила” коло Єлисаветграда з VI-го ст. до Р. Х. Вона належить до комплексу Нікопольських могил. Інвентар цієї могили — різного походження: асирійського, перського, скитського, іонійсько-грецького; тематичні мотиви, мистецьке оформлення так стисло поєднані, що місце, де були речі зроблені, важко льокалізувати; мабуть, це було там, де зустрічалися й схрещувалися у VI-му ст. до Р. Х., різні художні традиції.

На правому ж березі Дніпра, насупроти Кам'янського городища, відома своїм дорогоцінним скарбом *Чортотлицька могила* (V — IV-те ст. до Р. Х. див. д-р Я. Пастернак, там же, стор. 324-328). На маківці цієї могили стояла колісь кам'яна „баба”, а до східнього підніжжя її вела в давнині дорога півтори версти завдовжки, обставлена по обочинах кількома рядами каменюк. Не зважаючи на те, що й ця могила, як більшість інших, була пограбована давніми злодіями-блюзнірами, вона все ж зберегла прекоштовний скарб. В насипові, на глибині шости метрів, знайдено рештки похоронного катафалку та залізні шини коліс, золоті та бронзові окраси кінської збруї, більш ніж 250 залізних удил, 267 вістер стріл тощо.

У центральну могильну споруду вела прямокутна яма-шахта 12 м. завглибки, з усіх чотирьох кутів якої, на дні, розходилися навхрест ніші-печери. У південно-західній ніші покоївся кістяк „царя” головою на захід. На шії він мав золоту гривну. Він був оперезаний поясом з бронзовими прикрасами, а при лівому боці його лежав залізний меч із золотим ефесом.

На руках у владики були широкі золоті браслети, на пальцях — гладкі перстені, на гомілках — бронзові поножі грецької роботи. Праворуч, лежав кістяк царського джури з мечем, тулою, повною стріл, та ножем.

У північно-західній ніші центральної могильної споруди, в розма-

льованому дерев'яному саркофагу, який майже увесь обернувся в порох, була похована, мабуть, цариця, одягнена в розкішні шати. Вона мала стіжкувате накриття голови, обшите золотими бляшками, над чолом — золоту діядемку з дармовисами, на шиї — золоту гривну з фігурками левів, на руках — золоті браслети і дев'ять перстенів, біля правиці, — бронзове дзеркальце. З північної сторони, головою до цариці, лежав кістяк її озброєного прислужника. У двох інших нішах викриті були розкішні шати царя й цариці, з яких збереглися тільки нашивні прикраси. Коло входу, в одній з ніш, лежав кістяк сторожа всього цього замогильного добра. Біля лівого боку — рештки тули із стрільчаними вістряма й залізний ніж. З приміщення цариці, короткі сучочки, а може пролом, вели у просторе підземелля, в якому все було поперекидане шкереберть. Тут побували грабіжники й один з них не минув Божої кари, був засипаний обвалом. Але, не дивлячись на грабіж, тут саме були знайдені найдорогоцінніші речі. Всамперед, це срібна „Чортомлицька ваза”, якій ціни немає, за словами д-ра Я. Пастернака „шедевр етнографічного реалізму ранньо-гелленістичного торевтичного мистецтва”. На її плечах — сцена оговкування диких коней, тарпанів, яких скити, саме так, як перси, привчали ставати передніми ногами на коліна, щоб улегчити вершникові сидання. Про це згадують і давньогрецькі історики Ксенофонт та Гіппарх. Коло цієї вази знайдено золоте окуття тули, на якій виображено сцену з грецької мітології, меч з обшитим золотом ефесом та піхвою, другий меч-акінак з золотим ефесом перської роботи (V-те ст. до Р. Х.), й три мечі із золотими ефесами. В іншому місці, стояв превеликий бронзовий казан, наповнений кінськими кістками.

На східньому боці спустошеного підземелля було поховано в трьох чотирикутних ямах одинадцять коней в повній збруї, а збоку, в двох ямах, — двох конюхів. Коло кожного — рештки тул із стрілами.

Чортомлицька могила відноситься до V-го або IV-го ст. до Р. Х. Кого вона приспала в своїх надрах? Деспота царських скитів? Царка скитів кочових? Дуже можливо! Але міг то бути й владця скитів-хліборобів, на землі яких бовваніла ця могила. Ці „скити”, що жили впритул з кочівниками степів, могли чимало чого запозичити у них, зокрема, помпезність похоронного обряду. Це, однак не шкодило простому людові плекати зернові культури, сидіти на землі й порпатись в ній.

Взагалі, в цих місцевостях Подніпров'я, з правого й лівого боку Дніпра, височіє дуже багато поодиноких і групових могил; на Правобережжі — Кичкаські, Краснокутські, „Товста могила”, Кутянські могили, групи могил „Баби”, Томашівська, Лугова, коло Олександрополю, Козел-могила, Розкопана могила коло Апостолового й інші; на Лівобережжі, коло Кам'янського гордища, — Солоха, група могил „Цимбалка”, Широка могила, Лук'янівська могила коло Любимівсько-

го городища, Мордвинівська могила і т. д. Про лівобережні могили мсва йтиме далі.

Починаючи з верхів'їв Інгулу та Інгульця й далі на північ аж до Києва, вздовж Дніпра, бовваніє інший комплекс численних могил, „скитськість” яких можемо прийняти тільки умовно. Ці споконвічні землі хліборобів-тубільців ніколи кочівниками заселені не були. В лоні цих могил поховані, як ватажки осілих племен скитської культури, так й отамани справжніх кочових скитів, які загинули під час наскоків на поселення тубільного люду, подібно, як те бувало за часів княжої держави.

Відокремлений комплекс могил горбиться по обох берегах Бузького лиману, від м. Миколаєва (місце злиття Інгулу з Бугом), починаючи й кінчаючи городищем на островці Березані на півдні, при виході в море Дніпро-Бузького лиману. У цій місцевості, колишній батьківщині міксгелленів — калліпідів, — народився й прожив юнацькі літа автор цієї книги. На власні очі, він бачив тут дуже багато більших і менших могил. Від села Коренихи до Старої Богданівки, маєтку Аркасів, — 12 верст і на цій відстані, бовваніло, приблизно десять могил, а саме: Висока могила біля Коренихи, Скажена могила в чистім полі, Надбузька могила, між Старою й Новою Богданівкою, група з трьох невеличких могил „Трьох Сестер” за гарманом Аркасівської „економії” коло битого Очаківського шляху, Богданівська могила коло сільського цвинтаря й Велика могила за Баштанною балкою на високім степовім перевалі.

Далі на південь, в околицях села Парутиного (Ольбія), тяглася низка високих могил, які, за ясної погоди, були чітко видні з Великої могили й з могили безіменної, на якій щерилися руїни „Турецького маяка”. Звідти, до „Ольвійських” чи „царських” могил, як їх у нас називали, було 15 верст. Ці могили (Пітухівська група?), вінчала височезна могила, що колись пнула до неба в самій Ольбії й звалася Зевсовим курганом.

Осторонь, коло Херсону, біля городища Білозерського — Рожанівська могила.

Могилянський могильник біля городища Нетішинського коло Рівного на Волині й могили коло сіл Куштановиць та Білок з Арданівським городищем на Карпатській Україні, — були найдалі висунуті на захід. Між ними, в Дністрових верхів'ях, зазначимо Висоцький та Луговський могильники, Ладичинські могили на південь від Тернополя, Братишівські могили коло Станиславова, Сапогівські могили та могили Івахновецькі, могили коло поселення близько Луки Врублівецької й могили Мервинецькі. Взагалі ж, необхідно зазначити, що могили, могильники та городища „скитського” типу лишень на Вороніжчині виходять за межі сучасного розселення українського народу і являються ніби віхами його давнього буття.

Могили та могильники скитської доби на Лівобережжі

У лівобережній групі могил, коло Кам'янського городища й проти Чортомлицької могили, здіймається могила *Солоха*, яка ховала в собі тлінь вельможного мерця, ватажка чи царка, разом з прекоштовним могильним скарбом (V — IV-те ст. до Р. Х.), а під ним — домовину старшого поховання. Отже, в Солосі двічі ховано вельмож. Основне поховання було в банястій коморі; вхід до неї йшов через неглибоку яму. Усипальниця була розділена материковою стінкою навпіл. В одній половині, спустошеній грабіжниками, лежали розкидані кістки мерця, стояла там грецька амфора-ойнера, в якій зберігалось колись вино, лежало кілька бронзових вістер для стріл, золоті бляшки, золота голка й золота облямівка дерев'яного келеху. В другій половині, яка не була пограбована, знайдено глиняне начиння, в якому була колись страва, мідень з воловим та баранячим м'ясом, від якого лишилися кістки, дерев'яний черпак, залізні виделки нанизувати м'ясо, три амфори-ойнери та бронзовий візок на чотирьох коліщатах, на якому розвозились страви. Поруч могильної комори була яма з кістками двох коней. Пізніше впускне поховання мало складнішу конструкцію і його злодії не знайшли. Для нього була викопана в могильному насипі п'ятиметрова завглибшки яма, від якої підземний хід, довжиною десять метрів, вів у могильну комору з трьома нішами. В кінці цього ходу, перед входом в комору, лежав скелет юнака-слуги. Це були, можливо, останки виночерпія — підчашого. Другий кістяк, мабуть, джури-зброносця, лежав у бічній ніші самої усипальниці, побіч нього, з одного боку, лежав меч, а з другого — три клюги й тула із стрілами. Покійний володар лежав випростано, горілиць, головою на захід. Коло його зголів'я знайдено бронзовий шолом, викутий в одній з грецьких північно-чорноморських осад, та золотий гребінь — шедевр грецького золотарського мистецтва. 19 довгих зубців його вгорі були злучені поперечкою, на якій рядком лежать п'ять мініатюрних левиків. Над ними укріплена друга поперечка. На держальні гребеня — бойова сцена. Центральне місце її займає скитський ватаг на коні, в шоломі, броні і в поножах, з подовгастим щитом і тулою при боці; списом він замахнувся на пішого ворога, який, переступаючи через свого, тяжко пораненого, коня, борониться від вершника щитом й акінакою; він теж в шоломі й броні, можливо, теж вельможний боець. З другого боку, поспішає на допомогу вершникові, воїн без шолома й панциря, мабуть, джура. Озброєний він щитом, акінакою й луком з стрілами в тулі. Сцена ця витворена з подивугідною реалістичністю та експресією; кінь, який, в передсмертних корчах, перекинувся на спину, зроблений так мистецьки, ніби образотворець мав перед собою справжнього мертвого коня в такій позі.

Там же знайдено частину срібного окуття тули з рельєфними ви-

ображеннями молодих піших і старих комонних скитів під час рукопашного бою. Вирази облич, пози й пропорціональність зображень на подив реалістичні й віддзеркалюють емоції вояків: лють, страждання, ярість, динамізм й оборонну позицію. На західньому боці входової ями, було поховано п'ятеро царських жеребців у збруї, а їх стеріг конюх, озброєний залізним мечем. Увесь цей комплекс могил на лівому й правому березі Дніпра, розташований на території Геродотових скитів-хліборобів, отожд навряд чи була це земля геррів.

В надозівських степах теж бовваніє багато могил. Тут, над річкою Молочною (дехто приймає її за Геродотів Геррос), маячать *Константинівська, Шульгівська та Мелітопольська могили*, з яких особливий інтерес викликає до себе інвентар останньої.

Мелітопольська могила, яка теж була пограбована, ховала в собі тлінні останки жінки й чоловіка, очевидно, її чоловіка. Кожне з цих поховань було відокремлене. Жіноче було старше і над ним могила була оточена ровом; пізніше, близько від неї, поховано було чоловіка і, після цього, покрили обидва поховання могильним насипом.

Вхід до жіночої домовини йшов через яму 9.5 м. завглибшки й суточками 10 м. завдовжки; на кінці їх були дві ніші з похованнями. В одній лежав прах якоїсь велебної пані, мабуть, цариці, в дерев'яній труні, збитій залізними цвяхами та скобами. Ця частина катакомби колись завалилась і тому злодії могли забрати лишень ті речі, до яких могли пробратись. Майже увесь кістяк вони розкидали, а разом з ним — і багато дрібних золотих окрас, які здобили шати й взуття цариці.

В суточках, де не було коштовних речей, злодії нічого не взяли. На дерев'яному помості лежав там кістяк рабині-служниці з убогими особистими прикрасами, й рештки похоронного возу, який привіз царицю до вічного покою: ярмо, дишель, залізні шини коліс й ободи чотирьох маточин, сворені та цвяхи. Вхід до центральної катакомби з похованням „царя”, мав форму криниці, заваленої на всю глибину (12 м.) кам'яними брилами й морською травою камкою. Сама катакомба мала вигляд невеликої печерки в західній стінці входової ями. Вхід до неї був закритий великою кам'яною брилою й старанно замаскований. Але грабіжники підкопом з боку дісталися до домовини й геть її пограбували; кістяк „царя”, кістки жертвних тварин, частини залізної броні і т. д. були порозкидані по гробниці.

Це не був перший випадок, коли, в пограбованих могилах, злодії брутально розкидали кістки мерця. Дуже можливо, що такі вчинки були пов'язані з віруванням, що зневажений і обкрадений покійник, якщо лишити його кістяк цілим, — гнатиметься й мститиметься за наругу.

У цьому ж погребіщу, сконстатований був жорстокий звичай скитського похоронного ритуалу: впоперек входу до гробниці лежав скелет

5-ти — 8-ми літньої дитинки, яку задушили й загородили її трупилом вступ до катакомби для того, щоб оборонити магичним способом мерця чи то від злодіїв, чи то від злих духів. На дні домовини знайдено тайник, який злодії не примітили; в ньому схована була тула, покрита суцільною золотою бляхою. У тулі було коло семидесяти стріл з бронзовим остям; стрільчані прутики були обарвлені начервоно. На тулі лежало 50 золотих бляшок з зображенням сидячої скитської богині з дзеркалом в руці, перед якою стоїть скит з непокритою, довговоловою головою і п'є з ритону. Цими бляшками була, мабуть, прикрашена перев'язь тули. Коло неї знайдено і бронзовий бойовий пояс, на якому висіла колись дорогоцінна тула. Коло входової ями до центрального поховання, знайдено другу, теж закриту брилами; в ній лежали кістяки двох коней з рештками гнuzдечок і сідла, прегарно оздобленими бронзовими бляшками. Після того, як обидві входові ями були заповнені камінням, їх покрили шаром висушених на сонці глиняних валків та камкою і тільки по тому навершили над обома похованнями могилу.

Споруда могил і, зокрема, таких, як Мелітопольська, сполучена була з великими труднощами й тяжкою працею рабів: одні з них копали глибокі ями та катакомби, другі ламали камінь в природних зложисцях коло села Шульгівки за 12 верст від місця поховання, треті збирали величезну кількість морської трави-камки на побережжю Озівського моря, за 40-50 верст від могили, четверті ліпили й сушили на березі ріки Молочної глиняні валки й привозили їх за п'ять верст, п'яті — наверхували могильний насип.

В басейні Ворскла, існують три визначні групи могил, серед них — Більська. Тут, найстарші могили датуються VII-им ст. до Р. Х.

Ворскляни ховали мерців в скорченій позиції в ямах, які прикривали дерев'яним настилом з колод. Починаючи з VI-го ст. до Р. Х., помічається еволюція похоронного обряду під впливом правобережних погребних традицій: домовини й стінки їх устиляються деревом, мерців кладуть випростано, горілиць; ні коней, ні жінок та слуг не вбивали і в домовину не клали.

Найбагатший похоронний виряд було викрито у Вітовій могилі та в могилі Опішнянській (VI — V ст. до Р. Х.).

В урочищі Таранів Яр (Полтавщина) розкопано могильник, який уживавсь для похорону довгі століття й ховав у собі тлінь людей, яких хоронено спочатку скорчено, а пізніше — випростано.

В басейні Сули та Псла — 12 груп визначних могил. Вельможних мерців ховали тут у похоронних спорудах, подібних до домовин лісостеповиків Правобережжя: будувалася „хата” мерця, але без підпортовпів і без вхідних суточок; „хату” не підпалювали, а, замість того, вогнище розкладали над дахом і там улаштували тризну. Долівку домовини часто посипали червоною охрою, попелом та вапном, що

натякає на віру в очищення вогнем. Мерці лежали горілиць, випростано, головою на південь; коней в могилу не клали.

Біля хутора Шумейко на Полтавщині, в одній з могил *Вовківської групи*, була домовина племінного князька чи вельможі. З ним в домовину був спущений дуже коштовний скарб. Покійник мав на собі дорогі шати, геть приоздоблені золотом. Скелет був захищений панцирем і бронзовим шоломом, коло себе мав залізну бойову сокиру, тулу з стрілами тощо.

Інший князь похований був у „*Старшій Могилі*” на Роменщині з пребагатим бойовим вирядом (VI-те ст. до Р. Х.).

Могильники вздовж Псла виявляють цілковиту культову єдність поплєян з посулянами. Це були ті ж праслов'яни, що і в лісостеповій зоні Правобережжя.

На найдальшому, північно-східньому кордоні української землі, а саме, на Вороніжчині, відомі своїми скарбами скитські могили, які зветься „*Частими Курганами*”. В одній могилі з цієї групи, лежав вельможа, прикритий ковдрою, пошитою золотими бляшками. З багатого, золотого, срібного й бронзового скарбу цих могил, найціннішою, з боку мистецько-історичного, являється срібна ваза округлої форми грецького опрацювання, приоздоблена ритими сценами з життя кочових скитів. У кожній з трьох сцен фігурують два скити. В першій сцені, розвідник, озброєний списом та щитом, стоїть навколішках і оглядається на свого товариша, який, сидячи на купі каміння, жваво жестикулює, оповідаючи щось співбійцеві. В другій сцені, два вояки радяться, обидва сидячи на купах каміння; один з них щось креслить пужалном нагайки на землі, можливо, плян битви, або якусь пережиту пригоду. Його товариш, опершись на сокирище бойового келепу, уважно замислившись, слідкує за накресом.

У третій сцені, вояк і неозброєний юнак, так само, сидять на купах каміння; старший з них, з тулою при боці та з луком у випростаній вперед руці, вчить, мабуть, юнака стріляти з лука.

Воронізькі могили датуються V — II-им ст. до Р. Х.

В Криму-Тавріці могил не бракує, як в його степах, так, особливо, коло Керчі-Пантікапаю. З цих могил, багато з прекоштовними й цінними для науки скарбами. Налєжали вони скитам-кочівникам і тавроскитам, а на Керченському півострові, — царям Пантікапаю, вельможам та знатним дукам його.

З цих могил, згадаймо „*Золоту могилу*” біля Симферополя, а коло Керчі — *могили Мелек Чесме, могили „Царську”* й славнозвісну — *Куль-Оба*. У цій останній, був похований цар і цариця чи то згелленізовані тубільці, чи то подружжя пантікапайського архонта-царя; в цій могилі поховано також раба та коня, щоб служити панові на тому світі. Цар чи вельможа лежав у кипарисовому саркофагу, який був переділений вздовж низькою перегородкою на дві частини: одна

— ложе царя, друга — для його зброї та надзвичайно багатого могильного інвентаря. Серед нього були срібні вази з грецькими написами, а на ший володаря — золота гривна 460 гр. вагою з зображенням скитських вершників на обох кінцях, які гарцюють на конях наохляп. На долівці усипальниці лежало багато золотих бляшок з його вбрання, кілька золотих флякончиків, кількасот бронзових вістер стріл та розсипані оздоби дерев'яного саркофага; зроблені з слонової кістки й покриті прегарними пласкорізьбами грецької роботи, які зображають суд Парія, викрадення дочок Левкипа, приготування до поединку Ойномая й Пелопа і т. д. Поховання цариці теж було розкішне. Її скелет лежав на дерев'яному ложі, інкрустованому слоновою кістю. Голову цариці вінчала електронова корона-діадема, здобили її золоті сережки, браслети; побіч лежало бронзове дзеркальце із золотим держалом, проміж ніг стояла куляста золота ваза, довкола горішньої частини якої вирізьблено чотири побутові сцени скитського життя: розмова двох озброєних скитів, напинання на лучище тятиви, лікування зуба та бинтування пораненої (?) ноги. Але й ця могила була пограбована новітніми злодіями в році 1830-му, коли шукач старовини Дюбрюкс примушений був на час припинити розкопи з огляду на обвал. Грабіжники використали цю перерву й проникли в гробницю. Під час грабунку, вони знайшли третє поховання під долівкою усипальниці, яке й сплюндрували.

Варто згадати й багаті інвентарем *могильники „П'ять Братів”* коло Єлисаветинського городища на низу Дону, близько від древнього Таманісу (VI ст. до Р. Х.).

На Кубанщині, де, за свідоцтвом Геродота, жили сінди, майоти та інші нескитські племена, теж чимало могил з багатим змістом.

Коло гирл Кубані горбляться *могили „Сім Братів”*; в одній з цих могил, в кам'яній домовині, лежали кістяки 13-ти коней в багато оздобленій збруї. Характерно, що небіжчик, мабуть, князюк, лежав тут на підрядному місці, в кутку. Мав він на собі залізну, а може бронзову, позолочену броню, а побіч — ще другу залізну запасну з срібними оздобами на грудях. Шати мерця були прикрашені золотими платівками, а при боці він мав довжелезного, важкого меча. Більшість речей — грецького виробу колоніальних майстерень і датуються половиною V-го ст. до Р. Х.

В іншій могилі цієї ж групи, небіжчик лежав у дерев'яній труні і був прикритий килимом, на яким вигантовано було грецький напис. Цар і тут покоївся з коштовним скарбом, серед якого було багато грецьких виробів.

„Велика Близниця” на Тамані мала три усипальниці, в яких спочили боспорські вельможі IV — III-го ст. до Р. Х.

Келермеська група могил коло Майкопу на Кубанщині, таїла в своїм лоні воїнів з багатим асортиментом зброї, а в одній — і подружжя.

Частина зброї походила з передньоазійської держави Урарту (IX — VI-те ст. до Р. Х.) й була пишно оздоблена золотом. Войовник одного поховання лежав у бронзовому шоломі. Коло правиці його лежав залізний меч-акінака із золотим ефесом та піхвою, оздобленими карбованими виображеннями страхіть, почвар та геніїв в урартійському стилі, також, бойова сокира залізна з облямованим золотом держальном, прикрашеним звіриним орнаментом; обух сокири теж був витий на східній лад.

Інша могила келермеської групи приспала вельможне подружжя. Коло чоловіка лежав золотом кований сагайдак, оздоблений оленями, що стояли навколішках, й двома рядами пантер. Дружина вельможі убрана була в дорогі шати й оперезана чудовим поясом з зооморфними золотими, бурштином викладаними, оздобами. На голові вона мала діядему-чільце з золота з голівкою грифа посередині, з обручика якої звисали на ланцюжках, покриті блакитною емаллю, квіточки та баранячі голівки. Коло останків її лежало срібне дзеркальце, із зворотної сторони облямоване золотом з витисненими на ньому кентаврами, почварами, різними тваринами та богинею звірів (Потнія терон). Речі були грецько-іонійської, перської та скитської виробу.

Найбагатшою своїм інвентарем могилою Кубанщини була могила *Карагодеваш* над лівим припливом Кубані Агадумом, коло станиці Кримської. Тут поховання містилися не в підмогильних катакомбах, а в самому могильному насипові, в чотирьох, рядом викопаних, коморах, оточених брилами вапняку; комори покриті були, мабуть, пласкою стелею.

У першій коморі, коло входу, знайдено рештки похоронного возу й кістяки двох коней, які привезли мерця до місця вічного спокою. Ліворуч, коло стінки, лежав випростаний скелет молодої жінки, шати якої були оздоблені золотими прикрасами, й рештки дерев'яної труни. Друга комора була порожня, а в третій — лежав кістяк коня з бронзовими та залізними прикрасами упряжі. У четвертій коморі, коло стінки, виявлені були рештки цілком зітлілої дерев'яної труни й скелет вельможі із зброєю та дорогоцінним скарбом. Ця могила цікава тим, що, в усипальниці вельможі долівка була полита вапном, а стінки були покриті тиньком, прикрашеним мозаїкою. Мозаїчна розмальовка майже вся була знищена часом, збереглися лише незначні шматочки її. *Карагодеваш* — найстарша могила північної Чорноморщини, в якій стіни, оздоблені були не тільки мальованим орнаментом, але й орнаментом фігуральним, що свідчить про мікселленство небіжчика (IV — III ст. до Р. Х.).

Бідніша інвентарем, але дуже цікава формою споруди усипальниці, — могила коло станиці *Костромської*. Тут була зроблена справжня „хата” для мерця, збудована з чотирьох, сторчма забитих до ґрунту, наріжних стовпів, скріплених нагорі двома бантинами грубшими й

двома тоншими, перекритими стіжкуватим дахом з рейок; стінки були з обпаленої глини. Довкола цієї „хати” лежали кістяки 22-ох коней головами назовні. Посередині усипальниці лежав пан, тринадцять убитих рабів та, досить убогий, могильний інвентар.

Але найзгубнішим для нещасних коней був похорон коло аулу Ульського на Кубанщині, в якому, разом з володарем, лягло більш ніж чотириста побитих коней!

Походження *звіринового стилю*, так облюбленого скитською знаттю, остаточно не в'яснене, але, з усіх гіпотез, найближчим до правди є, мабуть, здогад, що, зародившись десь в Передній Азії, він згодом зазнав сильного впливу асирійсько-перських мистецьких традицій і, в решті-решт, був остаточно оформлений та ошляхетнений грецько-іонійськими майстрами-ювелірами чорноморських осад. Починаючи з VII століття до Р. Х., речі, оздоблені цим звіриним орнаментом, швидко почали ширитися по всій Скитії й були згодом знайдені майже в кожному багатшій похороні скитської доби.

Виробляючи коштовні речі на замовлення варварської знаті, грецькі мистці-ювеліри, в своїх експонатах синтезували власні естетичні уподобання, свій художній смак, свої тематичні традиції й мотиви, творені згідно з законами древньо-грецької малярської школи, з естетичними вимогами степовиків.

Ми не можемо погодитись з професором М. Ебертом, який вважав, що „колискою” скитського звіринового стилю була „іонійська південна Росія” (себто, чорноморське побережжя України та Криму, пр. ав.). Ми запевнені в тому, що колиска цього стилю знаходилася набагато далі, десь в Азії, може й серединній, звідки, поступово еволюціонуючись і видозмінюючись, через Передню Азію, дійшла до північно-чорноморської землі й тут, в осадах, зазнала кінцевої стадії своєї викінчености в майстернях-ательє грецьких ювелірів. Ці ювеліри урізноманітнили сюжетність звіриної орнаментациї й прилучили до неї орнаментацию власну, зооморфну та антропоморфну, майже завжди надзвичайно реалістичну. Саме ця орнаментация, поруч з розповідями Геродота та інших древньо-грецьких письменників, являється багатющим, а до того ще й картинним, так би мовити, „ілюстрованим”, оповіданням про скитську старовину, про буденне й бойове життя скитів та про їх звичаї. Невідмінним персонажем цього стилю були звірі-хижаки, часто фантастичного вигляду, але, поруч з ними, — це вже грецький додаток, — і травоїдні ссавці, ланьки, олені, тарпани і т. д., які найчастіше виступають в амплуа жертв ненажерливих хижаків. Характерно, що, серед „фавни” звіриної орнаментики, дуже часто фігурує лев, що дає право здогадуватися, що, за скитської доби, лев ще жив в просторах південної Скитії та Передкавказзя; адже ж, кістки лева (*Felis leo*) були знайдені і в Ольбії! Надзвичайною реалістичністю, з правильно схопленими рухами ловця, його коня, собак

та лева, відзначається срібна ваза, добута з могили Солохи (V ст. до Р. Х.), або біг чудово стилізованого оленя з могили в Оксютинцях (Полтавщина).

Сцени полювання на хижаків і самі хижаки на орнаменті звірного стилю свідчать про те, що мисливство було важливим складником скитського життя, барани ж, які помилково вважаються цапами, — про важливу роль в скитському господарстві вівчарства. З огляду на те, що хижаки найчастіше зображалися на зброї, проф. В. М. Щербаківський висловив здогад, що ті хижаки грали роль амулетів чи талісманів, які мали відганяти геть від того, хто такою зброєю володів, всіляку халепу та „нечисту силу” (чортогони). З подивугідною реалістичністю рисовано й птиці, особливо, на лету (срібне окуття ритону з могили Карагадеван: качки, гуси чи лебеді).

Загальні зауваги. В різних частинах нашого степу, як уже говорилося, бовваніє багато могил, як скитської знаті, так рядових скитів-кочівників. Могили так само рясно були розкидані й в правобережній і в лівобережній лісостеповій зоні, а також за межами Геродотової Скитії на півночі (Вороніжчина) й на південному сході, на Кубанщині. Одні з них датуються VII-им ст. до Р. Х., інші знов, і таких більше, — IV — III-ім ст. до Р. Х. Але в тих могилах спочили останки не тільки справжніх скитів-номадів, в деяких з них, особливо в лісостеповій зоні та на Кубанщині, тліють кості й не-скитів. Живучи впритул з кочівниками, вони, в деяких проявах свого побуту, перейняли від ординців дещо з їх звичаїв, в тому й похоронно-обрядових. Інвентарем своїм могили простих скитів разюче відрізняються від могил скитських вельмож та князьків, домовини яких були справжніми скарбницями, що дають нам змогу, приблизно, зрозуміти побут, вірування, звичаї, перипетії їх буденного життя, громадський лад та соціальне розгалуження орди; дає він також нам змогу дійти до джерел їх складного мистецького стилю та естетичних вимог. Наявність майже в кожній могилі більшої чи меншої кількості виробів грецьких осад та їх метрополій, звідки, за посередництвом цих осад, вони потрапляли до континентальної Скитії, свідчить про жваві стосунки їх з греками. Скарби ці й похоронний ритуал засвідчують також обопільні впливи, які кочові скити переймали від осілих, підлеглих їм, племен, а ці останні — від скитів.

Ми вже казали, що скити були жорстоким і войовничим народом і зі зброєю не розлучались, навіть, в могилі, бо мали, очевидно, й на тому світі битися та воювати. Вони робили наскоки на чужі племена, але билися, мабуть, й між собою за кращі пасовиська, за звірні терени тощо. Поставали у них й інші міжплемінні непорозуміння, розбрат та чвари, і в могилах лежить чимало жертв таких збройних сутичок. Одначе, відношення скитів Лівобережжя до осілих „скитів” Правобережжя було скоріше прихильним і це не тому, що скити

Звіриний стиль. Голови хижаків з розкритою пащею

мали якісь щиролюбні емоції до них, а з міркувань чисто практичних. Ні з грецькими осадами, ні з підлеглими хліборобськими племенами ворогувати їм було не вигідно: грецькі осади постачали їм свою високоякісну індустрію та продукти півдня, якими скитська верхівка так розпестилася, так до них звикла, що обійтись без них вже не могла, осілі ж „скити” годували їх хлібом.

Відомо, що наш степовий люд, до останнього часу, називав ці могили не інакше, як „царськими”, — на колишній Гетьманщині — також

„козацькими”. Отож, в гущі народній, бодай у степовиків, не стерлися якісь туманні спогади, пов'язані з подіями далекої минувшини.

Якось, за юнацьких літ, автор цієї розповіді, спитав одного богданівського дядька (Стара Богданівка над Бузьким лиманом, де був маєток авторових батьків):

— Скажіть, будь ласка, дядьку, чому ви звете степові могили „царськими”?

— А як же їх звать? — здивувався дядько. — Таж в них царі закопані, це всі знають!

— Які ж царі?

— Звісно, татарські та турецькі, либонь ті, що за цариці Катерини тутечки воювали. (Російська цариця Катерина II-га 1729 - 1796 рр.).

Отже, в даному випадку, наявність факту, що в народі жила ще пам'ять про сиву давнину, яка була у нас на Херсонщині приспана, порівнюючи, недавніми враженнями завоювання півдня й здобуття Очакова москалями, безсумнівна. Тому й могили звалися не „татарськими”, не „турецькими” чи „московськими”, а „царськими”.

ГРЕКИ В ПІВНІЧНІЙ ЧОРНОМОРЩИНІ. ПОСТАННЯ ОСАД

На розмежуванні IX-го — VIII-го століть до Р. Х., почали відбуватися в просторах східньої Середземноморщини епохальні, далекосяглі своїми наслідками, події, які передали в руки греків мореплавно-торговельну ініціативу на морях.

Фойнікійська талассократія, яка, в II-му тисячолітті до Р. Х., панувала над всіми морськими шляхами, внаслідок занепаду Хеттської держави та Єгипту й згубної для неї конкуренції Картагену, тепер уступала домінацію на морях своїм спритним і талановитим учням — грекам. Кипріоти, кретяни та старобутні побережні племена Егеї, почали з того часу підкорятися динамізмові мореплавної експансії греків і застосовуватися до неї. Цей процес яскраво віддзеркалюється в подіях грецької, напівлегендарної, героїки, в переказах, про які вже говорилося вище. Тепер, стерня купецьких кораблів рухали не фойнікійці, не лелеги, не кари, а греки, особливо, ті, які, десь уже за тисячу літ до Р. Х., почали осідати на малоазійському побережжі Егейського моря й заснували тут свої пристані. У практиці, фойнікійська метода торгівлі, сильно відрізнялася від грецької і в невігоду для фойнікійців. Серед фойнікійців було багато безоглядних хижаків, жадобливих і немилосердних; однією з найголовніших галузей їх торговельних спекуляцій було постачання рабів. Значна частина фойнікійських купців спеціалізувалася на раболовстві, була саме такими

Шийка мальованої посудини грецького архаїчного типу

„ловцями душ”, як їх послідовники XVII-го — XVIII-го ст., що промишляли на побережжі Африки, заковуючи маси негрів у кайдани й переправляючи їх до Америки в рабство. У них система й методи були самісенько такі ж, як і у їх давніх попередників фойнікійців: — на сльозах, на муках та крові наживатися й багатіти.

Побережні племена Середземноморщини добре знали про небезпеку появи на морському обрії кораблів таких „спеціалістів”; вони кидали свої селища й ховалися в околицях аж доки фойнікійці не забиралися геть. Ця лиха слава їх надто утрудняла перебіг мінової торгівлі, бо нав’язати безпосередній контакт з тубільцями було нелегко, навіть, тим фойнікійським купцям, які займалися звичайною міноюю торгівлею.

В цьому відношенню, яскраву картину такого недовір’я аборигенів до фойнікійців подає Геродот: — „Картагенці (ті ж фойнікійці, пр. ав.), — пише він, — оповідають також, що існує країна в Лібії (Африці —

пр. ав.), і люди, які живуть за Гераклеєвими Стовпами (Гібральтар — Сеута, пр. ав.), прибуваючи до них, вони (картагенці — пр. ав.) вивантажують крам і розкладають його в ряд уздовж берега, а потім, запаливши вогнище, вертаються на корабель. Тубільці, побачивши вогонь, приходять на побережжя, кладуть проти краму (картагенців — пр. ав.) золото і відходять геть далеко від нього. Картагенці, зійшовши з корабля на берег, все оглядають і, якщо їм здається, що кількість золота відповідає вартості даного краму, то, навантаживши його (на корабель, пр. ав.), відпливають. А, якщо їм здається, що не відповідає, то вони знову вертаються на корабель і там залишаються. Ті ж (тубільці — пр. ав.), повернувшись, кладуть ще більше золота, в тій кількості, якої ті домагаються. І вони не обманюють один одного. Аджеж, одні не доторкаються до золота доти, доки, на їх думку, воно не вирівняється своєю вартістю з крамом; а другі не доторкаються до краму до того часу, доки ті (картагенці — пр. ав.) не візьмуть золота.”

Інша його розповідь: — „Перські оповідачі кажуть, що фойнікійці були винуваті за ворожнечу (між гелленами й азійськими варварами, пр. ав.). Вони (фойнікійці, пр. ав.) прийшли від т. зв. Еритрейського моря (Червоного, пр. ав.) до цього (Середземного, пр. ав.) моря й заселили ту країну, де й зараз живуть; тоді ж вони розпочали провадити далекі плавання, везучи єгипетський та асирійський крам і прибували в різні місця, також і до Аргосу. Аргос тоді був першим з усіх міст в країні, яка тепер зветься Гелладою. Явившись в цей Аргос, фойнікійці розклали (на показ, пр. ав.) свій крам. А на п'ятий чи шостий день вони майже все розпродали. На узбережжя посходились багато різних жінок (аргеянок, пр. ав.) і серед них, царівна; звали її, як кажуть і геллени, Іо, доня Інаха. Вона стояла при кермі корабля й купувала крам, який їй більш всього подобався, а фойнікійці, змовившись, напали на неї. Більшість жінок повтікала, а Іо й інші були захоплені. Сівши на корабель, фойнікійці поспішилися відплисти до Єгипту...” — Така ж доля спіткала на острові Ортигії коло Сіцилії, одного з рабів Одиссея, Евмая, царевича на своїй батьківщині, острові Сирії. Був він сином владики Ктесія й „божественним” та вірним свинопасом Одиссея на далекому острові Итаці. („Одіссея”, 15, 400). Сам Одиссеєв, оповідаючи про пригоди, які довелось йому зажити, казав, не відкриваючи справжнього свого імени:

...Тоді фойнікієць прибув до Єгипту, дурисвіт лукавий
Та лиходій, від якого багато людей постраждало...
В Лібію з ним кораблем, що моря облітає, закликав
З ним попливти, кажучи, що свій крам там ми вигідно збудем,
Але сам, не товар, а мене там продати задумав.

З Гомерової „Одіссеї”. (Переклад автора)

Цілком іншої тактики й поведінки притримувались греки. Людським відношенням до „варварів”, вони намагалися придбати їх приязнь та довір'я, симпатії та популярність і це їм, за малим виїмком, пощастило здійснити, навіть в тих місцевостях, куди навідувались до того фойнікійські „ловці душ”. Засновуючи осаді й провадячи мінову торгівлю з довколишнім тубільним людом, вони раболовлю не займались, а рабів купували від скитів, як для осад, так і задля перепродажу метрополіям.

Наприкінці VIII-го й у VII-му століттях до Р. Х., греки почали тривко закріплюватися на північному побережжю Чорного моря, використовуючи миролюбне ставлення до них довколишніх племен і пануючих над ними кочових скитів. Поступово, на цьому побережжю постала рясна низка грецьких торжків, факторій, які згодом перетворилися в цвітучі й добробутні емпорії-поліси. Ці факторії, як нам уже відомо, не завжди засновувались на пустопорожніх місцях, а найчастіше на місцях давно обжитих передісторичною людністю. Прибережні селища доколонізаційної пори, являються тими віхами-орієнтирами, які показують нам напрям доісторичних торговельних шляхів, що почали проторюватись уже за III — II тисячоліття до Р. Х.

За виїмком кількох осад, як, наприклад, Херсонесу, більшість чорноморських емпоріїв засновувались греками-іонійцями з малоазійських прибережних міст і, в першу чергу, виселенцями з Мілету, пребагатого торжища й приставища. Мілет провадив торгівлю з усім побережжям Середземного моря аж до Гераклеєвих Стовпів і, в західній басейні цього моря, був спроможний конкурувати з могутньою Картагеною. Цілком обґрунтовано, древні прозивали Мілет „матір'ю багатьох великих міст Понту Евксінського та Єгипту”.

За Плінієм Старшим (23 - 79 рр. по Р. Х.), вже у VIII-му — VII-му ст. до Р. Х., те місто заснувало коло сотні осад.

Переселенська експансія греків почалася з чотирьох головних причин: Поперше: перенаселення грецьких приморських міст викликало „апоїкію”, себто, розселення на нових місцях міського люду. Подруге: іонійські метрополії, засновуючи в різних місцях варварського світу свої факторії, тим самим набували все більше й більше торговельних ринків, шляхом надзвичайно вигідної для себе експлуатації місцевої сировини і, саме так вигідного для себе збуту тубільцям залишків метропольної індустрії та своїх продуктів, як і чужоробного краму, який переходив через руки метрополії. Практикувалася звичайно мінова торгівля, під час якої, хитромудрі грецькі купці укладали дуже прибуткові для себе угоди з простаками тубільцями, потреби яких були невибагливі. Потрете: — і це стосується, головним чином, наших північночорноморських осад, — емпорії переправляли, з великим зиском для себе, до своїх метрополій і взагалі до Греції, зерно, в якому почу-

валася велика нестача в Поегейщині. Нам відомо, наприклад, що, за часів Демостена (383-322 рр. до Р. Х.), з Боспорської держави (Пантікапайону), до атенської гавані Пірею (Пейрайевс, теп. Піревс), щороку привозилось 400.000 медімнів (236.000 гектолітрів) пшениці, а за часів боспорського владика Левкона I (387-347 рр. до Р. Х.), одна тільки Теодосія привозила її туди 2.100.000 медімнів!

Від Боспору не відставала й Ольбія, постачаючи свою метрополію Мілет збіжжям, яке виростало на нивах скитів-орачів, алазонів та калліпідів.

Збагачення купців, збагачення й зріст самих осад, підносило добробут і їхніх метрополій, які, як, наприклад, Мілет, на довгий час стали могутніми й казково багатими торговельними осередками всієї Середземноморщини, затьмаривши давню славу Сідону та Тиру. Почетверте: залюднення й розмноження грецьких осад відбувалося й з інших причин соціально-політичного характеру. Наплив до Ольбії і, особливо, до Пантікапайону, мілетян, почався тоді, коли в самому Мілеті вибухли непокої, боротьба демосу з плутократичною аристократією. Спричинився до цих заворушень надлишок робочих рук: сила-силенна рабів, праця яких була безплатна, викликала безробіття серед міського вільного люду, навіть, ремісничого. Упродовж століть, перемога діставалася то плутократії, то демосові; переможені, або виганялися з міста, або добровільно, з благословення переможців, покидали рідне гніздо й шукали за морями щастя та нової батьківщини, везучи з собою палладій, символ своєї нерозлучності із старою вітчизною-матір'ю.

Клясовий склад таких „еміграцій” стисло залежав від того, хто в даний момент переміг під час міських розрухів: переміг демос — тікала аристократія, перемогла аристократія — тікав демос, простий, робочий люд. Непокої траплялися досить часто й тому переселення йшло хвиля за хвилю.

Соціальний склад переселенців впливав на політичний лад тієї осади, де вони осідали; ставав він чи демократичним, як, наприклад, в Ольбії, чи аристократичним, як у Пантікапайоні.

„Апойкія” відбувалася також на заклик міської адміністрації, коли вона, довідавшись із звітів розвідників-піонерів про „злачні” місця десь на варварському побережжі, радила громадянам їхати туди для власного добра. Економічно й політично, осадки були цілком незалежними полісами-державами; структура міського ладу була близькою до структури матері-метрополії, до якої осадників в'язали дочірні почуття та родинні зв'язки з тими, хто лишився на старій батьківщині.

Головним продуктом експорту з грецьких північночорноморських осад, — було зерно, найбільше — пшениця. Переправа її до Егейщини

відбувалася на вантажних кораблях-трамбаках по морю.*) Між іншим, перський деспот Ксеркс I-ий (485-465 рр. до Р. Х.), коли переправлявся з своїми полчищами через Геллеспонт, побачив там кораблі, які припливли з Понту з зерном для острова Айгіни та для Пелопоннесу. З осад також вивозилася сушена, солена й в'ялена риба, як прісноводна, так і морська, худоба, вовна, коні, вичинені шкіри, хутра, мед, сіль, віск, цілюще зілля (Пліній, „Гісторія Натураліс”, XXVII, 2 (1), 45 (28), 128 (105), Амміан Марцеллін, 320-400 рр. по Р. Х., XXII, 8, 28), а, крім того, раби, яких осадники купували у кочових скитів та у розбійницьких племен Кавказу — ахаїв, зигів та геніохів. Натомість, з метрополій і, взагалі, з півдня, навіть, з Єгипту (з Навкратису та з Канопи, а пізніш — з Александреї), до осад привозилися цінні метали, різні предмети розкоші, чудово розмальована кераміка, спочатку чернофігурна, а згодом червонофігурна, олія, вино, зброя, дорогі тканини, оздобы, різні речі, вироблені в майстернях Егейщини, пахощі та амбра, які дозволяли кокеткам митися в парфумованій воді і т. д.

Нижче ми перелічуємо більшу частину грецьких осад північно-західнього, північного й північно-східнього побережжя Чорного моря та Майотіди, які, раніше чи пізніше, позасновувались на примор'ї Скитії, Тавірки та Кубанщини. З цього переліку шановний читач пізнає, як густо вже тоді, в прадавні часи, було заселене північне побережжя Чорного моря. А в наведеному нижче переліку згадуються лише більш-менш визначні осад та їх виселки й не згадуються безіменні поселення міксгелленів, які горнулися до осад. Аджеж, тільки довкруг Ольбії, в ближчих і віддаленіших її околицях, викрито досі коло сотні поселень (VIII ст. до Р. Х. — середина I-го тисячоліття п. Р. Х.), а скільки ще їх таїться під землею? До цього часу, пальма першенства, що до древности, належить невеличкому грецькому поселенню на острівці Березані - Бористеніді, перед виходом Дніпро-Бузького лиману в море. Тубільне поселення рибалків існувало тут ще в „кіммерійські” часи передісторичні, а незабаром опинилися там і грецькі поселенці, які мирно співіснували з аборигенами. Звалася ця осадка „Бористеніс”, себто „Доня Бористену”.

Інші, більше чи менше визначні осад, були такі: На побережжю Тракії і далі, в північному напрямкові, стояли: Аполлонія, Месембрія, Одес чи Ордес, Каллатія, Томи (теп. Констанца), Істрія (коло гирла Дунаю-Істра, де кінчалася Геродотова Скитія), Тира (теп. Аккерман чи Білгород Дністровий), в гирлах Тирасу-Дністра (вже в Скитії), а супроти неї — Ніконіон; Ольбія чи Бористен (теп. с. Парутине) — на лівому березі Дніпро-Бузького лиману, Алектор (теп. Очаків?), — форпост Ольбії на південь від неї, Скопеле (теп. с. Дофинівка); далі,

*) Ця грецька назва вантажних, вітрильних кораблів збереглася, принаймні, над гирлом Бугу, до сьогоднішнього дня.

вже на схід від Дніпра, — Каркіна (недалеко від теп. Скадовська); в Криму: Калос Лімен („Прекрасна Гавань” теп. Чорноморськ), Каркінітіс (теп. Евпаторія), Херсонес або Херронес Таврійський (теп. частина Севастополя), Паллакіон (Балаклава). Далі на південь була вже країна суворих ксенофобів таврів. Передове їх укріплення Харакс (коло теп. Ай-Тодору), лиш набагато пізніше, було здобуте римлянами. Південне побережжя Таврії, довгі часи було недоступне для греків, а тому, аж до Теодосії, там не було грецьких осад. Аліта (Ялта), Алушта (Алушта), Гурзувіта (Гурзуф) та Сагдакія (Судак), засновані були вже після занепаду таврів. Але південне побережжя Керченського півострова, від самого початку грецького розселення, було вже в грецьких руках. Тут стояла багата хлібом Теодосія (ст.-слов. Сурож, теп. Феодосія), Казека, Кіммерік та Кітей. На кримському березі Боспоро-Кіммерійської протоки: Акра, Нимфей (теп. с. Героївка), Тирітака (теп. Аршинцево), славетний Пантікапайон (теп. Керч) — „Матір Боспорських міст”, Мирмекій, Партеній, Портмій. В глибині Керченського півострова, постав пізніше Ілурат, форпост Пантікапайону в сторону степів і складовище сировини та збіжжя.

На побережжі Майотіди, в західньому закутку її на кримській стороні, — стояв Зенонів Херсонес; в гирлах Танаїсу-Дону — Танаїс. На південнім побережжі Майотіди й на Таманськім півострові — Тирамба, Фіаней, Кіммерій; на Таманськім побережжі Боспору Кіммерійського — Ахіллій; над Корокондамським озером (Таманська затока) — Патраей, Кепи, Фанагорія (коло станиці Сінної), Гермонасса (теп. Тамань) і Корокондама; нарешті, — на східньому березі Чорного моря, — Горгіппія (теп. Анапа). Довкола всіх цих, більших чи менших, осад, місцевості були густо залюднені і греками, і тубільцями; там рясніли пригородні села, хутори, маетки заможньої знаті, окремі селянські обійстя. Не буде неправдою, коли скажемо, що людність цих позаміських хуторів, сіл та садіб, складалася з саме таких „мікстелленів” чи „геллено-скитів”, як те було й в околицях Ольбії.

У цій праці нашій, докладніше ми торкнемося історії п'ятьох найвидатніших грецьких осад-держав-полісів, які мали величезний вплив на життя й побут племен Скитії та її степів; кажемо про Тиру, Ольбію, Херсонес, Пантікапайон та Танаїс. Ці саме осаді були головними торжищами гелленів на берегах Скитії, а також, — головними передавачами їх культурних впливів тубільному, як кочовому так і осілому, народові цієї країни. В цих осадах довго сяяло сонце блакитної Геллади й промінням своїм проникало далеко в глибину скитського й позаскитського континенту.

Сливе тисячолітнє існування осад, залишило незгладний слід на наших теренах не тільки в лоні могил під землею та серед руїн, але й на житті нашім, на нашім побуті, психіці й мові. Осаді ці були

фундаментом, на якому базувалося, на який опиралося поступово зростаюче приєднання нашої Батьківщини до середземноморської, а згодом, і до західньо-європейської цивілізації.

Ш Л Я Х И

Перед тим, ніж перейти до обговорення буття кожної з вищеназваних п'яти осад, ми вважаємо доцільним зупинитися на тодішніх комунікаційних можливостях, розквіт бо осад, в першу чергу, залежав від існування шляхів, які, з незапам'ятних часів, звідусіль збігалися, і водою й суходолом, до північного побережжя Чорного моря.

Ти́ра розбагатіла завдяки водному шляхові Дністровому, Ольбія — завдяки старославському шляхові Дніпровому, який, в пізніших слов'янських часах, звався „путію изъ варягъ въ грекы”, та шляху Бузько-Інгульському, який вів до земель алазонів та скитів-орачів, Херсонес — завдяки суходільним шляхам, які збігалися до нього з серединного Криму й, через Перекоп, — з степової Скитії; Пантікапайон набув слави, величі й багатства завдяки тому, що контролював Боспоро-Кіммерійську протоку, ворота, що вели з Чорного моря до Озівського, які ніколи не зачинялися перед проїжджими. До нього прямували шляхи і з степового Криму і з протилежної Кубанщини, бо, вузька протока, яка відділяла Тавріку від Кубанщини, не уявляла з себе перепони, що утрудняла б і гальмувала б зносини Пантікапайону з Передкавказзям. Нарешті, Танаїс стояв на великім воднім Донськім шляху, який сполучав системою припливів Майотіду з далекою північчю й далеким північним сходом. Крім цих водних шляхів існували й суходільні, які торилися возами, що котилися звідусіль і з Скитії, і з країн позаскитських та прямували саме до тих осад, що й шляхи водні.

Могильний інвентар — найвірніший показник існування таких водних і суходутніх шляхів та їх напрямку. Скажім, бурштинова (янтарна) намистина, знайдена десь в домовині над Кубанню, — показує, що шлях з Прибалтики й сюди доходив, оздобка єгипетського виробу, знайдена на теренах Галичини, — що й з заморського півдня пролягали дороги, прикраса звіриноного стилю, виявлена в могильнику на Волині, — що шляхи простягались до неї з степового Надозів'я, а може і з Закавказзя, грецька кераміка чи зброя з Воронізьких могил, — що й туди стелився шлях з осад, а може й від лазоревих вод Егеї. По Чорному й Озівському морях, сновигали купецькі кораблі греків, притримуючись звичайно побережжя, а над побережжям, з Тракії і з Закавказзя, рухались каравани суходолом. Хоч тодішнім кораблям і

нелегко було боротися з бурями, проте, перевозити вантаж по морю було безпечніше, ніж по суші, де на купецькі валки часто нападали ватаги розбишак. Розуміється, крім битих шляхів, які пролягали в безвістя, існувало чимало й доріг, які обслуговували місцеву комунікацію і, чим ближче до осад, тим густіша була їх сітка. Уздовж широкіх водних шляхів Дністра, Бугу, Дніпра та Дону й Кубані, всі їх припливи були важливими провідниками зносин. Тихі води їх краями лодьї-байдаки та дубки-моноксіли тубільців, які порожняком, або з сировиною своїх промислів, прямували до головної торговельної артерії, де, на певних місцях, збували свій крам і купували, потрібні їм, колоніальні, глиняні й металеві вироби.

Один з таких купців, чи то ольбійських чи то тубільних, залишив по собі сумну пам'ять на тисячоліття. Приблизно, за шість-п'ять століть до Р. Х., з невияснених причин, він загинув у тихих водах лівого Дніпрового припливу Супою (Супій, Супой, старослов'янський Соупои [Лаврент. літ. 239], дехто вважає його Геродотовим Еksamпасм). Там, коло теп. с. Піщаного, в торфовищу колишнього річища Супою, копачі знайшли бронзовий, із золотим полиском, сервіз викінченого античного опрацювання, а на відстані двох сяжнів від них, на тій саме глибині, — видовбаного в дубовім стовбурі, човна-моноксіла (5 м. завдовжки) та кістки купця-неборака. На тому місці, у VI-му чи V-му столітті до Р. Х., скоїлась якась трагедія, сліди якої виявлені були, майже, через дві з половиною тисячі літ! Тоді, на місці теперішнього торфовища, пролягало, глибоке мабуть, корито Супою і човен потонув разом з коштовним вантажем та водієм.

З Індії простелявся один з найдовших шляхів, який доходив до Танаїсу. Він починався коло міста Пешавару у верхів'ях ріки Інду (теп. в Пакистані), йшов, в північно-західньому напрямку, територією сучасного Афганістану, через перевали Гіндукушу до ріки Оксосу (Аму-Дар'я) й, побережжям Каспійського моря, через савроматські степи Передкавказзя, — до Танаїсу. Всі ці шляхи були відомі грецьким осадникам; вони довідались про них від тубільного люду вже десь в VII-му ст. до Р. Х., себто, вже в перших роках свого поселення на північночорномоськім побережжю.

Хто ж був їхнім проводирем в ті далечі на краю світа? Хто був їхнім учителем та інформатором? Почасті, то були путівники т. зв. логографів, найдавніших грецьких записувачів всіляких подій, пригод, відомостей та подорожів, а більш всього — тубільці й ті купці та мореплавці, які вже в передісторичних часах осіли в торжках над Чорним морем і звідти торили шляхи у всіх напрямках вглиб суходолу. Це була погоня за добрим збутом і ще кращим зиском. Для прикладу, нижче, ми наводимо, подивугідний своєю детальністю, путівник VI-го — V-го ст. до Р. Х., який обговорює подробиці подорожування по найдальшому, з тоді відомих, шляху.

В своїм творі „Арімаспи”, логограф Арістей, а за ним — Геродот (IV, 21, 22-27, 108, 123), інформують подорожників про шлях, який починався в Танаїсі й провадив до серця Азії. Виїхавши кіньми з брами Танаїсу, 15 днів подорожувалося савроматськими степами та вгору, вздовж Волги (Ра), до багатого на хутровину краю будинів, де стояла, найдалі на північ, заснована, грецька осада Гелонос. Звідти, було сім днів дороги на північний схід, через Урал, до країни тиссагетів та ірків і далі на схід, до берегів Іртиша, де жила ще частина царських скитів. В дальшому, шлях вів через Алтайські гори, Тянь-Шань та через Джунгарський перевал до центральної Азії. Коло підніжжя високих гір, — пише далі Геродот, — живуть люди, вже змалечку лісі; чоловіки й жінки, — усі мають пліскуваті носи й широкі вилиці; розмовляють своєю мовою, але одягаються, як скити. Це — агріпейці (монголи). Туди приходять скити, від яких про це можна довідатись, як і греки з Ольбії та з інших торговельних місцевостей над Понтом. Проте, скити, які до них навідуються, для своїх справ потребують сімох перекладачів у сімох мовах... На схід від агріпейців живуть ісседони, а від них на північ, у багатих на золото Алтайських горах, живуть, — оповідають ісседони, — одноокі люди і грифи, які стережуть золото. Це — арімаспи.

Отже, все вищесказане в цьому розділі, свідчить про те, що, в орбіту торговельних, а, значить, і культурних, зносин грецьких північночорноморських осад входив не тільки відомий тоді світ, а й далекі, оповиті казковістю, землі і стик цих взаємновпливаючих елементів різних культур на торжищах осад, витворив той характерний і своєрідний обрис матеріальної творчості осадників, яка ідеологічно, технологічно і тематично, єднала в собі традиції європейські з традиціями азійськими. І коли б, чудодійно, хтось з нас міг перенестися в далеку минувшину й стати на ринку, скажім, Ольбії, часів Геродота, — побачив би там не тільки єгиптянина, іллїра, латинянина, етруска, галла, германця чи балта, але й індійця, зизоокого китайця та аборигена сибірської тайги.

Т И Р А

Переходячи до обговорення історичного буття п'яти вищеназваних грецьких осад, усамперед, оповімо про Тиру, що стояла на правім березі Дністрового лиману, над морським побережжям, на місці теперішнього Аккерману (ранньослов'янського Білгороду Дністрового). Ця осада була заснована мілетянами десь у V-му ст. до Р. Х. й була найзахіднішою грецькою осадою нашої землі. Звалася вона також Офі-

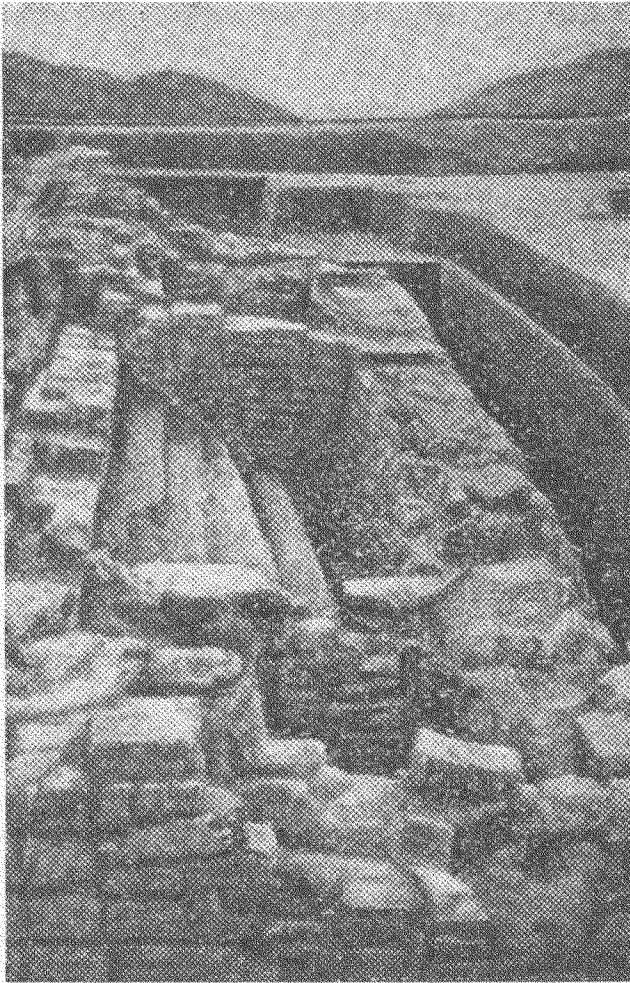
уссою, а може, це було лишень прозвищем її, в перекладі: — „Зміїна”. „Гадюча”. Було це місто добре будоване; будівельним матеріалом служив тесаний камінь. Місто було обведене оборонним муром, але археологічні дослідження робилися на руїнах Тири лиш випадково і, з огляду на це, а також наслідком пізніших земляних та будівельних робіт, культурні шари цього міста були знищені й перемішані; результат розкопів багатством не відзначається.

Ти́ра мала визначне торговельне значення і неменше — культурне. Стоячи в гирлі Дністра — Тирасу, вона жваво торгувала з Подністров'ям, яке, в горішній течії Дністра, мало чимало допливів. Цей край споконвіку був облюблений людиною та був заселений хліборобськими лісостеповими племенами, які привозили до Тири зерно та продукти свого натурального господарства й промислів. Разом з Дунаєм — Істром, він еднав Чорноморщину із Західньою Європою і, завдяки цьому, Ти́ра, як й Істрія (чи Істрос) в гирлах Дунаю, рано перетворилися в торговельні міста, а, разом з тим, стали визначними культурними чинниками, які заносили елементи античної цивілізації до серця Європи. Розуміється, Ти́ру не минали купецькі кораблі, які пливли вздовж побережжя з Ольбії і до Ольбії; в Дністровій затоці вони не тільки перепочивали, але й вивантажували частину свого вантажу для тирського ринку.

Головним предметом експорту цієї осади було зерно; привозилось же до неї все те, що й до інших північночорноморських осад. Про це вже говорилося. Ти́ра була, очевидно, в дружнім політичній і господарській контакт з дунайською Істрією та Ольбією; їх еднали спільні економічні інтереси й сестринні почуття. Саме такі ж дружні відносини були у Тири й з Ніконіоном, який височів на протилежній, північній березі затоки. Він був, мабуть, залежний від Тири й грав ролю зσιпного пункту зерна, яке прибувало суходелом з теренів Поділля. Саме з Тири, речі грецької й колоніяльної продукції потрапляли до Галичини та до Волині.

ІСТОРИЯ ОЛЬБІЇ VII — III СТ. ДО Р. Х.

Звернімось тепер до найстаршої, найвеличнішої й найживучішої грецької осади Ольбії, яка тисячу літ стояла на правому березі Бузького лиману при сполуці його з лиманом Дніпровим, на місці сучасного села Парутиного. За свідцтвом грецького літописця IV-го ст. п. Р. Х. Евсебія Пєронима, християнського єпископа у Палестині, — Ольбія була заснована в роках 647 — 646 до Р. Х. виходцями з Мілету. Звідки він мав ці відомості, — ми не знаємо, тому це датування ми

Нижній ряд оборонної вежі з півд. зах. сторони
Ольбії

приймаємо із застереженням не до заснування Ольбійської факторії, а до обернення її в поліс.

Як нам відомо, доольбійським і найстаршим поселенням греків на побережжі чорноморської півночі, була факторійка мілетян на сусідньому острові *Березані*, яке зродилося десь у VIII-му столітті до Р. Х. на руїнах передісторичного рибальського поселення „кіммерійців”. Ці рибалки жили в ямах грушкуватої, ширшої вгорі і вужчої насподі, форми, вирубаних у вапняковому ґрунті; над ними, на стовпах-сторчаках, робили дашок; вхід до цих „хат” йшов по драбині;

вогнище розкладали прямо на кам'яній долівці; прорубані в стінках нішки, служили мешканцям полицями чи краще „шахвочками”. Поселення це було досить людне й мало криницю десять метрів завглибшки, невеличку пристань в бухточці й оборонні глинобитні мури. В кінці VIII-го ст. до Р. Х., сконстатована вже присутність на цьому острові греків.

Коло поселення тубільців виявлені були напівземлянки грецького селища з рештками родоського мальованого начиння, амфор-ойнер, тощо, кістки осетра, сома, судака та сули, бика, вівці, свині, собаки, зайця, лиса, качки та черепашки морських м'якунів. Грецька факторійка пізніше збільшилась і зайняла північну й східню частину островця над пристанню. Двокімнатні й трьокімнатні житла стояли побільшості впритул і були муровані з дикого каменю та сушеної на сонці цегли. Вузькі вулички пролягали з півночі на південь. Зерно й харчові продукти зберігалися в ямах-зерносховищах.

Могильник, що був на західньому краю островця, виявляє, що мерців частіше ховали, зрідка спалювали в окремих ямах, іноді ховали й в кам'яних скриньках. З часом, березанці-греки покинули острівець і переселилися до Ольбії. У IV-му ст. до Р. Х. він майже зовсім опустів й обернувся в місце таборування рибалок. Він входив у володіння ольбійського поліса.

Назву цієї острівної іонійської осадки ми не знаємо; припускаємо, що звалася вона Бористеніс і вже на розмежжі VIII — VII ст. до Р. Х., засівала серед тубільного населення зернятки гелленської культури та ширила серед нього речі грецької індустрії.

Отже, березанське грецьке поселення не було випадковим осідком якихсь заблуканців, відрізаних від Егейщини безвістям, а мало з нею може й нерегулярні зносини. Очевидно, що таких пунктів первісної розселенської експансії греків було більше на нашій побережжі, але руїни їх ще покояться під землею.

Як би там не було, але Ольбія існувала вже у VII-му ст. до Р. Х., що потверджує архаїчна кераміка, імпортована з Приегейщини і знайдена в ольбійських руїнах. Швидкий зріст Ольбії приголомшив недалеку березанську факторійку і вона зійшла з історичної арени. На превеликий жаль, не зважаючи на те, що, більш-менш систематичні, розкопи Ольбії провадилися вже в кінці минулого століття, досі, далеко не вся територія цієї осади досліджена; до значної частини і її і некрополя рискаль та щуп археолога ще не доторкнулися. Досі не розкопані ще найважливіші для датування народин Ольбії шари первісного її буття й може, коли, нарешті, вони з'являться на світло Боже, — тоді й переконаємось, що Евсебій мав рацію, відносячи перетворення Ольбії в поліс до VII ст. Ця, одна з найвизначніших грецьких північночорноморських осад, на руїнах якої не один раз мав щастя побувати й автор цих рядків, мала кілька назв. Офіційно, звалася вона

Ольбією, себто, „Щасливою”; така її назва фігурувала в усіх актах та в урочистих випадках, мешканці ж її, теж офіційно, звалися ольбіополітами, а в буденнім житті, самі себе називали бористенітами, своє ж місто, по імені ріки Бористена, — Бористеном.

І Геродот, який досить довго гостював в Ольбії, поруч з цією офіційною назвою її, вживає й назву популярну: — Бористен (IV, 79), Місто бористенітів (Бористенеітеон астю), Торжище бористенів (Бористенеітеон емпоріон) (IV, 78). Ця назва міста, тотожна з грецькою назвою могутнього Дніпра, свідчить, що ця широководна артерія відогравала першорядну ролю в житті й економіці ольбійців. Бористен був найрухливішим шляхом, жителем Ольбії. По ньому вони провадили торгівлю із скитським континентом, звідки добували цінну сировину. Дніпро так само, разом з Південним Бугом, Інгулом та Інгульцем, був одним з найголовніших гелленізаторів варварського світу.

Характерно, що й Геродотові скити-хлібороби, були тезками ольбійців і теж звалися бористенітами, очевидно, з причин гео-економічної залежності і Ольбії і тих скитів від доброзичливості Дніпра-Бористену.

Пізніше, за римських часів, як свідчить Пліній Старший, Ольбія звалася у римлян також Мілетополем (Мілетополіс) та Ольбіополем (Ольбіополіс).

Треба мати на увазі, що, оскільки „Ольбія”, „ольбіополіти”, являються термінами грецькими (друга грецька осада Ольбія існувала й стоїть досі на північному побережжі острова Сардинії — гр. Сардо, Сардон), остільки терміни „Бористен” і „бористеніти” походження невідомого.

Проіснувавши тисячу літ, Ольбія блискуче виконала свою величну місію ширительки гелленської цивілізації та всіх її елементів серед тубільного люду надчорноморських країв. Суходільними шляхами та по системах рік, впливи гелленської культури розповсюджувались у всіх напрямках, проникали Поільменням до Балтики, до Волги, до Оки та Ками й далі — до Уралу та до Зауралля. Розуміється, існування й добробут грецьких осад і, в першу чергу, Ольбії, обумовлювались не тільки хисткою підприємливістю осадників, але також, — і це найважливіше, — прихильним ставленням до них довколишніх тубільних племен і самих гегемонів Скитії — царських скитів, які мали величезну користь з товарообміну своїх місцевих сільсько-господарських продуктів натурального хазяйства та ресурсів своїх промислів, з продуктами й індустрією, як самих осад, так і їх метрополій.

В економіці, в купівлі — продажу, панував принцип мінової торгівлі, чим і з'ясовується обмаль монетних скарбів цієї доби в глибині суходолу. Гроші осад мало коли потрапляли до кишень тубільного люду, якому не була ще зрозумілою коштовність монети, як закладу провадження комерції. Натомість, сила грецьких виробів, що знайдена

в могильниках, і була саме платнею греків за придбану сировину або-ригенів.

Всі осади мали також свої власні сільсько-господарські бази. У всіх галузях цього господарства, головний тягар праці лежав на плечах рабів. В недалеких околицях осад, а Ольбії зокрема, серед засіяних ланів, бовваніли ожереди соломи, а в жнива — копиці й скирди збіжжя коло садиб грецьких землевласників, хутори й села міксгелленів та калліпідів. Така панська садиба стояла, наприклад, в трьох верстах на південь від Ольбії коло Закисової балки; існувала вона вже в IV-му ст. до Р. Х. й обернулась в пустку у II-му ст. до Р. Х., ставши, мабуть, жертвою савроматських ватаг.

В Ольбії, як і в інших осадах, процвітали різні галузі ремісничого виробництва, призначеного, як для власного вжитку осадників, так і для збуту населенню внутрішньої Скитії. Це виробництво було однією з головних заповорок добробуту осад. А взагалі, без тісного співжиття, без миролюбного порозуміння обоїпольного хісна з обміну господарських й індустриальних цінностей, без обоїпольної охоти провадити торг, — неможливо собі уявити довготривале існування осад. Без доброзичливого оточення тубільців, доля їх була б така ж, як риби без води. Недаром славетний римський промовець Марк Туллій Цицеро (106 р. до Р. Х. — 43 р. п. Р. Х.) метко вирик, що грецькі осади північної Чорноморщини, — це, ніби, крайка, підшита до широкої тканини варварських степів. Але, так само, доля осад, в значній мірі, залежала і від далекого егейського запілля, від подій в метрополіях і взагалі, від політичної та господарської ситуації там.

І коли малоазійська Іонія, на узбережжі якої стояла більшість матірних міст осад, була загарбана, року 499-го до Р. Х., персами, а Мілет здобутий і спустошений, — базами колоніального експорту стає Аттика з Атенами на чолі і Кавказ та грецькі пристані південного побережжя Чорного моря, звідки, за продаж зерна, осади одержували, крім іншого, й предмети орієнтальної продукції.

Плутарх (46 — 120 рр. п. Р. Х.) свідчить, що, навіть, сам Періклес (499 — 429 рр. до Р. Х.) об'їздив, року 444-го, чорноморські осади, очевидно, не з знаттєлюбних емоцій, а з реальних політичних і господарських причин. І Ольбія починає жваво торгувати з Атенами, постачала їм зерно, а, натомість, вивозила силу всілякої індустрії та продуктів з метою вигідно їх збуту тубільцям Скитії.

Багатство й різноманітність грецького імпорту до Ольбії й інших осад, просто „зачаровували” варварські племена і, ніби магнетом, притягали їх до осад, осередків цих благ. Постачаючи тубільцям речеву продукцію метрополій та Греції, а заразом, вироби своїх колоніальних майстерень, осадники одержували від варварського передпілля необхідну їм сировину і, в першу чергу, зерновий хліб — пшеницю,

яка експортувалася потім з осад до басейну Егейського моря з величезним зиском.

Попит колоніальних покупців на цінну сировину, на збіжжя, на продукти сільсько-господарських натуралій, все зростав, а з ним, все стислішими ставали стосунки автохтонів з осадниками. В хатах, в хижах та в юртах тубільців, нагромаджувалось все більше речей грецького виробництва, все більші площі цілинної землі засівались збіжжям. Виробництво й натуральна промисловість місцевого люду все стабільніше упорядковувались, систематизувались, цілеспрямовувались; з кожним роком зростав товарообмін, з кожним днем, тубільне населення вимагало все більшого й все ширшого забезпечення його привозним крамом грецької продукції й продукції майстерень осад. Вироби цих майстерень, чим далі, тим помітніше починали пристосовуватись до смаку місцевих замовників, тим самим, утрачати поволі античні принципи й традиції естецизму, строгість, викінченість, грацію й аристократизм форм: — крок за кроком, вони почали варваризуватися.

У VI-му ст. до Р. Х., до Ольбії привозилася сила-силенна грецької чернолакової, розмальованої кераміки з майстерень різних грецьких міст, окрім того, — вино, олія, зброя, металеві, кістяні й скляні експонати, дорогі ювелірні оздоби і, навіть, речі косметичні, та безліч іншого краму, який, з ольбійського ринку, розвозився по всій Скитії і далі за її межі, щоб тепер, через 2.500 літ, знову побачити світло Боже у вітринах музеїв, а, разом з тим, показати куди аж сягав розмах підприємливості ольбійців. Саме те відбувалося й в інших осадах північної Чорноморщини.

У V-му й, особливо, у IV-му ст. до Р. Х., Атени й далі являються головним споживачем зернових запасів ольбійського ринку. Однак, починаючи саме з того IV-го століття, Боспорська держава, з Пантікапейном на чолі, виростає й могутніє до такої міри, що починає витіснити торговельну експансію Ольбії, особливо, з Лівобережжя. Проте, небезпечна, здавалось би, конкуренція Боспору, ніяк не позначилася на добробуті Ольбії, бо, і без Лівобережжя, вона експлуатувала багатюще зерном Правобережжя, застосовуючи до того й Низ Дніпра.

У період IV-го — III-го ст. до Р. Х., сільсько-господарська продукція Побужжя та Поінгулля досягла небувалого розмаху і, мабуть, якраз тоді, залюднення ольбійських округ провадилося особливо інтенсивно. Саме ольбійське місто розросталося дуже швидко й виходило вже за його оборонні мури.

Друга половина V-го століття, століття IV-те й перша половина III-го ст. до Р. Х., були добою найбільшого розквіту цього античного полісу, який займав, приблизно, 33 десятини площі й мав вигляд неправильного трикутника. У ці часи, Ольбія була забудована прекрасними приватними й громадськими будинками, часто оздобленими внутрі розма-

мальованим тиньком та статуями, а також храмами, вівтарями, капличками-жертівниками, крамницями, майстернями, міськими складовищами, театром та гіпподромом. Містила вона в своїх мурах кілька агор, з них дві були на рибу. Ринки були оточені портиками, заповнені торговими рядами, а головну агору здобили будинки державних установ, статуї-герми богів та героїв, похвальні декрети — псефісми на постаментах. Височів в Ольбії храм Аполлона Дельфінія, Зевса Ольбія й інші, менші храми. Мала ця красуня-осада, розуміється, і булевертій — сенат, екллезіястерій — місце зібрань та сходин, майданець, де відбувались гімнастичні вправи і воєнна муштра, палайстру-гімназій, арсенал-гоплотеку, твердиню-акрополь і т. д.

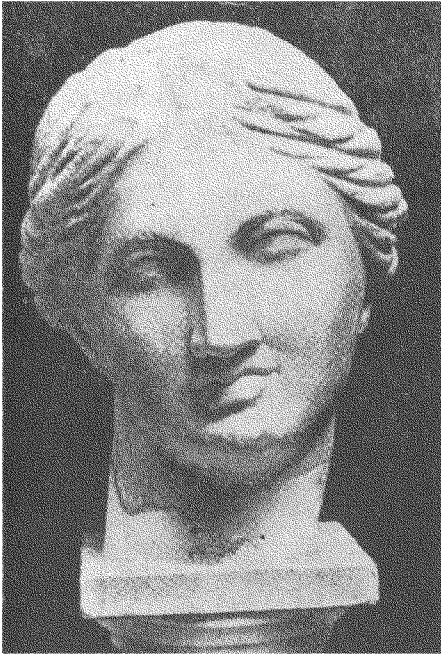
Ольбійське місто було з часом розпляноване й розбудоване за, т. зв., „Гіпподамовою” будівельною системою з прямокутними вулицями, які ділили місто на окремі ділянки — прямокутні квартали. Місто поділялося на горішне й долішне, ближче до побережжя-пристані. Обидва міста сполучали кам'яні сходи, два метри завширшки, вздовж бар'єру яких, по трьох каналах, був прокладений водопровід.

В Ольбії було чимало криниць, цистерен та водоймищ. У горішньому місті, головна вулиця, 10 м. завширшки, служила для двобічного кінного й пішого руху; її перетинав цілий ряд малих вуличок (2 - 3 м. завширшки). Малася в Ольбії і своя „гідростанція”, яка, з підземних джерел, збирала так зв. підшкурну воду й розподіляла її трубами по різних ділянках міста. На рейді й коло причалів гавані, гойдалося на хвилях багато різновидих і різнобарвних кораблів та рибальських „дубків”.

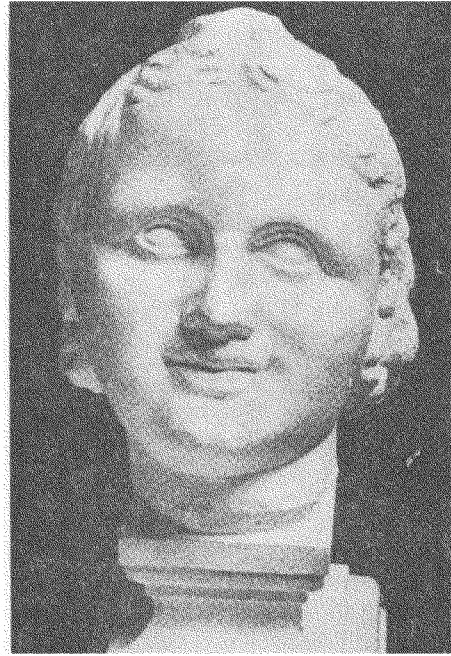
Місто було обведене високим і міцним (4 м. завширшки), муром з вежами та брамами, які охороняла варта. Оборонні мури не раз перебудовувались в зв'язку із зростаючою площею міста, так що, некрополь, який спочатку був за містом, згодом, частинно опинився в самій Ольбії.

Саме тоді, у V-му ст., в цій осаді гостював славетний Геродот; вона зробила на нього велике враження своєю упорядкованістю, устаткованістю та красою. Серед Ольбії височіла „Зевсова гора”, величезна могила, під якою містилась розсягла мурована усипальниця, з кам'яними сходами до неї. Неменш монументальною була й гробниця вельможного подружжя Еврисібія та Арети. Ті, що покоїлися в цих могилах, мали якісь великі заслуги супроти міста й поховані були по царському.

Рішальним в щасливій долі Ольбії цих часів була приязнь вельможної скитської знаті та деспотів царських скитів. Чим далі, тим частіше навідувались вони до цього міста, чим далі, тим помітніше переймались побутовими звичаями греків-осадників, їхнім світоглядом, культовими та побутовими традиціями й вимогами життя. Інакше кажучи, не тільки знать осілих племен Скитії, але й „аристократія”

Голова жінки з Ольбії

Голова Ероса з Ольбії

кочових скитів, почала підлягати гелленізації, ошляхетнюватись, до певної міри, цивілізуватись, а, тим самим, відходити від племінних традицій, цуратися їх. Геродот оповідає, що в Ольбії красувався пишний палац владики царських скитів Скіла; в ній, як правило, довший чи коротший час, мешкали й інші скитські можновладці, мавпуючи з свого пана-царя. За його ж свідомством, Скіла проживав в Ольбії щороку кілька місяців підряд, брав участь у богослуженнях греків та в житті її „сметанки”. Робив, однак, це крадькома від консервативних скитських князків, які, в решті-решт довідавшись, що він зрадив прадідівські звичаї, — скинули його з владної кібітки і вбили, обравши царем його брата. Така ж доля спіткала й другого скита-грекомана, мудрого Анахарсіса (жив коло 600 р. до Р. Х.). Але принагідність Ольбії була непереможна і скитська знать і далі есебічно потурала ольбійцям, вони ж бо були дарівниками життєвого комфорту, всіх їх варварських примх та забаганок. Знать ця, мала в своїх руках більшу частину господарської продукції підкорених їй племен і збувала її дуже вигідно ольбійським купцям. Але чари гелленської культури не минали й тубільного простолюддя; воно теж просякало гелленським духом. Співжиття ольбійців з тубільцями стало звичайним явищем. До Ольбії все більше й більше переселялося робочого

люду, крім того, в самому місті було багато рабів і, в результаті, самі осадники почали обертатися в „мікстелленів”, перейматися варварством.

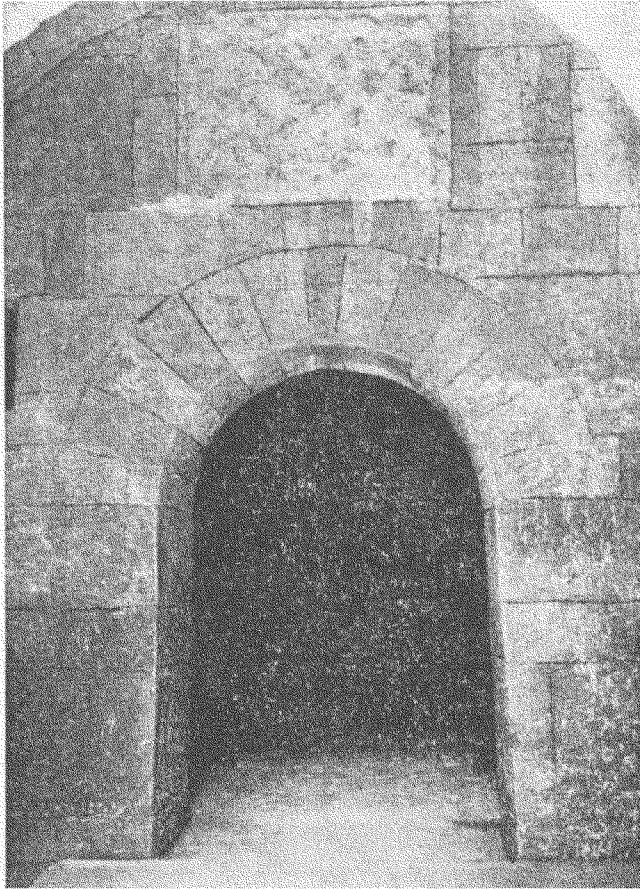
Прекоштовним речевим покладом відзначається ольбійський некрополь, який займав велику просторінь; над багатьма могилами ставлені були пам'ятники у вигляді кам'яних статуй та плит з написами й рельєфними виображеннями. Цей некрополь якраз і виявляє в своїх домовинах цю, поступово зростаючу, варваризацію славної мілетської осади. Ольбійці, очевидно, були людьми толерантними й до чужородного елемента населення ставились дружньо; тому і на їхньому кладовищу поруч тліли останки греків і тубільців, які ховалися згідно із своїм похоронним ритуалом — скорчено.

Що торкається державного ладу Ольбії, то вона, як і більшість тодішніх осад-полісів, була самостійною, демократичною, рабовласницькою республікою. Докладніше скажемо про це далі.

Поклонялися осадники грецьким богам, але особливо шанували Зевса Ольбія (Щасливого), Аполлона Простата (Покровителя) й Аполлона Дельфінія (Повелителя моря й дельфінів) та Ахіллея Понтарха (Моревладця), посмертне життя якого грецька мітологія перенесла в простори Чорного моря й там він панував на островці Левке та навідувався на Тендру, яка звалася тоді „Ахіллеевим біговиськом” — дромосом. Взагалі ж, в культурі ольбійців був представлений увесь сонм Олімпійських богів, а також, культ Кібели, занесений з Малої Азії. (Популярним було також поклоніння Артеміді Дельфінії, Атені, Гермесві, Афродіті та Гекаті). Однак, крім цих загальногрецьких божеств, ольбійці мали й свого власного, локального, божественного опікуна в особі бога Бористена. Культ цього бога не був, як дехто думає, проявом вторгнення в грецький пантеон тубільних релігійних уявлень. Функції цього бога можна розуміти двояко: або це був покровитель Ольбії-Бористена, подібно до того, як опікуном Херсонеса було божество Херсонас, або був це річковий бог Дніпра-Бористена, живителя ольбійців. У Греції ж бо кожна річка, кожний більший струмок, озеро, ставок, криниця та джерело, — мали власних божків, по-нашому, „водяних дідьків” та русалок. За цими релігійними традиціями, ольбійські греки й дніпрового дідька-Водяного назвали богом Бористеном. Не виключено, що й друга, важлива для Ольбії, ріка Буг-Гипаніс, теж мала свого, зичливого божка, Гипаніса. Це було б в душі віроуявлення греків.

У древніх писаних джерелах, про Ольбію дуже мало згадувалось; на щастя, частинно заповнює брак історичних оповідань, надзвичайно багата в цій осаді епіграфіка.

Треба мати на увазі, що культ Аполлона в Ольбії був, поруч з культом Зевса Ольбія, — найголовнішим. Первісно, пов'язаний з віруваннями малоазійських автохтонів (хеттський Апуллунас), в сивій давнині, Аполлон був могутнім солярно-хтонічним божеством. Матір біль-

Вхід до Зевсової погребальної камери

шости іонійських осад, Мілет, ісповідуючи загально-грецьку віру, все ж таки, не міг протиставитись релігійним впливам тих приморських племен Малої Азії, серед яких він був заснований вихідцями з континентальної Греції. У мілетян, Аполлон метаморфозувався в опікуна, оборонця, помічника й потурача апойкії. Цим добродійством він займався ще в передісторичну добу; він саме допомагав аргонавтам в їх експлорації чорноморського простору, а згодом, під час колонізаційної експансії греків, — увесь час покривав їх своїм омофором. Зокрема в Ольбії, шанувався Аполлон Дельфіній (первісно, він мав подобу дельфіна). У цій божественній функції своїй, він, разом із сестрою своєю Артемідою Дельфінією, був повелителем дельфінів, опікуном та провідником мореплавців і рибалок, втихомирювачем бурного моря. На головній агорі ольбійській, він мав, поруч з храмом

Зевса Ольбія, свій храм „гієрон” Дельфініон, де був також вівтар Артеміди Дельфінії. Богослужбові відправи провадили там його жерці „молпи” та Артемідині жрекині і в ньому зберігався державний архів Ольбії. У цій осаді, Аполлон виступав у трьох іпостасях. В старшу пору VI - III ст. до Р. Х., коли Ольбія переживала мирні часи розквіту, — шанувався Аполлон Дельфіній. Тоді, вся увага ольбійців звернена була на море, на його дари — рибу та на ті навантажені кораблі, які причалювали й відчалювали в ольбійській пристані. Пізніше, коли ситуація в передпіллі погіршилася в зв'язку з рухом савроматів, — ця його іпостась морського бога заслоняється іншою: — він стає оборонцем міста, Аполлоном Простатом, храм якого був на акрополі. Третя його іпостась Аполлона Лікаря (Апóллон ятрóс, Акéсіос) була популярною у всі часи існування Ольбії.

Чи хтось здобував Ольбію в античний період до IV-го ст. до Р. Х., відомостей немає, але, мабуть, ні, бо добробут її зростав пляномірно, жодних перебоїв не було. Облогу ж вона зазнала дуже небезпечно, року 331-го до Р. Х. Несподівано, перед її мурами з'явилося македонське військо під проводом намісника Тракії, полководця Зопіріона. Тридцятитисячна армія штурмувала місто, але не змогла нічого зробити, бо наспіли комонні ватаги скитів, розпорошили македонських гоплітів, а самого Зопіріона вбили. Це була невдала спроба Олександра Македонського підбити також грецькі осаді північної Чорноморщини, проте, було це й першим „мементо морі” для ольбійців.

На початку III-го ст. до Р. Х., на сході, за Доном, заврушилились савромати. Раніше, у п'ятому столітті, застав їх там, як нам відомо, Геродот і називав їх савроматами. Тепер, може в наслідок якогось заколоту в далеких азійських степах, савроматські чамбули почали переправлятися через Дін та надокучати кочовим скитам. Тиск їх, чим далі, тим дужчав і скити приневолені були почати з ними запеклу боротьбу. Пануюча орда царських скитів, звернувши всю свою увагу на схід, дещо попустила віжки своєї гегемонії над підвладним населенням Лівобережжя та Правобережжя й між ними спалахнуло розладдя, бунтування, зведення особистих рахунків; декотрі з племен повставали, виявляючи непослух владній орді і то, головно, на Правобережжі, заселеному осілими племенами, ворожими кочовій стихії. Щерилося лихоліття; із степів пашіло пожежами, тхнуло кров'ю; під копитами баских коней, лягали лани колосисті, а, натомість, шляхи заростали будяччям.

В Ольбії, в зв'язку з непокоями в її передпіллі, чим далі, тим більша зростала тривога й всілякі господарські ускладнення, зростала й непевність щодо завтрашнього дня.

Але, заки перегорнути дальшу сторінку життя Ольбії, киньмо погляд на життя інших грецьких осад, які теж відіграли неменшу ролю в історії північної Чорноморщини.

ІСТОРИЯ ХЕРСОНЕСУ ТАВРІЙСЬКОГО V—III СТ. ДО Р. Х.

Херсонес Таврійський (у Страбона — Херронес), — в перекладі значить „Півострів”. Він був єдиною, коли не рахувати Каллатію, що стояла на тракійському побережжю Чорного моря, дорійською осадю в північній Чорноморщині, заснованою вихідцями з Гераклеї Понтійської, яка виросла на малоазійським побережжю Бітинії. Її заснували дорійські переселенці з грецького міста Меґари, що стояла й стоїть досі, на Істмі, між Аттікою й Коринтією. Засновано було Херсонес порівнюючи пізно, у двадцятих роках V-го ст. до Р. Х. (422 - 421 рр.), в західній частині теперішнього Севастополя, на скелястому розі, між бухтами, які зветься тепер Карантинною й Пісочною. Але, в дійсності, не гераклеїцям належить заслуга освоєння околиці, яка стала зватися Херсонесом, бо, як констатує знайдена тут, іонійська антична кераміка VI - V ст., до приходу доріан-гераклеїців, — у V-му ст. до Р. Х., тут загіздилися вже іонійські купці, які мали на місці Херсонесу торжок, де мирно торгували з таврами: всуміш з грецькою керамікою, викрито чимало простої й лощеної кераміки таврів.

Разом з гераклеїцями, на нові місця прибули також ватаги делосців, жителів священного острова Егейського моря Делоса (теп. Ділос), яких, в роках 422 - 421 до Р. Х., під час пелопонеської війни 431 - 404 рр. до Р. Х., вигнали з рідного острова атенці за те, що Делос тримав сторону їх ворога — Спарти. Але роля делосців в заснуванні нової осаді була мінімальною, бо, після Нікієвого тимчасового замирення в році 421-му, вони повернулися додому.

Херсонес був одною з найпізніше заснованих осад в просторах Чорного моря. Вибране гераклеїцями місце, було надзвичайно зручне для котвення кораблів, у глибоких, затишних бухтах. Однак, горбкувата, кам'яниста й чагариста околиця не обіцяла ніяких господарських благ. Тут і помину не було по тому врожайному чорноземі, з якого, властиво, жила й просперувала Ольбія та більшість інших осад.

У V-му — IV-му ст. до Р. Х., Херсонес був ще невеличким містом, але, в другій половині четвертого і третьому століттях — надзвичайно розрісся й розбудувався аж до Пісочної бухти і в цих межах лишився протягом усієї доби свого розквіту. Розквіт цієї осаді почався після того, як вона поширила свої володіння в північному напрямку й підпорядкувала собі Керкінітіду та Калос Лімен, а, головне, після того, як, поруч з каботажною навігацією, що дуже терпіла від таврійських піратів, греки почали краяти хвилі Чорного моря своїми кораблями навпростець. Взаємовідносини херсонесців з таврами спочатку були, за всіма даними, мирні, але хісна з того осадники багато не мали, хіба що купували у них худобу та деякі продукти їх убогого сіль-

ського господарства. Взаємовідносини ці погіршилися пізніше з причин, про які зараз скажемо.

Таврам взагалі доля була мачухою. Вже на самому початку VII-го ст. до Р. Х., до Тавриди вдерлись кочові скити й почали гнати таврів з родючих степів північного й центрального Криму на південь в гори. Коли ж херсонесці захопили Гераклеїський півострів, де до того господарювали таври-хлібороби, — почалася з ними ворожнеча, яка потім не ущухала довгі століття. Найстарше повідомлення про сутички з таврами походить з III-го ст. до Р. Х., в якому оповідається, що „сусідні варвари” напали на процесію, яка, поза містом, несла статуї Діоніса. Ця процесія прямувала, мабуть, на Гераклеїський півострів, де греки плекали виноград. Небезпека від нападів таврів чим далі, тим більше зростала й примусила херсонесців не тільки своє місто захистити могутніми мурами, але й кожне обійстя обернути в бльокгавз.

Таврійські племена цього часу були не однакової вдачі й не однакового побуту; ті, які спромоглися затриматися в степовім передгір'ї, були миролюбними трудівниками хліборобами та скотарями, але таври-верховинці й таври-помори, справді, були суворої й войовничої вдачі й саме про них старовинні письменники писали всілякі страхиття. Не так вже далеко від Херсонесу, в бухті Символів (теп. Балаклавська бухта), таврійські пірати мали стоянку своїх кораблів, а на шпилі Ай-Тодор (Γαγίος Теодорос) — одну з своїх фортець — Харакс. З цього можемо зробити висновок, що таври не були примітивними дикунами, що вони вміли споруджати, навіть, кріпості та кораблі й промишляти на морі. Однак, в їх оборонних і наступальних акціях, єдності не було, що й приносило їм одне лихо.

Упродовж існування осад і самих таврів, грекам так і не пощастило налагодити дружні стосунки з верховинцями й поморянами. Ні херсонесці, ні боспорці, ні, навіть, кримські скити, принаймні, в до-Христову добу, того не досягли і тільки римський меч дещо їх приборкав. Таври до кінця ставилися до всіх ворожо та недовірливо й на порозуміння не йшли. Проте, залишається й досі нерозв'язаним питання, що саме заманило гераклеїців у цю скелясту місцевість і чому саме там заманулося їм закласти свою осаду?

Як вище вже згадувалось, до прибуття до Тавриди виселенців з Гераклеї, там існували вже, на західньому побережжю її, поселення греків, напр., в Каркінітіді, в Прекрасній Гавані, коло Форосу та Інкерману. Вже цей факт мав велике значення у виборі місця для заснування Херсонесу. Крім того, єдине тут, нові поселенці не мали конкурентів і не передбачали загрози, що якась старша осада-поліс сягне на їх свободу. Засновувати осаду на південнім березі Тавриди не мало жодної рації, бо вона була б бльоквана таврами верховинцями, а осідати десь поблизу Пантікапаюну означало зразу ж стати, в кращім

випадку, васалом цього іонійського поліса. Терен південно-західної Тавриди і та її частина, яка зветься тепер Гераклеїським півостровом, була пагориста, із щєбнюватим ґрунтом; дальше передпілля на схід — горбкувате, чагаристе, з таким саме ґрунтом. І там, і там, хліборобство все ж плекалося таврами. Та, як би там не було, не дивлячись на всі ці несприятливі обставини, — Херсонес було засновано і він зразу ж почав розростатися і зразу ж почав гарячково укріплятися, бо, тільки міцні мури могли забезпечити його існування.

І дійсно! Розкопи виявили, що його фортифікації були виведені так майстерно, що ні одна грецька осада не могла рівнятися з ними. Херсонес був оточений системою оборонних мурів 4 м. завтовшки й 10 м. заввишки з напівкруглими вежами, що височіли через кожні 30 - 60 метрів. Обабіч, мури були облицьовані добре обтесаними вапняковими брилами, кладеними насухо, без мулярського розчину. Брили ці були так щільно пригнані одна до одної, що здавались монолітом з уздовж протесаними паралельними смугами. Середина муру була заповнена глиною й ріняками.

Не зважаючи на повсякчасну загрозу з боку таврів, а згодом і кримських скитів, — поза мурами міста, зразу ж почало рости чимало хуторів-бльокавзів, обведених оборонними огорожами, з монументальними вежами посередні дворищ. Ці укріплені хуторки та дворища, були у великій кількості розкидані на всьому Гераклеїському півострові аж до теперішнього Фіоленту. З другого боку, ближче до самої осади, на херсонеському півострові, над „Козачою бухтою”, існувало густо заселене передмістя з взірцево обробленим і розпарцельованим ґрунтом. Копітка праця тривала тут не один десяток літ: з ґрунту вибирався камінь та щєбінь, навозилася краща земля, мурувалися поздовжні мурки для затримання дощової води, тому терен мав вигляд терас, пророблялися стоки та рівчаки для розподілу зрошення городів, баштанів та виноградників. Купи щєбню й досі нагадують про те, як там пріли трудівники землі Божої. Це селище захищали могутні подвійні мури, які перетинали перешийок півострова навпоперек. Справді, диву даєшся, поглядаючи на досвід тодішнього „гречкосія”; він був цілком такий же, як і досвід сучасного хлібороба. Одні, навершені з землі, тераси та розмежовані на чотирикутники ділянки, одні водотоки та водозбірні чоґо варті!

В результаті, на пустці, порослій колючками, будяччям та реп'яхами, зазеленіли виноградники, городи, баштани, овочеві сади, які завжди розташовувались так, щоб захищати собою виноградники від північних вітрів.

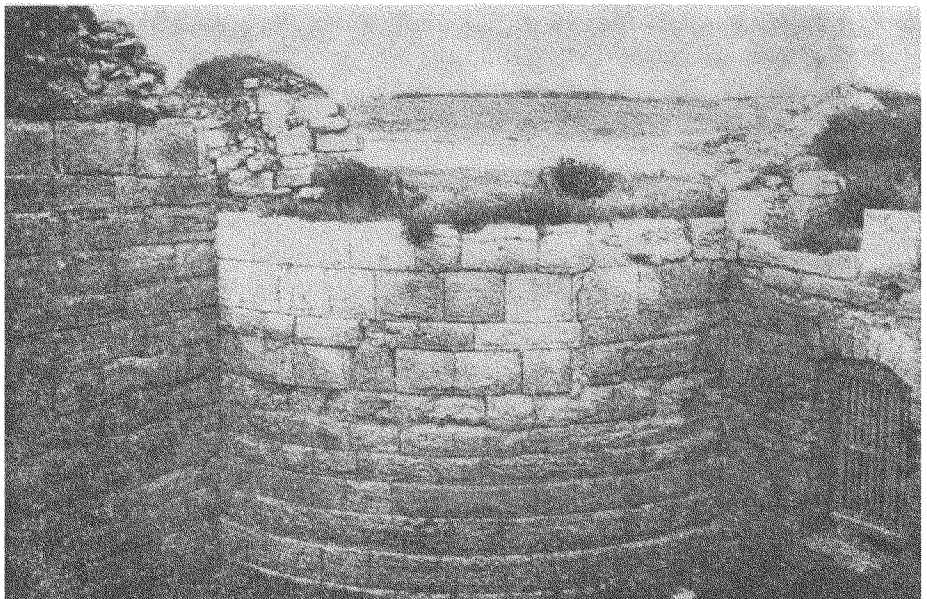
Ось як описує це передпілля, колишній вигляд його, археолог Л. Н. Мойсєєв: „...Тоді, зеленіюче верхів'ття садків і, домінуюча над усім, сила виноградників, чергувалися із золотистими хвилями пашні, а взимі й восени, тераси їх розтиналися гомінкими бистринками вод, що,

ринучи, спадали по мурованих коритах водотоків до цистерн, збудованих в лощині. Не лишалося й шматочка поверхні земної без певного призначення і, на тлі такого інтенсивного польового господарства, коло гаїв, в яких попасалися стада, серед червоних плямок дахів, — де-не-де маячили брунато-сірі масиви веж, витворюючи своєрідний архітектурний пейзаж.”

Виноградарство, садівництво й городництво, тваринництво, а в морі — рибальство, різні ремесла, гончарство, ткацтво, торевтика, — відгравали головну роль в господарстві самого Херсонесу та його близьких околиць. Херсонеське вино було хіба що не найголовнішим продуктом експорту і осада мала право гордитися його якістю. У межах херсонеських володінь добувалася також сіль, яка йшла на засолювання й консервування риби.

З огляду на те, що околиці Херсонесу не могли забезпечити місто хлібом, — херсонесці привозили його з зерносовищ залежних від Херсонесу міст західного побережжя Тавриди: з Прекрасної Гавані, з Керкінітиди, а може й з Харкіни, яка знаходилась вже поза територією Тавриди. В запіллі цих осад, на чорноземних просторах, на широку руку провадилось плекання зернових культур.

Вищеназвані, залежні від Херсонесу, сельбища (Страбон, VII, 4, 6), які постали на місці давніших селищ VI-го ст. до Р. Х., як і інші, рівно ж, вся бережна смуга, від теперішнього півострова Тарханкута

Вежа і хвіртка в оборонній стіні Херсонесу

й до південних околиць Херсонесу, була рясно всяяна садибами, хуторами та селами хліборобського люду. Звідси, доки дозволяли обставини, Херсонес черпав зернові ресурси, в першу чергу, для задоволення власних потреб, а решту — на вивіз.

Найвищого свого розквіту Херсонес досяг у IV-му й у першій половині III-го ст. до Р. Х. Тоді, в Херсонеській політеї нараховувалось, приблизно, 25 - 35 тисяч люду, з того, в самій осаді, — 10 - 15 тисяч мешканців. Місто мало прямокутний вигляд, декілька поздовжніх вулиць і понад двадцять — поперечних, які перетиналися під прямим кутом, утворюючи окремі квартали, в кожному з яких містилося два - чотири будинки. Вулиці були завширшки 4 - 6 метрів і бруковані утрамбованою жорствою, морським румом та череп'ям амфор; уздовж — у брилах були видовбані водостоки. Головна вулиця прямувала до берега. На ній і на центральному майдані, який вона перетинала, стояли урядові будови, храми, гімназії, монетарня і т. д. Розуміється, у місті була й агора, статуї богів та героїв, мармурові плити з почесними декретами і т. д. Центр міста являв собою акрополь. У III-му ст. до Р. Х., херсонесці спорудили й власний театр, на сцені якого відбувалися вистави, драми, трагедії та комедії, прилюдні виступи поетів та письменників, паляйстри тощо.

Будинки приватних херсонесців та господарські приміщення були невеликі; вони, звичайно оточували подвір'ячка, вимощені плитняком, де була криниця й цистерна для дощової води. Стіни будинків були у більшості півметра завтовшки й муровані були з тесаного каменю, скріпленого глиняним розчином, а витиньковані сумішкою вапна й піску; траплялось і розмалювання. Підлога бувала глинобитна і вигладжена зверху іншою глиною. Чимало будинків було оздоблено колонами з орнаментованими гімсами та мозаїкою. Не бракувало в приватних житлах і лазень; одна з розкопаних, мала мозаїчну підлогу, вимощену білими, жовтими, червоними й темносиніми камінцями, які зображали двох роздягнених жінок, що миються коло великої чаші-умивальника. Взагалі ж, Херсонес, розташований на пагористому терені, мав дуже мальовничий вигляд і чарував своєю красою тих мореплавців, які наближалися до нього, пливучи Ктенунтською бухтою (теп. Севастопольська).

Увесь час свого існування в древньому періоді, Херсонес підтримував найтісніші зв'язки із своєю матір'ю Гераклеєю, але було у нього чимало й інших контрагентів, з якими він провадив жвавий товарообмін.

Славився Херсонес своїми майстернями й художнім ателье, своєю терракотою, статуетками, тонко тканими вовняними тканинами, керамікою, черепичними заводами та рибозасолювальними фабриками. Збут місцевого виробництва йшов і на потреби міста та залежних від нього осад, і для експорту й для степових скитів.

Херсонес теж був містом-державою, незалежною демократичною, рабовласницькою республікою-політеєю. Склад його громадян був набагато одноманітніший і кровно чистіший, ніж в Ольбії чи в Пантікапайоні, хоч і тут, херсонеський некрополь, особливо старшого періоду, V — IV-го ст., показує, що, побіч греків, покоїлися й тубільці таври, можливо, обивателі, можливо, раби Херсонесу. Некрополь античної доби розположений був на березі моря, на північ від міста; греки ховали своїх небіжчиків в дерев'яних трунах у випростаній позиції горілиць, таври — у скорченій. Іноді, мабуть бідніші, ховали своїх померлих просто в ямі, обкладеній кам'яними брилами. Характерно, що, могильний інвентар херсонесців вражає своєю бідністю; іноді, його зовсім бракує. Чому так — з'ясувати важко.

Головна маса населення Херсонесу складалася з греків, яких майже цілком не торкнулося тубільне оточення. Варварської згелленізованої інтелігенції, якої багато було в Ольбії та в Пантікапайоні, — тут не було, бо Херсонес не мав згелленізованого запілля в напрямку до серединної Тавриди.

Цілком інша ситуація була поза мурами міста, в підлеглий йому смузі західнього побережжя Тавриди. Нема сумніву, що там, поруч з греками-хліборобами, чимало господарств належало аборигенам і, зокрема, скитам, які коня обміняли на плуг.

Грецький Олімп і тут був репрезентований повністю, але, побіч з ним, шанувалася й богиня міста Херсонас, а також, „пануюча богиня Діва” (Партенос), культ якої херсонесці запозичили у таврів. Це божество, яке займало чільне місце в культурі грецьких осад і, зокрема, Херсонесу, а також Кубані, було, без всякого сумніву, споріднене з малоазійською Кібелою, інакше, „богинею матір'ю” Ма, яка, ще в кіммерійські часи, знайшла дорогу до Тавриди. Була вона покровителькою плідности, урожайности і являлась матір'ю не тільки людей і всього живого, але й матір'ю богів („Мéter теόν”). У Херсонесі було її святилище з храмом та статуєю, а в 100 стадіях (17.7 клм.) від осад, — острівець, що звався її іменем: Партеній. (Страбон, VII, 4). На честь Діви влаштовувались свята-Партенії, а жрець херсонеського храму її Антібїон, присвятив був їй статую свого батька Біона. В якій великій шані була вона в Херсонесі свідчить і те, що на більшості монет цієї осаді карбувалося статуарне зображення Діви, а коли полководець Діофант (про нього — далі) рушав походом з херсонесцями на таврійських скитів, — ідол Діви супроводжував його (т. зв. „лабарон”).

Від свого заснування і до III-го ст. до Р. Х., Херсонес, хоч і жив у постійній тривозі, побоюючись наскоків таврів-верховинців, хоч і мусів остерігатися кримської орди скитів, проте, серйознішої агресії з їх боку, видно, не зазнавав. Наскокам таврійських ватаг, що відбувалися вроздріб, легко давалася відсіч, а скити, покищо, Херсонесу не чіпали.

Але, у внутрішнім житті осади, як те було і в Ольбії, час від часу наставали соціяльні розрухи, які, однак, не лишали тут важливіших наслідків.

Так звана, „Громадська присяга херсонесців”, текст якої було вибито на мармуровій плиті, надзвичайно яскраво ілюструє життя тодішнього Херсонесу (IV — початок III-го ст. до Р. Х.), його економічний та соціяльний стан; з того тексту видно, що саме викликало найбільшу тривогу тих, хто стояв тоді коло державної керми. Якраз тоді, Херсонес переживав пору свого найбільшого розквіту. Зміст „присяги” такий:

Рибозасольнувальна ванна, Херсонес

ГРОМАДСЬКА ПРИСЯГА ХЕРСОНЕСЦІВ

Клянусь Зевсом, Гаєю, Гелієм, Дівою, богами й богинями олімпійськими, героями, які володіють (цим) містом, тереном й укріпленими пунктами херсонесців. Я буду одностайним про порятунок і свободу держави й громадян і не зраджу Херсонесу, Керкінітіди, Прекрасної Гавані й інших укріплених пунктів і з решти (іншої) території, якою

херсонесці керують або керували, — нікому нічого не зраджу, ні гелленові, ні варварові, але оберігатиму все для херсонеського народу. Я не руйнуватиму демократичного ладу і не дозволю цього (робити) зраджуючому й руйнуючому, і не утаю цього, але доведу до відома державних урядових осіб. Я буду ворогом (кожного, хто) задумує і зраджує чи (хоче) відторгнути Херсонес або Керкінітіду або Прекрасну Гавань або укріплені пункти й територію херсонесців. Я служитиму народові і діятиму найліпше й найсправедливіше для держави й громадян. Я охоронятиму для народу „Састер”^{*}) і не розголошуватиму нічого з потаємного ні гелленові, ні варварові, що може пошкодити державі. Я не даватиму і не прийматиму дарунку на шкоду державі й громадян. Я не задумуватиму ніякого несправедливого вчинку супроти когось з (тих) громадян, які не відсахнулися (не переметнулися до ворожого табору) і не дозволю цього і не утаю, але доведу до відома й на суді дам голос, як велять закони. Я не броїтиму змови ні супроти херсонеської громади, ні супроти когось з громадян, кого не оголошено ворогом народу; а якщо я з кимсь змовився, або (якщо) я пов'язаний якоюсь клятвою чи закляттям, то мені й тому, хто порушив це, й тому, що мені належить, — хай буде найкраще, а тому, хто додержить, — протилежне. Якщо я дізнаюсь про якусь змову вже існуючу чи (про) таку, що тільки зароджується, — я доведу до відома урядових осіб. Хліба, що звозиться з рівнини, я не буду ані продавати, ані вивозити з рівнини в якесь місце, але тільки до Херсонесу.

Зевсе, Гае, Геліе, божества олімпійські! Пробуваючому (тому, хто пробуває) у всьому цьому, — хай буде благо мені самому і нащадкам і тому, що мені належить, не пробуваючому ж (тому ж, хто не пробуває), — хай буде зле і мені самому, і нащадкам, і тому, що мені належить; і нехай ні земля, ні море не приносить мені плода (хісна); хай жінки не звільняються від тягару (не родять дітей щасливо)...

Цей, надзвичайно цінний, екземпляр древньої епіграфіки з кінця IV-го або з початку III-го ст. до Р. Х., і другий, — декрет на пошану херсонеського літописця Сіріска, з другої половини III-го ст. до Р. Х., свідчать, що — і це неоспоримий факт, — в той час найбільшого добробуту Херсонесу, в його мурах існувало ворохобництво, неспокій, боротьба партій за очолення державної влади.

У IV-му ст. до Р. Х., Херсонес уявляв з себе велике й багате торжище, станцію каботажної морської плавби. Він володів тоді майже всім північно-західнім побережжям Тавриди й степовою смугою понад ним, звідки горнулися до міста зернові засоби.

Цікаво, що кримські скити в той час ще не зазіхали на херсонеську

^{*}) Досі невияснене значення цього терміну. На нашу думку це „огорожа”, „Оборонний мур”, що оточував місто („Зостер” в грецькій мові — це пояс, огорожа, тин, вал). Огож, це речення „присяги” мало б такий сенс: „... я охоронятиму для народу мури міста...”.

степову провінцію, яку, дуже легко вони могли спустошити і захопити. Перебуваючи між двома культурними вогнищами греків, Херсонесом та Пантікапайоном-Боспором, вони поступово сприймали їх впливи, поволі наближалися до державної консолідації, до об'єднання ординських ватажків довкола єдиної царської влади, осередком якої став незабаром Неаполь Скитський, поблизу теперішнього Симферополя. Ця тиша, однак, віщувала грозу: спроквола цивілізуючись, скити Тавриди доходили до розуміння тих необхідних реформ, які являлись передумовою утворення держави та її могутности. Але, про вихід кримських скитів на дорогу історії, мова йтиме далі.

ПЕРЕБІГ ГРЕЦЬКОЇ КОЛОНІЗАЦІЇ ПІВНІЧНО-СХІДНЬОЇ ОБЛАСТИ ЧОРНОГО МОРЯ. ПАНТІКАПАЙОН. УТВОРЕННЯ БОСПОРСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

У першій половині VI-го століття до Р. Х., в північно-східній частині Чорного моря, на Керченському півострові Тавриди, на південнім побережжі Майотіди, на Таманському півострові Кубанщини і на південь від нього, — зразу ж простягається низка грецьких побережніх факторій, очолених Пантікапайоном, на місці теперішньої Керчі.

Масове й, приблизно, одночасове, заселення цього кутка Чорного моря греками, в історії осадництва в просторах Евксінського Понту, — не має прецеденту. І Ольбія, і Херсонес заснувалися, більш-менш, самітньо серед тубільної стихії і лиш поволі поширювали коло своїх впливів та господарського визиску варварського запілля, причім, Ольбія, впродовж свого, сливе тисячолітнього, буття, не виділила з своїх надр ні одного визначного поселення, яке можна було б назвати осадю, наприклад, такою, як Керкінітіда та Калос Лімен. Можливо, тільки Алектор, Скопеле та Березань були заселені ольбіополітами, а решта поселень лишалась тубільною, залюдненою міксгелленами. Характерно, що Херсонес, навіть, Ольбія, так швидко не варваризувалися, як Пантікапайон та підлеглі йому міста. Тут варваризація йшла легко, ніби всі ці осадні піддавались їй з охотою. Це безболізне для греків і для варварів співжиття було наслідком досить високого культурного рівня, якого досягли автохтонні побережні племена цієї частини Чорного моря вже задовго до масового прибуття туди греків, завдяки давнім, сягаючим в глибину передісторичних часів, зносинам з передньоазійськими цивілізаціями. Перебіг опанування греками північно-східньої частини Чорноморщини, представляється в цілком іншому аспекті, ніж те було з процесом колонізації Ольбії та Херсонесу.

Сюди, майже одночасно, прибула „тьма-тьменна” переселенців. почала засновувати рясну низку осад, головним чином, уздовж Керченської протоки, та займати довколишні родючі ґрунти. Справді, щось подібне й сталося. У цей саме час, на початку VI-го ст. до Р. Х., в Мілеті активізувалася соціальна криза, внаслідок якої, спалахнула міжусобна боротьба проміж демосом та плутократичною аристократією. Цей розрух, який дарував перемогу демосові, примусив юрби мілетян аристократичного табору, кинути батьківщину та, під проводом ватажків-ойкестів, переселитися на нові місця. Тоді саме, мілетські іонійці й прибули в наші простори. Але, — і це ми підкреслюємо, — в далеку дорогу рушали вони не навмання, не світ за очі, а по давно-давно протореній купцями-мореплавцями путі. Ці самі купці, інформували їх, давали їм путівники, оповідали їм, де саме у Скитії можна обсадити „злачні” та „млечні” береги. Якраз такими „злачними” берегами був північно-східній закуток Чорного моря: Керченський півострів Тавриди, Таманський півострів Кубанщини з запіллям, й південне побережжя Озівського моря. Ця простора місцевість, від прадавна була досить густо заселена осілими племенами, головним заняттям яких було хліборобство. Це були автохтони, які жили там ще за часів Кіммерії, а може й самі були рештками кіммерійців, споріднених з кримськими таврами. У всякім разі, археологічні дані, як це вже ми знаємо, що відносяться до передскитської і скитської діб цього краю, свідчать про надзвичайну заможність верхівки тубільних племен і про давні зв'язки їх з передньоазійськими цивілізаціями.

Етноніміка й топоніміка цієї області, — мало вияснена і, як звичайно, була дуже зіпсована й грекизована, в свій час, гелленами.

Та все ж, погляньмо на етнографічну мапу цих просторів, хоч як туманно накреслену історичними джерелами. На Керченському півострові сиділи „скити”, може, помішані з таврами, а може — рештки колишнього кіммерійського населення. На протилежнім Таманському півострові і вздовж ріки Кубані — Гипанісу чи Антікіту древніх, — де розлягалися обшири родючої, добре зрошеної землі, де було багато плавневого лісу, дібров, плавень та лугів, — сиділи синди, можливо, збірна назва багатьох племен, які заселяли також чорноморське побережжя аж до Сіндської Гавані, на місці якої, пізніше, постала боспорська осада Горгіппія (теп. Анапа). Ця Сіндська Гавань засвідчує, що синди були не тільки хліборобами, скотарями та рибалками, але й що їхні кораблі, чи то торговельні, чи то піратські, краляли хвилі Чорного моря вже в добах сивої давнини. Діодор Сіцилійський, називає, навіть три такі піратські племена Тавриди й Боспору: ахеїв, геніохів і таврів.

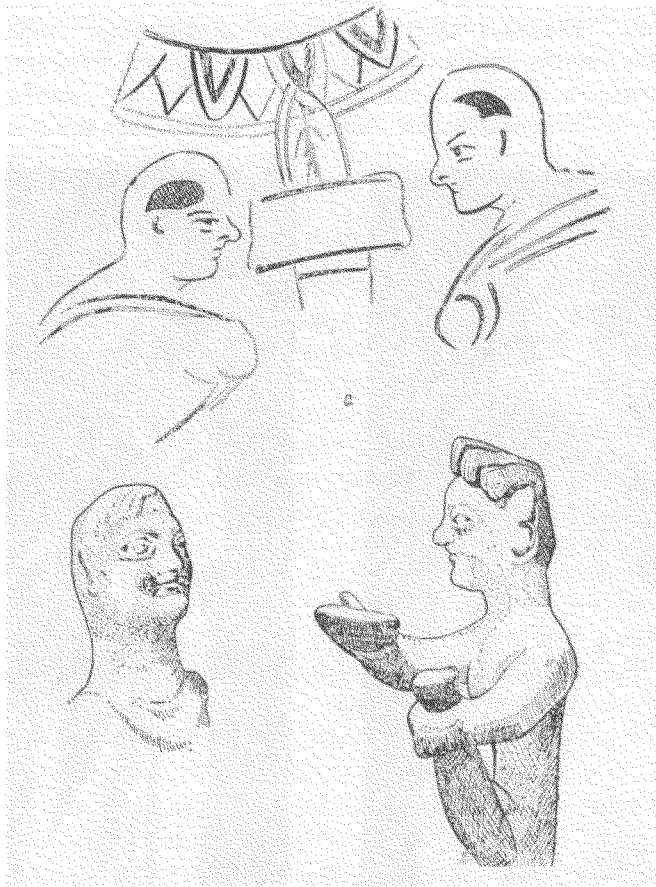
Синди неначе б то мали свою державу ще в період догрецький, яка звалася Сіндікою; під час же утвердження греків, — людність ця відзначалася достатньою інтелігентністю, працьовитістю та миролюб-

1. Статуя боспорця з Керчі

2. Статуя жінки з Керчі

Зображення місцевих етнічних типів
населення Боспору

ством. Ще у V-му ст. до Р. Х., Сіндіка зберігала свою незалежність і мала своїх, надто згелленізованих державців, які були в дружніх відносинах з боспорськими Спартокідами й, навіть, ріднилися з ними шляхом шлюбів. Згодом, їх країна самохіть увійшла в склад Боспорської держави, але зберігала значну автономію. Сіндів вважають пращурами черкесів.

На південь від них жили торети й керкети (черкеси?), які мали приставища Бати й Пагри. Інші тубільні племена, недалеко від моря, визначалися, приблизно, тим же культурним рівнем, що й сінди.

В пониззі ріки Кубані, жило плем'я дандаріїв, а північніше — доски й тарпети. За ними, вздовж південного побережжя Майотіди, за рікою Теофанієм (теп. Челбаси) — жили псесси. Племена, що сиділи при Майотіді, греки узагальнено називали майотами. Фатеї замешку-

вали країну вздовж південного берега Кубані, далеко від моря. Згадуються ще дзюги. Границями безпосереднього впливу боспорського політичного й культурного динамізму, були ріки Великий і Малий Ромбіт (теп. Єя та Бейсур) і Танаїс в найсхіднішій частині Майотіди (Майотіс лімне) в гирлах Дону-Танаїсу. Існує гіпотеза, що саме Керченський півострів і Тамань були ядром киммерійської держави, що якраз тут був її осередок.

Як нам відомо, топоніміка зберігала аж до пізньо-клясичної доби пам'ять про киммерійців якраз тут і ніде інде. Сюди, в це закуття Чорного моря, досить легко проникали побережжям Кавказу луни великих передньоазійських цивілізацій. Тут, в передісторичні часи, існували приморські міста, хоч би, як Пітіунт (Пічунда), Діоскуріада й Фасіс — мета подорожі аргонавтів. Тут якраз, в басейні ріки Фасіса (теп. Ріон), вже в період пізньо-егейський, пишалася добробутом країна колхів Колхіда, яка притягала до себе увагу купців-мореплавців та конкістадорів. І тут, на цьому прадавньому шляху, в кримсько-кубанській протоці, розкинуті були тенета ближче нам незнаній киммерійської людности, щоб абсорбувати в себе духові й матеріяльні блага великих передньоазійських культур. Це, одначе, лишень здогади, які логічно випливають з фактів, історія ж свідчить, що тривкі зв'язки з півднем почалися лиш у VII — VI-му ст. до Р. Х., тоді, коли греки-іонійці почали тут осідати.

ПАНТИКАПАЙОН

На місці теперішньої Керчі, вже в VII-му ст. до Р. Х., до заснування Пантікапайону, існувала грецька факторія невідомої назви, рештки якої викриті були на горі Мітрідат. Пантікапайон же заснований був мілетянами (Страбон VII, 4, 4) у VI-му ст. до Р. Х.; в недалекому часі доля судила йому стати на чолі комплексу інших сестринних осад та перетворитися в пребагату й премогутню резиденцію архонтів-царів Боспорської держави. Грецький лексикон не може пояснити його назви; пояснив її В. Абаев (Осетинский язык и фольклор. Москва, 1949 р.) в той спосіб, що переконливо довів її санскритсько-іранське походження: назва Пантікапайону складається з двох слів, а саме, з „панті” — шлях і „капі” — риба. Отже, Пантікапайон в перекладі значить „Рибний Шлях”.

Поступово, царі-архонти опанували, частинно політично, а частинно економічно, округи східньої Тавриди, широкі обшири Кубанщини-Сіндіки та південного Приозів'я, включно з гирлами Дону-Танаїсу, де вже у V-му ст. до Р. Х. пантікапайці заснували, на місці давнішого поселення, осаду Танаїс.

Як і в Ольбії, так і тут, масова поява гелленів не викликала серед тубільців ворожих до греків емоцій. Навпаки, від непам'яті звикши до діла з чужинцями, вони й тепер зустріли їх привітно, сподіваючись, що від мирного порозуміння, попливуть до них всілякі користі та газрад. Як правило, прибулі осадники, влаштовувались в здавна вже обжитих приморських селищах автохтонів. Відсутність антагонізму, мирне співіснування, обопільна зацікавленість на господарським ґрунті, — зразу ж вдячно відізналися на зрості цих, захоплених мирним шляхом, стратегічних пунктах. Якщо вірити письменникові раннього середньовіччя Стефанові Візантійському, пантікапайський терен греки-переселенці одержали з рук якогось „скитського” царя Аґаета. Свідectво вельми важливе, що підтримує наш погляд про осідання переселенців не на голій землі, а на давніших місцях селищ тубільного люду, а також про те, що цей люду здавав собі звіт, що від нових сусідів можна сподіватись немалого хісна. Так, принаймні, міркувала племінна знать та царки, в руках яких зосереджувалась продукція підвладного їм населення.

На протязі VI-го ст. до Р. Х., довкруги Пантікапайону виростало до тридцяти міст-осад та містечок. Деякі з них стояли в найближчій околиці Пантікапайону й були, фактично, його „Хорою”, як, наприклад, Мирмекій — в чотирьох верстах, Тирітака — в одинадцяти, Нимфей — в п'ятнадцяти. Взагалі ж, в цьому закутку Чорного моря, на кримському березі й на протилежному, розкопано багато руїн міст і сіл, назви яких не збереглися. Були вони розташовані і на узбережжі, і в глибині континенту.

Найпізніше, пантікапайці заснували у V-му ст. до Р. Х. Танаїс та Ілурат — у I-му ст. п. Р. Х. Ілурат височів у найзахіднішій частині Керченського півострова й був найдалі висунутим в напрямку до тавро-скитських степів, укріпленим форпостом Боспорської держави, а, разом з тим, — звозним осередком зернового збіжжя й складовищем продуктів господарства околишнього населення. З другого боку, це було найдалі на захід висунуте вогнище гелленської культури пізнього періоду її, звідки провадився збут гелленського й колоніального виробництва тавро-скитам.

Північне побережжя Майотіди і суходіл над ним, тепер т. зв. Ногайський степ, у ті часи був у посіданні „царських” скитів. З Задоння, заходили, мабуть, туди і савромати, бо Дін, який, за даними Геродота, розмежував скитські кочовища від кочовищ савроматських, не був проваллям, через яке не можна було б перекинути містка: скити навідувались на лівий берег Дону, савромати — на правий. І ті, і другі, починаючи з V-го ст. до Р. Х., коли було засновано пантікапайцями Танаїс, — горнулися до нього.

Із степів, з верхів'їв Дону, його припливів і, особливо, з Сіргісу — Дінця та Ахардея — Манича, до цієї осади, старими передісторичними

стежками, прибувала сировина широких і далеких округ, продукти тубільного господарства та промислу, речі тубільного виробництва. У міновій торгівні з цими кочівниками, важливу роль грали воєнні трофеї степовиків — невільники. Звідси ж, по периферії, розходилися впливи гелленської культури, як до того, впливи культур передньо-азійських та культури егейської, бо в околицях грецьких осад, як, напр. Пантікапайону та Танаїсу, існували вже в казкові часи факторії-торжки.

Археологічні розшуки виявили, що і на пустопорожнім, здавалось би, північнім побережжі Майотіди, стояли, хоч би незначні, селища-торжки, бо неправдоподібно, щоб скити, скажім, з району теперішнього Мелітополя чи Великого Токмаку, для зустрічі з грецькими купцями, мусіли їхати аж на Дін. Тут викрито покищо два скитсько-грецькі торжки, один біля гирла р. Міуса під Біглицькою косою, другий — коло Петружиної коси. За даними археологічного матеріалу, вони існували вже в IV ст. до РХ. В дальшій історії цього краю, трьом містам судилося визначитися серед інших, а саме, Пантікапайону, Фанагорії та Теодосії, яку заснували іонійці, вихідці з малоазійського бережного міста Теоса.

Найвигідніший терен зайняв Пантікапайон, що й обумовило дальшу блискучу його долю. Він розкинувся на горі „Мітрідат” та на її схилах, сплянованих у формі терас. З цієї гори, вулиці збігали до глибокої бухти; декотрі з них, на стрімкоспадистих місцях схилу, уявляли з себе широкі, обкладені брилами, сходи. Вузька в цьому місці протока Боспору Кіммерійського, відділяла побережжя Пантікапайону від протилежного побережжя Сіндіки відстанню в чотири версти, так що води протоки можна було й на плоті перепливати.

Проти Пантікапайської бухти, глибоко заходила в сіндський берег Таманська затока, що звалася тоді Корокондамським озером; в своєму запіллі вона мала широкодолі степи та плавні, порослі густими лісами. У запіллі Пантікапайону, горбилося досить високе пасмо гір, придатне для споруди на них оборонних укріплень підкововидної форми.

Як з рогу Амальтеї, сипався в пантікапайські засіки зерновий хліб з кримських та сіндських ланів. Рибна Майотіда постачала столицю рибними запасами, Кубань-Антікіт — прісноводною рибою та дичиною з ловецьких районів, вовною, городиною та садовиною, дрібною живністю, скотом, дровами й тим самим зерном. В степах випасалися величезні череди худоби, табуни коней, отари овець; з гирл Танаїсу прибувало теж саме, а, крім того, багато полонених-рабів, яких танаїсці купували у скитів.

В наслідок усіх цих, незвичайно сприятливих умовин, наприкінці того ж VI-го ст. до Р.Х., Пантікапайон став і політичним, і господарським осередком, величезним і багатющим складовищем місцевої продукції сільських плодів і, всамперед, пшениці. Інші осаді, містечка,

села й окремі селища виконували ролю збирачів урожаю й ролю транспортерів його до брам Пантікапайону; вони являлися, так би мовити, агентами, його господарської централі.

Таким чином, Пантікапайон перетворився в безконкурентного покупця-гуртівника й власника всіх гараздів, які ринули до його складовищ звідусіль. На ті ж кораблі, які пропливали повз нього — накладав відповідне мито. Так багатів й розвивався Пантікапайон вже у VI-му ст. до Р.Х.

Інші осади боспорські, в яких греки закріпилися одночасно з пантікапайцями, теж гараздували, нав'язавши стислі стосунки з аборигенним населенням, яке зразу ж виявило велике зацікавлення до гандлювання з осадниками. Спочатку, всі ці осади уявляли з себе незалежні рабовласницькі державки-поліси, з ладом, характерним для всіх майже грецьких осад, але тут провід вела аристократія, бо якраз аристократична партія Мілету, підчас соціальних заворушень в цьому місті-державі у VII-му ст. до Р.Х., зазнала поразки і громади її приневолені були покинути рідне місто. Близько розташовані, іноді, всього в кількох верстах одна від одної, ці осади примушені були до крайности обмежувати круг своїх господарських акцій і конкуруванням в цій ділянці, взаємно себе ослабляти. Крім того, оточені варварськими племенами, які, тим часом, миролюбно ставилися до них, осади не були гарантовані, що в майбутнім, ці варвари самі забажають захопити осади, щоб, без посередництва греків, господарювати в них. Такій, можливій в будучині, ситуації, невеличкі державки не могли вроздріб протиставитися й підлягли б та упокорилися варварам, до речі, в цьому закутку Чорного моря, далеко не примітивним. Напевно симптоми цього вже помічалися. І ось, у вісімдесятих роках V-го ст. до Р. Х., відбулося добровільне і одностайне об'єднання всіх прибоспорських осад, за виїмком далекої Теодосії, довкола Пантікапайону й він став, за крилатим висловом Амміяна Марцелліна, „матір'ю всіх мілетських осад Кіммерійського Боспору”.

В цю пору, а саме, починаючи роком 480-тим до Р.Х., Пантікапайон був уже найвизначнішим і найбагатшим містом серед осад; він бистрим кроком розвивав своє виробництво, головним чином, для збуту тубільцям, чим далі, тим ширші простори підпорядковував своєму господарському визискові, чим далі, тим стисліше зживався з місцевим оточенням, перетворюючись в типову гелленістичну державу міксгелленів. Вже в цю пору, Пантікапайон, в торговельнім значенні, стоїть нарівні з Ольбією, а де в чому й переганяє її. Широким потоком до нього ллється грецький імпорт, саме таким широким потоком ллється з нього в Грецію експорт і хлібне зерно в першу чергу.

Фанагорія, а згодом Танаїс і Теодосія, стають найкоштовнішими перлинами його державної діядеми, бо в цих трьох, залежних від нього

осадах, нагромаджувались величезні запаси сировини, пожаданої Грецією.

Саме, з 480-го року до Р. Х., управління Пантікапайським полісом очолив Археанакс, архон аристократично-плутократичної верстви, походженням, мабуть, мілетець. З того часу, сорок два роки, до року 438—437 до Р. Х., за свідцтвом Діодора Сіцилійського, грецький рід Археанактидів, спадщинно, тримав владу в своїх руках, передаючи архонтське берло від батька синові. Фактично, ці архонти були самовладними державцями, яким добровільно корилася вся „Федерація” боспорських осад.

Осідання греків у прибоспорській частині Тавриди, Сіндики та Майотиди, мало першорядне значення. Світло гелленської культури й тут зразу ж почало осяювати не тільки побережні племена, але проникало далеко на схід, у північно-східні краї та в степи Лівобережжя, де зустрічувалось із сяйвом, яке випромінювала Ольбія. Воно досягало кубанських просторів, узгір'їв Кавказу, вздовж Дону — до його верхів'я й до верхів'їв його приток, до серединної Тавриди. Тепер вже, весь степовий і лісостеповий терен України був достосований до орбіти впливів матеріальної і духової культури гелленів, тим паче, що тут, у Приборспорщині, зразу ж усталилися своєрідні взаємовідносини між греками й тубільцями, які потурали гелленізації. Але обставини позбавляли гелленізм чистоти, хоч разом з тим, позбавляло й тубільців „варварства”. Тут необхідно усвідомитись, що тутешнє „варварство” автохтонних племен не-скитів і не-савроматів, зовсім не було дикунсько-примітивним; воно віками вбирало в себе благодійні впливи півдня й знайшло тепер „спільну мову” з греками.

За шість літ до падіння влади Археанактидів, саме, року 444-го до Р. Х., у Чорному морі побувала атенська ескадра, яку вів сам Періклес. З ним подорожував і весь атенський уряд.

Вже тоді, Атени мали найстислиші зв'язки з Боспором, який являвся їх житницею; можна, навіть, твердити, що вже тоді, у V-му ст. до Р. Х., господарський добробут Атен, у великій мірі, залежав від Боспору та від приязні до Атен його володарів. В свою чергу, Пантікапайонові залежало на придбанні в Атен та у підвладних їм областях, предметів їх виробництва та південних продуктів. Можна сказати, що довгий час, Боспор з Атенами підтримували нерозривні зв'язки взаємних інтересів, хісна та гаразду: без боспорської пшениці, Атени страждали б від безхліб'я, — імпорт атенської індустрії, знов таки, був необхідним для процвітання Боспору. Ввіз до Атен ольбійського збіжжя незавжди крив їх потреби. Тому ми бачимо, як атенська влада одверто запобігала ласки боспорських царів, всіляко їх прославляючи й ублажаючи. З огляду на це, поява атенської ескадри у водах Чорного моря і врочиста візита її в боспорські порти — зрозуміла: атенцям не розходилося про завоювання боспорської федерації чи інших грецьких

осад, — така авантюра була б і ризиковна і безпідставна; — вони, хіба могли мріяти про залучення Пантікапайону й інших осад до Атенського Союзу. У всякому разі, про те, що ця морська демонстрація була актом дипломатичним великої ваги, — свідчить особиста присутність в ній Періклея та ще й з урядом.

Плутарх запевняє, що цей морський похід атенців був виряджений задля того, щоб залякувати близьких від осад варварів, які, буцімто, вже тоді, проявляли агресивні заміри, свою „варварську політику”, скеровану на підборкання грецьких осад. Одначе, це свідоцтво Плутарха розходиться з дійсним станом речей в межах тогочасного Боспору.

Все показує на те, що тоді були мирні взаємовідносини між боспорянами та довоколишніми племенами. Археологічні дослідження виявили, наприклад, що в той час боспоряни мало дбали про забезпечення своїх міст тривкими укріпленнями. Міста ці обводилися поганенькими й невисокими мурами, які могли охоронити місто хібащо від хижого звіря. Потреби в споруді могутніх фортифікацій тоді ще не було, бо ніхто з варварів не зазіхав на панування греків в боспорських осадах, вже тоді, властиво, міксгелленських, в яких тубільці, головне, панівні верстви їх, почували себе, як дома. Тому ми впевнені, що мета цієї морської експедиції переслідувала, крім дипломатичних завдань, також демонстрацію морської сили Атен та забезпечення фльотою безперебійности торговельних зносин з Боспором, на яких так залежало Атенам. Безперебійність цю і безпечність плавання купецьких кораблів по Чорному морю, порушали, мабуть, пірати і тому атенська фльота з'явилася там, щоб знищити піратські кубла. Думається, що Періклеєві пощастило це перевести, бо, чим далі, тим товарообмін збільшувався, архонти ж Боспору, а згодом царі, урочисто звеличалися атенцями, як добродії атенської політеї. В Атенах їм ставилися статуї й почесні стели, їм дарувались права атенського горожанства, т. зв. „Проксенія” вони, ніби ставали господарським протектором Атен.

В роках 438—437 до Р.Х., грецька династія Археанактидів упала і, натомість, воцарилася династія Спартокідів.

Існує кілька версій та гіпотез про походження першого представника її — Спартока. Розглядати ці здогади тут не місце, але й цілком оминати їх не слід. Безперечно, Спарток греком не був; Спарток — ім'я „тракійське”, інакше кажучи, це свідчить, що архонтський стілець Боспорської держави обсадили династи „тракійці”. Беремо цей термін в лапки, бо етногенеза цього народу, як побачимо далі, невияснена досі. Безперечно, так воно й було, хоч в переліку архонтів, а згодом царів, цієї династії, подибуються також грецькі й варварські імена іранського кореня.

Яким же чином „тракійці” добулися до боспорського трону й володіли ним довше, ніж триста літ, аж до року 107-го до Р.Х., коли Бос-

порське царство перейшло до володінь Мітрідата VI-го Евпатора? Із всіх здогадів, — два являються найбільш імовірними: Проф. М. І. Ростовцев вважав, що Спарток I-ий був представником пануючої верстви тубільців, які, мовляв, були рештками кіммерійців, що, в історичну добу, затримались обабіч Керченської протоки. На його думку, кіммерійці були народом „тракійським”. Ця гіпотеза вабить до себе вже тим, що, коли б вона була правдива, — *почасти* розв'язала б загадковість етнічної приналежності кіммеріян, а область розселення могутнього й численного народу, який умовно ми називаємо „тракійським”, збільшилась би, щонайменше, вдвое, прилучивши до неї прибережну смугу до-скитської Кіммерії. Однак, цю теорію, частинно обґрунтовану ономастичними даними, які стосуються боспорської династії, не підтримують ні топоніміка, ні гідроніміка, ні етніміка північночорномарських просторів, коли не вважати, що ті „тракійці” були праслов'янами. Але й в такому разі, залишків праслов'янських географічних назв бракує і в Криму і на Кубанщині. Тому, правдоподібнішими здаються міркування В. Ф. Гайдукевича, а саме, що засновник династії Спартоکیدів, „тракієць” походженням, був одним з ватажків „тракійських” лядскнехтів — містофорів, найманої дружини боспорських архонтів Археанактидів.

Характерним є й той неоспоримий факт, що, продовж всієї історії Боспору, царі „тракійського” походження, раз-по-раз, вершили його долю. Не кажучи вже про Спартоکیدів, чимало інших боспорських володарів, ще й в добі по-Христовій, як, наприклад, Котіс, Рескупоріс, Ріміталк тощо, були родом „тракійці”. Знаменне є те, що Боспор, і в добу до-Христову, і в добу по-Христову, мав дружні й династичні зв'язки з балканською Тракією й охоче ріднився з тамтешніми володарями, як, скажім, боспорський цар Аспург, він же, мабуть, Ріміталк, мав за дружину Гіппепірію з „тракійського” царського роду.

Питання про етнічну приналежність „тракійців” ми трактуємо далі, оповідаючи про даків та гетів. Тут нагадаємо тільки, що з певністю ми не можемо сказати, якого кореня були „суто-тракійці” й наскільки були вони кровно споріднені з іншими племенами центральних областей Балканського півострова й наскільки були вони дужими й численними. Немає жодного сумніву, що „тракійці” — це була узагальнююча назва для всіх племен, які споконвіку жили над північними межами Геллади, в Подунайщині й коло Боспору Тракійського, Пропонтиди та Геллеспонту. Незаперечним лишається й те, що народ, представники якого мали такі імена, як Спарток, як римський раб Спартак, як Спартон, засновник й епонім Спарти, син Фороней і внук Інаха, як Спарта, доня Європи, п'ята дружина Лакедаймона, як багатирі спарти (спартій), зроджені з зубів дракона, посіяних Кадмом, — були одного походження і, вже в передісторичних часах, мали пануюче становище на всьому Балканському півострові, виступаючи там під

назвою окремих своїх племен, як, наприклад пеласгів, і які під назвою кіммеріян, заселяли північні береги Чорного моря, Крим та Приозів'я.

Отож, достовірно ми не знаємо, яким чином Спарток захопив владу в Пантікапаїоні. У всякому разі, династія Спартоکیدів, зверхньо гелленізована, кровно була династією міксгелленською, спорідненою і з греками-осадниками і з автохтонами; з пробігом часу, в її кров влилося багато тубільної крові. Династія ця базувала свою міць, авторитет та популярність на тісних зв'язках з місцевим населенням, відзеркалювала його побутовість, психіку та прагнення. Одним словом, Спартокиди, своєю поведінкою, відповідали інтересам і греків, і тубільців та самому еволюційному процесові буття.

Типово рабовласницька структура держави, поволі ставала копією гелленістичних орієнтальних монархій, які зверхній полиск мали гелленський, а під ним — варварське тло. Тубільна знать, яка володіла величезними лятифундіями орної та випасної землі, яка економічно використовувала підлеглий їй люд, мала дужу опору в особах архонтів, що, фактично, володіли, як автократичні монархи, всім і вся, всіми господарськими ресурсами держави. Сам володар, траплялось, наділяв ґрунтами своїх улюбленців, обертав їх у вотчинників, або, віднімав ґрунти чи підприємства у тих, хто попадав у немилість; він же наглядав, за посередництвом своїх довірених намісників-епіметелів за додержанням норм трудової повинності підлеглих племен та за виповненням господарського пляну, який накреслювали самі потенти.

Цей плян збагачував, як їх самих, так і залежних від них великих землевласників, фабрикантів та царків і в результаті, — цілі гори зернової пшениці, інших сільсько-господарських продуктів та індустріяльних виробів накопичувались в царських складовищах, а потім, морським шляхом, відправлялися до Атен та деінде.

Оскільки добробут і процвітання Боспорської держави та її владик ґрунтувались, в першу чергу, на продажу зернового збіжжя, — архонти-царі заходилися, чи то мирним, чи то насильницьким шляхом, захоплювати й визискувати все більші й більші обшири родючих степів й обертати їх в урожайні поля. Так було, як в Тавриді, так і по той бік протоки, в землях сіндів та майотів ¹⁾.

Але більмом в оці боспорських владик була Теодосія, яка свого часу, не захотіла стратити незалежність і стати підвладною Боспорові осадюю. Маючи прекрасну гавань і великі урожайні обшири в південно-східній Тавриді, вона провадила інтенсивну торгівлю зерном з Грецією

¹⁾ Як свідчить, наприклад, Страбон (VII, 4, 6), боспорський цар Мітрідат VI Евпатор (132-63 рр. до Р. Х.), річно одержував данину від хліборобського населення Тавриді й Кубанщини, а саме: 180.000 медімнів (295.000 бушлів) зерна, а від купців, підприємців та ремісників — 200 талантів срібла (коло 25.000 доларів).

та з Малою Азією цілком самостійно й ставала в цім відношенні небезпечною конкуренткою Боспору.

Перша спроба завоювати Теодосію була переведена напочатках IV-го ст. до Р. Х., боспорським архонтом Сатиром I-им (433-389 рр. до Р. Х.), але не принесла бажаних наслідків головне тому, що на допомогу Теодосії поспішила Гераклея Понтійська, виславши до кримських берегів свою флоту з десантом. Утерявши свого архонта, що поліг під мурами міста, боспоряни примушені були зняти облогу й податися геть.

Характерно, що іонійську Теодосію боронила дорійська Гераклея. Дивно не було б, коли б вони це робили, як добрі сусіди; але ж Гераклея стояла дуже далеко від Тавриди, на південнім побережжі Чорного моря. Треба було пересікти його води, щоб прибути на захист, а в ті часи це було надто небезпечним підприємством. Якби така халепа скоїлась з Херсонесом, то було б цілком зрозуміло, що Гераклея Понтійська, його мати, взялася б його обороняти. В нашому ж випадкові, дружню ревність та жертвовність гераклеїців, дається пояснити лишень господарськими мотивами. Очевидно, Гераклея Понтійська була дуже зацікавлена незалежністю теодосійського ринку, граючи роллю посередника чи прямого покупця теодосійської пшениці. Але архонт Левкон I-ий (389 - 349 рр. до Р. Х.), здобув таки Теодосію, а тим самим, й величезні добра її і став титулюватися „Архонтом Боспору й Теодосії”, цим підкреслюючи першорядне для Боспору значення цієї осади. В цей саме період, відбувається прилучення до Боспорської держави широких округ і в Сіндіці й на Приозів'ї і в самій Тавриді. Боспорці підкоряють тут ряд племен і вводять їх в орбіту своєї експлуатації. В наслідок цього, у IV-ім ст. до Р. Х., Боспор стає могутньою і преважною державою, яка, прилучивши Керченський півострів, а також південно-східне його побережжя з Теодосією на чолі, й Тамань з її запіллям, головний земельний фонд мали в цих місцевостях. Все це були врожайні лани, де колосилася пшениця й інші злакові культури.

На Кубанщині, хоч і досить далеко від моря, Боспор теж мав свої опорні пункти, подібні до пізнішого Ілурату, де стояли боспорські залоги, де перебували боспорські урядовці та контролери-дозорці над урожаєм. В мурах цих міст і містечок, сіл і садиб, знаходилися зсипні амбари та складовища, куди звозилися сільсько-господарські продукти й звідки потім, суходолом і течією Кубані, прибували до центрального звозища — Фанагорії. Археологічні досліді викрили чимало таких селищ, безіменних міст та сіл. Декотрі з них існували вже у VI-му ст. до Р. Х. й мали, навіть, майстерні, де вироблялися всілякі речі для збуту тубільцям.

У другій половині IV-го ст. до Р. Х., Боспор досяг кульмінаційної точки свого добробуту й сили. У цей час, в руках боспорських промисловців, купців, землевласників, власників морського транспорту і, в першу чергу, у самих архонтів, — зосередилось величезне майно.

Тубільна землевласницька знать, царки та ватажки, які включились в промисловий рух Боспору, теж пишалися достатками і тому були вірними клеветами Боспорської держави.

Владики Боспору, залюбки обдаровували визначних купців-чужинців, особистою й дідичною проксенією, актом гостинности, яка звільняла „гостей” від мита й дарувала їм інші полегші.

Наводимо нижче одну з найцікавіших проксеній, яка була вибита на прямокутній плиті білого мармуру й часово відноситься до панування Пайрісада I (344—311 р. до Р. Х.):

...синові Діонісія, пайрайцеві-Пайрісад і (його) сини... синові Діонісія, пайрайцеві і (його) потомкам, — дарували проксенію й свободу від мита на всі товари на всьому Боспорі, їм самим і їхнім слугам, і право в'їзду до приставища й виїзду підчас війни й підчас миру, без конфіскації й без необхідности договору...

Існують натяки на те, що якраз тоді, архон Евмел задумував, навіть, прилучити до свого берла всі інші північночорноморські осадні греків, але спроб для здійснення цих замірів не встиг, мабуть, зробити, обмежившись анексією декотрих теренів тубільної людности.

Столиця Боспору Пантікапейон, резиденція архонтів-царів, головний емпорій та індустріальний осередок, став не тільки многолюдним, гарно упорядкованим й устаткованим, містом, не тільки головним імпорнтним й експортним центром на Чорному морі, від якого залежало благополуччя багатьох грецьких та малоазійських міст, але й найбільшим політичним авторитетом в північній Чорноморщині. В його експорті головувало, як ми вже знаємо, зернове збіжжя — пшениця¹⁾, на другому місці — рибні продукти: солена, в'ялена й вуджена риба, як морська, так і річна, на третьому, — продукти тваринництва, на четвертім — раби, а далі шкіри, хутровина, вовна й інші багатства степового та лісового запілля, як і самоцвіти, добуті купцями-підорожниками в азійських просторах.

Колосальним плюсом у розвитку Боспорської держави був той факт, що всі майже довколишні, підвладні їй, племена, з давен-давен були хліборобськими, а ґрунт надзвичайно родючим. На Керченськім півострові викрито, навіть, селище осілої людности, яка хазяйнувала там у II—I-му тисячоліттях до Р. Х.! Про осілість автохтонів посвідчує й Страбон. Сусідні з ними кочові племена, бачачи, які вигоди дає плекання хліборобства, — самі поволі осідали на землю. Росли нові й нові селища, бистрим темпом збільшувалась засівна площа, зеленіла городина, овочеві сади.

Із зернових культур, на першому місці стояла пшениця, попит на яку був колосальний; засівалися також лани ячменю та проса і, ма-

¹⁾ У II-му ст. до Р.Х., Боспор карбував, навіть, монети із зображенням, на лицьовій стороні її, бика (робочого вола?), а на зворотній — плуга й колоса.

буть, жита; вирощувався горох, сочевиця, біб, сочевицевидна вика, чина, часник, цибуля і т. д.; з овочевих пород, — груша, яблуня, вишня, смоква, гранат, мабуть, слива та кизил. Надто розвинуте було й виноградарство, але, як прибуткова стаття, лиш пізніше, коли Боспор, в наслідок наступу кочівників, почав утрачати свої земельні добра (III - II-ге ст. до Р. Х.).

Племінні ватажки, тубільна й грецька знать та царююча династія, мали з природних багатств боспорської території нечуваний на ті часи зиск. Великий попит автохтонного населення на речі виробу грецької колоніяльної промисловости спричинився до того, що, як в самому Пантікапайоні, так і в інших боспорських містах, швидким темпом проходила індустріялізація виробництва; засновувалось багато різноманітних майстерень і заводів, де місцеві й прибулі з Греції та Малої Азії, ремісники та майстри, фахівці у виробі кераміки, як художньої, так і широкого вжитку, доставляли на ринок свої вироби масово. Металюргія теж процвітала. У IV-му ст. до Р. Х., досягає високого рівня викінчености виріб розмальованих ваз, які названо акварельними чи поліхромними.

Спільна праця місцевих майстрів з майстрами грецькими спричинилася до того, що боспорські експонати вже рано почали втрачати свою клясичну строгість, свій клясичний стиль, й пристосовуватись до смаку тубільних замовців, до пожадань їх варварського смаку. Так відбувалася повільна варваризація в ділянці виробництва, що йшла крок у крок з повільною варваризацією побуту, психології, мови й самого фізичного вигляду боспорян.

Ольбія, в міру своїх сил, боролася з цим лихом, Херсонес був у стані довго протиставити їй — варваризації — гелленську чистоту, Боспор одначе піддався денационалізації без опору, свідомо, бо грецький дух боспорян вже тоді приголомшений був варварством. У Пантікапайоні, у великій кількості, вироблялася також дахова черепиця для місцевих потреб і для експорту. Наскільки виріб її був прибутковим підприємством, свідчить факт, що самі царі були власниками декотрих черепичних заводів і на черепиці ставили свій штамп: „басілікé” або „басілікós”, себто „царська”, яка є маетком царя.

Ювелірне майстерство та граверство теж стояло на високім щаблі, як і виріб художніх речей з металу, головним чином, з золота, срібла та їх стопу — електрону. Чим далі, тим торевтика удосконалювалась, металеві речі покривались оздобами, барвистими камінчиками, кольоровими скельцями та намистинами, емаллю.

Майже все матеріальне виробництво боспорян призначалося для збуту автохтонному населенню близьких і віддаленіших округ, усамперед, тубільному мость-панству, і це спонукало виробників спрямовувати діло рук своїх до того, щоб задовольняти пожадання тубільних „естетів”. Тому, вироби, чим далі, тим помітніше переймалися грубі-

стю й неохайністю форм, дешевою блискучістю та пістрявістю малярства; це були сюжети не з грецького, а з варварського світу.

Як і більшість грецьких прибережних міст, так, тим більше, Пантікапейон, мав свої корабельні, де споруджувались, стоячи на стапелях, бойові й вантажні судна*). Гомінко було в човноробнях, в майстернях рибальського знаряддя, у зброярнях, у ткальнях (вироблялися вовняні й конопляні тканини і прикрашалися стилізованими рослинними мотивами), у шевських та швальних „ательє”, в лимарнях, в кушнірнях-чинбарнях, в шапувальнях, бондарнях та гончарнях, в ливарнях та гамарнях, у кузнях, столярнях та теслярнях, в каменярнях та в каменообробнях, де каменярі обтесували пісковцеві брили й мармурові плити для будівництва, для надмогильних пам'ятників, для почесних псефізмів. Скульптори творили своє діло, обертаючи мрамур в постаті героїв та богів.

В пору політичної та господарської сили Боспорського царства, орди не виходили ще за межі своїх кочовищ, із Задоння та з Закубання не насувалося ще чорною хмарою лихо, провісник загиби Боспору, й він пишався величчю своєю та добробутом. Тоді, з різних місцевостей Греції та Малої Азії, до Пантікапейону й до інших боспорських міст, прибувало багато фахівців-майстрів різної професії, особливо ж, теслярів, гончарів, митців-керамевсів, граверів, декораторів, художників, ливарників, золотарів та скульпторів, фрескоробів і мозаїкоробів, зброярів, металістів-торевтів, короoplastів, виноробів, будівничих тощо, і виробниці боспорські, на недовгий час, знов ошляхетнились, перейнявшись грецькими античними традиціями. Але, тільки на короткий час: — варваризування виробництва вимагало життя, необхідність пристосувати його до смаку замовців, якими були автохтони. Стале співіснування боспорського гелленства з доволі щільним варварством, наклало тут своє незгладиме тавро раніше й ґрунтовніше, ніж в інших грецьких осадах північної Чорноморщини. Тавро це торкнулося, в першу чергу, технології й естетичності виробів, вигляду й призначення речей матеріальної індустрії, сюжетности й тематики їх.

Тим часом, побіжно відбувалася й повільна варваризація самих боспорян, їх крови, їх мови, їх побуту й при зви чаєнь, навіть, їх психіки. Процес цей ішов рука в руку з диктатом історії. Назовні тримаючись цупко всього грецького, особливо, в культових відправах, скрізь офіційно вживаючи виключно грецької, хоч і не дуже чистої, мови, в масі своїй, боспоряни перетворилися в гелленських метісів, в продукт схрещення двох начал: гелленства й варварства; все їх життя й діян-

*) Одна надмогильна плита увіковічила тодішнього майстра; знайдена вона була в руїнах міста. Коротка епітафія оповідає, що тесляри любили свого товариша: „Сісо, корабельний майстре, — прощай!”

ня, якраз і базувалися на цій половинчастості. Ця половинчастість при-служилася до того, що Боспор переміг і пережив не одне згубне лихоліття, що, не зважаючи на всі удари долі, — він не втратив свого своєрідного обличчя, своєї живучости аж до VI-го ст. п. Р. Х.

ЖИТТЯ В ПАНТИКАПАЙОНІ В ПЕРІОД ЙОГО СЛАВИ V—III СТ. ДО Р. Х.

А коли б нам далось, на чарівному килимі-самолеті, через тисячолітні простори Минувшини, перенестися в ті далекі часи і, з Мітрідатової могили, окинути зором столицю Боспорського царства, — перед очима прочанина розгорнулась би така, приблизно, картина:

На березі Боспорської протоки, що облямовувала півколом на-громадження великих і малих будинків, на вишинах пагорбів, які полого спускалися до моря, на терасових схилах, над усім домінуючою гори, — розкинулось людне місто, увінчане акрополем.

За високими та міцними мурами та вежами міста, бовваніли круто-схилі могили, в лоні яких, вічним сном спочивали в гробницях, обставлені скарбами, володарі держави, царедворці-аристопилейти та нижча знать. Некрополь простого пантікапайського люду, домовини чужинців, яких смерть застала в столиці Боспору, нужденні могилки міської бідноти і рабів, теж були за мурами міста, часто невидні й непомітні, затоптані ходюю часу й людськими ногами, зражені Мнемосиною-Пам'яттю.

Серед некрополя, де-не-де височіли пам'ятники, надмогильні стели. Тут смерть всіх зрівняла й помирила і раб чи рабня, хоч як бідно поховані, покоїлися рядом з своїми панами, обертаючись в однакову тлінь в тій самій пантікапайській землі.

Саме місто, з палацом династів, із строгими білоколонними храмами та урядовими будовами, з розкішними домами пантікапайської і тубільної знаті, прикрашали неширокі, бруковані брилами, вулиці, що примхливо вилися, прямуючи до міських брам. Обабіч, уздовж них були вкраплені й прості будинки міщан, хижі бідноти й всілякі майстерні.

На агорі був великий рух, гамір та метушня; товклося там, сновигало, гомоніло й перегукувалось сила різномастого люду; чулася чиста й скалічена грецька мова й мова варварська; всуміш купчилися там люди всіх соціальних верств, одягнені по-грецькому й по-варварському, пишно і убого. В нужденнім дранті, невільники виконували свою тяжку працю: переносили, розвантажували й навантажували кладь,

трудилися над спорудою нового портика, під пильним оком архитектора, несли за своїми панами покупки. По всій агорі розставлені були рядами лотки з всіляким крамом та продуктами: городина, овочі, печиво, борошно, мед, цілі туші свиней, телят, ягнят, сайгаків, гомінка крилата живність. Дзижчала мушва, обсїдаючи смачну мертвечину; м'ясник крикма вихвалював своє добро, щоразу зганяючи віником з туш, — а з обличчя долонею, — в'їдливих паразитів. Наслав Гермес Агорайос покупця, — і м'ясник, забувши про мухи, хапав ніж-колодач і, вправним помахом, відкраював клієнтові шмат м'яса. А в глибокім ліднику-псигейоні, під колонадою портика, лежали обіловані туші волів, баранів, диких кіз та степових коней-тарпанів, бо й до конини були ласі у місті, особливо скити, що прибули із степу на торг.

Аж он миготять, вилискуються всілякі жіночі прикраси: намиста, діядемки, сережки, обручки на зап'ястя, заціпки-фібули, різноколірні пояски, тканини, мережжя та хустини, розмальовані сценками з мітології, в яких фігурують богиня Афродіта, Ерос, Патос, Ганімед та прекрасний юнак Гіякинт, син царя Амикла. Далі, — дитячі іграшки, кінська зброя, ярма з випаленими й намальованими візерунками, зброя місцевого й грецького виробу: легкі металеві оцепи, довгі іздецькі списи, мечі й криві акінаки, округлі грецькі щити й щити подовгасті тубільного гатунку, бронь, кольчуги, гривасті шоломи, поножі, луки й налуччя, гострожалі стріли та сагайдаки-тули з виображенням Арея, Атени Паллади та Ахіллея.

На рибному ринку-іхтіополейону вилискуючись срібною лускою, рядами на лотках лежала морська риба, а у великих кадовбах, — плавали чекаючи своєї гіркої долі, коропи. Тут же, на цьому іхтіополейоні, й підсмажували рибу охочим попоїсти.

А гончарські вироби, грецька й тубільна кераміка, прегарні статуетки.... Та хіба може перелічити смертний все добро, що красувалося-хизувалося, вабило до себе покупців на торжищі пантікапайським?!

Стоять в закутку агори й вози, і розпряжені коні та воли; перед ними — купки сіна. Ні-ні, та й об'явиться, в супроводі своїх службовців, пановитий агораном, гергелем позирає, спираючись на червону патерицю, символ своєї влади, на люд гомінливий; знає ж бо він добре, що тут панує лиш Гермес Агорайос та він... На високому постаменті, посередині агори, зацепенів мармуровий бог Гермес Еріуній, що обдаровує смертних щастям та добром; біля його підніжжя, куриться фіміям і синіми струминками лине у блакитне небо.

Осторонь, у затишку, де височіла статуя якогось божества, а може героя, на мармуровім п'єдесталі монумента, сидів старець-аойд. Урочистим речитативом, він співав уривки з Гомерової „Іліади" і, влад співу, пригравав на лірі-формінгсі саме так, як наші сліпці-кобзарі. Довкола нього скупчився гурток людей і уважно прислухався до його

Склепіння (усипальня) Деметери. (Розмалювання входової стіни)

співучої розповіді. А співав він саме про плач Андромахи над тілом убитого Гектора. І жінки та дівчата утирали сльози, чоловіки стояли похнюпившись. Ось два вояки; один з них перекладає товаришеві слова думи... Зграйка голубів, плескаючи крильцями, кружляла над ринком. Скигит чайок, цвірінькання горобців; стрілою шугають ластівки та стрижі. А лірник-кобзар доспівував свою скорботну повість, рокотав перстами по струнах... Час-від-часу, виблискуючи бронєю та клюгами списів, проходили відділи війська. Серед вояків було чимало бородатих молодців, наявно не греків. Широколиці, блакитнооки, а то й зизооки, з вистаючими вилицями. Картаті обличчя їхні, а часто й руде волосся, свідчили, що батьківщина їхня не тут, а ген там, в степах широкодолих та в дрімучих лісах.

З прихрамних жертovníків і вітарів, благовонні дими розлітались по місту. З майстерень лунав лязкіт-брязкіт, важкі удари молота по ковадлу, гучний подув ковальських міхів; з димарів-отворів у стелі, клубами виривався їдкий дим, чадом осідаючи на дахах.

На мертвій хвилі, у гавані гойдалися кораблі: трієри, пентери, велети пентеконтери, галери, вантажні трамбаки, рибальські „дубки”; завмерши над вудочками, на декотрих з них, виднілися згорблені силуети рибалок. Розгорнувши вітрила, припливали й відпливали окремі судна. Коло причалу-прокімаї, де навантажувались і розвантажувались ку-

пецькі кораблі, було, як в мурашнику; важко ступаючи, туди й сюди, по сходнях проходили з кладдю на спинах вантажники і спина їх та затилля були покриті, як і в наші часи, лантухами. Звідти розлягався галас, вигуки, шум та гуркіт, іноді — уривок пісні, іноді — уривок лайки... На соняшних вулицях був рух; пістряво одягнені прохожі раз-у-раз розступалися, щоб пропустити чи то колісницю, чи то віз, чи двоколесу бідарку, а чи вершника. Ось, повільним клусом, стоячи впрост на приздобленій білими пегасами блакитній колісниці, їде молодий, гарний панич-ефеб пантікапайський; його чорняве волосся, пов'язане вколо голови барвистою стрічкою, хвилями спадає на плечі і дзвінкі переливи блискучих брязкальців, якими покрита вся збура, не може заглушити гуркоту коліс.

Чудові вороні коні, помахуючи білими кичками над чілками, б'ють копитами брук, гордовито басують; в їхню гриву вплетені срібляві мотузки, на оконеччі дишла — щириться паща грифона.

Знатного, вродливого юнака проводжають очі прохожих, карі очі дівчат та молодниць... А ось вершник-гіппевс в шкірянім панцері, густо обшитім мідяними бляшками; на голові — гостроверхий шишак, за плечима, в сагайдаці-фаретрі, — лук і стріли, в руці — довгий спис. За ним клусає бородатий скит в ковпаці, так схожим на фрігійську шапчину. На ньому сірий каптанець, такі ж ногавиці-анаксиріди; на ногах, — короткохалаві чув'яки. При боці у нього — короткий меч-ятаган та келеп дволезий. Гіппевс щось гукнув йому по-скитському й обидва звернули в перевулок. Очевидно, скит був джурою їздця... А ондечки, — хуторянин на своїй шкапі. І не розпізнаєш чи грек то, чи варвар, так обвіяли-обсмалили його степові вітри та сонце, так його запилити порохи, заморочила праця... Великий віз тягнуть воли; на возі — повно дров. Віз завертає до дровітні-ксилапотеки, звідки чути вищання пил та удари сокири по стовбурцях: — це забезпечення теплом на зиму... І скрізь повно щебетливої дівчорі, на вулицях, на майданцях, на подвір'ях. Діти — надія боспорян, хлопчачки — майбутні вої... А ось якраз і гімнасіон з паляйстрою; загляньмо туди! Ясна річ, що він не порожній. На утрамбованій, посипаній дрібним піском, арені, юнаки вправляються в метанні ощепів, в рубанні й коленню мечем; а трохи осторонь дискобол замахається диском й двоє кремезних молодців гатить один одного кулаками; це пігмахія, змагання навкулачки. Ануж, подивімось в провулочок. Тут — шевські майстерні, лимарні, кравецькі „ательє”, пекарня-артополейон і вивіска над нею: — рожевий калач. Ось — крамничка із всякою всячиною; молодий, опасистий крамар, співуче, віршем, закликає до своєї „скарбниці” покупців.

Провулочок упирається в просторий майданець де, із стрімкоспади-стого урвища, стікає „підшкурна” вода, холодна й чиста, до водойми-цистерни, а звідти, по пісковцевому жолобку, струмиться в широкий басейн, вколо якого цокотять жінки за пранням білизни. Удари рублів,

плюскіт, сміх, регіт, дотепи, анекдоти, всілякі поголоски та плітки. Прислухаєтесь, — і тут по всякому базікають: і по-грецькому, і ламано, і по-варварському; чуєте й таке: — одне слово грецьке, а два варварські і навпаки. Така мова й відзеркалює етнічний склад пантікапайців. Такий жаргон, одначе, не перешкоджає жінкам бавитись балачками й добре розумітися. На ослику приїхав цибулятник і почав, на всю губу, славословити свою цибулю: — кращої, мовляв, на світі немає! Його пиха низками звисає і з заплечного коша, і з шиї ослика, і з шиї самого цибулятника. І вся ця гандлярська процедура відбувається галасливо, з божбою, з заприсяганням: — А щоб мене Гермес Одегетер до горбоду не довів! — А щоб мене люта Гарпія в дорозі з'їла! — А щоб мені злі Кери талан відібрали, коли моя цибуля не найкраща в світі! Сам базилевс її споживає, без неї обідати не сяде! — ...

Минули водоймище, — пахнуло вином хмільне повітря. Не інакше, як десь тут близько гуральня. І дійсно, осьдечки вона! Вхід до неї оздоблює бородата голова Діониса Бромія чи Бакха, якого, за стародавньою „тракійською” традицією, пантікапайці звать також Сабазієм та Басареєм. Цей ярий бог, п'янюга неперепійна, гріховод пустотливий — доброзичливо потурає веселощам та радощам життя, буйній, хмільній гульбі та любощам короткочасним.

В самій гуральні — і без вина п'янієш, бо все довкола тут просякле хмелем. Сила амфор-ойнер, порожніх і повних, з вінцями, залитими воском, стоять рядами вздовж стін; працюють давила, великі цідила... Недалеко від гуральні, коло пристані — корчма-пандохейон; товчуться там моряки, робітники та вої: п'яний регіт, співи, вигуки, музика... А в державних установах — своя праця; панує там мудра, урочиста тиша. Бодячи по воскованих дощечках та по папірусі графідіями, писарі-графевси виконують урядову працю. Інколи, хтось кашляне, скрипне мостина під ходою череватого „столоначальника”-архіграмматевса. І так у всіх пречислених установах, бо державний апарат Боспору був надто бюрократичний.

У великій колонній залі еклезіястерія, купець-подорожник з Танаїсу, показує пантікапайським дукам крам, який він привіз з далеких, незнаних країн Гіпербореї. Раби виймають із скринь і простелюють перед глядачами ведмежі й тигрові шкіри, боброві хутра, соболині, горностаєві та кунячі хутерка, позолочені роги якогось страхіття; виймають злитки золота, небачені ніколи самоцвіти, бурштин та перлини, коштовні тканини, злоті кухви й тарелі, інкрустовані кольористо. Сам купець при тім, допомагаючи словам своїм руками, оповідає несусвітні речі: про однооких арімаспів, про василиска-єдиногого, про людоджерів-драконів, про орлів двоголових, які, затявшись пазурами в коня, піднімають його в повітря й про інші дивні й моторошні чудасії невідомих земель.

Пребагату фантазію мають такі купці-наливайки і, чим багатша

вона, — тим більша їм користь: не завжди ж бо побрехеньки шкодять.

Дуки гави ловлять, з усіх боків оглядають скарби, похитують головами, прицокують язиками, ощупують хутра та тканини і статери з брязкотом зникають в капшущі балакливого купця-стобрехи.

На високих, кріпезних мурах та на вежах, уздовж зубців заборол, похожають вартові, а дехто з них стоїть, опираючись на ратища списів. Сонце вилискується на їх шоломах, розвіває чорні плащі.

В степах за містом було спокійно; не диміли смоляні сигнали на маківках далеких могил, не збігалися до нього довколишні мирні поселяни; брами Пантікапайону були навстіж одчинені, гостинно закликали подорожників завітати до столиці. Аж он, на схилах погір'я, мов білі перлини розсипані, пасеться отара овець, символ спокою та миру. Але варта стояла й при брамах: — обережність ніколи не ушкодить та ще коли перед брамами розлігся безмежний степ.

На толоці, за мурами міста, мов гриби на лісовій поляні, миготять шатра „гостей”, то прості, повстяні, то багато вишиті гаптом. Де-не-де, коло них видко димки кабиць, на довгих ратищах, встромлених в землю, мають бунчуки й різнобарвні прапирці; лунає сумно-тягуча пісня степів і зурна їй вторує. Окремішно копичиться особливо великий і пишний намет, мабуть, якогось варварського ватажка чи вельможі. Це кочові степовики прибули із своїм крамом, щоб виміняти його на пантікапайським торжищі за продукти й вироби столичних майстерень: за чудесне, смачне й хмільне вино, за запашну олію та амбру, за добру зброю та зброю, за коштовні тканини, за всілякі оздоби. Не пошкодуєш для цього й тижня шляху по диких степах! Біля наметів пасуться стриножені коні, стоять кібітки й вози із задраними до неба дишлями та віями. У розсяглих оборах — гурти худоби, овечі куцанки, конари, пригнані на заріз.

А що то за гурт людей, які згромадились осторонь від табору? Ходімте, подивимось. Так, так, це невільники, чоловіки, жінки й діти-підлітки. Виснажені, порепані від спеки, обличчя, очі, втуплені в землю, ніби благали про вічний спокій в її лоні, скуйовджене волосся, дрантя, а не одежа. За ноги вони прикуті один до одного; лежать, сидять, мов закам'янілі; ні руху, ні голосу. А сонце немилосердно пражить, мордує нещасних і спрага, і голод, і спогади, спогади люті, страшні про те, як гинули під мечами їх діти, старці та недужі... А ось і доглядачі з батогами в руках.

...Ні, ні, краще смерть, ніж такі муки!.. Але смерть не приходила... А над всім сяло сонце, повільно пливли по лазурі небес, байдужі до всього, біленькі хмаринки, беркицькаючись високо в повітрі, голосно переспівувались жайворонки, мов мережжям, крили блакитну протоку баранці хвиль, а над ними кигикали чайки...

Еитий шлях, який губився на заході за царськими могилам й за пожевклим від спеки перекатом степу, торили колеса, копита коней,

Розмалювання південної частини усипальні (могили) Деметери. Сцена викрадення Кори

Скеліпіння (усипальня) Деметери. Малювання центру стелі. Голова Деметери

ратиці волів. Над ним, далеко-далеко, здіймалась курява, наближалася, видко, валка, розтягнувшись на добрі гони. На самому красвиді з'явилась, кавалькада вершників. Варта прибрамна стрепенулась, почала вдивлятись вперед.

Хоч сигнальні смолоскипи й не диміли, — варварське підступство й хитрощі пантікапайці добре знали. І назустріч поскакав відділ кінноти. Незабаром стало відомим, що це прибуває посольство від могутнього владика „царських” скитів, які панували над всією Скитією. За кавалькадою рухалася валка маж з крамом та дарунками архонтові-цареві Боспору.

Варвар-легат гарцював на чудовім коні, ніби обмережанім всілякими прикрасами: подзвонювала брязкальцями кантарка; наличник її, над чілкою, був оздоблений пухнатою кичкою, а спина баского огиря покрита була, гаптованою злотом і сріблом, капою з торочками. Сам післанець, поважного віку лицар, був у мідяній броні грецького виробу, з головою Медузи на грудях. Сиву голову його крив мідяний шолом, на яким сторчали турячі роги. Довга, крива шабля в оздоблених золотом піхвах, виблискувала з-під синьо-жовтого плаща-кереї; невеличкий подовгастий щит з оциреною пашею дикого вепра, довершали його озброєння.

Очевидно, що у всю цю розкіш він нарядився коли був вже близько від Пантікапайону. Під палким сонцем, панцир запік би його живцем.

Почот скитського вельможі мав, проте, тубільну зброю: списи, бойові сокири та луки. В супроводі пантікапайських гіппевсів, кавалькада, що вела перед валки, наблизилась до мурів столиці і, звернувши з дороги, зупинилась недалеко від них. На почесному місці толоки, зараз же заходились ставити намети; і намет післанця був такий величний, що здавався складаним палацом...

По обідній годині, володар Боспору приймав у своїх палатах післанця скитського деспота. Він передбачав, що дари будуть коштовні і не терпляче чекав гостя. На мармурових сходах проавліону архонтового палацу-анактори, стояла варта легкоозброєних евзонів у гривастих грецьких шоломах, в багатих плащах, оторочених хутром. Це була молодь знатних пантікапайських родин. Коли післанець, оточений скитськими достойниками, поважною ходою, наблизився до входу в палац, — варта виструнчилась і враз гримнула мечами, гулко і бранно, по щитах. Грецьким звичаєм, післанець, в знак привітання, простягнув правицю і увійшов до палацу. На скронях владики переливалася щирозлота діядема з-під багрянлиці виглядала парадна броня. В правиці, владики тримав державне берло-скептрон із золотою статуеткою богині Ніке на оконеччі.

Обабіч трону, стояли два монументальні гопліти-гвардійці, оперши величезні щити на мозаїчну підлогу. Осторонь, на масивних кріслах, сиділи пантікапайські вельможі-аристопилейти, все поважні старці. Сам архон-цар був ще молодою людиною невиразного типу, русявого волосся. Був він голений, вираз обличчя мав гордовитий і владний; сидів не рухаючись, закам'яніло.

І ось, враз одчинилися двері, ревнули сальпінґси, загримотіли тимпани і до тронної залі увійшов гурток пишно убраних людей на чолі з легатом. За гуртком, — раби несли дві великі ковані скрині. Післанець зупинився і високо підняв випростану руку, вітаючи архонта-царя. Архон ворухнувся і мовчки, в знак привіту, підняв берло. Коротка павза і легат, каліченою грецькою мовою, виголосив промову, переказуючи владцеві привіт та послання деспота „царських” скитів. Потім, після привітальної відповіді архонта-царя — просфбініси, знатна юрба розступилась і до підніжжя трону раби піднесли великі ковані скрині. Архон сидів і далі непорушно, але, як тільки побачив біля своїх ніг скрині, — схвильовано забігав по них очима.

Легат власноручно відкрив віко першої скрині. Із скрипом розверзлось воно і в скрині замиготіли, замерехтіли клейноди. Архон не стримався; притьмом, він розіпнув на плечу фібулу, скинув багрянницю-мантію, лишив на троні своє берло і, ставши навколішки, почав розглядати й перебирати руками дарунки, жваво розмовляючи з післанцем по-скитському... На другий день вранці, окличник-керікс оголосив Боспорському людові, що славний, непереможний, богорівний володар Боспору уклав союз із владикою „царських” скитів...

ТАНАЇС Й ІНШІ БОСПОРСЬКІ ОСАДИ V — I ст. до Р. Х.

Найвіддаленішим і найбільш відокремленим від комплексу грецьких осад Боспору місцем поселення греків, був терен довкола гирл Дону-Танаїсу, де, в кінці V-го ст. до Р. Х., боспоряни заснували свою осаду Танаїс, в якому сконцентрований був товарообмін греків з широчезною округою, межі якої визначити неможливо. У цьому місці схрещувались і збігалися найдавніші з відомих історії шляхів, що виходили з Передньої Азії та з Індії й простували вгору Доном, системою припливів, рік та суходолом і губилися в центральній Азії. Засновники Танаїсу, виселенці з Боспору, не були першими греками, які з'явилися в цю далеку місцевість і це зрозуміло, з огляду на винятково важливе стратегічно-торговельне положення її. Попередниками боспорських піонерів були торговці-мореплавці й торговці-пішоходи передісторичних часів, що ж торкається греків, то найдавніше поселення їхнє невідомої назви, стояло біля Таганрогу на узбережжі Майотіди вже у VI-му ст. до Р. Х. Взагалі, терени довкола донських гирл, були рясно вкриті грецькими поселеннями, серед мешканців яких переважали варварські елементи, тут, однак, археологічні досліді велись досі лише спорадично й безсистемно, а тому, становити давність їх і робити якісь висновки — передчасно.

Заснування Танаїсу має деякі схожі риси із заснуванням Ольбії. Як її попередник було грецьке поселення на Березані-Бористеніді, звідки згодом осадники переселилися до клясичної Ольбії, так і тут, дані переконливо кажуть, що первісний Танаїс стояв на місці Єлисаветинського городища в гирлах Дону. Цей древній, здогадний Танаїс, уявляв з себе визначне й добре будоване місто. Він був оточений оборонним муром і мав свій акрополь; будинки в місті були муровані, з тесаного або лупаного каменю; декотрі з них були обмазані глиною й побілені крейдою або розмальовані червоною охрою та синьою; криті були плоскою черепицею грецького виробу. За мурами цього міста, терен був густо заселений сільським і робочим людом, що жив у хатах-мазанках, критих очеретом; були це скотарі, рибалки та хлібороби. Археологічний матеріал здобутий тут, засвідчує наявність великої кількості імпортованого грецького начиння; проте, грецький некрополь, на жаль, досі мало досліджений.

Цей здогадний Танаїс, у IV-му ст. до Р. Х. досяг найбільшого свого розвитку, а потім, раптом, почав занепадами у столітті III-ім до Р. Х. Його руїни не показують якихсь признаков спустошення чи пожежі; мешканці просто виселились з нього, мабуть, в наслідок того, що рукав Дону, над яким стояло це місто, обмілів і замулився баговинням.

Майже одночасно з запустінням здогадного Танаїсу, у другій половині III-го ст. до Р. Х., постає Танаїс історичний на високому, правому

березі Мертвого Дінця (коло хутора Недвигівки). Ненаправна шкода, однак, що, впродовж 150 літ, довколишні селяни систематично брали з нього камінь для своїх будівельних потреб і що некрополь його був докладно пограбований, так що реконструювати місто неможливо. З тих саме причин, і археологічний матеріал, здобутий тут, дуже скромний. Цінними для історії являються мармурові стели-теламони й плити, яких знайдено на руїнах велику кількість, 80 цілих і 1000 — фрагментарних, з написами. Як видно, танаїти мали пристрасть до інскрипцій і ними увіковічували, як себе, так і події. З тексту одного з теламонів довідуємось, що, подібно до Ольбії-Бористену, і Танаїс мав свого річного бога Танаїса.

Ближчі й віддаленіші околиці Танаїсу, рясніли поселеннями хліборобів-міксгелленів, це була танаїська „хора”; поселення ці заходили досить далеко на схід, уздовж течії Дону. Існувало також чимало поселень на сусідньому побережжю Майотіди, але вони, знечев'я, зникають у I-му ст. до Р. Х. Причини їх запустіння досі невияснені, хоч думається, що сталося це в наслідок посування із Задоння на захід аланів. Всі ці побережні й суходільні поселення, об'єднувались Танаїсом в одне господарське, а може, й політичне, ціле.

Танаїс зродився й жив серед савроматського оточення, серед тих савроматів, про яких писав Геродот. Особливого значення він набув в часи Народження Христового і в трьох перших століттях по ньому й загинув у IV-му ст. п. Р. Х., мабуть, від меча гуннів. Цей, однак, період життя Танаїса, — обговоримо пізніше.

Поруч з Фанагорією та Теодосією, Танаїс був найвизначнішим містом Боспорського царства, але відрізаність його від центру й братніх греко-боспорських осад, варварське море, яке його оточувало, надали цій осаді особливої своєрідності, як в її етнічному складі, так і в її політичній структурі. Подавляючий в його населенні прошарок варварів, головним чином, савроматів, майотів та іксаматів, утворив з Танаїсу поліс, в якому гелленство було лише лаштунком, позолотою, що крило собою темне тло варварства.

У місті, як і в інших боспорських осадах, сидів намісник царя — „пресбевтес”, якому підпорядковані були чотири архонти (в інших боспорських містах — верховні магістрати їх).

Один з архонтів звався „архонтом-епонімом”, другий — „гелленархом” і був представником грецького населення Танаїсу, третій і четвертий архон — були представниками тубільців-танаїтів (Архон Танаїеос, Архон Танаїейтón). Вже один цей розподілок урядових функцій показує, що у Танаїсі тубільців було набагато більше, ніж греків, і що погrecчення цих танаїтів було, щонайбільше, лише зверхнім. З часом, цей розподіл урядових функцій за принципом національної приналежності, став анахронізмом, пережитком, бо увесь Танаїс так зварваризувався, що у всіх архонтів обов'язки перемішались.

Не можна минути мовчанкою й інші перлини, які здобили корону боспорських потентантів, підрядніші його осади. Їх буття й добробут були тісно пов'язані з Пантікапайоном, з його політичним та господарським розмахом.

З другого боку, і процвітання самого столичного Пантікапайону, в значній мірі, залежало від інтенсивності торговельних маніпуляцій кожної боспорської осади зокрема, від якості й різноманітності її міської ремісничої продукції і від її взаємовідносин із тубільним запліллям, звідки до неї привозились зернові запаси, худоба та приганялись раби.

Отож, політична і економічна гармонійність у співжитті всіх боспорських осад, їх спаяність, являлись всезагальною основою могутності й добробуту Боспорського царства та його володарів.

ТИРІТАКА була заснована, як і всі інші боспорські осади, десь у VI-му ст. до Р. Х., на місці тубільного поселення пізньої бронзової доби над узбережжям Керченської протоки, на південь від Пантікапайону. Осада ця, яка, можливо, носила давню „кіммерійську” назву, була гарно упорядкована, оточена оборонним муром і являлась осередком виноробства та рибопромисловости. В її руїнах виявлені монументальні давильні-преси винограду, сік якого потім розливався по амфорах-ойнерах. Не менш складними були й споруди для рибозасолювання з кам'яними ваннами, в яких риба консервувалась просоленням. У рибозасолювальнім приміщенні, одночасово могло солитись до двохсот тон, головне, морської, риби. Дуже можливо, що ці „консервні” заводи були власністю боспорських царів. (Теп. село Аршинцеве).

МИРМЕКІЙ стояв над узбережжям цієї ж протоки, в чотирьох верстах північніше Пантікапайону, й був теж визначним місцем виноробства та рибоконсервної промисловости. Вздовж оборонного муру, пролягала в ньому вулиця, яка була брукована спочатку утрамбованим шутром та череп'ям амфор, а пізніше — кам'яними брилами.

НИМФЕЙ розпологся у сімнадцятьох верстах на південь від столиці, на місці тепер. села Героївки. Це було важливе торговельне й промислове місто Боспору з добре збудованою гаванню, оборонним муром та міськими мурованими будинками, серед яких особливу увагу притягає до себе руйновище храму Деметри, богині врожаю й природи, опікунки хліборобства, садівництва та городництва. Спорідненість її культу тут з культом таврської Диви, прообразом якої була малоазійська Кібела, — безсумнівна. Цей храм стояв уже в VI-му ст. до Р. Х.

Крім винарства, — на монетах цього міста, з V-го ст., зображалося гроно винограду, — тут, здавна, зосереджувався виріб місцевої мальнованої кераміки грецьких традицій, яка почала тут вироблятися раніше, ніж в інших чорноморських осадах.

АКРА, що сусідила з Нимфеєм південніше, досі сливе недосліджена.

КІТЕЙ, даліше побережне місто в напрямку на південь. Він був укріплений могутніми мурами та вежами; в його руїнах виявлені великі ямні зерносховища-горлахи й пітоси, в яких теж зберігалось зерно. Очевидно, як і Нимфей, Кітей був звозним пунктом збіжжя. Міська знать, мабуть, землевласницька, ховала своїх кривних у родинних усипальницях, вирубаних в скелях схилів гори Четир-тау. На стінах цих крипт помітні сліди розмальовувань.

Особливий інтерес уявляє собою, знайдена в руїнах, кам'яна плита з написом, який оповідає, що храм, на престолі якого лежала ця плита, був посвячений „гримучому богові”, мабуть, „високогрімному Зевсові” („Гипсібрéметес Зевс”).

КІММЕРІК стояв біля підніжжя гори Опук, при виході Керченської протоки до Чорного моря. На його місці існувало колись давнє „кіммерійське” поселення. Місто мало свій акрополь і було укріпленим пунктом, який замикав південну систему оборонного валу й рову, що, з півночі на південь, перетинав Керченський півострів і служив заборолом супроти наїздів кримських скитів на це, густо заселене, східне оконаччя Тавриди.

КАЗЕКА стояла вже по той бік оборонного валу на березі моря й ще не була обсліджена археологами.

ТЕОДОСІЯ (теп. Феодосія) знаходилась цілком окремо на захід від Казеки. У запіллі своїм вона мала таврів та кримських скитів, це, однак, не заважало для її розквіту й добробуту, як чудового порту й хлібного ринку. Великі теодосійські землевласники експлуатували розсяглі простори родючого ґрунту, на якому плекали пшеницю й постачали нею грецькі та малоазійські порти. Господарським своїм значенням, вона конкурувала з Фанагорією і, навіть, з самим Пантікапаєм. Два століття вона спромоглася оборонити свою незалежність від Боспору; теодосійці завзято билися з боспорянами, аж врешті, у IV-му ст. до Р. Х., були завойовані пантікапайським архонтом Левконом I-им і прилучені до Боспорської держави. Ця, однак, примусова сполука з Боспором, ані трохи не зменшила її добробуту; навпаки, під покровом цієї держави, вона ще більше розцвіла й розбагатіла. За нею, далі на захід, тяглося південне побережжя Тавриди, яким володіли таври.

ПАРТЕНІЙ, назва якого пов'язана з культом таврської Диви (Партенос) і

ПОРТМЕЙОН (в перекладі — „перевіз”, „переправа”), були розташовані рядком на кримському побережжю в найвужчій місці Боспорської протоки, насупроти Ахіллія, що стояв на побережжю Таманського півострова (може якраз тут був „Кіммерійський Брід” Геродота).

Портмейон був важливим торжищем, до якого звозились продукти з північних теренів Тавриди (в їх числі, дуже можливо, й сіль), і з родючих ланів Кубанщини. З другого боку, як Партеній, так і Портме-

йон, були ширителями грецької матеріальної індустрії й духової культури серед населення тих країв. Тут була зручна й коротка переправа через протоку, що й було однією з причин добробуту цієї невеликої осади — транспортера. Водночас, Портмейон був найпівнічнішим укріпленням Боспорської держави, яке захищало доступ до переправи й дбало про спокій та порядок в хліборобському запіллі цих теренів Тавриди. Брукування вулиць череп'ям гераклеїської, сінопської та родоської кераміки, ясно показує, що це місто мало зв'язи з малоазійськими та егейськими побережними містами й розповсюджувало їх продукцію в Приозів'я. У I-му ст. до Р. Х., Портмейон перестав існувати.

На північному побережжю Таманського півострова, найвіддаленішими приморськими осадами Боспору були ТИРАМБА й КИММЕРІЙ в горловині Керченської протоки, при виході її в Майотіду, а також АХІЛЛІЙ. Ці невеличкі осади на побережжю Озівського моря, були пристанями каботажно-торговельних рейсів грецьких кораблів до гирл Танаїсу і, водночас, осередками, куди звозилась сільсько-господарська продукція Кубанського запілля.

В Корокондамській затоці (теп. Таманська затока), стояли Патраей, Кепи, Фанагорія, Гермонасса й Корокондама.

Торжки континентальної Сіндіки, які обслуговували ринки боспорських міст і ринки внутрішньої Кубанщини, були, мабуть, за межами Боспорської держави, але — в орбіті її торговельної експансії. Назва одного з таких торжків нам відома; це Апатур у центральній частині Таманського півострова коло могил „Близниць”.

Супроти Тирітаки, на таманському березі, пишалася добробутом ФАНАГОРІЯ (Фанагорія, Фанагорі) (руїни коло станиці Сінної), найдорогоцінніша перлина Боспорського царства, яка спричиняла багато клопоту боспорським царям норовистістю і яка, згодом, заступила місце Пантікапаїона. Вже Гекатей Мілетський (VI ст. до Р. Х.) згадував про неї і писав, що її заснував Фанагор, очевидно, ойкест. За Псевдо-Скимном, Фанагорію заклали іонійці, вихідці з малоазійського міста Теосу.

Візантійський письменник середньовіччя Евстатій, у вищезгаданих коментаріях до періплу Діонісія й покликаючись також на Арріяна, — уточнює повідомлення древніх літописців: „Фанагорія, яку заснував Фанагор Теоський, що втік з Теосу від насильств персів...” Це була єдина осада Боспору, заснована на початку VI-го ст. до Р. Х. не мілетянами, а теосцями. Значна частина руїн Фанагорії, внаслідок осідання побережжя, опинилась під водою. Простим оком і тепер видно на дні моря рештки могутнього муру, який колись обороняв осаду із сторони моря.

В наземних руїнах цієї осади, площею в 35 десятин, викриті рештки великих господарських будівель; приватні будинки були муровані і

всі — з внутрішніми подвір'ячками. Внутрішні стіни багатьох будинків були розмальовані барвистим тиньком або різнокольоровими мармуровими плитками. Як свідчить груба культурна верства, Фанагорія мала дуже багато майстерень, як, наприклад, гончарні, черепицеробні, ательє, в яких вироблялися теракотові статуетки, металюргічні та ювелірні підприємства. Фанагорія провадила інтенсивну торгівлю зерном з північним побережжям Малої Азії, з егейськими приморськими й острівними містами і, головне, з Аттікою. В дальшій, ми ще вернемось до Фанагорії. Як Пантікапайон в Тавріді, так Фанагорія в Передкавказзі, була головним господарсько-промисловим центром і значно прислужилася до його гелленізації.

Необхідно зазначити, що, на Таманському півострові, виявлено чимало руїн міст і містечок, які входили в склад Боспорської держави, але назви яких невідомі.

Не знаємо також місцеположення Фіанеїв.

Здогадно лиш, пощастило льокалізувати ПАТРАЕЙ, в якому процвітало виноградарство, й більш-менш точно, — місця, де стояли КЕПИ *) та КОРОКОНДАМА.

ГЕРМОНАССА (середньовічна Таматарха, слов'янська Тмуторокань, теп. Тамань) була третьою, після Теодосії й Фанагорії, по визначності осадю Боспора. Проте, хто заснував її, — древні версії розходяться.

Діонісіїв періпл, засновниками її називає іонійців. Його коментатор, Евстатій, спочатку йому вторує й іменує, навіть, ойкеста Гермонакта, що заклав це місто і цитує уривок з писань Арріяна (II ст. п. Р. Х.) такого змісту: „Гермонасса, (яка названа іменем) Гермонасси, дружини якогось Симандра Митіленського; він увів до осади декотрих айолійців, але помер під час заснування міста і дружина його заволоділа керівництвом міста й дала йому своє ім'я”. Не виключено, що й справді Гермонассу заснували разом з іонійцями й айолійці з бережного міста острова Лесбоса (теп. Лесвос) Митілені (теп. Мітіліні). У цій, добре упорядкованій осаді, височів храм Афродіти, а саме місто мало ті ж господарські функції, що й інші міста Боспору.

ГОРГІПІЯ (теп. Анапа) стояла одалік від інших боспорських осад на західньому побережжю Кавказу. Вона була заснована на місці Сіндської Гавані, яка існувала ще в передісторичні часи.

Досі Горгіппія не була належно досліджена, але, випадково знайдені

*) Вліті, року 1963-го, археологічною експедицією, веденою Н. П. Сорокиною, на місці некрополя Кепів, у пограбованій усипальниці вельможної родини I—II ст. п. Р. Х., знайдено було мармурову голову Афродіти, культ якої був популярним у Кепах. Прекрасна скульптура її, викінченістю своєю, дуже нагадує геніяльні творіння скульптора Скопаса 420—350 р.р. до Р. Х. та статуарне мистецтво античної скульптурної школи малоазійського міста Пергаму, вироби якої мали великий попит у північно-чорноморських осадах. Як доводять розкопки, Кепи були гарнобудованим містом.

на її руїнах, речі свідчать, що це гелленістичне місто було стисло зв'язане, як з Боспором, так і з Малою Азією та Егеєю.

Стояла вона на споконвічному шляху, що пролягав з Передньої Азії побережжям на північ до Таврії та басейну Майотіди, й була також „станцією” каботажної морської комунікації.

До цієї осади звозилося збіжжя з урожайних районів Сіндіки та речі місцевого виробництва передкавказьких автохтонних племен.

Всі без виїмку міста Боспору, засновані були у VI-му ст. до Р. Х., в більшості, на місцях, обжитих древнім тубільним людом за часів Кіммерії. Декотрі з цих осад, як, наприклад, Пантікапайон, Тирамба, Тирітака, Казека, Танаїс та Корокондама, зберегли давні, первісні свої назви.

ЗАХІДНЬОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ЗА СКИТСЬКОЇ ДОБИ

До недавнього часу твердилося, що залізо принесла з собою на нашу батьківщину, десь в IX - VIII-му ст. до Р. Х., скитська орда. Найновіші досліді, однак, вияснили, що проблему занесення заліза й залізних виробів на терени України, так просто розв'язати не можна. В дійсності, залізо проникло до нас з двох протилежних напрямків: із сходу, ще у II-му тисячолітті до Р. Х. спорадично, а, набагато пізніше, за посередництвом скитів, які познайомились з залізом в передньоазійських гамарнях, — і з заходу, під час процвітання в серединній Європі двох, за собою йдучих, культур: бронзово-залізної гальштатської, яку, на переломі II - I-го тисячоліття до Р. Х., заступила чисто залізна культура лятенська.

Гальштатська культура витворилася в іллірійським етнічним середовищі й характеризувалася чорнолощеною керамікою. Завдяки тому, що гальштатські ілліри експлуатували багаті сіллю соляниці в районі Гальштату, — їх гончарські, бронзові й залізні вироби, поширилися майже по всій Європі, разом з сіллю, на яку був тоді великий попит. Ця чорнолощена гальштатська кераміка, не минула й нашого краю, де в гойності зустрічається в басейні середнього Дніпра, а також, на Лівобережжі й, навіть, в Передкавказзі.

У половині I-го тисячоліття до Р. Х., під час великого розселення кельтських племен, гальштатську культуру заступила *культура лятенська*, творцями й носіями якої були кельтські племена.

Кельти-лятенці були вправними й винахідливими ковалями; в їх гамарнях та кузнях виковувались найрізноманітніші залізні речі: зброя, залізні наральники-лемеші, коси, ножиці, остроги, глиці тощо.

Поруч з тим, популярною стала і їх кераміка, роблена на гончар-

ському крузі. Речева лятенська індустрія експортувалася й до нас, особливо, на Правобережжя, племена якого в цей час пишалися добробутом, торгуючи зерном з грецькими осадами, а згодом — з римлянами.

В часах початкової стадії гальштатської культури, у верхів'ях Бугу жила людність *лужицької культури*; вона спалювала своїх мерців й укладала їх прах на т. зв. „полях поховань”.

Ця західня людність „лужичан” на схід до Дніпра не стреміла, але, опинившись в оточенні давніх тубільних племен, потомків трипільців, — поріднилася з ними й спільно витворила мішану, т. зв. *висоцьку культуру* (с. Висоцьке, коло Бродів) і, в результаті цього злиття, „височани” опановують територію, яку можна, приблизно, визначити так: долишня течія річки Рати, верхів'я Бугу, Стиру, Ікви й Горині, а південніше, — горішню течію Білого Потоку, Свіржу, Гнилої й Золотої Липи, Стрипи та Серету й усе побережжя Гнізни, досягаючи на сході до лівого берега Збруча.

Простір цей був густо заселений „височанами”-хліборобами, з огляду на догідні кліматичні й геофізичні умовини цього лісостепового краю. У похороннім ритуалі „височан” усталености не простежується; практикувалася у них як інгумація, так і кремація померлих, т. зв. біритуалізм. Покійників ховали в ямах без облямовання камінням чи деревом, у випростаній позиції, головою на південь і дуже дбали про те, щоб небіжчик мав „на тому світі” всі речі, які служили йому за життя. Тому, могильний виряд цих „височан” був багатий, а для археології надзвичайно важливий: мерці мали на собі бронзові або залізні нашійники, намиста, у мочках вух, найчастіше в правій, — металеві сережки, а жінки ще й бронзові дармовиси біля них. Верхня одежа запиналася на правій стороні грудей, бронзовими або залізними глищами, руки оздоблювали браслети, а пальці правиці — бронзові перстені.

Щоб покійник не проголодався в дорозі на той світ, — забезпечувався він і їжею, що стояла коло нього в кількох начиннях. Не бракувало в похованнях і залізних ножикиків, кам'яних сокирок та молотів, крем'яних серпів і стрільчаних вістер. А померлим діткам, в домовину клалися для їхньої розради, іграшки, як, наприклад, торохкальця та глиняні пташки.

„Надбужани”, які лишили по собі розсяглі могильники, були мирними хліборобами. В їх могильнім інвентарі, зовсім не подибується зброя. Натомість, вони цупко трималися давніх неолітичних виробничьких традицій і виготовляли знаряддя з кременю, з каменю, кости та рогу; на їх погребіщах, вони подибуються поруч з виробами з бронзи та заліза.

Характерною для „височан” керамічною формою являються тюль-

пановидні глиняні посудини, прикрашені низкою дірочок під вінцями, а вичеревок — горизонтальною низкою відтисків пальця.

Беликим досягненням „височан” в побутовім відношенні був винахід ложки, які вироблялися ними з глини. Отже, їдому рідину вони вже не сьорбали губами, а „по-панському”, черпали її ложками.

„Височани” теж не нехтували виробницькими традиціями своїх неолітичних предків і, поруч з бронзою та залізом, для виготовлення господарського знаряддя, вживали камінь, кремінь, ріг та кість. В їх могильниках, побіч із залізними ножиками, зрідка, бронзовими бритвами, серпами тощо, лежали сокири із діориту чи граніту, молотки з вапняку, гострильні бруски, крем’яні ножі, шкребачки та рильці, при чім, типологічно, вони, як дві краплини води, подібні до виробів неолітян. На жаль, поселення „височан” майже не досліджені.

За наступного лятенського періоду центральноєвропейської залізної ери, у „височан” прогресує все більший занепад. Як здогадується д-р Я. Пастернак, цей занепад був у прямій залежності від війн їх із скитами-орачами, які поширювали свою територію і, зударившись з „височанами”, перемогли їх. У цю добу, гончарство „височан” до такої міри примітивізується, що часто вироблялося не з глини, а з чамуру.

Встановити точно період існування висоцької культури покищо не вдалося. Приблизну хронологію її визначив Т. Сулімірський, поділивши її на чотири розвоєві етапи:

1. Гальштат С — 800 — 650 рр. до Р. Х.

2. Гальштат Д — 650 — 500 рр. до Р. Х.

3 й 4. — Ля Тен, період зростаючого занепаду, — 500 — 0 рр. до Р. Х.

Поступова примітивізація матеріальної культури „височан”, аж ніяк не йшла в ногу з їх органічним винародовленням; здичавівши й перейнявшись войовничістю, в наслідок сутичок з довколишніми племенами, вони теренів свого розселення не кидали і були силою, з якою примушені були рахуватися й венеди, які, в поході своїм із заходу на схід, не зважалися порушити „нейтралітет” „височан” й оминули їх територію, звернувши до південних теренів Подністров’я.

„Височани” сиділи в цій місцевості аж до Народження Христового. Розв’язання загадки етногенези „височан”, мало б велике значення для характеристики прабуття нашої батьківщини і, зокрема, меж розселення праслов’ян. Із всіх гіпотез, — найближчою до правди є, мабуть, та, яка вважає „височан” праслов’янським племенем.

Територіально, границі висоцької культури, більш-менш збігаються з теренами, де, у V-му ст. до Р. Х., Геродот застав не-скитське плем’я неврів, що жило поза межами його Скитії. На відповіднім місці, про неврів уже говорилося. Тут зазначимо тільки, що пертурбація з неврами, про яку, з фантастичними подробицями, оповідає Геродот, а саме,

причини міграції їх на схід, в землі будинів, могли мати зв'язок з приходом кельтських племен з центральної Європи на схід.

В горішнім Подністров'ї, за гальштатської доби, „комарівці” далі удосконалювали свою культуру й техніку гончарства аж до ранньої скитської доби в Україні. З невияснених причин, вони зійшли з історичної сцени у VI-му ст. до Р. Х. За тих саме гальштатських часів, „скити-орачі”, які компактною масою, справдана, господарювали в лісостеповій зоні Правобережжя, між середнім Дніпром і середнім Дністром, почали розпросторюватись в західному напрямку й лишили по собі на теренах західного Поділля ряд могил. Були вони тут новосельцями й відрізнялися від місцевого населення деякими побутовими традиціями й культовими особливостями; це, однак, не шкодило їм жити в злагоді з автохтонами, хоч могильники „скитів-орачів”, були завжди розташовані окремішно.

Могили цих „скитів-орачів”, чи, як ще недавно ті могили називали „скитськими” з тієї причини, що в могильнім речовім змісті подибуються предмети з правдиво скитськими орнаментальними традиціями, — височіли на колишніх теренах „білогрудівців”. Приблизною північно-західною границею осідання „скитів-орачів” була лінія Товмач — Теробовля — Скалат, південною — Дністер, від гирл Золотої Липи до Смотрича; південніше цього терену, могили їх зустрічаються рідко на Буковині. Поодинокі, вони височіли і в горішньому Погоринні.

У культі західноподільських „скитів-орачів” панував біритуалізм. Досить багато в їх похованнях знайдено речей грецької й колоніальної індустрії, як, наприклад, бронзові дзеркальця ольбійського виробу VI - II-го ст. до Р. Х., грецькі монети, колоніальні вироби керамічні тощо, а в могилі „скита-орача” (коло села Залісся Чортків), знайдено, навіть, червонофігурні грецькі посудини VII-го ст. до Р. Х., що зайвий раз потверджує нашу думку, що грецькі купці-мореплавці мали свої невеличкі торжки над лукомор'ям Дністер — Дніпро задовго до масового розселення (апоїкії) греків у VI-му ст. до Р. Х.

Отож, наявність грецького речевого матеріалу в могилах західно-подільських „скитів-орачів” свідчить, що, саме так, як і Геродотові „скити-орачі”, ядро яких не переступало меж свого гнізда, вони провадили товарообмін з грецькими осадами, головне, з Ольбією та з Тирою, постачаючи їм зерно. Найпізніші могили їх на теренах західного Поділля синхронні з центральноєвропейською лятенською культурою.

А загалом, могильники нам оповідають, що ці західноподільські „скити-орачі” не поривали стислих зв'язків із своєю батьківщиною середнього Дніпра і жили по добросусідському з одномовними і єдинокровними „височанами”. Етнічна приналежність цих західноподільських „скитів-орачів” була тогочасною з етногенезою „скитів-орачів” Придніпрянщини й „височан”. Це були праслов'яни, потомки трипільців.

САВРОМАТИ І НАСЛІДКИ ЇХ ПЕРЕБУВАННЯ В НАШИХ СТЕПАХ

Трете століття до Р. Х. було поворотним моментом в історії північночорноморських грецьких осад і в історії наших лівобережних та правобережних степів, в яких, напротязі майже п'ятисот літ, не відбулося жодних значніших етнічних переміщень та буревійних подій.

Під опікою пануючої орди „царських” скитів, в них панував спокій: данники, не пручаючись, платили гегемонам данину, гегемони данників не чіпали, використовуючи їх економічно.

Ці спокійні, усталені взаємовідносини хліборобської людности і кочових скитів на теренах Скитії — України, благотворно відкликалися на життя й на достатках грецьких північночорноморських осад. Довге, мирне співіснування їх з тубільним оточенням, як вже не один раз ми зазначали, характеризувалося високим рівнем матеріального добробуту осад й успішним переведенням ними культурної та гелленізаторської місії в гущі автохтонних народностей довколишнього запілля. З другого боку, це співжиття викликало проникнення в осаді варварської стихії у всіх її проявах.

Підсумок виходив такий: довколишні тубільці, помалу цивілізуючись, гелленізувалися, а гелленізатори поволі варваризувалися. Але, коли б в степах і далі панувала тиша, ця варваризація не принесла б великого лиха осадникам і не порушила б їх господарського добробуту. Осади розвивалися б і далі, ставали б міксгелленськими, а тим самим, остаточно зникали б різниці, які до того відмежовували і побутово, і кровно, і психічно, світ варварський від світу гелленського. Все звелось би до золотої середини. Але, в другій половині III-го ст. до Р. Х., в степах стало неспокійно. На арену історії почали виступати савромати, чи сармати, які, фактично, були грізним авангардом „великого переселення народів”.

Причини зрушення савроматів та походу їх орд в простори наших степів, були ті ж самі, що й причини руху попередніх і пізніших кочових племен: політичні розрухи і усобиці в середній Азії, брак вільних пасовиськ, як наслідок перенаселення, привабливі вістки про соковитотравні степи України і, нарешті, в нашому випадку, послаблення відпорности скитів, яке було результатом зростаючої їх цивілізованости. Час появи савроматів у наших степах точно не встановлений; твердження істориків відносно цього незгідні: одні вважають, що вторгнення їх сталося ще у V-му ст. до Р. Х., інші знов, що в IV-му ст. до Р. Х., ще інші, — що у III-му ст. до Р. Х. або у другому.

З цих здогадів, найближчий до правди являється той, що рух савроматів відноситься до III-го ст. до Р. Х. Його обстоюють джерельні й археологічні дані. У IV-му ст. до Р. Х., в наших степах жодного заколоту не було, провадився тоді інтенсивний товарообмін грецьких осад

із скитським передпіллям. Тоді ж, у другій половині IV-го ст. до Р. Х., за стародавніми переказами, існувала могутня скитська держава царя Атея, яка простягалася над усім побережжям північної Чорноморщини й Озівського моря, від Дунаю до Дону. Вже Геродот, у V-му ст. до Р. Х., знав савроматів (IV, 21, 57, 116); кочували вони тоді в задонських степах, за його даними, на віддалі трьох днів подорожі верхи на схід від Танаїсу і на відстані стількох же днів дороги на північ від Майотіди.

Геродот характеризує савроматів, як народ войовничий, що кориться владі жінок. У грецькій мітології оповідається про амазонок та про їхні наїзди на Малу Азію. Ці наїзди якихсь комонних племен матріярхального побуту дійсно колись траплялись. Племінна приналежність мітичних амазонок невияснена, але савромати, в часах Геродота, проминули вже, мабуть, матріярхат і перебували в стадії патріярхально-родовій, де впливові жінок відводилось, все ж таки, значне місце.

У всякому разі, під час руху савроматів із задонських кочовищ на захід, побут їх і культура були дуже близькими до побуту й культури кочових скитів. Справжні савромати були скотарями-номадами. Страбон писав про них, що вони „йдуть за своїми стадами, вибираючи завжди місця з добрими пасовиськами... Коні тут дрібні, а вівці — великі”...

Як свідчать писані джерела, подекуди, вони займалися й хліборобством та торгівлею, особливо, в Придонні та в Приозів'ї. Але, коли й справді були випадки осідання савроматів на землю, то більшість „савроматських” хліборобів, в дійсності, була давнім осілим населенням, на яке древні письменники накинuli назву пануючих савроматів.

Як оповідає саме той Страбон і як показують античні фрески та орнаментальні зображення, савромати мешкали у возах-халабудах, критих повстю, коли ж доводилось їм довший час таборувати на одному місці, — ставили шатра.

Що торкається фізичного вигляду савроматів, то тут описи його суперечливі. Римський поет Публій Овідій Назо (43 р. до Р. Х. — 17 р. п. Р. Х.), описав савроматів, які сновигали по місту Томи (теп. Констанца), де цей славуа перебував на засланні. Він оповідає, що савромати з-зовні мали лютий вигляд, бородаті обличчя, довге волосся, яке ніколи не стригли. Римський історик Амміан Марцеллін (прибл., 320 — 400 рр. п. Р. Х.), пишучи про аланів, доповнив наведений опис Овідія: „майже всі вони високі і гарні, з досить білявим волоссям; вони наганяють жах грізним поглядом своїх очей і самі надто рухливі, завдяки легкому озброєнню”... Проте, савроматськість Овідієвих савроматів і Марцеллінових аварів надто непевна. За посередництвом танаїтян, савромати встигли вже до своєї міграції познайомитись зверхньо з греками та з їхньою матеріальною куль-

турою. У масі своїй, савромати були войовничими номадами й розподілялися на окремі орди-племена; були вони тієї ж етногенези, що й скити-кочівники й вживали мову північно-іранську, один з її діалектів.

В історичній термінології, загальною, вони звуться „сарматами”, хоч справді, самі себе вони називали „савроматами” чи „саорманами” (від авестійського „саормані” [другий відмінок — „саормато”), в перекладі — „оперезані мечем”, „меченосці”).

Всі старші античні письменники, як Гіппократ (460 - 377 рр. до Р. Х.), Геродот, Скілакс, Скіми і римські — Публій Овідій Назо, Помпоній Мела, Пліній Молодший (62 - 113 п. Р. Х.) називали їх савроматами і тільки, з благословення Клавдія Птолемея, александрійського географа, математика й астронома, який, в році 179-му п. Р. Х., вперше вжив назви „сармати”, — старе їх племінне ім'я забулося.

За Геродотовими (зрештою, суперечливими) даними, первісні їх кочовища сумежили на півночі з краєм будинів, а на півдні — з землями майотів. Як перси, носили вони шаравари і широку фалдисту одужу, яку спинали різновидними фібулами чи то на плечі, чи на грудях.

Савроматські жінки, за свідомством древніх письменників, не сиділи, як скитки, на возах-халабудях, а їхали поруч своїх чоловіків верхи і вправно орудували зброєю, зокрема, були меткими лучницями. Як вони одягалися — добре не знаємо. Мабуть, одужа їх була, приблизно, така ж, як і у скиток: сорочка, підперезана в стані. Поховання савроматок показують, що одужу свою вони залюбки прикрашали вишивками й обшивали її на рукавах („полики”), в стані, біля пояса й пелену дрібними блакитними або зеленими намистинками; ними ж була обшита й лиштва. Шати заможніших савроматок обшиті були позолоченими бляшками. Голову покривали хустиною-гіматіоном, яка, так само, була вишивана. Носили вони, розуміється, й теплішу вовняну одужу, а на ногах — м'якенькі жіночі черевички-постольці, приздоблені кораликами та золотими бляшками.

Савроматки були, мабуть, чепурливими та кокетливими й кохалися у всіляких оздобах, в ювелірних дрібничках тощо.

За свідомствами Плінія Молодшого та Помпонія Мела, савромати були „одним племенем, поділеним на кілька народів з різними назвами”. Знали савроматів і китайці і згадували їх в своїх літописах. З визначніших савроматських племен, древні письменники знали аорсів, сіраків, роксоланів, язигів та аланів.

Кочовища аорсів були розкидані на широчезних просторах, від Дону на заході й до Аральського озера на сході. Вони тримали під своєю контролею прадавній торговельний шлях, який сполучав терени нашої батьківщини із середньою Азією, з Китаєм та Індією.

Сіраки кочували по передкавказьких степах, приблизно, між рікою Теофанієм (теп. Челбаси) на півдні й Ахардеем (теп. Манич) на північному сході.

При гирлах Танаїсу, на його лівобережжі, жили іксамати, теж савроматська орда, і, нарешті, роксоляни (ревксінали), обсадили надозівські степи, колишню домену „царських” скитів.

Алани були останньою міграційною хвилею савроматських племен і вдерлися до наших степів в половині I-го ст. п. Р. Х. та заволоділи давнішими кочовищами сіраків та роксолянів.

Як раніше скити, так само й савромати крили своєю назвою увесь різnorodний комплекс народностей, підпорядкованих їх владі.

Розуміється, правобережжя Дону савромати добре знали задовго до свого походу на захід і мали і мирні і ворожі стосунки з придонськими скитами, але тепер, у другій половині III-го ст. до Р. Х., переміщення орд на далекому азійському сході, натиснуло на савроматів з затилля й приневолило їх, в свою чергу, натиснути на скитів.

Скити вже до Геродота, себто, до V-го ст. до Р. Х., мали свою центральну владу в особі деспотів-царів, якій корилися не тільки скити кочові, але й „скити” осілі. „Царські” скити були пануючою ордою й головною збройною силою владного апарату й виконували його воєнні директиви. Скити III-го ст. до Р. Х., вже значно прогресували у всіх відношеннях і декотрі племена їх, від довгого сусідства з осілим людом, позбувалися войовничости й самі осідали на землю та засновували чимало преміщних городищ. Споруда укріплень, дуже можливо, якраз і була зв'язана з непокоями в степах, викликаними савроматським рушенням.

Тим часом, посування савроматів на захід, чим далі, тим більшої набирало інтенсивности і, врешті-решт, обернулося в навалу.

Відсіч кочових скитів не змогла здержати савроматського натиску і вони відкотилися частинно на захід, частинно в ліси на північ, частинно сховалися в Тавриді, частинно прилучилися до савроматських орд.

Держава їх розпалася, підвладні племена вийшли з-під їхньої контролю; в степах зчинився великий заколот. Відступаючі скитські вагати топтали копитами своїх коней ниви хліборобського люду, плюндрували й палили їхні селища.

Під'яремні племена, виуживаючи лихі для скитів часи, хапалися за зброю і в степах розбуялася кривава вакханалія, яка вибила з колії, спокійне до того часу, буття осілої людности, занастила її лани й достатки, здеморалізувала й озлобила її, як та копистка, всунута до бджоляного вулика. Передовою лавою савроматської навали на Скитію йшли язиги, які славились своєю кіннотою, що пізніше далася в знаки римлянам. Римський історик Публій Корнелій Тацит (56 - 118 рр. п. Р. Х.) про язигів писав, що „коли вони наближаються кінними загонами, — навряд чи якийсь шик зможе чинити їм відсіч.” (I, 79).

Наші степові простори, язиги мали перейти на протязі III-го ст.

до Р. Х., бо, наприкінці II-го ст. до Р. Х., Страбон локалізував їх кочовища вже на схід від Дунайських гирл, а Овідій Назо, на початку I-го ст. п. Р. Х., спізнався з ними над Дунаєм, коли язиги, на своїх вітроногих конях, переправлялись „по твердому хребті, скутої кригою, ріки”.

В середині I-го ст. п. Р. Х., язиги кочували вже в поріччі Тиси, між Дунаєм і Гірканським погір'ям, до Паннонських стійбищ в Карпунті й до лісової й рівнинної зони, заселеної германцями та кельтами, слов'янами й „тракійцями”. Там вони звалися „метанастами”, себто, „переселенцями”, „прийдами”, „приблуканцями”. Великі могильники їх викрито в околицях Дебречину і в комітатах Чонград, Торонталь, Бекеш та Сольнок.

В одній могилі пізнього часу III-тє ст. п. Р. Х., в Угорщині, в успальниці-хаті, за скитським звичаєм спорудженої з товстих бервен, покоївся якийсь савроматський князь, оточений скарбами; з ним був і похоронний віз і коні, які возили його до часу смерті і везли до місця вічного сну. В сусідніх могилах, поховані були княжі гридникі: в одній — четверо з відтятими головами, в другій — вояк з щитом, у третій — два.

Другою хвилею савроматської міграції були роксоляни. Прокочувавши на нашому Лівобережжю з два століття, у I-му ст. п. Р. Х., вони форсували Дніпро, заволоділи правобережною степовою зоною від Дніпра до Дунаю і виявили тенденцію пробиватися Добруджею та Нижньою Мезією далі на Балкани. Писані джерела востаннє згадують їх у IV-му ст. п. Р. Х.

Останньою хвилею савроматського походу на захід, були алани, які, в половині I-го ст. п. Р. Х.), опанували Передкавказзя та Приозів'я, у II-му ст. п. Р. Х. створили могутній союз племен і, на деякий час, стали гегемонами над савроматським і несавроматським населенням північної Чорноморщини.

Як оповідає Амміян Марцеллін, „постійними перемогами, вони знесли сусідні народи й накинули на них назву своєї людности”.

Значна частина аланів лишилася в Приозів'ї (предки літописних ясів), а друга частина вдерлася в Подунайщину.

Грецькі осаді зразу ж відчули, згубні для себе, наслідки заколоту в степах; зразу ж перетялись торговельні шляхи, зразу ж зменшився і, чим далі, тим невстанно зменшувався вплив до осад сировин континенту та зернового збіжжя. Збут теж майже припинився і в складовищах осад накопичувався і псувався привозний крам, спеціально призначений для мінової торгівлі з тубільцями. А найбільша халепа була в тому, що зерна не те, що задля експорту, але й задля власного вжитку вже не вистачало.

Руйнувалися й щезали з поверхні земної городища-селища, хутори, окремі садиби; люд кидав плуг, хапався за зброю, дичавів і сів на

коня. Безхатній, голодний, зацькований лихоліттям, в супроводі смерти, що чигала на нього на кожному кроці, він вештався по степах, як хижий, скаженіючий від голоду, вовк, палив і нищив селитьби своїх же братів.

Так, як набагато пізніше, під час згубних наскоків кримських татарів, так і тоді запанувало в степах розбишацтво. І так, як, охлялого від недоїдання, голод нестримно тягне до миски з їжею, так тоді всіх, і обездолених скитів-кочівників, і обездолених хліборобів, потягло до осад...

Зброя савроматів була набагато досконалішою та різноманітнішою від скитської. Кіннотчики мали на собі довгі панцери із залізних або рогових лусок. Ці рогові луски вони виробляли, за свідомством Павсанія (I, 21, I), з кінських копит. Досить докладно описує їх зброю й Страбон (VII, 3, 27): „вони носять шоломи і панцирі з сирової бичачої шкіри і сплетені з лози щити, а зачіпною зброєю служать їм списи, лук та меч”.

Римський поет I-го ст. п. Р. Х. Валерій Флак (VI, 160) згадує савроматів, „які мечуть довжелезні списи”.

Оборонною зброєю їх були шолом-шишак з заліза, панцер та щит... Замість короткого скитського ятагана-акінаки, савромати вживали довгого меча, яким зручно було рубати з коня; меч цей мав „гарду” — металеву поперечку у формі півмісяця. Найдавнішим, може, зображенням савромата, який орудує таким довгим мечем, являється фрагмент срібного ритону, трьохсотого, приблизно, року до Р. Х., який знайдено було коло Керчі. Тут савромати б'ються врукопаш з греками. Коні савроматських їздців не прикрашалися вже так пишно, як у скитів. Зброя була простіша, але практичніша; зникає багатий набір гнuzдечки з начільником та наличником і різноманітними вудилами-псаліями; натомість, з'являються кільчаті вудила та бляхи-фалари з зображенням тварин, людських постатей або тільки голів.

Звіринний стиль, спадщинно, жив і у савроматів; головним персонажем його був лев, а потім, дик, олень, пантера (пард?), кінь, заєць, рідше, верблюд, гадюки, риби; сюжетами служили також сцени полювання й гризня звірів між собою. Поруч з тим, в оздобній орнаментатії, вживається й тематика грецької мітології: смоки-дракони, грифони, півлюди-півзвірі, всілякі почвари і т. д. Очевидно, що всі ці вироби були двоякого походження: азійські і грецькі колоніальні.

В культовій обрядності савроматів, найбільшою пошаною користувався меч, як і у скитів. Меч був уосібленням бога війни. Амміян Марцеллін оповідає, що „вони (савромати, пр. ав.) варварським звичаєм застромлюють голий меч у землю і поклоняються йому, як Марсові”.

Молилися вони також жіночому божеству, великій Богині-Матері, в своїх божественних функціях, цілком тотожній Кібелі; вона була

персоніфікацією творчої сили Природи й всілякого гаразду, дарованого нею. У написі III - II-го ст. до Р. Х., вона виступає під іменем Астарті поруч з богом Санергом. З інших інскрипцій, відомі нам ще й інші савроматські божества: „страшна для звірів” Гекаерга (в перекладі: Оборонниця, Стрілобоя, Далекострільна), її сестра Опіс (в перекладі: Кара, Помста), й опікун хатнього вогнища Утофарн.

Як бачимо, крім Санерга та Утофарна, — Астарта це асирійська Іштар, а імена інших двох богинь, подані в грецьким перекладі.

Про ремісництво савроматів писані джерела мовчать, але, в дійсності, савромати мали, розуміється, і своїх гончарів, і своїх лимарів, зброярів, ткачів, ковалів, чинбарів та усьмошевців.

Сталих поселень кочові савромати, мабуть, не мали, чому їх досі й не виявлено; поселення ж в долині річки Молочної, могли бути селищами давнього, автохтонного люду савроматських часів.

Що торкається похоронного ритуалу савроматів, то їх мерці ковалися під могильним насипом у випростаній позі горілиць, з руками, простягненими вздовж тіла. Клалися вони по діагоналі, головами на південь.

Могильний інвентар складався із зброї, з різних оздоб, з ліпної савроматської й кружальної грецької кераміки, яка прийшла з Ольбії, Танаїсу та Боспору. Черепи багатьох були штучно деформовані, що характерно особливо для аланів.

Оскільки для скитського періоду нашої історії й палеоетнографії, — керівником, інформатором й орієнтатором був Геродот, то, відносно савроматського періоду, головним джерелом являються етнографічні дані Плінія, який, у першому столітті п. Р. Х., використав мапу Агріппи з I-го ст. до Р. Х.

Відомості Плінія були доповнені римським письменником Помпонієм Мелою I ст. п. Р. Х. („Де хорографія”, ліб. III). Крім того, дуже важливим джерелом являється географія александрійського астронома, математика й географа II-го ст. п. Р. Х. Клавдія Птолемея („Клавдія Птолемея географічний покажчик”), який зберігся в кількох кодексах-копіях; з них більшість походить з XIV - XV ст. До них залучені три різні мапи: 1. Мапа світу, 2. чотири мапи континентів і 3. 26 малих детальних мап.

Всі вищеназвані географи викреслили із списку живих збірну назву „Скитія” і замінили її такою ж збірною назвою „Сарматія”.

На жаль, всі вони оповідали і подавали інформації про Сарматію та сарматів вже тоді, коли в українських степах наближався кінець аланському пануванню. Алани хоч і були савроматського етнічного кореня, та, проте, значно вже різнилися в побутовім відношенні від тих савроматів, які, у III-му - II-му ст. до Р. Х., були гегемонами надчорноморських степів.

За цей час, сталося багато змін у бутті савроматів, які, посуваючись

на захід, підо впливом грецьких осад та місцевого оточення, все більше абсорбували в свою кров, кров довоколишніх племен, все помітніше застосовували до свого побуту чужі елементи й пристосовували його до нових умовин. Сама ж мапа Клавдія Птолемея загорнула до своїх границь силу силенну несавроматських племен, серед яких праслов'яни і германці творили подавляючу силу.

КРИМ І ТАВРИ, ТРАКІЙЦІ, ДАКИ, ГЕТИ ТА КЕЛЬТИ - ГАЛАТИ

Вже на світанку свого буття, людина облюбувала пагористі й скелюваті райони Криму вздовж річок та лісистого узгір'я Яйли. За раннього палеоліту, в ашельський період його, пралюди-неандертальці, жили в печері Кіік-Коба; обжиті місця пралюдини викриті в печері Шайтан-Коба, в Чокурчі, в Старосіллі, коло Бахчисараю і деінде. Попелища мустьєрців досліджені в Кобозах та у Вовчій гроті; епіпалеоліт — заступлений стоянками в печерах Мурзак-Коба, Фатьма-Коба та в Шан-Коба і там же — мезоліт.

Ранній неоліт, — у Балін-Коші, в Ат-Баші, у Шан-Кобі та в Карабі Яйльського погір'я.

У III-му тисячолітті до Р. Х., носії енеолітичної ямної, а, після неї, бронзової катакомбної культури 2000 - 1250 рр. до Р. Х., з'являються в степовій зоні Криму та над річками Салгіром і Бельбеком. До Криму вони прийшли з українських степів.

Ареал розселення ямників на переломі III - II-го тисячоліть до Р. Х., а за ними катакомбників, був надзвичайно розсяглий. Вони займали всю правобережну й лівобережну течію Дніпра аж до Києва, надозівський район річки Молочної, степовий та пагористий Крим, басейн середнього Дону й Кубанщину з Передкавказзям. Хлібороби-скотарі, вони ховали своїх померлих у скорченій позиції і посипали їх червоною охрою. Советські вчені виводять катакомбну культуру з культури ямної, М. Міллер і д-р Я. Пастернак, навпаки, доводять, що жодної спорідненості між ними не було, що високорозвинену культуру катакомбників, разом з бронзою, принесли до нас, на початку II-го тис. до Р. Х., людність, яка Кавказом проникла до передгір'їв його та до Кубанщини, а потім — до наших степів. На їх думку, людність ця прийшла з Приегейщини, внаслідок етнічних пертурбацій в басейні східньої Середземноморщини.

Як би там не було, — ми лишаємо це питання відкритим, — але, у II-му тис. до Р. Х. гірські райони центрального й північного Кавказу, були одним з найвидатніших осередків металургічного виробництва, високоякісної бронзи.

У другій половині II-го тис. до Р. Х., місце катакомбної культури

Скриньковий кам'яний могильник таврів

заступає в наших степах культура зрубна, яку, своєю чергою, в передкінцевий етап бронзової ери (1200 - 800 рр. до Р. Х.), покриває собою т. зв. культура кіммерійська. З нею пов'язується витворення таврської культури, наявність якої в Криму датується X - IX ст. до Р. Х.

Советські вчені вважають кіммерійців за нащадків зрубників, при-тримуючись традиційної для них теорії про „переростання культур” на наших теренах без масового втручання сторонніх міграцій. Інакше кажучи, до недавнього часу, серед цих учених панував здогад, що ці пракультури, в нерозривній ланці переходили одна в другу, а подібний здогад стверджував би і єдинокровність носіїв цих пракультур. Ми, одначе, не маючи переконливих доказів про це, визнаємо цю спорідненість, в даному разі, зрубників з кіммерійцями, лишень „апріорі”, хоч, за свідцтвом советських археологів, в Криму виявлено в останній час цілий ряд поховань зрубників.

Проте, перед кількома роками, частина советських науковців, силою археологічних доводів, примушена була признати безпідставність цієї „патріотичної” теорії й А. М. Лесков (Горный Крым в первом тысячелетии до нашей эры, Киев, 1965 г.), обговорюючи питання про початки таврської культури, оповідає про „переселення” в кінці II-го й на початку I-го тис. до Р. Х. скотарських племен північного й середнього Кавказу в північно-західному напрямкові до багатотравних степів Кубанщини, а звідти, через Тамань і Керченський півострів, — до Кримського погір'я. При тім, він підкреслює, що шлях цього „переселення”, вже в III-му тис. до Р. Х., був відомий пракавказцям, носіям Рача-Дігорської, колхідської та Кобанської культур, й що інфільтрація цих „переселенців” до Криму йшла хвилями за хвилею. В загальних рисах, це твердження А. М. Лескова, ототожнюється із здогадами д-ра Я. Пастернака, який, вважаючи кіммерійців іранцями, виводить їх з півдня; здолавши на переломі II-го й I-го тис. до Р. Х. Кавказ, вони, як він висловлюється, „розбрелися” по наших степах, випасаючи худобу, й коло двохсот літ там кочували, користаючись артефактами бронзарського виробництва Кобанського центру. Тож, коли б цей здогад був непохитно обґрунтований дослідями, — ми тоді стояли б перед фактом, що наші степові простори, Крим та Кубанщина, споконвіку й послідовно, ставали займанщиною іранських скотарських племен, починаючи з кіммерійців і кінчаючи савроматами (кінець II-го — початок I-го тис. до Р. Х. — III-го ст. до Р. Х.).

Що торкається Кобанської культури (назва від с. Верхнього Кобану в північній Осетії), то носії цієї культури жили в центральній частині Передкавказзя, займалися там скотарством і витворили у себе окремих бронзарський осередок в часах пізньої бронзи й ранньозалізної доби. До кобанців ми ще вернемось. Про хліборобів-скотарів кіммерійців ми оповідали у відповідній розділі цієї книги, тут лише завважимо, що час перебування їх у наших степах і, без всякого сумніву, в Криму та в Покубанщині, майже синхронний з появою таврів в Криму. П. Н. Шульц (О некоторых вопросах истории тавров, стор. 261-262), цілком слушно звертає увагу на типологічну подібність таврської матеріальної культури з культурами окремих племен північного Кавказу й на спорідненість її з субстрактними культурами Подніпровщини, Подністровщини, навіть, Подунайщини. В обширах північної Чорноморщини, ці племена були відомі егейцям та передньоазійцям під узагальнюючою назвою „кіммерійці”, до яких належали й таври...

Звернімось тепер до питання про етнонім та про походження таврів, прослідкуймо історичний шлях їх буття й зупинімось коротко на їх характеристиці, культурі та побуті.

Відносно справжнього імени таврів і назви їх батьківщини Тавриди (Тавріс), в свій час висловив свій здогад проф. М. І. Ростовцев: „Назва

таврів, — пише він, — являється грецизацією місцевої назви народу, тубільної вимови якої ми, покищо, не знаємо.” Додамо конкретніше: ми справді не знаємо, як називали себе ці аборигени Криму, бо ні грецькі, ні римські, ні інші писані джерела, інакше їх не називають, ніж таври. Тож приходиться на думку здогад, що „таври” була не грецизована, а справжня, не знівечена греками чи римлянами, назва цих тубільців. Чи мала ця назва зоологічне походження й чи мала якийсь зв’язок з грецькою назвою бика-бугая (Таврос), можливо, в значенні тотема таврів, а чи грецький термін таврос (інакше бус), був запозичений греками від таврів, — загадка, яку навряд чи пощастить колись розв’язати. У всякому разі, бракує переконливих даних, які б свідчили, що у культурі таврів, грала якусь роль зоолатрія, зокрема, тавролатрія, й що, в старі часи, на теренах Криму попалося надміру багато зубрів та турів (термін одного кореня з тавром), які були б причиною прозвання греками автохтонів Криму „таврами”. Остеологічні дослідження древньої фавни Криму це заперечують. Натомість, міти й перекази передісторичної Егеї, зокрема, про Іфігенію та про чудесне перенесення її Артемідою з Авліди до Тавриди, де вона стала головною жрекинею таврської Артеміди-Диви, великої богині землі, води, неба та природи, яка, за свідоцтвом Амміана Марцелліна, звалася Орсилохою у таврів (ім’я, проте, грецьке), а потім, про поворот її до Егеї, за допомогою брата Ореста та його друга Пилада, із статуєю таврської Диви-Артеміди, взятої з її святилища, — натякається на якісь зв’язки, зокрема, культові, доісторичної Егеї з Тавридою. Можливо також, що культ таврської Великої Богині Диви, в архаїчні часи, проник до Егеї в кількох іпостасях, як Артеміда-Іфігенія, як Артеміда-Тавропола, як Артеміда-Тавро. Згадаймо при цій нагоді перекази про культові зв’язки „гіперборейців” з Делосом, про що вже писалося.

Ці її епітети чи не пов’язані з культом бика, але можливо також, що два останні, являються епітетами, які мають відношення до скотарського побуту таврів.

Таким побитом, нічого не доводячи, ми висловлюємо лишень наше припущення про автентичність етнімічного терміну „таври” („тури”), про те, що так вони самі себе називали від непам’яті.

Щождо походження їх, — тут розбіжність доказів та гіпотез. Д-р Я. Пастернак, дуже обережно висловлюється стосовно племінної приналежності таврів і пише, що „можливо, це була частина киммерійців, яка, після приходу скитів в українські степи, схоронила в кримських горах”.

Підтримує він цей свій здогад свідоцтвом Страбона про те, що один з хребтів Кримських гір, звався Киммерієм (Яйла?). Такої ж думки були акад. С. А. Жебелев, В. І. Дьяков, Г. Д. Белов і багато інших. З дальшої розповіді нашої читач переконується, що ми, майже у всьому, погоджуємось з припущеннями д-ра Я. Пастернака, часово

переносячи цей відхід до кримських гір кіммерійського племені таврів до IX-го — VIII-го ст. до Р. Х., коли в степах наших загіздилися скити й опанували всією „Кіммерією”, розігнавши, а частинно підкоривши різноплемінну людність її.

Характерно, що ані один з древніх літописців не пише про панування кіммерійців у Тавриді. Згадуючи кіммерійців, вони не згадують про таврів і, навпаки, оповідаючи про таврів, не згадують про кіммерійців. Страбон, однак, свідчить, що кіммерійці панували на Боспорі (Географія, VII, стор. 4,4), себто, на Керченському і на протилежному Таманському півострові; це стверджує й назва двох тамтешніх грецьких осад: — Кіммеріка й Кіммерія та протоки „Кіммерійського Боспору”. Стереотипно ознайомимо шановних читачів з іншими гіпотезами відносно етногенезу таврів:

1. Дюбуа де Монпере (перша половина XIX-го ст.) виводить таврів з Азії; він висловив здогад, що, на північному побережжі Чорного моря, вони осіли раніше кіммерійців.

2. Вважають їх кельтами (Г. Караулов, Ф. Браун, А. Подберезенський та ін.).

3. Е. Міннз, — що вони іранці.

4. А. А. Іессен, Е. І. Крупнов, К. Ф. Смірнов мають таврів за народність, споріднену з північнокавказцями. Зокрема, Е. І. Крупнов, — на основі речевого матеріалу, викритого біля станиці Змійської (Кубанська культура), твердить, що таври походять з Кавказу.

5. В наш час, більшість дослідників, вважають таврів і кіммерійців народністю тракійського кореня.

6. Ю. В. Готьє переконаний в тому, що таврська культура вийшла з місцевої культури, яка своїм корінням заходить до бронзової ери кримського передгір'я; його думку поділяє С. Ф. Стржелецький.

7. П. Н. Шульц, разом з Готьє, стоїть, мабуть найближче до правди: „таврські племена формувалися в умовах змішання різних етнічних груп прийшлих і місцевих”.

Справді, таври не були відгороджені від довколишнього світу китайським муром і їх життя, в первісній стадії своїй, було нерозривно зв'язане з еволюційними етапами, які відбувалися у племен степової України, Кубанщини та Кавказу. Археологічні пам'ятки передгірських і гірських районів Криму III-го - II-го тис. до Р. Х., саме, пам'ятки енеолітних ямників та бронзовиків катакомбників (а, за совєтськими твердженнями, і зрубників, культура яких лежить, буцімто, в основі культури таврської), — передували появі найстарших таврських поселень в Криму X - IX ст. до Р. Х.

Наприкінці бронзової ери (кінець II — початок I-го тис. до Р. Х.), кримські племена, предки історичних таврів, лишили по собі численні пам'ятки: — невеличкі поселення й могильники, в яких ховали своїх померлих в т. зв. „кам'яних скринях”, а також свою кераміку

простого й лощеного гатунку. Всі етапи буття цих кримських племен об'єднані спільною назвою „кримської Кизил-Кобинської культури” (по імені печери Кизил-Коба між Симферополем і Бахчисараєм, біля села Краснопечерного), в якій був знайдений клясичний для цієї культури, матеріал. Він посвідчує, що таври, з найдавнішого часу, провадили хліборобсько-скотарський побут і рибальчили, як в кримських річках, так і на морському побережжі.*) На їх попелищах, в різних місцевостях Криму, знайдені зернотерки, кам'яні мотички, крем'яні вкладні до серпів, а також, пшеничні й ячмінні зерна, горох та квасоля.

Мешкали вони в печерах, в землянках і в напівземлянках, головним чином, в селищах коло річок та більших струмків. Вони вишукували місця осідку на обжитих попелищах Декотрі печери, в яких закублилися таври, були обжиті ще в кам'яну еру (Кош-Коба, Таш-Аір, печери Байдарської долини тощо), але, генетичного зв'язку з таврами цих далеких їх попередників установити неможливо.

Вже за часів ранньотаврської культури, на важкоприступних височинах, таври споруджали оборонні пункти, укріплені муром, — вказівка на те, що, ще задовго до приходу греків і до вторгнення в Крим скитів, — життя таврів було неспокойне, багате на воєнні пригоди з невідомо якими їх антагоністами. Не виключені тут і міжусібні чвари.

З найстарших, досі досліджених селищ, — а їх викрито коло сотні, — найдревнішими були Уч-Баш, Альма I й Альма II, Кизил-Коба, Ашлама-Дере й селище Балаклавське (теп. Таврос) — IX - VII ст. до Р. Х. Серед них передусім своїм віком печерне селище на горі Караул-Коба, обжите вже у II-му тис. до Р. Х., й Уч-Баш, розташований на Гераклейському півострові біля Інкерману, заселений вже в IX - VIII ст. до Р. Х. Це селище, поселяни-хлібороби забезпечили від ворога примітивним оборонним муром.

Більшість досі відомих поселень відноситься до середнього періоду таврської культури, саме, до VI - V ст. до Р. Х., коли вона переживала найкращу пору свого розвитку.

В кінці X-го й на початках IX-го ст. до Р. Х., в Криму устійнюється своєрідний тип могильних споруд, в яких мерців ховали у „кам'яних скринях”. Оскільки такий тип поховань, з незначними варіаціями, проіснував упродовж всього буття кримських таврів, — своїм розташуванням, він становив віхи їх розселення. Вони займали горбкувату, гористу й, почасти, степову зону Криму, а також південно-західне й південне його побережжя. З древніх письменників найточніше визначає границі розселення таврів Геродот; очевидно, такі границі існували за його часів (V-те ст. до Р. Х.), коли таврська культура

*) Вже у VII-му ст. до Р. Х. таври користувались службою верхових і упряжних коней. Знайомство з освоєним конем, таври, безсумнівно, перейняли від кочових скитів північної Таврії.

досягла кульмінаційної точки свого розвитку. За його даними, країна таврів на північному заході починалася коло пристані Керкінітіс (Евпаторія), впоперек перетинала Крим і на сході доходила до „Скелюватого Півострова” (Керченського). Північніше цієї граничної лінії Евпаторія - Симферопіль - Феодосія, — кочували скити-номади.

На сході, коло Теодосії, таврські поселення досягали оборонного „Кіммерійського” валу, який перетинав Скелюватий півострів впоперек, з півночі на південь, „від таврських гір до найширшої частини Майотіди” (IV, 3).

Страбоніві були вже відомі Перекопський перешийок та Гниле море (Сіваші). Він поділяє Тавріді на дві частини: на гірську область таврів і на область степову. Страбон згадує також „Столову Гору” — Чатир-Даг, — „Бухту Символів”, — Балаклавська бухта (на Гераклейському півострові), якою володіли таври-пірати, й мис „Баранячий лоб”. Докладніше, границі він не визначає, обмежуючись лише свідомством, що „місто Теодосія було колись границею, яка розмежовувала володіння таврів від володінь боспорян”.

Цікаві дані подає також Пліній, який був римським навархом (адміралом) і використав для своєї праці-нотіції (записки, нотатки) римських воевод I-го ст. п. Р. Х. Тоді римські війська повсякчасно кватирували постоем у Херсонесі та в боспорських містах і, крок за кроком, відвойовували від таврів південно-західне і південне побережжя Криму. З огляду на це, ознайомлення з ним стало тоді набагато ширшим.

В загальних рисах, топографічні дані Плінія близькі до Геродотових; він також зазначає, що таври заселяли увесь гірський кряж на схід від Херсонесу.

Вже тоді, таври втратили велику частину своєї давньої території, родючі рівнинні простори на схід від Керкінітіди та три четвертини Гераклейського півострова. З кримських степів їх прогнали, десь у VII - VI-му ст. до Р. Х., кочові скити, з Гераклейського півострова, десь у IV-му ст. до Р. Х., — херсонесці.

Таври відступають до лісуватих гір, дичавіють і, озлоблені зловчиливою долею, стають войовничими ксенофобами. Їх биездатність та завзяту відпорність остаточно паралізує Рим, після того, як, в I-му - II-му ст. по Р. Х., його когорти здобули таврське укріплення Харакс та інші бльокавзи на високих шпилях. З другого боку, ті таври, що заселяли північні схили кримських гір та горбкувате плато перед ними, почали поступово підлягати денационалізації, асимілюючись із скитами Тавріді.

Починаючи від Геродота, древні літописці не один рядок своїх творів присвятили таврам. Одностайно, ніби змовившись, вони написали про них страхіття й не пом'янули їх ні одним добрим словом. За їх розповідями, таври були жорстокосердним, кровожадобливим народом

душогубців — розбишак. Своїй богині Діві, вони приносили в жертву всіх полонених чужинців; вівтар цієї лютої богині був политий кров'ю безталанців. Нижче, ми цитуємо декілька цих моторошних „атестацій”.

Оповідаючи про таврів, Геродот писав, що „з ворогами, які потрапляли до їх рук, — вони робили так: кожен відтинає голову ворога і несе її до себе додому.” (IV, 103).

Скимн Хіоський зазначив: „Таври, — народ численний і кохається в кочовім житті серед гір; з огляду на свою жорстокість, вони — варвари й убійники та умилостивляють богів нечесними вчинками.” („Землеопис”).

Страбон зупиняється на таврах-піратах: „За древнім Херсонесом, — бухта з вузьким входом, біля якої, головним чином, таври мали свої розбишацькі кубла, скитське плем'я, що нападало на тих, хто рятувався в цій бухті” (очевидно, від непогоди).

Амміян Марцеллін (IV-те ст. п. Р. Х.), свідчить: „поділені на різні царства, таври, серед яких особливо страшними являються, через свою надмірну грубість, аріхи, синхи та напеї, люті яких збільшилась в наслідок довгочасної безкарности; вони саме були причиною назви моря „Негостинного”” (Історія, кн. XXII, 8, 33).

Безіменний автор V-го ст.: „Таври — народ численний, провадять вони життя верховинців та кочівників, лютістю своєю — варвари й душогубці, які умилостивляють своїх богів злочинами.” (Об'їзд Евксіньського понту).

Подібних негативних характеристик нараховується до п'ятидесяти. Всі вони, розуміється, гіперболічні, але диму без огня не було: таври давались таки взнаки і грекам і римлянам, про що свідчить хоч би таке повідомлення Таціта: оповідаючи про поворот кількох римських бойових кораблів після перемоги над боспорським царем Мітридатом II-им та над спільниками його сіраками (49-ий рік п. Р. Х.), він пише: „Під час повороту, щастя нам зрадило: декотрі судна були віднесені (вітром — пр. ав.) до берегів таврів і захоплені ними; були тоді убиті начальник когорти і більшість людей допоміжного відділу.” (Таціт. Історія, стор. 215). Наскільки таврські професіональні пірати надочукали осадникам, показує ще й факт, що боспорський владика Евмел (310 - 309, 305 - 303 рр. до Р. Х.) примушений був іти війною на піратів і переміг геніохів, таврів та ахеїв (Діодор Сіцилійський, стор. 266).

І з усіх літописців, один тільки Гай Крісп Саллюстій (86 - 34 рр. до Р. Х.), римський історик, намагався дізнатися про справжню причину жорстокости й відлюдности таврів; він зазначає: „Адже, найжорстокіші з усіх до теперішнього часу ахеї і таври, бо, як я догадуюсь, вони примушені жити грабінництвом з огляду на бідність місцевости.”

І Саллюстій мав повну рацію: більшість свободолюбних таврів, позбувшись врожайних ланів та буйнотравних пасовиськ під натиском

скитів та херсонесців, сховалась в горах, де не було місця хліборобству та широкозакроєному випасанню худоби. Тут, серед дрімучих лісів та випраглого лисогір'я, вони зубожіли, здичавіли й перейнялись ненавистю до займанців, які спричинили їм стільки лиха...

Про релігійні уявлення таврів ми мало що знаємо. Нам відомо тільки, що головним їх божеством була Діва (грецька Партенос), всевладна богиня Світу, природи та її родючости, владичиця неба, землі та моря. Не підлягає сумніву, що культ її був занесений з Малої Азії не тільки до Греції (Рея, Кібела, Партенос), але, задовго до того, й до Тавриди; від непам'яти, богиня ця шанувалася у Фрігії, як верховне божество Кібела, Матір Всесвіту, що жила на горах серед пралісу Лісова матір (Метер орсія). З древніх свідоцтв ми знаємо, що у таврів були храми та капища, а також, головний храм Діви, де вони приносили їй в жертву людей.

Таврські могильники, про які мова йтиме далі, інвентарем своїм показують, що таври вірили в потойбічне життя й що в ритуалі своєму вживали магію. Найдокладніше про храм таврської Діви оповідає, устами старого тавра, римський поет Овідій Назо: — „Є в Скитії місцевість, яку предки називали Таврідією. Я народився в цій країні і не гребую своєю батьківщиною; це плем'я поклоняється спорідненій з Фойбом богині. Ще й зараз стоїть храм, який спирається на величезні колони; до нього ведуть сорок ступенів. Переказ оповідає, що там стояв, післаний з неба, ідол. Не сумнівайся! — Ще й зараз стоїть там підніжжя без статуї богині; вітвар, який був зроблений з білого каменю, змінив барву і тепер — червоний, бо пофарбований був кров'ю (просяклий кров'ю, — пр. ав.). Ідол богині, як ми знаємо, забрала з собою Іфігеня, тікаючи додому в простори Егеї.

Священнодійство виконувала головна жрекиня богині.

З „Кипрії” нам відомо, що таври ототожнювали Діву з донею Агамемнона Іфіанассою — Іфігенеєю, а Геродот сповістив, що храм-святинище Діви височів над урвищем, звідти жертви, після заклання скидалися до моря.

У ділянці архітектонічних здібностей таврів, дивує нас велике число премічно укріплених фортець і городищ, збудованих, головним чином, у другій половині I-го тис. до Р. Х., коли таврам не абиак надокучали кочові скити й греки приморських осад. Частинно, ці фортеці побудовані були на обжитих місцях древнішого поселення.

Коротко огляньмо декотрі з них: На горі Кішці (Кошка), недалеко від Сімеїзу, видні руїни таврського укріплення, яке оборонялося кам'яним муром завтовшки в два метри. В основі цього муру лежала циклопічна підмурівка з підтесаних величезних брил. Укріплення мало й дві вежі. Часово відноситься ця фортеця до другої половини I-го тис. до Р. Х., але людина жила тут ще в період ранньої бронзи половини II-го тис. до Р. Х., про що свідчить інвентар.

На південнім побережжю, найвизначніші твердині були на виспі „Ай-Тодор” (візант. Айос Тодорос), з киклопічним муром, на „Ведмежій Горі” (Аю-Дар), так само, з киклопічним муром, на горі Хрестовій та на горі Кагель. На другім хребті Кримських гір, — на горі Кизик-Кулак-Кая, й печерна стоянка в „Осиповій балці” коло Бахчисарая, — захищена киклопічним муром. Кагель (назва — пам’ятка про господарювання в Криму генуезців та венеційців), оточений був таким могутнім киклопічним муром, що археолог П. Кеппен, побачивши його у 1837-му році, занотував: „...стѣна состоитъ изъ ряда огромныхъ каменевъ, какъ бы нарочно сваленныхъ вмѣстѣ для того, чтобы преградить путь какому-нибудь непріятелю. Непостижимо, какъ сіи громады могли быть свалены вмѣстѣ! Но въ томъ, что это дѣло рукъ человѣческихъ, — почти нѣтъ сомнѣнія...” І справді, дивом дивуєшся, коли поглядаєш на ці монументальні кріпосні споруди й порівнюєш з ними примітивні хижі тих, які уміли, будуючи твердиню, уподоблюватись легендарним киклопам.

Типова для таврів споруда домовин у вигляді могильної ями, облямованої з усіх боків кам’яними брилами, не являлась винаходом ритуально-архітектонічних традицій таврів. Приблизно, саме такий прототип саркофагів ми зустрічаємо далеко від Криму у носіїв білопотоцької бронзової культури, спорідненої з культурою комарівською.

Ця білопотоцька культура зосереджена була на теренах західнього Поділля, в поріччі Серета й Стрипи і, на думку Я. Пастернака, була пов’язана своїм походженням з міграцією придунайських тракійських племен на північ в середній етап бронзової ери (1500 - 1200 рр. до Р. Х.). Так само, на переломі II - I-го тис. до Р. Х., киммерійська людність Дніпрового пониззя, ховала своїх померлих у кам’яних скринях скорчено або випростано й наверхувала над ними могильний насип. Приблизно, в ту ж добу, — кінець II-го — початок I-го тис. до Р. Х., — скриньові поховання ми бачимо в Рача-Дігорських могильниках другої половини II-го тис. й у ранньокобанських погребіщах, які не сягають пізніше VII - VI-го ст. до Р. Х. (с. Брили).

В Криму, ареал мегалітичних скриньових похоронних споруд цілком збігається з територією таврів, зазначеною Геродотом, і датується IX - II-им ст. до Р. Х. Найстарші з таких могильників викриті були в Уч-Баші, на західньому схилі Інкерманської долини (XI - VI ст.), у Таш-Джаргані, в Чуюнчі, в Отар-Алані, в Карли-Кої, серед Черкес-Керменського могильника.

Більшість могил скриньового типу належить до середнього етапу таврської культури, себто, до VI - V ст. до Р. Х., і вони характерні для неї. В таких могилах, звичайно, групових, небіжчиків ховано у скорченій позиції. Виїмків дуже мало: — коло Ялти, в скриньовім могильнику виявлено тілоспалення; кам’яна облямівка домовини вибілена була крейдою; в одній скриньовій могилі коло Лімену, померлий

був похований сидьма. Найбільше таврських скриньових поховань викрито було досі на південному й на південно-західньому побережжю, на теренах від Кекенеізу до Алушти й далі — до Судака.

Конструкцією своєю й речовим матеріалом вони чітко віддзеркалюють етапи поступового розвитку, а згодом, — поступового занепаду, таврської культури. Поруч з тим, саме той могильний матеріал, свідчить про дуже скромне застосування до таврського повсякденного вжитку грецької кераміки та іншої грецької індустрії, які багатше заступлені лише на попелищах таврських селищ та в могильниках пізньої, занепадної пори.

Очевидно, грецькі осадні і, в першу чергу, Херсонес, були мало зацікавлені вбогою продукцією таврського натурального господарства й провадили з таврами дуже мляві стосунки; тільки після пацифікації окремих таврських поселень, грецькі вироби почали потрапляти туди в більшій кількості.

Могильники пізнього етапу таврської культури, які споруджались дуже недбало, показують про поступове занепадання її, про поступове відмирання древніх побутових та культових традицій під згубним впливом подій, коли ворожа петля все тужче стягала горло загнаного до гір, таврського люду. Тавроскити, грецькі осадники та римляни, п'ядь за п'яддю, загарбували терени таврів, розщеплювали їх на окремі ізольовані острівці, проникали в дрімучі ліси, здобували таврські укріплені пункти й лишали в них свої залоги. І таври опинились в положенні загнаного в клітку звіря. Швидким темпом, вони почали фізично й духово деморалізуватися та розчавлюватися в гущі ворожих сил.

Але, не тільки кочові скити, осадники та римляни були причиною занепаду, а згодом і загину таврів. Фатальну роллю в цьому відношенні відіграло утворення Боспорської держави.

Як та гребля, що, загативши й перегородивши живлющі джерела річки, позбавляє її води й висушує її корито, так Боспорська держава відчахнула таврів від споріднених з ними побутово, духово й кровно племен Тамані, Кубанщини та Передкавказзя, які творили разом з таврами однорідний етногеографічний та культурно-побутовий комплекс ще в II-му тис. до Р. Х., під час формування високої кобанської культури.

Дуже можливо, що в мітах пізньо-егейської пори, збереглися спомини про стисле співжиття таврів з кавказькими їх братами, а разом з тим, і пам'ять про відвідування північно-східнього побережжя Чорноморщини егейцями. Діонісій Мілетський, трактуючи егейський міт про подорож аргонавтів до Колхиди за золотим руном чарівного овна, на якому, задовго перед походом аргонавтів, прилетів був з Егеї до Колхиди Фрікс, — оповідає, що син Гелія (Сонця) Персеус був владикою таврів, а його брат Аіет — володарем колхів та майотів. Доня

старшого з братів Персея, іменем Геката, побралася із своїм дядьком, царем колхів та майотів, Аіетом (Схолік до Аполлонієвого „Походу Аргонавтів”).

Діодор Сіцилійський, повторюючи вищесказане, додає, що обидва брати відзначалися жорстокістю. Він же повідомляє, що золоте руно пильнувалося численною вартою „з мешканців Тавріки”, а це свідчить про те, що таври були найближчою й найнадійнішою охороною володаря колхів та майотів, бо ж пророцтво віщувало, що Аіет має загинути, якщо чужинцям пощастить викрасти його золоте руно.

Дочка Аіета й Гекати Медея, закохавшись у вождя аргонавтів Іясона, допомогла йому та його лицарям добратися до темену (священного околотку), попросивши таврською говіркою прибраману варту відімкнути браму. Міт дійшов до нас в обробці Піндара (522 - 442 рр. до Р. Х.), а також в пізніших варіантах. Сама ж подорож аргонавтів на кораблі Арго відбулася в кінці II-го тис. до Р. Х., за одне покоління до Троянської війни, і свідчить не тільки про знайомство егейців з Чорноморським побережжям та з таврами, але й про те, що егейці морем припливали на Кавказ за дорогоцінними металами, які, часом, доводилось їм добувати силоміць.

Наприкінці нашої розповіді про таврів, — подаємо приблизну хронологію етапів їх культури:

X - IX ст. до Р. Х. Перші ознаки наявності таврів в Криму.

IX - VIII ст. до Р. Х. Архаїчний період таврської культури.

VIII - VII ст. до Р. Х. Ранній період розвитку її.

VII - VI ст. до Р. Х. Поступовий розвиток її.

VI - V ст. до Р. Х. Середній період таврської культури, „Золотий вік” її.

V - IV ст. до Р. Х. Перші ознаки занепаду.

IV - II ст. до Р. Х. Таврська культура швидким темпом хилиться до занепаду.

II - перші століття п. Р. Х. Цілковитий занепад її; таври зникають з сторінок історії.

ТРАКІЙЦІ, ДАКИ Й ГЕТИ

Вже здавна, в поході історії помічалися, виразно зафіксовані, зв'язки північночорноморського надбережжя і, зокрема, Боспору, з „тракійцями” Балканського півострова. Про це коротко ми вже оповідали.

Деякі авторитети науки, чим далі, тим все переконливіше, доводять, що в давньому історичному процесі, культурно-побутовий масив племен, який рутинно ми називаємо „балканськими тракійця-

ми”, відігравав велику роль в бутті не тільки всієї побережної смуги північної Чорноморщини, але і в Подністров’ю, в Басарабії, в Закарпаттю й Підкарпаттю.

З огляду на це, ми вважаємо доцільним побіжно ознайомитись також із стародавньою історією Подунайщини, де довгі століття, а може й тисячоліття, знаходився осередок розселення „тракійських” племен і де згодом „тракійські” племена об’єднались у Дако-Гетській державі.

Як ми вже попередю писали, тракійці були відомі вже Гомерові й допомагали троянцям у війні з данайцями-греками (прибл. 1193 - 1184 рр. до Р. Х.). Не підлягає сумніву, що ці Гомерові „трейки” були недалекою сусідами Трої і сиділи чи на європейському березі Тракії, чи десь на азійській стороні Пропонтиди або Геллеспонту. Але, яке відношення мали ці „трейки” Гомера до наших „тракійців” чи „тракіє”, що, в історичну пору, заселяли центральну й північну частину Балканського півострова, ми не знаємо.

Однак, для нас важливе й те, що вже на світанку історії, під час дев’ятилітньої облоги, а потім здобуття Іліону, — існувала і Тракія, і тракійці. Племена, які виступають на сторінках стародавніх писаних джерел під етнонімом тракійців, дуже рано проявили міграційну експансивність, спрямовану по периферії від їх прабатьківщини.

Вже в середнім етапі бронзової ери (прибл. 1500 - 1200 рр. до Р. Х.), частина тракійців вирушила походом в північному напрямку й, форсувавши Карпатські проходи, спіткалась там з місцевою людністю трипільських побутових традицій і, спільно з нею, витворила так зв. комарівську культуру мішаної тракійської шнурової кераміки, а дещо пізніше, — споріднену з нею, культуру білопотоцьку на західному Поділлі й на Подністровщині (Білий Потік коло Чорткова), про яку ми вже згадували. За бронзової ери обидва узгір’я Трансільванських Альп, Потисся й Дунай аж до його пониззя, а також вся сучасна Румунія, були заселені „тракійськими” племенами, хоч археологічні дані й виявляють неоднорідність синхронних культур на цих теренах і наявність там племен різних побутових і виробничих традицій.

В історичну пору, всі майже надгрецькі області, а також погір’я Гаймос (Балкани), були заселені тими ж „тракійцями”, які наполегливо снажилися захопити Македонію й заволодіти північним узбережжям Егейського моря.

В зв’язку з розповіддю про тракійців, ми не можемо поминути увагою й те, що пише про родовід готів їх історик Йордан (VI-те ст. п. Р. Х.). В своїх, зрештою фантастичних, даних, Йордан також готських пращурів приводить до Троади, а, оскільки сам він ототожнював готів з гетами, ці його свідчення занехаяти було б необачно.

Гетів вже Геродот вважав наймогутнішим із тракійських племен. У V-му ст. до Р. Х., це саме вони були, мабуть, кіннотою Сіталка, вождя

одрисів, коли він вирушив війною на македонського царя Пердіккаса II-го. Однак, розпад держави одрисів дав гетам знов незалежність.

Коли македонський державець Пилип II-ий (360 — 336 рр. до Р. Х.), року 342-го, упокорив одрисів, — свободолюбні гети, боячись, щоб і їх не спіткала така ж доля, уклали з македонцями договір приятні і гетський вождь Котелас, допомагав Пилипові II-му своїм військом і видав, навіть, за нього свою дочку.

В цей час, приблизно, під натиском тракійського племені трібаллів та інших придунайських автохтонів, „тракійці” гети примушені були перейти на лівий берег Дунаю. Олександр Великий (336 - 323 рр. до Р. Х.), повоювавши без значних вислідів з трібаллами, рушив на гетів, перейшов Дунай, а гети відступили в степи Малої Скитії — Добруджі і далі до Басарабії, в наслідок чого, похід македонців завершився нічим.

У по-Геродотову добу, на чільне місце в Подунайщині виступили два „тракійські” народи, а саме, даки та гети. Вони ще й досі вважаються „тракійцями”, хоч ніхто не може з певністю сказати, хто, справді, були ті „тракійці”, народ численний і дужий, по якому, нібито, й сліду не лишилось.

Країна даків Дакія, ще за часів бронзи, займала розсяглу територію: увесь Семигород, Закарпаття, частину західньо-українських земель по цей бік Карпат і всю просторінь, яку посідає тепер Румунія. На північному сході, досягаючи морського побережжя, вона доходила до Дністра (за Птоломеем, — до Гіерасоса — Серету) й до басейну річки Патісси (Тиси). Розуміється, ці межі розселення „тракійських” даків дуже приблизні; вони часто зазнавали змін в зв'язку з переміщенням племен, з вторгненнями зі сходу кочових загонів, а пізніше, в зв'язку з завойовницькими походами римських легіонів.

Взагалі ж, народності, які виступають на сторінках історії під узагальнюючою назвою „тракійців”, заселяли простори Балканського півострова від східного побережжя Адріатичного моря й північної Італії й до Чорного моря, від Македонії й Боспору Тракійського до транскарпатських місцевостей південної Галичини та Буковини. Всі ці широчезні обшири заселені були „тракійцями”, серед яких, безумовно, було багато племен германських, кельтських і найбільше, мабуть, слов'янських.

Даки не були варварами-примітивами; вони стояли на досить високім, хоч і своєріднім, щаблі культурности, займалися хліборобством та скотарством, звіринним промислом та рибальством, добували із семигородських копалень мідну руду, золото й срібло, були хисткими бронзарями та золотарями й провадили жваву торгівлю з сусідами, в їх числі, з греками, а пізніше, із римлянами. Тут якраз незаймо згадати Гесіодових „гіперборейців”, про яких вже була мова.

Інвентар „тракійських” виробничих осередків розходився по всій

центральної Європі, а самі даки спорадично осідали на Словаччині, у Шлезьку, біля верхів'їв Дністра і, навіть, на Волині.

Між роками 326-им і 293-ім до Р. Х., може, в наслідок нашестя, розбитої савроматами, скитської орди, до Дакії рушили з теперішньої Молдавії гети, підбили даків, в результаті чого утворилася гетсько - дакська держава — союз племен, — Гетія.

Крім характерних для „тракійського” виробництва типів кераміки та іншого речового матеріалу, наявність „тракійців” на західно-українських землях виявляє також похоронний обряд, який цілком подібний до опису похоронної церемонії тракійців Геродотом. Він зазначає: „Як помре у них чоловік, то його жінки справді сваряться між собою, котру з них він найдужче любив; і та, яка, в решті-решт переможе у тій сварці, — убивають найближчі її свояки над трупом чоловіка, під вигуки на її честь, і ховають разом з ним.” (V, 5).

Цілком подібні паристі поховання чоловіка і його дружини розкопані в Галичині (800 - 600 рр. до Р. Х.).

Гети були близько споріднені з даками; їх мова, звичаї та побут, були сливе однаковими. Страбон твердить, навіть, що гети засвоїли мову даків. Розсяг гето-дакської держави може бути визначений теж лише приблизно: від Герцинських гір та Альп на заході і до Чорного моря на сході. Отже, це була велика держава чи могутній союз племен, який, немає в тому сумніву, інтегрував чимало іноплеменних народностей, що кровно не мали нічого спільного з „тракійцями”. Одного війська ця держава могла виставити до 200,000, що, на тодішній масштаб, було страшною силою.

Країна їх сприяла всім галузям господарства та промислу; були тут багаті хліборобські райони з урожайними нивами, трав'янисті пасовиська, рибні ріки та озера, пташні плавні, праліси із звіриною, багаті родовища міді, золота й срібла, невичерпні соляниці та високоякісні глинища, — все це забезпечувало добробут і достаток „тракійських” племен, а Дунай та його припливи й система інших рік, — були добрими торговельними шляхами. Проте, етнічні буревії, які не минали „тракійських” земель, походи греків, а згодом загарбницькі прямування римлян не дозволили „тракійцям” надовго стабілізувати свою державність.

Коло року 326-го до Р. Х., похід македонського воеводи Зопіріона на гетів та на Ольбію, завершився, як ми знаємо, катастрофою. Року 298-го до Р. Х., на гетів ходив війною Лисімах, але в басарабських степах був оточений гетами й приневолений скласти зброю. Гетський проводир Дроміхет помилував його.

Якраз в цю, приблизно, пору, із заходу на гетів натиснули кельти (коло року 300-го до Р. Х.), підкорили північних гетів Закарпаття й частину їх приневолити відійти на схід до Басарабі.

Міграція кельтів на захід знищила міжплеменний союз гетів; зу-

стрівшись у поході з балканськими автохтонами, вони погромили їх і спустошили їх краї. З цього часу, збірна назва „даки”, на певну добу, покриває племінні назви різних балканських народностей і заступає собою ранішу збірну назву „геті”. Дуже можливо, що, під натиском кельтів, значна кількість гетів відійшла в гірську область Трансільванії та в погір'я Гайму, в Добруджу, Басарабію та Молдавію, де й до того жили вони, більш-менш, компактною масою.

Страбон (63 - 23 рр. до Р. Х.), писав: „...Є ще інше, йдуче з старовини, поділення країни: першу частину називають даками, другу — гетами. Гетами зветься саме ті, що живуть ближче до Понту і далі на схід, даками ж ті, що живуть у протилежній стороні, в напрямку до Германії й до джерел Дунаю; вдавнині їх називали, я думаю, „даями”. (Страбон, VII, III, I, стор. 304).

Отже, нам доведеться згадати про це коли мова зайде про готів, а саме, що гети здавна жили в західній частині Скитії, коло Чорного моря і далі на схід ще тоді, коли про готів і чутки не було.

Ми вже не один раз зазначали, що етногенеза „тракійців”: мезян, іллірів, трібаллів, скордісків, гетів, даків і багатьох інших племен Подунайщини, — досі ще невияснена; серед науковців переважає здогад, що то були кельти. Але до кельтизму „тракійців” ми мусимо поставитися з великою обережністю й застереженням.

Виходило б в такому разі, що кельти-галли споконвіку були найчисленнішим народом Європи, що заселяв великого розсягу територію від берегів Атлантичного океану й аж до Чорного моря, а коли вважати, що тракійцями були також кіммерійці й таври, то кельтська земля сясала б аж до кавказького передгір'я. Коли б так справді було, то де ж тоді подітися, уміститися було іншим етнічним великим масивам — праслов'янському й прагерманському?

Міграційний рух кельтів, що розпочався у V-му ст. до Р. Х. в східньому напрямку із сучасної Франції до балканської Подунайщини з випадом до Італії, мав би проходити увесь час по кельтській землі. Добувшись, в кінці IV-го й на початку III-го ст. до Р. Х., до Подунайщини, кельти, яких тут почали називати галатами, серед своїх, в своїй хаті, не мали б причин бешкетувати й долати своїх таки кривняків.

А тим часом, історичні дані свідчать, що, ступивши на балканські терени, галати поводитись тут неприязно й ворожо з тубільним населенням, піднімали на нього зброю, завойовували й спустошили їх краї. Тоді саме й пішла про галатів поголоска, як про ворога лютого й немилосердного. Ця жорстока поведінка галатів на Балканах серед братерських, кельтських буцімто, племен, — не в'яжеться з логікою, бо вже в ті прадавні часи, голос крові грав велику роль у взаємовідносинах між людьми й народами.

Грунтуючись на цьому висновку, ми твердо впевнені, що серед

балканських „тракійців” хоч і були, може, вкраплені кельтські племена, проте, подавляюча більшість „тракійців” складалася з племен слов'янських і, можливо, подекуди, також германських; про це намагає дальший хід історії.

Як би там не було, але занепад гетського союзу племен був лише тимчасовий; „тракійські” племена створили знов могутню гето-дакську державу — міжплемінний союз, з якою рахувався і якої боявся, навіть, Рим.

Відомо, що у II-му ст. до Р. Х. вождем даків був Оролес. Він воював з кельтами-бастарнами і римлянами (112 - 109 і 74 рр. до Р. Х.). Останні вже тоді звернули увагу на балканську північ. У цій війні, дако-гетам допомагали скордіски й дардани. Війна з Римом дуже ослабила союз, але й Римові не принесла жодної користі.

Сучасник Гая Юлія Цезаря, гетський владика Бурвіста (Буревіста, Бойребіста, порів. імена старочеського князя Боривоя й новгородського Буревоя), розширив границі держави гетів, зміцнив й організував її, розгромив бастарнів та боїв і рушив на грецькі осади західного побережжя Чорного моря. Він спустошив їх, починаючи від Аполлонії, а, в році 48-му до Р. Х., підійшов до мурів Ольбії, здобув її і доценту зруйнував.

Цій трагедії ми приділяємо окреме місце в дальшій нашій розповіді, а зараз вернемось до історії „тракійської” Подунайщини в хронологічному розгорненні подій. Незабаром, після ольбійського походу, Бурвісту було вбито й держава його — союз племен, розпалася на п'ять частин. Юлій Цезар хотів використати ці розрухи в Подунайщині, збирався туди походом, але передчасна смерть унеможливила здійснення цього заміру.

За імператора Августа (63 - 14 рр. до Р. Х.), Рим приневолив даків й гетів визнати його зверхність, але пуття з того не було, бо вже в роках 85 - 89-му п. Р. Х., вони двічі воювали з Римом під зверхністю Дураса (Діурпапеуса) і римлян побивали. Тільки римський воевода Тетіус Юліян спромігся дати їм належну відсіч.

Вождь даків Децебал (86 - 87 - 107 рр. п. Р. Х.), так залякував Рим, що слабодухий імператор Доміціян (81 - 96 рр.), запобігаючи лихові, дарував йому царську корону. Ця „честь”, одначе, не відбилася на незалежності даків; більш того, Доміціян, фактично, став данником Децебала й примушений був відкуплятися від дакської агресії прекоштовними дарами-данинами.

Щоб покласти край розбишацькій сваволі даків, від якої дуже терпіли римські провінції на Балканах, імператор Траян (98 - 117 рр.) пішов на них війною. Під час першого походу (101 - 102 рр.), він здобув столицю даків Сармізагетазу і довколишній край.

За другого походу (105 - 107 рр.), даки були розбиті, а Децебал

отруївся з розпуки. Дакія стала римською провінцією з головним містом Ульпія Траяна.

Після звоювання Римом гетсько-дакської держави, гети і частина даків покинули поневолену батьківщину й подалися за семигородські гори, звідки тривожили римлян повсякчасними нападами.

Року 126-го, за панування імператора Адріана (117 - 138 pp.), Дакію було поділено на дві провінції: Верхню Дакію і Нижню Дакію (Трансільванія і Мала Валахія). Імператор Марк Аврелій (161 - 180 pp.), — на три, із столицею в Сармізегетузі. За імператора Галлієнуса (253 - 268 pp.), року 256-го, готи перейшли Карпати і вигнали римлян з Дакії.

Імператор Авреліян (270 - 275 pp.), стягнув рештки римських збройних сил на південь від Дунаю і утворив у Мезії провінцію — *Dacia Aureliana*. В дальшій, ця провінція, знов-таки, поділилася на декілька менших із столицею в Сардіці (теп. Софія).

Так зникла слава і гетів, і даків, наймогутніших „тракійських” народів. Самі вони враз зійшли з сторінок історії в небуття. На їх місці, в Подунайщині, об’являються готи, авари, слов’яни. Дамокловим мечем, вони нависають над дряхліючим Римом і над Візантією; у вихрі подій, забувається пам’ять про гетів.

Але не так воно було в дійсності. Даки і, зокрема, гети жили далі і приймали участь в історичних подіях і не тільки на Балканах, але й на теренах південного Правобережжя нашої батьківщини. Тепер, візантійські літописці залучають їх до стовпиц сучасних з ними напасників і надають їм різні племінні назви. Але гето-гетський історик Йордан, що жив у VI ст. п. . X., воскресив їх з небуття. Про це оповідатиметься пізніше.

Кельти чи галли (Кельтай, Галлой, Галатай; *Celtae, Galli*), численний, надзвичайно войовничий народ, який розпадався на силу племен, заселяв первісно північну Італію (*Gallia Cisalpina*, інакше, *Gallia Citerior, Gallia Togata*), Гельветію (Швайцарію), Бельгію з частиною Голляндії (*Gallia Belgica*), Британію і всю сучасну Францію від Райну до Атлантичного побережжя (*Gallia Transalpina*, інакше, *Gallia Ulterior, Gallia Comata*). В кінці VI-го ст. до Р. X., в середню стадію залізної ери, частина кельтів заворушилась і з своїх одвічних теренів попросувала на схід.

Які події були причиною цього могутнього руху, — ми не знаємо, але кельти переможно переступили границі свого розселення й опинились на Балканах.

Південна міграційна їх хвиля, з Цизальпінської Галлії, ринула в напрямку на Рим року 390-го до Р. X. і, погромивши римське військо під Аллією року 387-го, здобула й спалила Рим та облягла Капітолій, який, буцім-то, врятували гуси своїм геліготанням. Сеннонських кельтів привів туди Бренн.

По сімох місяцях війни, кельтів відігнав на північ римський дик-

татор Фурій Камілл і кельти незабаром з'явилися на балканському побережжі Адріатичного моря, звідки вдерлися на терени західного й середнього Дунаю, проникли в долину річки Сави і, в семидесятих роках III-го ст. до Р. Х., вогнем і мечем спустошили Македонію та Тессалію, але, під священними Дельфами, зазнали жорстокої поразки від грецького війська (280 - 278 рр. до Р. Х.) й відійшли до Тракії, звідки частина їх переправилась до Малої Азії, а потім, в центрі її, осіла на землях, які з того часу стали зватися Галатією. Друга частина кельтів почала посуватися на північ побережжям Чорного моря.

Інша міграційна хвиля кельтів, через Шумаву та Судети, дісталася до Чехії, до Моравії, Шлезьку, південної Польщі й Словаччини і, вже у V-му ст. до Р. Х., опинилася в поріччі горішньої Тиси та на Закарпатті.

Посування кельтських племен в східному напрямкові було досить повільне, як, зрештою, міграції всіх осілих племен. В поході своєму їм доводилось зброєю прокладати собі шлях, бо на ньому вони зустрілися з областями компактного тевтонського й слов'янського розселення, а на Балканах, — „тракійського”. Тут кельтський войовничий запал спіткався з войовничим запалом „тракійців”, які, після завзятої боротьби, примушені були частинно розступитися, пропускаючи вперед кельтів, частинно упокоритися й перемішатися з ними.

Міграція кельтів у незвичному напрямкові із заходу на схід, простежена історією лишень у відомих їй межах старого світу. Вона порушила, змінила і, в значній мірі, перетасувала розміщення народностей середньої Європи та Балкан, принесла з собою великі зміни в їх матеріальних культурах і була переддвер'ям пізніших етнічних зрушень та далекосяглих подій, які, до непізнання змінили етнічну мапу Європи.

На протязі гальштатської доби, кельти зазнавали досить сильних впливів картагенсько-грецьких осад північно-західного побережжя Середземного моря, зокрема Массалії (теп. Марсель) та Нікаї (теп. Ніцца), а також фойнікійсько-картагенських факторій, розкиданих уздовж берегу Атлантичного океану.

Імпортовані в Галлію з Фойнікії, Картагени та з Греції керамічні та металеві вироби були причиною зродження власної кельтської високоякісної матеріальної культури, яка, під час походу кельтських племен на схід, поширилася по всій середній і північній Європі. Наслідком цього явилось створення комбінованої залізної лятенської культури.

Якраз під час розвитку цієї культури, кельти обсадили Словаччину й наше Закарпаття (прибл. V ст. до Р. Х.) й загноздилися в промисловим центрі гетів (теп. Мукачівщина та Ужгородщина). Тут вони устаткували свій промисловий осередок виробів прекрасної залізної індустрії, яку виконувано було руками кельтів-теврісків.

Мандруючи далі на схід уздовж південного згір'я Карпат, кельти досягли Семигородщини, а звідти, Ойтошським дефіле, дісталися до Молдавії, скрізь по дорозі поневолюючи гетів та плюндруючи їхні селища. Сталося це коло трьохсотого року до Р. Х.

Кельти були мисливцями, скотарями та хліборобами, але головною їх ремісничою галуззю була гамарницька промисловість. Вони були вправними й хисткими ковалями-гамарниками й виробляли чудову зброю гартованого заліза, яке досягало міцности криці.

Як здогадується В. Антонович, за часів середньої стадії лятенської доби (300 - 150 рр.), через Подунайщину, кельти проникли до долішнього Подністров'я, а звідти піднялися вгору Дністром на західне Поділля й зупинилися над річкою Стрипою. Однак, археологічний матеріал цих місцевостей здогад цей, ніби, не підтримує. Я. Пастернак тієї думки, що кельтські купці провадили зносини з теренами України, одночасно зазначаючи, що кельти ніколи не вторгалися до нашої батьківщини й що жодного її терену не завойовували. Питання жили чи не жили кельти в наших краях — дуже важливе при накресленні етнокультурної мапи України.

Відносно цього ми дозволимо собі висловити й нашу думку. Здогад В. Антоневича цілком логічний; опинившись в Молдавії, кельти не могли не звернути уваги на близькі береги Чорного моря та на багаті грецькі осади, які його оточували; археологічні дослідження, однак, цей його здогад вивертають, бо коли б кельти купно проживали на українських теренах Підкарпаття, вони б конче лишили там попелища своїх поселень і свої могильники з типовим для кельтів кістяковим похованням померлих у випростаній позиції, та кельтським речевим інвентарем. Можливо, проте, що на них ще досі не надібав під землею щуп археолога; тоді б картина цілком змінилася. Але й заперечення масової наявності кельтів на нашій території оправдане лишень у відношенні до західно-українських земель; твердження, що, в більшій кількості, вони не вторгалися на приморські терени сучасної Румунії, має серйозного опонента в особі складачів Протогенової псефісми середини III-го ст. до Р. Х.

Вона незаперечно свідчить, що ольбійці добре знали кельтів-галатів, а кельти-галати — ольбійців.

Псефізма, з якою ми ознайомимось в дальшій, оповідає, що галати, в союзі з германцями скірами, мали вдарити на Ольбію великою силою взимку.

Виключено, щоб ці галати й скіри рушили походом на Ольбію здалека в зимовий час. Очевидно, цей рейд мав перевестися з півдня від Дунайських гирл у північному напрямку, може, якраз частиною тих кельтів, які, після поразки в Греції, подалися до Тракії й поступово просувалися побережжям на північ. На жаль, все це — лишень здогади.

У всякому разі, якого б погляду не притримуватись відносно ролі кельтів в житті та в культурі нашої батьківщини, — висновок буде один: вони віддали й свою лепту в матеріяльну культуру тодішніх племен України, а на своєму поході, ще поза межами її, влили чимало своєї крові в жили наших пращурів.

ОЛЬБІЯ САВРОМАТСЬКОГО ПЕРІОДУ Й ДО ЗАПУСТІННЯ. РИМЛЯНИ В ЧОРНІМ МОРІ

Ольбія, яку, за довгий період її існування, потривожив лишень Зопиріон, зазнавала тепер, чим далі, тим дужчого напору степових ворогів. В її сусідстві появилися нові племена та кочові загони, які лихим оком позирали на неї.

Немає жодного сумніву, що, під час савроматської навали, перетасовка племен відбулася також на Правобережжі; чимало хліборобської людности покинуло свою ріллю й подалося на захід та на північ в ліси; її місце заступили інші, яких принесла на своїх бурунах савроматська хвиля. Ці нові сусіди не знали з Ольбією, в чорторії подій, не встигли порозумітися з нею, нав'язати з нею якісь стосунки.

Ольбія відчувала наростаючу небезпеку і гарячково готувалася до оборони. Але, державна скарбниця була вже напівпорожня, бо товарообмін, в зв'язку з подіями в степах, сливе припинився. І ось, старші міста почали звертатися до окремих заможних громадян з проханням допомогти батьківщині в скруті. І добродії знаходились. Так, наприклад, один напис початків III-го ст. до Р. Х. свідчить, що якийсь Клеомброт, син Пантокла, збудував на свій кошт у прибережній частині міста преміцну вежу і присвятив її Гераклеєві та народові. Друга пам'ятна псефізма, приблизно, того ж часу, не вповні збережена, яка оздоблювала агору, оповідає, що „Рада й народ ухвалили, а синедри запроголоували” нагородити херсонесця Аполлонія, сина Евфронового, за великі послуги містові, — вінцем, статуєю та іншими почестями, а його синів Аполлодора, Аполлонія та Евфрона, за такіж послуги, увінчати золотим вінцем „й нагороду проголосити через оповісника”.

Минули, безповоротно минули, благословенні часи, коли ольбійці жили день за днем спокійно, в достатках, не думаючи про фатальні несподіванки: в сумирних умовах родилися, спокійно жили й спокійно вмирали, виповнивши своє, мале чи велике, життьове завдання.

Як красномовно віщає про ці незабутні часи епітафія над прахом одного ольбійського старця! Знайшли цю епітафію в некрополі міста:

Ця могила, подорожнику, ховає в собі прах людини,

Яка дійшла до звичайної всім границі життя;
Її батьківщиною було скитське місто Ольбія, а ім'я
У смертних складене із слів Доля і Дар.
Це був поважний старець, який, відходячи в призначений Роком
Дім Аїда, лишив у живих двох дітей.
Його, однаково бажаного людям і безсмертним,
О, божество, пошли в житло благочестивих!...

Достойно прожив свій вік Мойродор і ліг в могилу, не побоюючись про долю своїх кривних і про долю свого замогильного життя...

Але цілком інші часи настали для ольбійців у другій половині III-го ст. до Р. Х. З надзвичайно цінного документу цієї доби, а саме, з почесного меморіяльного декрету — псефізми, яка вславляла шляхетну жертвовність та патріотизм ольбійського громадянина Протогена, ми бачимо, що за мурами Ольбії не колосилися тоді лани пшениці, а в згарища обернулися поселення міксгелленів, розвіялися в димові пожеж маетки ольбійських дідичів, що людність покинула насиджені місця, а частинно здичавіла й приєдналася до тих розбишацьких загонів, які без спротиву бешкетували в ближчих і у віддаленіших околицях Ольбії. Землевласники, втративши свої добра, сховались у місті, а декотрі й покинули його; купці й промисловці, не маючи жодних інтересів в занепадаючій осаді, теж забиралися геть до інших „злачних” місць.

Псефізма Протогена посвідчує, що Ольбія переживала тоді надзвичайно тяжкі й небезпечні часи, що вона, з останніх сил, боролася за своє існування, що місто цілком обідніло й зазнавало, навіть, голоду. Цей дорогий документ датується проміжком часу між 279-им і 213-им рр. до Р. Х.

Шляхетний геллен Протоген, син неменш шляхетного Геросонта, не пожалів тоді свого майна задля порятунку рідного міста та своїх співгромадян і спромігся на деякий час затримати Ольбію над прірвою. В цю лиху пору, до її брам добувалися розбещені скити, савромати й інші варварські ватаги.

Псефізма починається так:

Рада й народ ухвалили двадцятого числа, архонти й Сім*) запропонували: з огляду на те, що і Геросонт, батько Протогена, учинивши містові численні й вельми істотні послуги і грішми, і діяльністю, і Протоген, одідичивши від батька доброзичливість до народу, все життя говорив і чинив якнайкраще...

Далі перелічуються всі халепи, від яких урятував самовідданий і шляхетний Протоген місто: бачачи, що міська скарбниця порожня, він, на свої кошти, зібрав данину варварському ватажкові Сайтафер-

*) Коллегія Сімох (гой епта); складалася з визначних громадян і приймала участь в державних справах.

нові, який ту данину вимагав; він не один раз рятував ольбійців від голоду, закупаючи для них хліб; він відкуплявся від нахабних різноплеменних напасників та їх отаманів-царків, які впритул підходили до ольбійських мурів.

...більша частина міста з боку ріки, а саме, приставнева частина його, а також (частина), що прилягає до колишнього рибного ринку, до того місця, де герой Сосія*), не була огорожена мурами, а переметники повідомили, що галати й скіри уклали союз і зібрали великі сили, які і з'являться взимі, а крім того ще, що тиссамати, скити та савдарати шукають укріпленого місця, теж боячись жорстокости галатів; і коли, в наслідок цього, многі віддалились розпуці й приготувались покинути місто, а, разом з тим, в країні скоїлось багато й інших сумних пригод: — всі раби й пограничні міксгеллени, кількістю неменш 1.500, які минулу війну були співниками у місті, були зведені ворогами, (що), — виселились многі чужинці й чимало ольбійських громадян, — з огляду на все це, народ, зібравшись і вдавшись у тугу й уявляючи собі небезпеку, яка загрожує, та жах, закликав усіх маєтних громадян допомогти й не допустити, щоб батьківщина, яку з давен-давен обороняли, підпала під владу ворогів; а тим часом, ніхто не запропонував своїх послуг ні задля всього, ні задля частини того, про що прохав народ, — Протоген сам обіцяв збудувати обидва мурі й наперед запропонував перебрати на себе всі витрати, хоч мав витратити неменш 1.500 злотих, і, негайно ж принісши зібранню 500 злотих, як заставу, віддав всю роботу на відкуп за посередництвом оповісника... Ще, багато підрядчиків відмовились від праці, — Протоген сам виконав працю для міста і не зробив жодної шкоди народові... Відбудував він і вежі, які здрахліли, а саме: дві вежі коло великої брами, Категетову придорожню та Епідаврієву; саме так, поправив житницю і збудував пилон коло місця виставок краму; ще ж... з огляду на те, що державні кораблі були пошкоджені і не мали нічого з оснастки, — він запропонував поправити і ці кораблі...

Протоген справді, силою своєї відданости батьківщині, спромігся віддалити її загибель, але варвари, розбещені лихоліттям довколишні племена, які ще недавно жили в братерській згоді з ольбіополітими, тепер переметнулись до ворога й дерлися до міста.

У цім декреті б'є у вічі те, що, як видно, ольбійців дуже збентежила зрада 1.500 міксгелленів. Невжеж Ольбія, в ту пору ще велике й укріплене місто, злякалося такої незначної кількості зрадників? 1.500 вражих воїнів не могло загрозувати фортифікаціям міста; з ними

*) Мармурова чи бронзова статуя ближче невідомому нам ольбійському героєві-добродієві Сосієві.

осадники могли збройно зійтися в чистому полі й, розуміється, перемогли б їх. Згадаймо хоч би про те, як ольбійці успішно відбили штурм 30.000 македонців, які могли мати з собою й облогові машини. Та й в часи Протогена, не одна варварська орда облягала, видно, Ольбію й потрощила об її мури зуби. Чому ж ольбійці злякалися тисячі п'ятисот бунтарів? Напрошується припущення, що ці бунтарі захопили в свої руки якийсь дуже важливий, в господарському й стратегічному відношенні, пункт чи передали його ворогові Ольбії; тим самим, вони й загородили шлях підвозу до Ольбії їстівних продуктів. Безпосередня близькість повстанців-сіряків, підбадьорювала й обнадіювала міських рабів, запалювала їх бунтарським духом. Зростаюче ремство невільників збільшувало тривогу й заклопотаність осадників. Ось тому, мабуть, й збентежила їх ця горсточка бунтівників. Голод та соціально-політичні заворушення в самому місті справді, загрожували глибокими наслідками.

Вражають у цій псефізмі й загальнолюдські негативні риси вдачі ольбійських громадян, яких і в ті віддалені часи не бракувало; це скнарство, егоїзм, шкурництво; на заклик влади жертвувати на порятунок міста гроші, мало хто відгукнувся, навіть, перед обличчям такої страшної загрози, як нашествя варварів на місто. Але, як би там не було, — накинута на Ольбію петля все тужче, смертельно, стягала її шию. Було небезпечно вийти, навіть, за мури міста, бо скрізь чигала смерть чи від списа, чи від стріли, чи від меча варварів... Характерна в цій псефізмі й атестація галатів, як ворога надзвичайно жорстокого; скити, тиссамати й савдарати, недавні вороги Ольбії, благають тепер ольбіян впустити їх до міста під захист його мурів. В цей тривожний час, багато ольбійців і чужинців покинуло осаду; Ольбія безлюдніла, гарячково укріплюлася.

В передбаченні приходу галатів, ольбійські раби ще сміливіше підняли голову, готуючись звести порахунки із своїми гнобителями. Але в писаних джерелах, які дійшли до нас, ніде не згадується про те, що галати побували під Ольбією. В кожному разі, вона не була спустошена ними.

Після того, як минула страшна небезпека нападу галатів, Ольбія й далі переживала тяжкі часи. Не устаючи, до її брам підходили більші чи менші „скитські” чамбули, нависала савроматська загроза. Від цих „скитських”, а в дійсності, різноплеменних ватаг, Ольбія то одбивалася, то відкуповувалася даниною й дарами і, чим далі, тим більше бідніла, занепадала.

Комунікація з її годівельником, хліборобським запіллям, була перетята ворогами; тепер лише випадково щось потрапляло до її порожніх складовищ; імпорт і експорт цілком завмерли; натиск ворогів ставав все дужчим, зухвалішим й ольбійці збагнули, що самотужки їм не встоятись.

Така тяжка й надзвичайно тривожна доба в її бутті тривала біля сотні літ. І ось, у II-му ст. до Р. Х., ми бачимо Ольбію під владою тавро-скитського володаря Скілура. Ольбія ожила, збадьорилася; життя в ній стало жвавішим, зникла примара голоду, загроза ворожого степу. Почав зростати її добробут. В її мурах стояла Скілурова залага; з державою Скілура вона провадила жвавий торговельний контакт.

Досі лишається відкритим питання про те, яким чином Скілур міг досягнути до цієї далекої осади і як цей цар, при тодішнім вируванні в степах, мав змогу тримати її в підданстві й при яких умовах ця осада визнала надвладу тавро-скитів та впустила, навіть, в свої брами його військо, яке забезпечувало Ольбію від ворогів?

По всій імовірності, Скілур, на недовгий час, приєднав до свого царства західне побережжя північної Чорноморщини, від Перекопу починаючи й кінчаючи побережжям Малої Скитії — Добруджі; безперечно, мав він і свою флоту. В цій невеликій області існувало тоді кілька державок, про які згадує й Страбон (VII, 4-5), що залежали від тавроскитського володаря. Їх царки, значно згелленізовані, били в Одесу та в Томі власну монету із своїми іменами: Апроса, Єлій, Каніт, Сарія, Тануса та Харапс. Можливо, що ці регіональні новоутворення були рештками загнаних з України скитів або місцевими князівствами „тракійців”, які пізніше були скасовані римлянами.

Та толерантність й оглядність, з якою ставився до Ольбії Скілур, вказує на те, що ольбійці піддалися йому добровільно, що була складена якась угода, яка забезпечувала автономні права цієї осади в складі Скілурової держави.

Грецький ретор і стоїк Діон Хрисостом (30 - 117 рр. н. Р. Х.), в своїй „Бористенській промові”, згадував, що Ольбія, ще до гетського спустошення в середині I-го ст. до Р. Х., „вже кілька разів була здобувана ворогами”. Очевидно, що ці трудні для Ольбії часи, були наслідком зменшення території тавро-скитської держави, коли Ольбія була відірвана від неї.

У всякому разі, ця безболізна і, навіть, корисна для Ольбії, протекція царя Скілура, зайвий раз підкреслює високий ступінь згелленізування тавро-скитської пануючої верстви на чолі з царями. Вона вже була далека від варварства. Це твердження підтримує речовий матеріал некрополя тавро-скитської столиці Неаполя Скитського (коло Симферополя), епіграфіка викрита в руїнах її і той факт, що при дворі Скілура були й греки, як, наприклад, ольбійський торговельник Посідей, що став довіреним радником цього царя.

З певністю ми не можемо сказати, як довго Ольбія була залежною від Скілура, але, на переломі II-го й I-го ст. до Р. Х., її тимчасовий добробут знову занепав і знову настали лихі для неї часи, може саме ті, про які згадував Діон Хрисостом. Залага Скілура тоді вже не охо-

роняла міста й авторитет тавро-скитів, бодай, у цій віддаленій частині Чорноморщини, зник.

Ольбії довелось тоді неперестанно відбиватися від різних напасників; понадто соціальний розбрат в ній підкошував її змарнілі сили. Здеморалізоване безнадійністю громадянство, пригнічене внутрішнім безладдям та зовнішньою небезпекою, все помітніше та інтенсивніше починало просякати варварством, що вливалось в його душу та кров.

Наближались, здавалося, останні дні колись славної республіки, але тут піднявся на її захист відважний Нейкерат, син Папія, очевидно, ольбійський стратег, і, своєю смертю, продовжив на деякий час життя рідної політеї.

„...Коли він побачив знедолене вічними війнами місто, — він припинив чвари між громадянами, умиротворив місто і був вшанований ними (громадянами — пр. ав.) поставленням його статуї й посвяченням погруддя, у всьому виконуючи найкорисніші вчинки для батьківщини, а собі здобуваючи славу й почесі. Повсякчас відбиваючи ворогів, які накидалися на місто і, в більшості випадків, рятуючи громадян, він забезпечив становище міста, щоразу подаючи розумні поради й ще ліпше виконуючи постанови. Нарешті, коли громадяни переправилися в Гилею*), — він і тут не забув подбати про батьківщину, бо, зміркувавши, що його присутність буде більш істотною охороною міста, без... (стерто) і (без) дружини (ескорта — пр. ав.) явившись туди, охороняв громадян, але, спостерігши нашествя ворогів, він відіслав громадян до міста, а сам лишився, щоб дати відсіч їхньому (ворожому — пр. ав.) нападowi, бо вважав необхідним покарати ворогів... Тому вороги, побоявшись його непереможної відваги, не зважились напасти на нього одверто, але вночі засіли й віроломно вбили його. З огляду на це, народ, побачивши несподіване нещастя в тому, що місто втратило відважного громадянина, — тяжко переніс своє горе, знаючи його хоробрість, і з обуренням, — в наслідок його жорстокої смерті... Отож, хай ухвалить рада і народ, щоб йому були віддані почесі більші, в порівнянні із всіма іншими: щоб його тіло було привезене до міста для належного похорону, щоб

*) Гилея, від грецького Гиле — ліс, уявляла собою дрімучий плавневий праліс, який був продовженням дніпрової Гилеї, що тяглася вздовж течії Дніпра та вздовж його припливу Базавлуга і, коло Дніпрових гирл, переходила в пущу. Це був, прославлений згодом пам'яттю українського народу Базавлуг часів Козаччини. Колись, ця Гилея покривала своїми хашами увесь лівий берег Дніпро-Бузького лиману й Бугу. Важкопрístupні негри її були повні звіря й птаства. По Бугу, Гилея тяглася далі на північ і сполучалася з плавнями Поїнгулля. Рештки Гилеї бачив ще й автор цієї книги за хлоп'ячих літ, які зеленіли на протилежнім березі, проти маєтку його батьків Старої Богданівки, що стояла в 15-ти верстах північніше Ольбії-Парутиного. В цьому місці вона звалася „Галичиною”, а коло Миколаєва — „Лісками”.

ті майстерні, — або крамниці, — які знаходяться в місті, були зачинені, а громадяни, щоб одягли жалобу і всі в порядку йшли в похоронній процесії; щоб він, вчас виносу, був увінчаний від імені народу, золотим вінцем, а також, щоб йому була поставлена кінна статуя на тому місці, де побажає його рідня; й вибити такий напис:

Народ поставив Нейкерата
Сина Папієвого,
Який був від предків добродієм
І який зробив багато добра для міста, —
За відвагу його й добродійство — йому...

Щоб його було увінчовано щороку і в народнім зібранні, яке призначене для обрання влади, і при... (стерто)... змагах в кінських перегонах, які установлені на честь Ахіллея за пророцтвом Пітії, причім, оповісник має виголосити проголошення за зразком, який міститься в написові статуї. Постанову вибити на білокам'яній плиті й поставити на тому місці, де побажає його рідня, задля того, щоб й інші громадяни були ревнішими в послугах батьківщині, бачачи, що добродійства оздоблюються належними почестями..."

Син Папія, Нейкерат, що втілив у собі чесноти казкових героїв, оспіваних безсмертним Гомером, спочив вічним сном у надрах рідного міста. Вузькими вулицями, переповненими пригнобленим ольбійським людом, героя було несено на похоронних марах. Його лискуча зброя: броня, щит, гривастий шолом, меч та ощеп*), які, не один раз, послужили батьківщині, які, не один раз, рятували від погуби самого багатиря, — кривавим миготінням віддзеркалювали проміння призахіднього сонця. Податель життя Геліос, ховав свій прекрасний лик перед оциренням Смерти у хвилях далекого океану. Архонти, жерці, стратеги, урядові особи, військо й натовп громадян, — провозжали героя в далеку дорогу до брамищ темрявого Аїда... І чулось голосіння плакальниць, ридання кривих, гучні удари тимпанів...

... Згинув ти, милий, і вічно мені тебе оплакати слізьми! ...

(Гомер, „Іліяда”, XIX, 300)

У важкому кам'яному саркофазі, останки його були віддані землі, а на одному з ольбійських майданів, виросла його кінна статуя:

Народ поставив Нейкерата, сина Папієвого...

Так, відвага увінчала його прах золотим вінцем немеркнutoї слави і приєднала душу його до сонму тих багатирів, які вчинками своїми заслужили безсмертя...

*) Ощеп — короткий спис пішого вояка, який можна було метати.

Рокотали хвилі, б'ючись об берег, ласкали пісок, прикрашали його білопінним мережжям; рівномірно гойдались закотвені тріери й дубки рибалок; блакитнів широководий Гіпаніс, поцяткований баранцями хвиль. Кигикали мартини, перешіптувались з кугою очерети. На далекім протилежнім березі, у сизім серпанку випарів, зеленіли плавневі нетри Гилеї, де Життя передало Нейкерата до рук Смерти...

Напередодні гетського нашестя, в кінці II-го й на початку I-го ст. до Р. Х., Ольбія була прилучена до Понтійського царства Мітридата VI Евпатора (123 - 63 рр. до Р. Х.), який мав свою столицю в Синопі, заснованій року 301-го до Р. Х.

У цей час, Понтійське царство перетворилося в могутню Всепонтійську державу й прилучило до себе майже всі грецькі осаді чорноморського побережжя, в тому числі, Боспор, Херсонес та Ольбію.

Тавроскити розбиті були в битвах з понтійським полководцем Діофантом і відмовились, на деякий час, від зазіхань на грецькі посілості. Мітридат VI-ий Евпатор, обернув Ольбію у стратегічний опорний пункт, найдалі висунутого на північ понтійського кордону, заселив її вірнопідданими виселенцями з Понту й поставив у ній свою залогу.

Ольбія дещо передихнула, хоч надвлада Понту й не була їй до впадоби. Іншого, одначе, виходу не було: або зверхність Понту, або непосильна боротьба з варварським оточенням.

Коли Боспором, після його невдалої спроби скинути понтійське ярмо, став керувати Мітридатів син Махар, — Ольбія визнавала його зверхність. Але довгі, виснажуючі війни з Римом, а згодом, одностайне повстання всіх грецьких північночорноморських осад, мабуть, і Ольбії, супроти Понту коло 50-го року до Р. Х., — оборкали його крила і Великопонтійська держава завалилася. В наслідок цього, Ольбія опинилась без всякого захисту. Звідусіль вона була оточена, жадущими здобути її, варварами. Чергова небезпека, в особі гетів, чорною хмарою нависла над нею.

До першого перед-христового століття, гети ні разу не виступали на арені північночорноморської історії, принаймні, даних про такий виступ пам'ять історії не зберегла. Але в другій чвертині I-го століття до Р. Х., гетський володар Бойребіста, об'єднав довкола себе різні подунайські племена і, року 48-го, рушив з великим військом добувати грецькі осаді західнього побережжя Чорного моря. Вогнем і мечем, він пройшов по ньому, здобув Ольбію, доценту спустошив її, а потім спалив, вирізавши її мешканців.

ЗДОБУТТЯ ОЛЬБІЇ ГЕТАМИ

(Туманне морево далекої минувшини)

За дитячих та юнацьких літ своїх, автор цієї повісті, не один раз побував на руїнах, колись славної, Ольбії, яку, в той час, розкопував археолог Б. В. Фармаковський.

Руїни Ольбії, на місці якої стояло село Парутине, було на віддалі п'ятнадцяти верст від маєтку авторових батьків Старої Богданівки і тому відвідувались вони нами досить часто. І щоразу, як я побачив попереду високу могилу Зевса, якесь беззвісне, благоговійне почуття охоплювало мене, ніби я наближався до величньої святині.

І ось, стоячи на з'їджених і зчовганих древніми колесами брилах бруку вулиць, на яких чітко були помітні вибоїни від колес та стерті ними наріжжя.

Оглядаючи щербате тло колишнього міста, заглядаючи до питосів, в яких сріблилася луска риби, виловленої дві тисячі літ тому, або виднілися зерна пшениці, ровесниці тієї риби, я прислухався до двотисячолітньої тиші мертвого емпорія, яка порушувалась легеньким плескотом хвиль та жалібним кигиканням чайок.

З таким саме монотонним шумом викидали ті хвилі на берег мертво живо піни й тоді, коли це безформне руйновище було сповнене вируючого життя та руху, коли пишалося воно строгими колонадами палаців, урядових приміщень та храмів, коли, на місці цих, безладно розкиданих, куп каміння та щебню, звишався храм Зевса Ольбія, щасливого Дія, обдаровуючого щастям своїх вірних. Він частенько навідувався до священного теменосу, гостював у присмерковім холодку своєї святині, де струмився фіміям та жертовні дими, де воркували й плескали крильцями білі голуби божі, де, в підхрамовій скарбниці — тесаврофілакіоні, зберігалися дорогоцінні приноси побожних ольбійців всемогутньому владцеві осади, Зевсові Поліархові...

А он, на головному ринку теменоса — агорі, звишається найбільша в Ольбії будова стої, призначена для всіляких урочистостей; тут філософи ведуть мудрі бесіди, тут поети читають свої вірші, тут аойди деклямують уривки з Гомерової „Іліади”. А он біліє колонами величний храм Аполлона Простата, Аполлона Дельфінія, видніються божниці інших безсмертних покровителів міста, між ними божниця Ахіллея Понтарха — володаря Евксінського Понта. В посмертнім житті своїм, цей багатир пробував у чорноморських просторах, то на острівці Левке (теп. Зміїний острів), то віддавався багатирським вправам на довгій косі, що й звалася тому „Ахіллеєвим бігом” (теп. Тендра), то відвідував богобоязних громадян, їх оселі та дворища, особливо ольбійців, які так шанували його й так щедро обдаровували жертвами.

Аж он святилище Деметри, дарівниці врожаю, Діоніса хмільного

гуляки, премудрої Атени, стрілобої Артеміди, покровительки мисливства, чарівної Афродіти, покровительки любовців та кохання, таємничої Кибели...

На високих вежах передового оборонного муру — протейхисму, що оточував осаду з півночі, з заходу та з півдня, на Гераклеєвій, на Катететовій та на Епідаврєєвій вежах, стояли вартові, спираючись на ратища довгих списів, і їх мідяні, пишногриві шоломи вилискувались на сонці, а накинуті поверх броні чорні „фароси” — керей, підхоплені вітром, маяли за плечима. Вони пильно вдивлялись в зрадливу далечінь степів, де таїлася вічна загроза їх батьківщині.

Загартовані в битвах з варварами, вояки звертали іноді свій зір з безкрайнього тла зелених степів, на блакитну повідь лиману, на хачі протилежної Гилеї і на море, за яким, в недосяжній далені, під яскравим соняшним промінням, мліла прекрасна Геллада, де височів, торкаючись неба, оповитий хмарами, священний Олімп, житло безсмертних, де, в лазуревім серпанку Егеї, розкинувся рідний Мілет...

Катететова та Епідаврєєва вежі обороняли головну північну браму, а Гераклеєва — приступ до гавані-лиману, де, перед пристанню-прокімаєю, на мертвій хвилі, погойдувались ольбійські кораблі та судна херсонесців, боспорян, харкінців, істрян, атенців, мілетян, родосців та купців з міста Кніду.

З укріпленого Алектора (Очакова?), з острівця Бористеніди (Березані), із скелюватого Скопеле, з пристані ісіяків і з інших населених пунктів прибережної „хори” — околиці, розпушивши вітрила, припливали байдаки й невеличкі вантажні трамбаки з сільсько-господарськими продуктами для ольбійського ринку, з морською та річковою рибою, з простими гончарськими виробами тубільців.

А після жнив, сипалося в ольбійські житниці зерно пшениці. Битими шляхами поскрипували мажі скитів-орачів та алазонів, що валками привозили, в супроводі кінного ескорту, зерно та городину...

А місто, неначе мудерно витканий килим, розкинулось трикутником в улоговині, по її схилах та дну, яке знижалося до рівня лиману.

Аж он, розкішний палац державного Скілли, який до такої міри просяк гелленським духом, що відцурався прабатьків та скитських традицій.

Видно паляйстру — майданець, на якому відбувались змаги борців, гімнасій, де відбувались гімнастичні вправи, а в нім — екседра, куди збирались порадитись гімнасти.

За мурами теменосу, видно булевтерій та екклесіастерій, де мудрі отці міста вершать державні справи.

А звідки лунає вискіт пил та удари молотків? То корабельні майстри споруджують бойові й торговельні судна.

Жахливі грифи з тілом і ногами лева, з головою й крилами орла, з кінськими вухами та гривною з риб'ячих плавників, — оздоблювали,

на страх ворогам, носи бойових тріер. Ось скалиться Горгона, люта почвара з кублом гадюк замість волосся; вона так моторошно позирає, що ворог, глянувши на неї, мов зачарований, торопів і кидав зброю, безсильно опускаючи руки. Ось похитується на хвилях бойова пентера з державним знаком ольбійського поліса: орел-беркут шматує пазурями дельфіна. В соняшнім світлі миготять розмальовані боки кораблів; уздовж ватерлінії — барвисті смуги, меандри, всілякі візерунки.

Недалеко від корабельні-навпегейона, — звижається герма, увінчана погруддям бородатого Бористена, бога одноіменної ріки. На його прихильності вельми залежить ольбійцям, бо він годівельник їх. Поблизу причалів, — кілька корчем-пандохеїв; там гамір, вигуки, пісні, дренькання кітар, п'яний регіт: — гуляють мореплавці, засидівшись за довгої плавби...

А онде — довгий ряд критих складовищ-апотек; там теж кипить робота; хлібороби близьких і далеких ольбійських округ привезли своє збіжжя; довга валка прибула з ним. І зерно сиплется до засік-зерносковищ, переливається золотом, ніби краплини дощу під сонцем. Варварська мова, варварські вигуки, варварське вбрання, варварські бородаті обличчя, чубаті голови.

Агенти агораномів пильнують за вивантаженням збіжжя, рахують випорожнені лантухи, помічають щось на воскованих дощечках. Інші знов, важать у важниці мішки з алазонською цибулею, з часником, з морквою, з горохом, з каліпідським просом.

А за просторою повіткою, де в'ялиться риба, — сила всіляких майстерень-ергастеріїв. Туди краще й не заглядати — така там грімотня, аж вуха закладає, а чад горло роз'їдає.

Дружно працюють там і грецькі майстри і тубільні митці, і раби помагачі. В цих майстернях народжується новий стиль виробництва, в якому сплітається, сковується, гартується воедино грецька й варварська техніка гончарська, ковальська та ювелірна, грецьке й варварське розуміння доцільности, викінчености та краси виробів, і немає сумніву, що безсмертний шкандиба Гефайст потурає цим спиритним умільцям.

Піднявшись по сходах в горішне місто, минаємо пропилеї-паперть якогось храму й ворітьми входимо на терен священного теменосу. Широкими сходами виходять і входять до великої кам'яниці, мабуть, державної установи, люди, а на агорі, в крамницях її, під білоколонним портиком, біля лотків на ринку, — мов у розворушеному мурашнику. Жваво провадиться там торг, глухий гомін рокоче й крізь нього прориваються окремі, то співучі, то ніби перелякані вигуки продавців, які, на всі лади, вихваляють свій крам. А до того — кувікання поросят, хрюкання свиней, бекання овечок та баранців, мукання рогатої худоби, гельгіт, кахкання та сюрчання крилатої живности, со-

пільчані трелі жебраків і здивоване кукурікання півня в клітці — тварили дійсний образ торговиці.

Серед людського натовпу теж стовпотворіння вавилонське; сновигають і топчуться на одному місці і греки, і різноплеменні варвари, і якісь заморські гості в пістряво розшитих шатах, з, ніби приклеєними, бородами. Торгуються, божаться, лаються, б'ють на знак згоди по руках, прикликають в свідки всіх богів олімпійських.

І дивиться на це галасливе стовпище Гермес Агорайос, опікун ринку й торгівлі, і радіє його безсмертне серце на гоїність плодів земних.

На рибному ринку-іхтиополейоні, — рибалки, що припливли з острова Бористеніди, з Гирл Бористену та з моря, — хваляться велетенськими осетрами, стерлядями, срібними судаками, скумбрією. Зібгана вдвоє бабуся, купує бички...

В старому, нижньому місті вулиці покручені, мов ті вужі розповзлися у всі сторони; але всі вони бруковані чи то великими пласкими брилами, чи щабнем, перемішаним з череп'ям битого начиння. В новому горішньому місті, вони прямі, пляновані за Гіпподамовою системою. Вздовж вулиць — багаті й простенькі будівлі, величні палати й старенькі, врослі в землю, хатки та халупи бідноти.

Минаємо святилище Посейдона, від якого теж залежить добробут міста та його громадян. Хто ж, як не він панує над морями? В чийй, як не в його волі, доля мореплавців та рибалок? Плаває він по морю у велетенській перламутровій скойці, запряженій золотогривими кінями. Довкола скойки плескаються-викидаються русалки та гіппокампи, різні морські почвари; порські дельфіни перевальцем шугають у хвилях і, ставши дибки на хвости, уклінно вітають володаря морських просторів. На арфах вигравають йому сирени, славословлять його своїми чарівними піснями. В руці у Посейдона чародій-тризуб-тріайна: торкнеться ним хвиль — і запанує тиша, ударить ним по воді — і зареве буря. Але не тільки над морями панує цей широковладний олімпієць; дарує він і врожай, тому й зветься Фітальмієм, він саме й коні створив, наказав їм служити людям, охороняє їх табуни, а без коней осадникам не було б життя. Тому й Посейдон Гіппій був в ольбійців у великій пошані...

Міські майдани оздоблені статуями, гермами та стелами ольбійських героїв, які прославились чи то лицарськими, чи то громадськими чеснотами. На білокам'яних плитах плитняку та мармуру, вибиті на їх почесьть подячні декрети-псефісми. Особливо багато їх біля храму Аполлона Дельфінія, де ці псефісми, статуї, герми та стели, жертвеники та вівтарі утворюють мальовничу алею.

А онде, спираючись на довгі патериці, похожають в священній дібровці теменосу, сивобороді архонти, про щось радяться з булевами, поважно похитують головами: перший архон — епонім, що піклується громадськими справами, другий архон — басілевс, що дозирає

над духовим і релігійним життям міста, третій архон — полемарх, що дбає про безпеку осади й про військові справи. Він тільки що вийшов з дверей стратегейона після наради з стратегами й прилучився до своїх колег:

— Лихі вісті, лихі вісті, панове, варвари зруйнували Аполлонію!

А тепер, ходімте, відвідаймо ольбійський некропіль, що розполігся поза північною й західною брамою міста. З кожним роком він все більше розростається за балками і незабаром пошириться до самих мурів осади.

Гулко відбилися наші кроки від стін і склепіння північної брами. Ми поза містом, переходимо балку й вступаємо на поле мертвих.

Це друга Ольбія колишніх поколінь, які забрала смерть, які душепровідник Гермес Психопомп завів до Невиду-Аїду. Це друга Ольбія безлика, мовчазна, неначе зосереджена в собі чи то задумана, чи остережливо пришикла. Тут її шістьсотлітня бувальщина, надмогильні плити, монументи, стели, епітафії, необтесані, рапаті каменюки, сторчма вкопані над прахом бідноти.

Стара ділянка цвинтаря геть заросла тернами Забуття, а на новій шепочуться з вітрами пахуча кашка, ромен, вовчий мак, волошки; тут стежки ще не заросли травною, бо Пам'ять ще живе про тих, хто тліє тут і цими стежками до них приводить близьких...

Поважно, врочисто, дорогою з міста, наближається похоронна процесія; тужливе нарікання, голосіння плакальниць ген губиться в ярах...

А хвилі набігали перекатами з лиману, бурунилися, лизали пісок, розсипали мережжя прибою. Вони байдужі були і до життя, і до смерті, і до самого часу і, розуміється, до людської недолі. Так вони плескатимуться вічно, доки сонце світить і земля існує...

Стадіон, де відбуваються громадські свята із змаганнями-агонами, сьогодні порожніє, бо є будний день; так само й на гіпподромі нікого не видно. Зате, на округлій сцені-оркестрі театру, — рушійно. Коли настане пора повновидного місяця, — передбачається вистава Еврипідової „Електри”. Зараз переводяться проби. Тоді в Ольбії нікуди буде яблуку впасти, бо сила-силенна люду прибуде до міста з „хори”, серед них багато каліпідів...

Минали століття одне за одним, покоління за поколінням відходили у вічність. Бували літа щасливі для Ольбії, бували й скрутні та небезпечні: недорід-посуха, сарана, пошесті, ворожі наїзди, внутрішні заколоти. Але життестійкість ольбійців, побожність їх, любов до рідного міста та міцномурі укріплення його, — оберігали славу осаду, перемагали всі негоди. Хитромудра дипломатія ольбійських політиків, теж не один раз виручала місто з біди: доводилось і воювати і калитою стрясати, дарами та даниною відкуплятися від жадобливих ватажків степової голоти.

І так сталось, що одного звичайнісінького дня року Божого 48-го

до Р. Х., надвечір, коли сонце ось-ось мало вже закритися обрієм, коли останнім промінням своїм обливало і місто й довкілля його мов кров'ю, коли в Ольбії затихав буденний рух, — на хвилях лиману з'явилася невеличка галера.

Ніхто, розуміється, не звернув на неї уваги, бо суден припливало й відпливало завжди багато.

Але, коли галера причалила й ошвартувалась коло помосту пристані й коли перші подорожники вийшли з неї, — крилата поголошка, зловіщим вороном, облетіла все місто й зчинила в ньому великий переполох.

Прибули втікачі з Тири, недалекої сестринської осади в гирлах Дністра-Тирасу. Вони оповіли, що з півдня, на їхнє місто насувається грізна навала гетів, які вже спустошили й дощенту зруйнували Аполлонію та інші побережні осади й підходять вже тепер до мурів Тири.

І зараз же в Ольбії піднялась тривога. У стратегейоні зібралась нарада стратегів з архонтом-полемархом на чолі, зійшлося народне зібрання в еклесіастерію. Місто не спало всю ніч. Блимали й миготіли на його вулицях каганці та смолоскипи, гримотіли колісниці й вози, бо тубільці, які приїхали на ринок, дізнавшись про лихо, поспішали додому. А втікачів, тим часом, все прибувало й прибувало і оповідання їх ще збільшувало паніку.

Вранці, агора уявляла собою незвичайне видовище: тиша, мало людей, позачинені крамниці, порожні лотки, а натомість, за мурами священного толосу, згромадились всі міщани, хто лиш міг тримати в руках зброю: — від хлопчаків-підлітків до сивих дідів; при такій бо халепі та ще перед такою страшною загрозою, — кожна рука — скарб.

Із зброярні-гоплотеки, вояки оберемками виносили зброю й складали її перед натовпом майбутніх слуг Арея. Молоденький сотник-гекатонарх, роздавав її людям і кожен, одержавши чи то списа, чи то меча, чи лука з стрілами в тулі, чи бойову сокиру, — зразу ж поважнів, гоголем озирався довкола.

На мурах, за зубчатим заборолом, складали купами металеве каміння, розкладали вздовж муру гаки для скидання штурмових драбин; над багаттям завішували на триногах великі казани із смолою, щоб поливати смоляним окропом йдучих на приступ варварів та їхні рухливі штурмові вежі — гуляй-городини. І, хоч безпосередньої небезпеки ще не було, — на мурах, в певних інтервалах, звальювали хворост та дрова, щоб завчасу мати під рукою паливо.

Стратеги, на чолі з полемархом, обходили мури; були вони дуже довгі, але неприступні завдяки вишині й глибокому рову.

— Як думаєте, друзі, з якої сторони почнеться приступ? — питав стратегів полемарх.

— Моя думка така, славетний полемарху, що, коли вірити втікачам,

ворогів стільки, що вони приступатимуть з усіх сторін, не зачіпатимуть лише гавані, бо не мають кораблів.

— Припущення твое, Мемноне, має рацію. Але у страху завжди очі великі, двоїться в них. Якось не віриться, що гетська орда така численна, що зможе налягти на всю довжину муру... Та побачимо... Вояків же наших вистачить, щоб обсадити всі укріплення. Поламає варвар на них зуби!

Ольб'янки, тим часом, замість того, щоб, як щодня йти на ринок, базікати та торгуватися там, сходились до храмів та божниць теменосу; приносячи там прохальні пожертви, вони благали безсмертних заступитися за місто та за тих, хто його боронитиме.

В своїх дворищах, багатії-дуки нишком-тишком закопували скарби: золоті й срібні гроші, дорогоцінні оздоби, коштовні речі та начиння: одним богам олімпійським відомо, що станеться, нехай же Матір-Земля береже їх в своїм лоні.

У пристані, між тим, ладнали ретяг, щоб ним перегородити дорогу ворогові: хто-зна, може й у нього є кораблі.

Дехто з найбільш полохливих ольбійців пакував вже дома своє добро, готуючись тікати, а дехто вже й утік до протилежних берегів Гилеї.

Раби тим часом, ревно допомагали переляканому панству, але якось почувалось, дивлячись на їхні спітнілі обличчя, що притаєна радість, якесь радісне сподівання, охоплює їх думки, осяює їх очі. І радість та була злорадством!...

А втікачів все прибувало суходолом і морем; були то греки, що мали садиби в степу, тирасці, ніконійці та мирні тубільці. І у всіх одне було на устах:

— Гетай, гетай!

З їх оповідань виходило, що ворог то лютий, немилосердний, що він все нищить на своїм шляху, що нікому не дарує життя...

Прегарному юнакові антипілярхові, гіппарх наказав виїхати на розвідини з відділом кінноти; перед брамою, молодий лицар прощався з батьками; небавом він зник у високій траві степу.

Так проминуло кілька днів тривожних, метушливих. Чимало ольбійців покинуло місто, щоб на Бористеніді та по той бік лиману, в селитьбах Гилеї, перечекати страшні дні. Таких малодуших назбиралось чи не четвертина міста і, в першу чергу, були то заможні купці, крамарі та родини з малими дітьми. Натомість, під мурами, на майданах та на вулицях, стояли табором дружини згелленізованих сусідніх племен, які покладали боронитися з мурів Ольбії. До міста поспішно звозились харчові запаси та фураж для скотини, зганялись череди, вівці та кози, табуни коней.

Невелика ескадра була вислана до тираських берегів стежити за посуванням варварів. Хапливо обновлявся кріпосний рів перед мура-

ми, забивалися в його дно гострі палі. В одній з юрб втікачів прибув поранений тираський стратег і він потвердив, що такого страшного ворога ще не було. Там де він ступить, — лишається одна смерть! Почувши це, ті мешканці, які ще вагалися покинути рідне гніздо, — сідали на човни; тікали з Ольбії останні чужинці.

Але, не зважаючи на масову втечу, Ольбія не вилюднювалась, а навпаки, була переповнена біженцями, у більшості варварами; греки потонули в їх натовпах.

Заклопотаність старших міста була велика: прохарчувати таку тьму-тьмуццю людей! На скільки днів провіянту вистачить? З другого боку, завдяки цьому стовпищу, потроїлась кількість оборонців осади...

Вночі на вежах знечев'я ревнули сальпінги й моторошна луна покотилася по всій осаді, многоголосо відгукнулася в побережних кручах.

Ольбія враз прокинулась, заметушилась, бентежно загомоніла. Заблмали у вікнах хатні каганці та світильники, де-не-де на вулицях запалахкотіли смолоскипи і здавалось, що вогневі язики самі собою літають по місту, ніби велетенські світляки.

З мурів та веж було видно, як, далеко на півдні, в степах палахкотіла заграва пожеж; то горіли поселення та хутори селян, садиби ольбійських землевласників.

А ось, так чітко виметнувся сніп полум'я на тлі темного неба, за ним — другий, третій, все ближче, все виразніше. То горіли на високих могилах, политі смолою, віхті соломи на довгих жердинах — сторожові бекети сповіщали, що ворог підступає.

Перед брамами, гарячково поспішаючи, широкими й глибокими рівчачками перекопували в'їзні дороги, у дно забивали і тут загострені палі, щоб ворог не міг підкотити до брам тарани.

На мурах був великий рух, гамір, брязкіт зброї; на вулицях розставляли перерізи й наповняли їх водою на випадок пожеж. З криниць міська влада дозволила брати воду тільки для пиття і тому її носили з лиману, з цистерн та з водоймища міста; довгий шерех жінок протягся від берега до центру Ольбії; з рук до рук передавались мовчки, хапливо цебра з водою. Де поділося жіноче базікання? Його приголомшив страх, що завітав до міста з широкого степу. І люди чманіли від нього, як від отруйного повітря.

Коли ж почало благословлятися на день, і з-за Гилеї, викотилося ясне сонце, — увесь мур, що оточував осаду, замигтів, заблищав, як склисте намисто, бронями й шоломами оборонців...

Далеко в степу замаячили рухливі краплинки по кілька вкупі; вони росли й збільшувались, здавалось, котилися по землі, то зникали, то знову об'явилися. Це кінна варта, покинувши сторожеві бекети, поспішала до міста. Антипіларх, одначе, так і не вернувся з своєю аллою-гекатонархією їздців, тільки кінь його примчав з вісткою про загибель його пана...

Нарешті, показався їй ворог. Ніби темна хмара повільно налітаючої сарани, його орда покривала поле. Вже здалека можна було розпізнати вершників, товпи піших бійців, високі, криті, ніби горбаті, двоколесі вози. Все це грозовою тучею, облогом сунуло на місто і, здавалось, його захлисне.

З скрипом, зачиналися брами, гримали важкі засуви; внутрі, вприду до брамниць, споруджувались барикади з возів, наповнених піском, з бервен, каміння, колючого терну та шипшини.

На заборолах мурів готувались на відсіч; походили стратеги, голосили накази, розставляли лучників та пращників де треба, проганяли з укріплень сторонніх.

Палке сонце піднімалось все вище, припікало все дужче; блакитнів лиман, мережився бурунцями; кигикали мартини та чайки і пахучий степовий вітрець ласкав обличчя людей, які стояли на межі життя й смерті. У природі ж все було таке звичайне, повсякденне, байдуже до того, що переживав далекий форпост Геллади.

Гети, між тим, згромаджувались у двох-трьох верстах від міста, обхоплюючи його звідусіль півколом окрім побережжя лиману. Це були безладні, здавалось, полчища незліченної орди, яка крила всю околицю, куди не кинь оком.

У архонів і стратегів, що стояли на Категетовій вежі, був стривожений вигляд. Ще ніколи Ольбія не бачила перед своїми мурами стільки ворожої сили; ще ніколи їх рідне місто не зазнавало такої страшної небезпеки. А Ольбія, після нічної паніки, ніби притаїлася, пришикла, завмерла, дожидаючи, коли, занесена над нею сокира, опуститься й перетне її життя...

Тільки вполудне припинилося, начебто, прибування гетських ватаг. З мурів видно було, як, де-не-де, ставили варвари шатра, як, де-не-де, задиміли вогнища бур'яном, як їдкий дим став затягати округи.

Переконавшись, що гети не йдуть на приступ з розгону, ольбійські вояки полуднували й, по черзі, відпочивали в затінку заборол. Дехто з них скинув, навіть, розпалені сонцем броню та шоломи.

У напруженому вичікуванню проминуло кілька годин. Нарешті, коли Геліос почав уже повертати свою жажку колісницю до заходу, — з гущі орди вихопився гурток їздців і щодуху помчав до міста. На мурах все прийшло в рух. Очевидно було, що це наближаються післанці царя Бойребісти, що зараз всі дізнаються чого вимагає привідця вражих полчищ, і у всіх тривожно забилося серце.

Післанці, проминувши Північну Балку, на схилах якої було багато гончарень, кузень, виноробень та інших, тепер покинутих, майстерень, зупинили свої баскі коні далі досягу стріл; один з них, у пишній, червоній кереї, в орлокрилому шоломі, разом з простим вершником, виїхав вперед.

Простий вояк, приклавши долоні рупором до уст, чистою грецькою мовою, почав перекладати ольбійцям пожадання Бойребісти.

І архон-полемарх негайно ж озвався з вежі:

— Чого жадає від нас ваш цар і з якими намірами приступив до нашого міста?

— Наш повелитель жадає беззастережно піддатись. Не піддастесь, — ми здобудемо місто силою і знищимо дощенту.

Настала коротка павза; старші міста радились.

— А якщо Ольбія дасть вашому цареві прекоштовний викуп?

— Нам його давати не треба, бо наш цар сам його візьме; посередників йому не потрібно!

— А якщо місто наше без бою відімкне брами, — забезпечить він, що жодного погрому не буде?

— Це вже, як сам цар вирішить, на це я не уповноважений відповідати. І так, і так, місто буде наше!

— На таких умовах брами ми не відчинимо й битимемось доостанку. Наших мурів вам не здобути, бо ще ніхто їх не здобував: — охороняють їх великі боги олімпійські!

— Значить, пожадання нашого царя ви відкидаєте?

— Не відкидаємо, але хочемо мати запоруку вашого царя, що, якщо місто наше піддасться без бою, — ні його, ні міщан він не рушить.

— Гаразд! Ваші слова дійдуть до слуху царя!

І вершники помчали назад.

Вікопомна ніч видалась надзвичайно темною. Бувають такі ночі в нашому приморському степу: ніби перед вами не безмежність розіслалась, а впритул стоїть чорна стіна. Ні найменшого подуву вітру! Крізь пасма хмарної пелени, де-не-де, тьмяно жевріли зірки. В степу, перед протейхізмом, гомоніли цвіркуни, світлячки літали. Чути було, як, раз-у-раз, плескала об берег хвиля за хвилию. Місто причаїлось, мовчало; тільки то там, то там вили собаки протягло й сумно, чи то нарікали, чи то голосили, і в їх виттю чулось щось зловіще.

Нечутною ходою, по Ольбії ходила Моторощ, заглядала до кожного вікна, до кожного житла, до палат і до хат та землянок.

На мурах ніхто не спав; всі сторожко вдивлялися в непроглядний морок, всі пильно прислухались, ловили найменший звук. Попереду, там, де за темрявою затаїлася смерть, — теж було тихо; іноді тільки розлягалось кінське іржання і знов нічичирк.

Вогнища в ворожому таборі позгасали і це було поганою признакою.

У передпілля була вислана розвідка. Небавом вона вернулася й повідомила полемарха, що гети готуються до приступу.

Архон-полемарх сидів у проміжку між зубцями вежі і теж чатував. З ним був лиш один молодий стратег, інші стояли вже на своїх місцях.

— Пси, вірні Артемідіні слуги, віщують біду, полемарху... Ох, коли б швидше з'явилась рожевоперста Еос!

— Зараз — час святої Ночі, милий мій Мемноне, і Гелієва вісниця прекрасна ще спочиває сном солодким на багряному ложі там, де Океан безмежний пливе.

На жаль, ти правду кажеж, славний полемарху, бо Гори — невблаганні божества і ніч у день для нас не обернуть.

— Надіймося на Зевса Поліуха, на милість Аполлона та Арея, на приязнь мудрої Атени. Нічим ольбійці їх не прогнівили... Та й Ахіллевс не дасть нас на поталу ворогам. То ж сподіваймося, що не нас, а їх погубить Кер, що Мойра ще продовжить нам життя до волі Аїди.

— Дай Боже!... Та чомусь мені, преславний воеводу, все згадується речення одне безсмертного Гомера...

— Яке ж?

— Зловіще, полемарху!

— Ану, скажи!

Стратег підвівся і, поглядаючи на місто, промовив стиха, врочисто:

...Прийде день — і Троя священна загине,

З нею загине Пріам і народ списоборця Пріама...

Настала довга мовчанка.

— Не хочу гнівити богів, між друже, але й вони від примх залежать Долі, всесильної богині над богами... Що ж ми?!

— Людину смертну міркування, буває, до біди доводять, полемарху; надіймося на блаженних покровителів, молимося їм, щоб врятували місто.

Насторожена тиша панувала в степу; всипляюче рокотав лиман, уколислово гомоніли цвіркуни; з безмежжя линув запах чебриця та полину; вили-проквіляли собаки.

На мурах чувся приглушений гомін, інколи — брязкіт зброї; блимали каганці біля триногів, щоб вчасно можна було підпалити багаття.

— Та проженімо, друже, недостойну кволодухість; не нам, братчикам Арея, їй підлягати! — промовив полемарх і поклав свою руку на обронене плече стратега. — Немає жодного сумніву, що зараз з нами на мурах славута Ахіллевс. Кому, кому, як не йому тут бути в цей час, а з ним найлютіший ворог не страшний.

...Чи гавкнув, чи коротко завив ушкаль зовсім близько за мурами і в ту ж мить, відгукнувся другий... Зашурхотів крилами кажан, ледве не торкнувшись гривастого шолому воеводи. Злякано задеренчав деркач.

Полемарх насторожився, вихилився за зубці, приклав до вуха долоню:

— Тепер — уважай!... Я чую кроки, шелести в траві... Це ворог підкрадається до муру. —

І втім — неначе земля розверзлася перед протейхізмом. Несамовитий, тисячоголосий рев стряснув повітря, ударився об мур і гулко,

лунами по степу розлетівся. Ніби величезний табун тарпанів гнався з степу на місто; застугоніла земля, здригалась, стугоніла.

Пекельний галас наближався і, відповідаючи йому, на мурі заревли турами сальпінги, зареготали гемонським реготом. Враз забороло найжилось списками.

На Катоготовій вогні, полемарки висмикнув з пішки меч, озів його до неба:

— Хай станеться по волі богів олімпійських, а ми стоятимемо на смерть!

На мурах спалахнуло багаття під казанами з смолою і, ніби кров'ю, облило і мур і вояків.

Посвист стріл; наче струни пандури, рокотали басово тятиви, пурхаючи, летіли бистрі кульки праців в непроглядну пільму, яку ще більше згустило полум'я хмизу.

Гети, тим часом, перекинувши через рів драбини, форсували його й зосереджувались під муром. Ось оконеччя перших штурмових драбин, з глухим скреготом, оперлись на протейхісм і зараз же їх скинули гаки.

Але драбин все прибувало, оборонці не встигали вже їх скидати. На штурмуючих звергали каміння, цілі боввани його і до войовничих вигуків прилучились болісні нарікання, стогін, крик, хропіт вмираючих. Глухо ударялись об землю падаючі тіла; ляскіт схрещених мечів. Гули й троцились щити під ударами бойових бард та сулиць. Перша кров оборонців оросила зубці заборол.

Ніби рогами бугай, — так списові клюги нанизували гетів і скидали геть з мурів. Але місце скинутих заступали інші й дерлися, дерлися на приступ, мов та мурашня на стовбур соковитого дерева.

Стратеги бігали вздовж муру, підбадьорювали вояків, голосили накази. Над ними, як рій літавиць в темному небі, — з степової темряви летіли до міста зграї запалених стріл. Ось в одному місці вража навала перекотилася через мур і там спалахнула люта січа; з обох боків гинула сила бійців. Могутні удари гетських бердищ, троцили щити, навпіл перерубували гоплітів, важкі сулиці розбивали голови, вганяли кусні шоломів до мозку. Але й грецькі мечі працювали не гірше, стинаючи вражі чубаті голови, випускали тельбухи, відтинали руки. Списи й ощепи пронизували шкіряні щити та броню гетів і в'їдались в їхні тіла. Проте, в тім місці, де ворогові пощастило проламати оборону, — все більше нагромаджувалось гетів і ольбійці, крок за кроком, закриваючись щитами, почали подаватися назад. Втім, однак, наспів допоміжний відділ скопелійських пельтастів, озброєних кривими ятаганамі-акінаками; ворог відринув назад і був скинутий з мурів. Але штурм тривав далі з незменшеним шалом.

Тим часом, смола в казанах закипіла; черпаками на довгих держальцях, хопилися поливати тих, що добувались на мур. Ошпарені

з верещанням падали з драбин коміть головою, але, на їх місці, опинялися інші та, заслоняючись щитами, лізли й лізли на приступ... Два штурми було відбито з величезними втратами для ворога; під мурами покотом лежали побиті та поранені; звідти чувся стогін, хропіт, крик, болісні зойки.

І коли, нарешті, сподівана Еос зарожевіла на сході своїм убранням і почервонила широкий розлив лиману, — готи відійшли до табору. І ревнули туром сальпінги ольбійців, зарокотали тимпани, славлячи перемогу. З брамних фірток вибігали вояки й хапливо збирали зброю побитих. Серед оборонців загинуло теж немало вояків. Убитих зносили з укріплень і рядами складали в холодку священної діброви на теменосу, біля Зевсового храму, а поранених, — до невеличкої каплички Асклепія, дух якого пробував там спільно з двома синами, божественними лікарями Махаоном та Подалеїрієм. Під керівництвом жерця каплички, ольбійянки клопоталися коло них.

На теменосі розляглося вже жалісне, розпачливе ридання; там матері, батьки, сестри, брати, дружини та дітки, розшукували серед побитих своїх найдорожчих і, найшовши, — віддавались невтішній скорботі... Бачачи, що гети відступили в свій табір, оборонці, лишивши на мурах варту, згромадились під ними, снідали, підбадьорювались келехами ольбійського, херсонеського та родоського вина. Їх обступали родичі й знайомі, розпитували, щиро обіймали. З молодецьких грудей розлягався, навіть, регіт: — плакати не було чому, бо перемога була очевидна і, саме так, очевидно, що серед воїв рубався вночі сам Ахіллевс.

Дехто, однак, запевняв, що був то Арес Ениалій.

Так, так, був то Арес, велетенний багатир, що одним махом навпіл перерубав п'ятьох гетів. І йшли за ним Фоб і Дейм та Еніо з розпущеними косами. Вогонь палав в її очах і мов косарі траву, вона косила ворога своїм мечем.

Огогого-о!! — І всі заспокоїлись: коли боги з нами — боятись нічого.

Так минув день. Гети облоги не знімали. Нажирувавшись, орли-сизоперці відлітали в степи, а натомість, трусцем надбігали вовки-сіроманці шматувати поляглих бійців.

Геліос знов на свої жаккій колісниці звертав до вод Океану; з-за „царських могил“, по балках та ярах, котились вечірні тумани, сповзали до лиману й губилися в його млі. Свята Ніч розгортала вже над землею свої темно-зористі шати, крила ними далекі округи. Ольбійці знов стояли на мурах.

Тим часом, скликавши стратегів, полемарх радився з ними на Катетовій вежі.

— Наша кіннота, друзі, марнує час без діла. Варто нам обміркувати питання, яким чином вона може стати нам у пригоді? —

— Ти, славний полемарху, безпідставно закидаєш нам нечинність, —

озвався гіппарх, високий, поважних літ, войовник з довгим вершицьким мечем при боці, — Мої їздці спішені і б'ються пліч-о-пліч з вами на мурах. —

— Постривай, мій друже Леонарху, ти не зрозумів мене. Я не ганю твоїх людей, але міркую про те, як вони можуть допомогти нам своїм їздецьким хистом? Варвари зжахнуться їх, озброєні ж бо вони довжелезними македонськими саріссами, а, крім того, дванадцять бойових колісниць підтримуватимуть натиск кінноти. Отож, накажи своїм вершиникам, гіппарху, зійти з мурів і бути коло коней. Пішого війська у нас ще багато, всі майдани, навіть, театр, переповнені скитськими воювачами. Частину їх і пошлемо на мури. —

— Маєш рацію, славетний полемарху, і вибач мені за неслухний закид. Як ніхто, я хотів би битися комонно, а до того й з колісницями, в чистім полі, але, як те перевести? Всі дороги до брам перекопані глибокими рівчачками, а по той бік мурів, як знаєш, — крутосхилі балки та кеменоломні, з яіннотою, та ще з колісницями, не розгорнешся там.

Полемарх нахмурило чоло:

— Так, так, милий друже!... І як я не зважив цього? Дійсно, терен такий за мурами, що кіннота нічого там не втне.

— Дозволь і мені мовити слово, славний полемарху, — завважив присадкуватий, ще молодий, стратег, обличчя якого заросло густою чорною бородою. — Ми маємо не тільки свою кінноту, але й скитську; варвари зрослись з конем і, в слухний час, можуть нам неабияк підсобити. Моя думка така: тримаймо й далі кінноту у місті, а коли гети заберуться геть, — пошлемо кінноту навздогін, яка й ударить на ворога в поході. Це вірна перемога!

— Нехай буде так, стратегу Телекрате! Твоя порада мудра, сама Атена вирікла її твоїми устами... Але одне лишається зі всього найважливішим: чи ми вдержимось у місті? Гетів перед ним, як піску в морі!

Нарада розійшласьччч

Третій приступ стався вночі. Така ж темрява, така ж душна тиша, так само тмяно блимали зірки і саме так, як минулої ночі, несподівано почувся на цей раз, крик пугача.

З несусвітнім галасом, гети навалились на мури. Їх низали стріли та оцепи, тляли мечі, живцем варила смола. Важке каміння троцило їх голови, але вони добувались й добувались на забороло, ніби та бурна повинь на греблю.

Штурм тривав більше двох годин і, в решті-рашт, нічого не вдіявши, гети відринули назад, але не до свого табору, а зупинились десь недалеко від міста над балкою. Так, принаймні, здавалось, бо в їх натовпах було гучно.

Не було сумніву, що небавом гети знов кинуться на місто в четвертий раз.

Напруження на заборолі було велике, але оборонці не підупадали духом, упевнені в тому, що з ними не тільки Ахіллес, але й Арес, що з ними вони не віддадуть варварам мури.

Мудрий полемарх збагнув:— цю віру війська, що серед нього б'ються з варварами божественні, непереможні багатирі Арес та Ахіллес, негайно треба використати на благо справи. Сам він, людина тверезого розуму, не вірив у такі чудасії, але ж буває, що й дурні забобони стають у пригоді. І полемарх оповів найближчим воякам, що саме зараз, на вежі, до нього явився Ахіллес у всезброї, стряснув своїм дивовижним щитом і, вигукнувши „перемога! — ніке!” — щез.

І розлетілась поголоска про це по всій системі укріплень, а звідти — до міста, збадьорила й надхнула бійців на змагання: сам полемарх бачив Пелеевого сина, о, заплаче ворог, устиляючи поле гекатомбами трупів!

А в храмах, вдень і вночі, без перерви, правилися богослуження, врочисті благальні моління про порятунок міста, спалювались жертви, обливаючи жертovníки кров'ю. Жерці вирікали магичні формули заклинань, які мали впасти на голови ворогів і білі Зевсові голуби, сполошені світлом, голосною відправою та натовпом богомольців бентежно літали, плескаючи крилами, над храмом...

Небавом почався четвертий штурм; осатаніло горлав ворог, гемонським реготом репетували сальпінги, але, на цей раз, натиск не був таким дужим. Видко було, що гети виснажились, підупали на силах, що вони б'ються з останніх сил. Вже й світанок був не за горами і полемарх побачив, що ненамарне пустив він по вітрах брехливу Осу про Ахіллея.

Стоячи на прибрамній Катететовій вежі, він задоволено усміхався в свою сиву, пещену бороду...

І раптом почулись вигуки:
— Таран! Підвозять таран!

Запобігти лихові було вже пізно. Глухі, але могутні, удари внизу під вежею; таран бив у ворітницькі брами і грубезні колоди тріщали й прогинались.

Полемарх вмить імкнув, що четвертий приступ провадився лишень задля того, щоб відвернути увагу оборонців від брами, щоб заглушити засипання рову, яким була навпоперек перекопана дорога. Полемарх кинувся по сходах з вежі і, з відділом важкоозброєних голплітів, поспішився до брами.

Тепер на ній зосередилась оборона, хоч гети поп'яте дерлися на мури. З веж лився в прохід окроп, бо смола давно вже вичерпалась. Великі питоси з водою витягали на мури кодолами й наповняли нею казани. Трупи загатили прохід, але таран бив, довбав брамниці; відлітали вже завіси; два засови були вже вирвані „з м'ясом”, третій, останній, перекосився, але ще тримався: упаде він — і брамниці навстіж.

До них, над возами з піском приставляли підпори. Великий відділ гоплітів та лучників стояв напоготові. Заалармовані були скитські дружини; вони згуртувалися вздовж вулиць, засіли на дахах на наріжжях.

А до міста й далі летіли запальні стріли. Вже минулої ночі згоріло від них немало будинків і тепер вже де-не-де горіло. Та пожежі ті були дурницею в порівнянні з тим, що діялося коло брами.

Несподівано, звідкільсь з пристані, почувся крик та галас. З нижнього міста прибіг вояк і, ледве переводячи дух, переказав страшну звістку: гетська кішота вплав добулася до гавані, зняла ретяг, захопила приставище й, здобувши Гераклеєву вежу, прокладає шлях до західної брами. Серед оборонців настало велике замішання. Полемарх метнувся до скитських ватажків, наказав їм боронити долішню частину міста, а, тим часом, гети, з подвоєною силою, накинулись на мури. Через розбиту північну браму, розкинувши барикаду, вони ринули до міста, як вода, що прорвала греблю.

Під брамою знялась люта січа.

— Відступайте до теменосу, бороніть його, святині наші! — Кричав полемарх, намагаючись з решткою гоплітів затримати навалу осатанілих гетів. Залунали перші розпачливі зойки жінок та дітей; почався вуличний бій не на життя а на смерть; почалася різня.

— Хто ще міг — тікав до теменосу під омофор божественних сил. Кожну п'ядь землі, ольбійці боронили одчайдушно, але кількість гетів була стократ більшою, а до всього, тубільні „скитські” дружини втратили голову, перемішались з гетами й, разом з ними, кинулися грабувати місто. Вибухала пожежа за пожежею, слався їдкий, щипучий дим горілого м'яса. Майже увесь мур був уже в руках гетів і тільки на північних вежах ольбійці боролись на смерть. Якраз починало розвиднятися; як щодня, як завжди в погідну пору, прекрасна Еос простеляла рожевий килим перед колісницею Сонця, але килим цей, цього разу, здався рікою крови.

Упала Категетова вежа, а під нею, з своїми гоплітами, — старий полемарх. Рештки їх, сполучивши щити стіною, крок за кроком, відходили до теменосу, хоч і там вже палала пожежа. Полум'яні язики кидались до неба; провалювались дахи і снопи іскор з клубами диму, летіли за вітром у степи. З гуркотом валились стіни будинків, стрункі колони, перистилі оберталися в руйновище.

Озвірілі дикуни розбивали статуї, герми, вівтарі, жертovníки та псефіми, вулиці вкривалися трупом. Струмочки крови стікали в лиман.

Ранішній легіт крив уже брижжею повідь лиману й розносив по степах завершальні акорди страшної апотеози...

Білоколонна Ольбія обернулася в згарище, в руїни...

Ось так, приблизно, стоячи колись на попелищі старославної осади, автор уявляв собі її жахливу смерть. Може була це примхлива імпровізація його юнацької фантазії, а може, — хто-зна, — двотисячолітні

руїни, на яких він тоді стояв, голосом того, хто в них загинув, оповіли йому бувальщину сумну... Ця катастрофа, однак, Ольбії не добила. На місці її, довго зяяло порожнечою велике руйновище. Важкий, солодкувато-нудотний трупячий сопух навис над колись прекрасним містом. Вештались тепер по ньому зграї вовків та ушкалів, дожераючи те, що ще давалось дожерти, кружляло хиже гайвороння...

Довершивши своє руїницьке діло, гети подалися геть, навантаживши свої двоколесі вози ольбійським добром, женучи перед собою ясир.

Проминуло кілька літ і на спустошене гніздо почали повертатися ті, яким пощастило врятуватись. Помалу, місто почало відбудовуватись, але, відновлена Ольбія, й здалека не була схожою на свою до-гетську попередницю. До величних руїн горнулися тепер нужденні хатки, землянки та халупи, безладно притулені одна до одної. В недбало, наспіх, виведених стінах їх, виднілися вмуровані рештки капітелів, рештки розтщених фризів та мармурових плит, де-не-де вибитих письмом.

Минуло добрих півсотні літ поки руїни не обернулися у місто. І коли раніше, до гетської навали, Ольбія так-сяк боролася з варваризацією і не являла собою, подібно до осад Боспорської держави, міксгелленського міста, то тепер, вона примушена була силою обставин, широко відкрити брами й впустити до них тих тубільців, які хотіли в ній осісти. В наслідок цього, гелленство ольбійців приголомшилось і, фактично, в осаді вів тепер перед напівварварський елемент населення. Правда, грецька мова, хоч як скалічена, деякі грецькі традиції, врочисті акти, культ олімпійських богів та юридичні норми лишалися ще при житті, але це дідівське насліддя ґрунтувалося тепер на більш чи менш згелленізованому тубільному суспільстві, яке вдерлося в поганенькі мури нової Ольбії, населення якої, на три четвертини, складалося з приймаків.

Взагалі при цьому мусимо сказати, що гелленство більшості чорноморських осад ще задовго до Різдва Христового було більш, ніж проблематичне. Адже ще Платон (429 - 327 р. р. до Р. Х.), Ісократ (436 - 338 р. р. до Р. Х.) та Ератостен (276-194 р. р. до Р. Х.), не знаходили підстав поділяти осадників на „гелленів” і „варварів”, бо, на їх думку, термін „геллен” втратив там етнімічний сенс й означав тільки ступінь освічености.

Найяскравішим свідоцтвом „скитизації” чи то „савроматизації” ольбіополітів цієї пори, являються т. зв. „подячні написи”, вибиті на плитах, на яких позначаються імена ольбійців, що чимсь прославились. Читаючи ці написи, переконаємось, що тогочасна Ольбія була вже чи не більш зварваризована, ніж Боспор, а граматичні й орфографічні помилки у вибитім письмі тільки потверджують те.

Ось, наприклад, текст одного з „подячних написів” цієї доби:

З добрим щастям! (Щасти, Боже!) Аполлонові Простатові стра-теги з Амормаром, сином Амортаста, на чолі; Ахіллєвс, син Де-

метрія, Нуменій, син Радампсонта, Нейкій, син Понтіка, Арейбалій, син Рапакея, Абраг, син Самбута, — присвятили золотий наниз за місто і своє здоров'я.

Із шости імен — чотири варварські! На інших написах справа не краща; подибуються всякі Абаби, Дади, Хунари, Уарбали, Карсуази і т. д. Оце і є співвідношення сил в тодішнім населенні цієї осади. Такі інскрипції являються документальним свідомством варварського засилля в тодішній Ольбії та, мабуть, і в інших грецьких містах північно-західного побережжя Чорного моря.

Засилля це потверджується й писаннями самовидців. Так, наприклад, славний римський поет Овідій Назон (43 р. до Р. Х. — 16 р. п. Р. Х.), засланий імператором Августом в далекі Томи (теп. Констанца в Румунії), подав надто рельєфно накреслений образ зварваризування тієї осади під впливом довколишньої людности, яка складалася з гетів, савроматів (сарматів) та бессів. Серед них було ще багато в живих тих, хто побував під Ольбією, фатального для неї, року 48-го до Р. Х. Свідомства Овідія надто правдиві, хоч в декотрих місцях і примашені поетичною гіперболою. В своїх „Сумних піснях” („Tristitia” III, 10, 5) і в „Листах з Понту”, він пише:

. . . Мешканці (Томів) бороняться від жорстокого холоду, (одягаючи)звіринні шкіри і пошитими штанами; із всього тіла відкритим у них лишається тільки одне обличчя...

. . . Між ними немає ні одного, хто б не носив налуччя, лука й, синявих від зміїної отрути, стріл. Грубий голос, лютий вираз обличчя, — сущий образ Марса! Ні волосся, ні борода не підстрижені чиєюсь рукою, правиця завше готова заподіяти рани, вганяючи (до тіла) ніж, який кожний варвар носить привішеним коло стегна... („Сумні пісні” V, 7, 15).

Місто повсякчас перебуває в тривозі, бо побоюється несподіваного нападу ворога:

. . . За містом ніде немає безпеки (ніщо не є безпечним): самий пагорб борониться невеликим муром та своїм місцеположенням. Ворог, густими юрбами, подібно, як птахи, коли менше всього ждеш його, налітає й відводить геть здобич, ледве зазначений... Ми часто збираємо серед вулиць отруєні стріли, які залітають за мури, коли (навіть) брами зачинені. Тому, мало хто наважується обробляти землю тай той нещасний, однією рукою оре, а другою тримає зброю... Чабан (пастух) з шоломом на голові вигравляє на скріплених смолою очеретинках і положливі вівці не вовка боються, а війн... (V, 10, 15-20.)

Треба пам'ятати, що довкруги Томів жили саме гети, які споконвіку, мабуть, там сиділи то воюючи, то торгуючи з грецькими осадами. Дуже можливо, що в часах тавро-скитської держави Скілура, вони входили

в її склад. В добі ж Овідія, вони, очевидно, разом з іншими „варварами” Балкан, боролися з агресивними потугами Риму на цьому півострові.

Овідій зазначає також, що місцева людність зовсім не знає латинської мови, а по-грецькому розмовляє лиш так-сяк; він оповідає також, що й сам навчився говорити по-сарматському й по-гетському, що написав, навіть, вірші в гетській мові:

... У багатьох ще осталися рештки грецької мови, але й вони вже стали варварськими під впливом гетських звуків. Серед цього народу немає ні однієї людини, яка б могла випадково висловити кілька найзвичайнісеньких латинських слів. Я сам, римський співець, — вибачте мені о, Музи, — примушений по-більшості говорити по-сарматському. Із соромом признаюся, що, в наслідок довгого відзвичаєння у мене самого ледь-ледь підбираються латинські слова... (V. 7. 50).

... Ах, соромно признатись, — я написав книжку також гетською мовою і варварські слова розміщені (в ній) в наших метрах. І я сподобався, — поздоров мене, — і став називатися поетом серед грубих гетів... („Листи з Понту”, IV, 13, 17 - 20).

Співзвучні з Овідієвими словами, свідоцтва Діона Хризостома про Ольбію 1-го ст. п. Р. Х. Про ці свідоцтва — нижче.

Відроджена Ольбія й здалека не могла рівнятися з Ольбією до-гетських часів, коли, у III-му ст. до Р. Х., вона займала найбільшу, оточену мурами, площу¹⁾. Але все ж таки, у I-му й II-му ст. п. Р. Х. й на початках III-го, вона знову досягла значного розцвіту та добробуту під егідою тавро-скитів, а потім — римлян. Її торжище знов ожило.

У цей час, в степах, більш-менш, уляглася колотнеча. Савромати, хоч і позирали на Ольбію хижим оком, але з ними щастило домовлятися й задовольняти їх дарами. Безпосередньо, в близькій окрузі, тоді не було сконсолідованих ворожих сил і напади на Ольбію і, зокрема, шарпання її околиць, мало спорадичний і незорганізований характер.

На якийсь час, у степах, усталилися, мабуть, такі ж відносини, які панували в період скитської зверхности, себто, савромати, які заступили місце скитів, наклали свою руку на не-савроматські племена й обкладали їх данинами. Після відносного замирення в степах, хліборобський люд знов хопився обробляти рілля й постачати Ольбію зерном.

Ольбія, чи, як частіш почала вона тоді зватися, Бористеном, стала знову житницею, з якої зерно вивозилося в значній кількості. Були знов наладані широкі торговельні стосунки із всім побережжям Понту Евксінського, з портами Боспору Тракійського, Пропонтиди, Геллеспонту й моря Егейського. Постало ще більше, як до того, невеличких торжків в степовім передпіллі, може, навіть, далі, ніж то було в давніх часах і, зокрема, на Дніпровім припливі Інгульці.

¹⁾ У гелленістичну добу, довжина обвідних оборонних мурів = 2853 м., а після гетського погрому, досить поганої конструкції = 1600 м.

За її новими, наспіх виведеними, мурами, на попелищі старої клясичної Ольбії, значна частина якої була тепер поза мурами, — викрито багато різних майстерень, а на головному майдані до-гетського міста, який теж був тепер поза мурами, розкопані були залишки гуральні, великої пекарні й рибозасолювального кадовбу.

В Ольбії відроджуються ремесла й індустріальна промисловість, особливо ж, гончарство, металургія та гуральництво. Вона стає одним з осередків виноробства та виноторгівлі, про що свідчать величезні виносховища, викриті на її теренах. Ольбія виробляє власну кераміку, черепицю, начиння, металеві і ювелірні речі, вивозить, крім зерна, також сіль та законсервовану рибу.

Стилево, виробництво цього періоду ще більше варваризується. Місцева грецька техніка викінчення, естетичний смак й виробничі традиції, ще більше перемішуються з технікою, естетизмом й з виробничими традиціями тубільних майстрів. І коли ольбійське майстерство, вже в гелленістичну пору, мирно співіснувало з тубільним, то тепер це останнє почало його глушити.

Хоч-не-хоч, усталився певний компроміс, певні виробничі норми і форми, які взаємно задовольняли і ольбіян і автохтонів, в наслідок чого, на ринках з'явилися вироби, цілковито просяклі міксгелленським духом.

Тоді ж, імпорт в Ольбії досяг надзвичайної інтенсивності. Начиння, керамічні вироби, вироби гутницькі та ювелірні, вино, олія, південні спеції, текстиль, мануфактура, зброя, косметичні речі тощо, — привозились до Ольбії у великій кількості. Постачальники були не тільки побережні чорноморські міста, але провадився товарообмін із Кавказом, і з Партією, і з Великою Вірменією, з Егейщиною, з Єгиптом й з портами всієї Середноземноморщини.

Знову вироби грецькі, колоніальні, римсько-італійські та передньоазійські почали проникати далеко в глибину континенту Савроматії і досягали лісових просторів. Однак, не дивлючись на швидкий, цього разу останній, зріст добробуту Ольбії, вигляд її вже не був презентабельним. Тепер, ольбійці більш дбали про вигоди гандлю, про швидку наживу, ніж про красу свого міста; та й естетичні почуття новоявлених ольбіополітів, розуміння принципів краси й тематики, були дуже далекі від старих, клясичних форм та строгих пропорцій. У цьому відношенні, дуже цінною являється розповідь бітинського ретора й подорожника Діона Хризостома (30-117 р. р. п. Р. Х.), яка так гармонійно втворює, трошки опоетизованій, розповіді Овідія Назона про Томи.

Діон побував у Ольбії, приблизно, сто п'ятдесят літ пізніше гетського погрому і, мабуть, прожив там довший час. З його „Бористенітської промови”, виголошеної вже вдома, в Бітинії, виявляється, що тогочасна Ольбія уявляла собою сильно зварваризоване місто. Хоч вона була в той період багатим емпорієм-полісом, та проте, грека Діона вразив жа-

люгідний вигляд її архітектурних і скульптурних пам'яток і той подув диких степів, який гуляв по її, не дуже то охайних, вулицях. „Щасливу” Ольбію він скрізь, — може й підкреслено, — називає Бористеном, а ольбіополітів — бористенітами, дається думати тому, що до щастя Ольбії було вже далеко, що її мешканці, в уяві справжнього грека, не були вже гелленами-ольбіополітами, а гелленсько-тубільною мішаниною.

Перш-за-все, важливо сконстатувати правдомовність Діона, його безсторонність. В своїй „Бористенітській промові” він посвідчує, що Бористен був відбудований не тільки з ініціативи греків-осадників, але й „на жадання скитів” і ми знаємо чому: тубільцям необхідний був ринок де б вони збували свій крам за предмети заморських виробів. Повернувшись додому, Діон, у вищезгаданій „промові”, писав:

Місто бористенітів розсягом своїм не відповідає колишній своїй славі з огляду на багаторазові спустошення й війни; знаходячись вже так давно серед варварів і, при тім, майже найвойовничіших, воно постійно зазнає напади і кілька разів було вже здобуване ворогом; останнє і найстрашніше спустошення його сталося не більше, як сто п'ятдесят літ тому: гети здобули його, як і решту міст на лівому березі Понта аж до Аполлонії. Саме, з огляду на це, діла тамтешніх гелленів цілковито підупали. Одні міста зовсім не були відбудовані, інші — в убогому вигляді і, що більше, нарінуло до них сила варварів... Після сплюндрування, бористеніти знов заселили місто, як мені здається, на бажання скитів, для яких була необхідність торгівлі й відвідин гелленів, що, після сплюндрування міста, перестали приїздити туди, бо не зустрічали там земляків (одноплемінців), які могли б їх прийняти, а самі скити не хотіли, та й не вміли влаштувати торговельне місто на гелленський зразок...

Описує Діон і молодого ольбійського стратега-гіппевса Каллістрата і з цього опису ми можемо судити, що тодішні бористеніти, справді, скоріше скидалися на довколишніх варварів, ніж на гелленів: . . . Він оперезаний був великим вершницьким мечем; одяг його складався з шараварів *) і з іншого скитського вбрання; на плечах невелика, тонка чорна керея-хітон, яку звичайно носять бористеніти...

Про рядових ольбійців зазначає: . . . Всі вони були... довговолосі і бородаті...

В іншій місці: . . . Один тільки серед них був оголений і його ляляли і ненавиділи, казали, що він це зробив не з якої іншої причини, а з бажання підлеститися до римлян і засвідчити тим свою приязнь до них, так, що на ньому можна було бачити всю ганебність такого вчинку і крайню непристойність його, як для мужа...

*) Анаксирідів = ноговиць.

Не любив, як видно, римлян Діон, не любили їх і ольбійці. Засвідчуючи сильне зварваризування Бористену, Діон, одначе, підкреслює, що . . . хоч вони (себто, бористеніти — пр. ав.) по-грецькому і розмовляють, але не дуже чисто, з огляду на те, що живуть серед варварів; проте, все таки, „Іліяду” майже всі знають напам'ять...

З давен-давэн, Гомер був у великій пошані серед ольбійців, бо ніхто, як він прославив своїм гексаметром Ахіллея, оборонця й охоронця ольбійського міста й мешканців його, як на землі, так і на морі.

Розуміється, знати напам'ять всі 24 пісні „Іліяди” ніхто з смертних не міг і не може; безперервна деклямація її продовжувалась би кілька днів. Але Діон тут гіперболи не вжив: ольбійці знали якийсь скорочений варіант цього епічного твору, який уявляв собою щось подібне до саги, балади чи нашої думи.

Сконстатувавши, що Бористен, своїми розмірами набагато менший ніж до-гетська Ольбія, він пише, що будівлі його мають скромний вигляд і дуже скупчені, себто, що вони стоять стінами впритул; він же зазначає, що із статуй в храмах не лишилось і однієї цілої і що на цвинтарі, скульптурні виображення й надмогильні пам'ятники спотворені й розбиті. Археологічні розкопки на місці ольбійського некрополя, цілком potwierдили ці слова Діона.

Ольбійці, справді, не дуже дбали тоді про оздобу свого міста і не мали великої охоти реставрувати й відновляти розбиті статуї та пам'ятники кладовища.

. . . Всі мужчини — вояки, — оповідає він далі, — і всі носять чорну одягу і це вплив скитів. Хто був здібний орудувати зброєю, — той ставав у ряди бористенського війська, з тієї причини, що сутички з ворогами були невстанні: . . . Вчора ополудні, зненацька налетіли скити й декотрих вартових, які загавилися, повбивали, а інших, можливо, захопили в полон... Ці його слова, чудесно характеризують тодішній непевний, напружений і тривожний стан, в якому перебувала Ольбія; але ольбійці відбивалися, відкуплялись, пускали в хід дипломатичні хитрощі і, хоч непевні в завтрашньому дню, — жили й торгували. Взагалі ж, такі розрізнені наскоки варварських ватаг існуванню Ольбії не загрожували, але зносили з суходолом гальмувались.

Зміни настали коли знов змогутніло тавро-скитське царство і коли, слідами своїх мудрих царів Скілура та його сина Палака, які, у II-му ст. до Р. Х., тримали в своїх руках Ольбію, — знов, через триста літ, в середині I-го ст. п. Р. Х., нові володарі Неаполя звернули свою увагу на Ольбію і вона примушена була визнати тавро-скитську зверхність. Тавро-скити, однак, як те було і триста літ тому, повелися з Ольбією гуманно; ні різні, ні спустошення вона не зазнала.

Цього часу I-II ст. п. Р. Х. залежна від тавро-скитів Ольбія, карбувала монети з іменами тавро-скитських царів Фарзоя та Інісмєя, які, поруч з римськими денаріями, мали обіг і в Криму.

Вигляд домів римських часів у частині Нижньої Ольбії

Але якраз тоді, в північній Чорноморщині появляються римляни.

Після довготриваючих війн Риму з царем Понту Мітрідатом VI-им Еплатором, які завершилися поваленням Всепонтійської держави цього можновладця, — римляни звернули увагу на північні береги Чорного моря. Вони свідомі були того, що, в поразці Понта, значну роль відіграли грецькі осади чорноморської півночі своїм повстанням проти Мітрідата і логічно вивели з того висновки, що ті осади приязно зустрінуть Рим. В його експансії в напрямку Карпат й Савроматії, ці грецькі осади приваблювали Рим з багатьох причин:

Всамперед, це були культурні острівці серед варварського моря; по-друге, це були багаті торжища, які своїми щупальцями сягали далеко в глибину Савроматії і могли служити римлянам віхами-провідниками в незвідані краї; потрете, — в осадах цих можна було влаштувати харчові бази для війська, а разом, — опорні, стратегічні й етапні пункти; почетверте, — римляни передбачали, що грецькими осадами от-от можуть заволодіти варвари і, в цім відношенні, треба було попередити їх, щоб, без пролиття крові, здобути бази для дальшого поширення меж Римської Імперії в північному і в північно-східнім напрямках.

Окупована римлянами Ольбія, стояла недалеко від римських провінцій Балканського півострова і заодно, була найдалі на північ висунутим пунктом, важливим у стратегічним й господарським відношенні.

Але, надії й розрахунки римлян оправдалися лише частинно. Грецькі осаді, як і завжди перед тим, виявились і тепер надзвичайно свободолюбними. Декотрі з них, хоч і впустили в свої мури римські залоги, проте, зберігли і надалі майже цілковиту незалежність.

Коли римляни затвердилися сливе на всьому Балканському півострові, утворивши там, залежні від Риму, провінції Тракію, Дакію та Мезію, вони обсадили, в роках 56-57, Тиру, а, у вісімдесятих роках, утворили провінцію Нижньо-Мезійську (*Moesia inferior*) в гирлах Дунаю, яка спиралася на західно-чорноморські грецькі осаді.

Після звитяжних воєнних акцій імператора Тіберія (14-37 р.р.), а потім імператора Клавдія (41-54 р.р.), які посунули границі імперії в північнім напрямку від Дунаю, імператор Нерон (54-68 р.р.), перейнявся думками включити в межі римської імперії також північночорноморські краї.

В Ольбії, яка почала тепер зватися Бористеном, розташовується римська залога. В південній частині міста, римляни спорудили акрополь з касарнями та з храмом Аполлона; тоді ж споруджено було за містом, на степовому горбі височезну обсерваційну башту, з якої широкодалеко було видно в напрямку степу й лиману.

Повстання даків, одначе, в римській провінції Дакії, очолене дакогетським вождем Децебалом, приневолило невдалого імператора Доміціана (81-96 р.р.), відкликати з Ольбії і з інших грецьких осад, залоги. Тим самим, осаді були полишені на власні сили а прежорстокий недопепа Доміціян, примушений був укласти з Децебалом ганебний для себе мир і щорічно виплачувати йому данину.

Якраз у цей час, приблизно, побував у Ольбії Діон Хризостом і бачив, що ольбійці дуже ворожо ставились тоді до римлян, мабуть, тому, що окупанти проявляли зазнайство та самоуправство.

Імператор Ульпій Траян (98-117 р.р.), переможними війнами змінив на краще становище Риму на Балканах і в Ольбії знов з'явилася римська залога. Ольбія, однак, і далі лишалась незалежним полісом і, не покладаючи великих надій на римську допомогу, всіма засобами силкувалася зживатися з варварами, ублажати їх дарами.

У цьому відношенню, дуже показним являється ольбійський декрет першої половини II-го ст. п. Р. Х., вибитий на честь ольбіополіта (*sic!*) Карзоаза, сина Атталового, який стояв на чолі посольства до „сусідніх царів” і який вдало, мабуть, поладнав з ними справу.

За влади Елія Адріяна (117-138 р.р.), римська залога й далі стояла в Ольбії. В пору царювання Антоніна Пія (138-161 р.р.), — на неї знов натиснули тавро-скити й так насіли, що римляни приневолені були спішно послати допомогу залозі цілу армію з Нижньої Мезії. Скитів поцастило тоді відігнати.

За весь цей час, державний лад в Ольбії не зазнавав якихось більших змін; вона зберігала свою незалежність, як „*Civitas libera*”. Народне

зібрання — „екклесія” і державна рада — „буле”, стояли на чолі управління. Але, чим далі, тим помітніше, не без потурання Риму, „демос” утрачав свій вплив на державні справи; відбувалася повільна аристократизація владного апарату, яка тепер зосереджувалась в руках ольбійської плутократичної та землевласницької знаті, купецтва та промисловців.

Значні зміни настали в кінці II-го ст. п. Р. Х., за панування імператора Септімія Севера (193-211 р.р.), коли Ольбія формально стала залежною від Риму і була прилучена до його володінь, як „Stipendiaria” провінції Нижньо-Мезійської. Верховна влада над нею перейшла до компетенції римського намісника цієї провінції; на монетах Ольбії починають виображатися римські потентати. За царювання імператора Александра Севера (222-235 р.р.), Ольбія перестала карбувати власну монету.

Цієї пори, в зв'язку з непокоями, які знов настали в степах, в наслідок нових міграційних рухів, заворушень і переміщень варварських племен та інвазії готів, — Ольбія цілком позбулася господарського контакту з хліборобним запіллям і переживала катастрофальний занепад своєї економіки. Римське військо, однак, стояло ще в ній.

У тридцятих роках III-го ст. п. Р. Х., її погромили готи і вона обернулася в напівпустку. Але, все ж таки, дехто з ольбійців чіплявся ще за руїни старославного гнізда. Монети Констанція II-го (337-361 р.р.) і, навіть, візантійського кесаря Юстина II-го (565-578 р.р.), знайдені в її руїнах, як і згадка Йордана (VI ст.) про живу ще Ольбію свідчать, що в ній життя ще скніло в шостому столітті.

І ось, старе серце Ольбії перестало битись. Кинуті руїни поступово заносились порожнею, заростали чортополохом, розмивались дощами, обвівались вітрами і, через кілька століть, від „щасливої” Ольбії, в якій, упродовж тисячі літ, буяло життя, не лишилось і сліду. Над нею дзвеніла тепер мертва тиша і тишу ту стерегли високі сумні могили, — єдиний пам'ятник над давним-давно погаслим життям...

ТАВРО-СКИТИ. ІСТОРІЯ ХЕРСОНЕСУ ТАВРІЙСЬКОГО ВІД III СТ. ДО Р. Х. Й ДО ЙОГО ЗАПУСТІННЯ

Перед тим, ніж перейти до обговорення другого етапу історії Херсонесу Таврійського, нам необхідно докладніше зупинитись над буттям його сусіда, від якого, в цей період, значно залежала доля херсонееців.

Для ясності подій, ми примушені дещо повторитися:

Кримські скити чи тавро-скити, Геродотові скити кочівники, вступили на терени Тавриди ще у VII-му ст. до Р. Х., в часи міграції скит-

ських орд із Задонщини в наші степи. Це появлення їх в Криму, крім інших археологічних даних, стверджує скитське поховання на Темір-горі біля Керчі, в якому знайдені були найдревніші зразки скитського звіриного стилю.

Ще Геродот, у V-му ст. до Р. Х., оповідав, що континентальну частину Таврії заселяли скити-кочівники. Їхні кочовища, в північному напрямкові, переходили за Перекоп і досягали, з одного боку, пониззя Дніпра де господарювали Геродотові скити-хлібороби, а з другого боку, праворуч, захоплювали певну частину надозівських степів, де стикалися з кочовищами „царських” скитів. Так, принаймні, твердить Геродот. Дав привід спостережливому Геродотові відрізнати кочових скитів від „царських”, — і ті, і другі, первісно, були номадами, — факт, що „царські” скити були гегемонами, пануючою ордою, й мали в своїм підданстві всі інші племена й орди Скитії-України.

В часи, відомі історії, кочові скити Таврії, поступово витісняли з степів у гори автохтонів таврів і кровно перемішувались з ними. Разом з тим, вони зустрілися там з першими грецькими осадниками, емпорії яких почали тоді засновуватись на східньому й, почасти, на західньому побережжю Таврії.

Можна сказати, що масова міграція скитів на терени Таврії, була синхронна з масовим поселенням греків у цій частині північночорноморського побережжя. Тим самим, скити опинилися в перехресті їх впливів, у майже замкненім кільці грецьких осад, маючи лиш вузький перешийок на півночі коло Перекопу, хоч і там стояла грецька осада Каркіна.

Просторинь Таврії не була настільки широкою, щоб луни гелленської цивілізації не могли долітати в глибину її континенту. Навпаки, якраз в центрі півострова вони сходились, прямуючи зі сходу і з заходу, себто, з Боспору і з Херсонесу.

Вже з кінця VII-го й з VI-го ст. до Р. Х., почали там протидіяти два стимули: гелленізація тавро-скитів і скитизація грецьких осад. У цьому відношенню, Херсонес стійко, увесь час свого існування, успішно боровся з варваризацією, сторонячись тубільного запілля і не входячи з автохтонами в масове кровозмішання.

Тому, херсонесці до кінця зберігали гелленське обличчя, „чистоту раси”, як модно тепер казати, не зіпсували дорійського діалекту грецької мови й притаманного їм побуту, який, щоправда, пізніше, під час римської переваги в Чорнім морі, помітніше ніж в інших осадах Чорноморщини, почав романізуватися.

І навпаки, Боспор швидко й безболізно, як ми вже знаємо, варваризувався до такої міри, що, вже в часах перших Спартоکیدів, фактично, обернувся в міксгелленську державу.

Геродотові скити-кочівники, які згодом переродилися в тавро-скитів, стиснуті з двох сторін грецькими осадами, зразу ж почали відчувати

благодійні впливи гелленізації і, вже в IV-му ст. до Р. Х., значна кількість їх перейшла до осілого життя.

Це potwierджується кількома фактами, з яких найважливіші три: поперше, в руїнах тавро-скитських поселень і в їх могильниках викрито чимало хліборобського інвентаря; подруге, тавро-скити продавали своє зерно херсонесцям; потрете, вони не тільки мали свої селища, але уміли також премайстерно будувати міста, обводючи їх могутніми оборонними мурами, уживаючи своєрідної каменярської техніки. Саме існування тавро-скитських поселень і міст, — нараховано їх, покищо, понад пів сотні, — показує на високий рівень побутового розвитку, розвитку ремесл та соціального поділу тавро-скитського суспільства, а головне, — на осіле їх життя.

Столиця тавро-скитів височіла в самому серці Таврії, в околицях сучасного Симферополя й звалася Неаполем Скитським. Чи був це точний переклад тубільної назви її, чи так вона справді по-грецькому звалася — ми не знаємо, але, в IV-му ст. до Р. Х., вона вже існувала.

Місцеположення для свого осередку тавро-скити вибрали дуже зручне і цей факт свідчить, що архітектонічний почин цей не був ділом кочівників-примітивів, а підприємством люду осілого з своєрідною культурою, який потребував політичного й господарського центру, що зосереджував в собі загальнонаціональні інтереси. Люд цей не був вже при звичасний жити й блукати в чистім полі під шатром кібіток, а мешкати у містах з міцними мурами та поселеннях.

Неаполь стояв на високих пагорку-плато Петрівських скель, над лівим берегом бистої річки Салгіру, на місці городища Керменчик, границею його була глибока Петрівська балка, з північного ж сходу воно було неприступне, бо височіло над стрімниною урвища. Тільки з півдня необхідно було його укріпити, що тавро-скити й зробили.

Спочатку, оборонний мур був 3,5 м. завтовшки, а після перебудови у II-му ст. до Р. Х. — 8,40 м.!! Таких товстезних мурів не мала жодна грецька осада, навіть, Херсонес, укріплення якого дивували своєю монументальністю. Техніка споруди неапольського муру виключала припущення, що, в даному разі, будівничими були греки.

У нижченаведенім описі неапольського городища, користуємось розповіддю Я. Пастернака (Арх. Укр., стор. 341-345). Вишину оборонних мурів зараз вже тяжко встановити, але грубизна їх показує, що вони були дуже високі. Обабіч назовні, в спідній частині, вони були муровані брилами дикого каменю, скріпленого глиняним розчином, в горішній частині, виведені були, сушеною на сонці, цеглою; серединна частина була заповнена дрібним камінням й глиною. В самому місті, супроти брами, яку боронила вежа, слався майдан, утрамбований дрібним вапняком. На цьому майдані красувався царський палац, критий черепицею грецького виробу. Стіни палацу були покриті розмальованим тиньком зеленого, жовтого та червоного кольору. До палацу прина-

лежне було широке подвір'я з багатьма пашенними ямами. В підвалах цього, колись розкішного, будинку знайдено було багато черепків місцевої й довізної грецької кераміки, не тільки з таврійських осад, але також з острова Родоса, з міста Кніду, з Меґари, Сінопи і т. д., пізнього чорнолакового начиння та теракотових статуєток грецького опрацювання.

Виявлення в розкопах Неаполя численних грушоподібних пашенних ям — зерносховищ, частинно видовбаних у скелях й обмазаних всередині глиною, які щільно закривались кам'яними плитами, — дальше свідоцтво того, що хліборобство було головною галуззю тавро-скитського господарства, принаймні, у IV-1. ст. до Р. Х. Існувало в Неаполі також багато різних майстерень, особливо, гончарських, — кераміка ліплена вільноруч й точена на гончарському крузі, — частина якої теж призначалася на експорт і була дуже популярною серед таврів.

Але найцінніший образ колишнього добробуту й величі тавро-скитської столиці показують нам погребні споруди, серед яких, монументальний царський мавзолей стоїть на першій місці.

Ця усипальня уявляла собою чотирикутник у пляні, мурований тесаним каменем і перекритий дерев'яними бантинами-сволоками та сушеною цеглою. В гробниці, у дерев'яних трунах-саркофагах, покоїлось кілька десятків скелетів, мужчин, жінок та дітей. Труни ці стояли вздовж стін кількома рядами, одні поверх других. Всі мерці лежали випростано, а біля них, в гоїності, були знайдені грецькі керамічні вироби, грецька зброя, різні коштовні оздоби, головне золоті, кістки, як залишки м'ясної їжі тощо.

Очевидно, це був мавзолей тавро-скитських володарів, може, навіть, кількох династій, та їх родин. У всякому разі, дві труни цієї усипальні містили в собі царські останки: царя й цариці, які були поховані в проміжок ста літ: спочатку цар, а через сто літ, приблизно, — цариця. Гробниця царя до половини була нішею врубана в скелю, а друга половина була мурована з добре пригнаних тесанням великих вапнякових брил. Побіч випростаного царського кістяка лежали три мечі, три списові клюги, залізний шолом та горит-сагайдак. Шати царя мали 800 золотих нашивних бляшок грецького й скитського виробу. Царицина позолочена труна була мальована блакитною та рожевою барвами й приоздоблена сфінксами, окриленими левами та рослинним орнаментом. Цариця мала на собі пишні шати, але грабіжники майже все забрали. Цар упокоївся в II-му ст. до Р. Х., цариця — в I-му ст. до Р. Х.

Розкопи кількох десятків поховань неапольського некрополя, який був розташований поза містом, дали теж цінний матеріал. Заможніших ховали тут у склепах-коморах, бідніших — просто у ґрунтових домовинах з катакомбами. У п'яťох з цих склепів збереглися рештки настінного малювання, запозиченого у греків.

Інше тавро-скитське городище викрито на терені села Сарайла Кіять чи Кермен-Кир, яке тепер зветься „Красное”. Воно теж було укріплене муром, грубизною 7,25 м., а також ровом й мало посередині акрополь, оборонений муром, прямокутними вежами та ровом. Це городище за-снувалося у III-му ст. до Р. Х.

Більшість тавро-скитських поселень так само обороняли могутні мури і в багатьох з них височили акрополі.

У VII-VI--му ст. до Р. Х., тавро-скити перебували ще в патріархально-родовій стадії побуту; в цей період, кочуючи в просторах середнього Криму, вони поступово відтискали з них таврів на південь до гір та займали їх степи. Але, вже в IV-му ст. до Р. Х., тавро-скити мали свою твердиню-столицю й це показує, що консолідація сил, об'єднання орд довкола царів Неаполя, під впливом грецького взірця, в головних рисах, вже завершилися.

У ту пору, тавро-скити були здібними учнями грецької школи, дійшли до розуміння державности, мали власних царів, які, під своїм берлом групували інших ординських ватажків. До III-го століття діб перед-Христових, коли в степовій надкримській Скитії розпочалися далекоюяглі переміщення племен у зв'язку з рухом савроматів, — в Таврії панував відносний спокій.

На протязі V, IV, й першої половини III-го ст. до Р. Х., тавро-скити не чіпали греків, властиво, не робили організованих спроб скинути греків у море й захопити їхні осади; в історії нема про це свідоцтв. Але осадники і, особливо, херсонесці, повсякчас були на сторожі й міцно укріпляли Херсонес, ніби у віщому прозорінню майбутньої запеклої боротьби з тавро-скитами.

Більш того, не тільки Херсонес, але й всі, майже, садиби поза містом, на Гераклеїському півострові зокрема, були сильно фортифіковані й уявляли собою бльокгавзи, збудовані за однією системою: оборонний мур і в центрі дворища — висока товстомура вежа із запасами харчів на випадок облоги. Це вказує на те, що херсонеські округи, вже здавна, тривожили чи то тавро-скитські чамбули, чи то таврські ватаги, але до самого міста вони не підходили, не бентежили й таких легкоприступних міст, як Прекрасна Гавань та Керкінітіс.

В цей час, по зуби озброєні херсонесці та боспоряни, все збільшували й розширяли границі своїх володінь, захоплюючи родючі терени, по-части, й за рахунок тавро-скитських кочовищ.

Отже, близьке сусідство тавро-скитів і таврів, негативно не впливало на зріст і господарський добробут Херсонесу аж до кінця III-го ст. до Р. Х. В цю добу, тавро-скити прийшли до того соціально-політичного й побутового стану, в якому, тисячу літ пізніше, перебували кримські татари. У побуті тих і других, в соціально-політичній структурі та умовах їх існування, аналогій дуже-багато. Але й розбіжність їх історичних місій, розбіжні шляхи, якими повела тих і других історія,

— очевидні: тавро-скитська душа була ошляхетнена гелленством: гелленізаторський стимул перетворив колишніх номадів у гуманний і державно-усвідомлений народ, який руїнником, подібним до монголів татар, не був, а стремів до великодержавності, шляхом залучення й господарського застосування до свого царства грецьких осад північної Чорноморщини.

В передгір'ях таврійської височини, вони займалися скотарством, хліборобством та садівництвом; довкола Неаполя вони теж сиділи на землі, плакали збіжжя, городину, садовину й мали баштани. Далі на північ, в напрямку Гнилого моря та Перекопської шії, були й кочовища й рілля осілих тавро-скитів і лише за Перекопом побут скитів лишався чисто кочовим, хоч західніше, в сусідстві Геродотових скитів-хліборобів, частина номадів теж, замість меча, хопилася за рало.

Савроматська інвазія, однак, принесла з собою величезні зміни на всій території степової й лісостепової України, Криму та Кубанщини; відбулися тут, як і за часів попередньої скитської навали, бурхливі етнічні пертурбації та побутовий регрес, особливо на Правобережжі, де великі ділянки ораниці знов поросли лободою. Паразитивна держава „царських” скитів розпалася під натиском савроматів; скитські орди почали відступати на захід, за Дніпро, а частина їх збочила до Криму. „Царські” скити мали теж здавна десь свій державний центр, яким тепер заволоділи савромати.

Ми не маємо в розпорядженні, навіть, натяків про те, що прорив лівобережних скитів до Таврії зустрів збройну відсіч збоку тавро-скитів. Навпаки, не виключено, — хоч це й не potwierджується конкретними даними, — що пануюча верхівка колишньої „Великої Скитії”, перебрала тоді до своїх рук провід в організації сильної тавро-скитської держави з осередком в Неаполі, що найвидатніші проводирі тавро-скитів, Скілур та його син Палак, походили родом з найвищої верстви „царських” скитів або з їх династій. Імовірність такої гіпотези базується на тому, що „царські” скити були військовою силою всескитського державного центру, можливу локалізацію якого трактують по-різному.

Так, наприклад, Я. Пастернак, на підставі археологічного матеріалу, вважав, що центр великоскитської держави був над лівим берегом Дніпра, на місці Кам'янського городища, і що з нього, внаслідок савроматської навали, державний центр був перенесений до Неаполя в Таврію. Цей здогад підтримують і топографічні дані: — найгустіше скупчення високих могил з прекоштовним „царським” інвентарем довкола вищезазначеного городища.

У всякому разі, на початках II-го ст. до Р. Х., ми стоїмо перед фактом утворення в центральній Таврії сильної, добре зорганізованої держави тавро-скитів, на чолі якої стояв тоді цар Скілур. Але не він був основоположником цієї держави, бо вона творилася набагато раніше, при-

наймні, в кінці IV-го ст. до Р. Х., не проявляючи в ту пору жодних агресивних тенденцій.

Водночас з визріванням тавро-скитської державности, на півдні Таврії, в передгір'ях височини, проходила повільна асиміляція таврів з скитами, яка завершилася на початках Христової ери повним злиттям перших з другими.

Держава царя Скілура II-го ст. до Р. Х., мала столицею Неаполь Скитський. Походження цього болодаря нам невідоме, невідомо також чи мав він попередників на троні з свого роду.

Як би там не було, але цей цар був надзвичайно енергійною людиною з тенденціями до великодержавности, значно згелленізованою та освіченою. Він добре розумів на чому саме має базуватися велич, могутність та добробут царства. Був він типом керівника тверезого міркування, хисткого, талановитого політика, дипломата, воєначальника та економіста. Він саме так сильно стряснув своїм царським берлом, що грецькі осадні здригнулися з жаху. Скілур упорядкував свою державу, але згелленізував апарат влади, а грецька абетка й грецька мова були узаконені в державних актах; — сконсолідував творчі сили й мудро поставив перед собою глибокопродумане завдання, всамперед, опанувати, бодай, західне побережжя Таврії.

Він добре розумів, що животіння під замком в серединній Таврії жодних перспектив не має, що, без виходу в море, без завоювання цього побережжя, держава його не зможе ні змогутіти, ні набрати господарського розцвіту. Вся ж бо торгівля була тоді в руках греків-осадників і всі тавро-скитські сільсько-господарські й сировинні ресурси, — найперше перехоплювались греками, так само, як і імпортовані до Таврії речі. Все це підпорядковувало економіку тавро-скитів грекам, які, купуючи у них за низьку ціну збіжжя, з другої руки, за високі ціни перепродували їм імпортований крам. Завойовницький плян Скілура руїницьким не був, а стримів до опанування осад без їх розгрому, до перебрання на себе ініціативи в торговельних зносинах з чужиною.

Вже одне це дає нам право належно оцінити, високий для тієї доби, культурний рівень тавро-скитського проводу, якому чужі були руїницькі інстинкти і який переслідував одиноку мету: шляхом прилучення до свого царства нових міст і місцевостей, — досягти політичного й господарського розмаху держави.

Тим часом, держава Скілура набирала все більшої сили і все більше поширювала свої межі, зближаючись до грецьких володінь. Не зважившись, однак, зразу ж штурмувати головні грецькі твердині, він дав до часу їм спокій, спрямувавши свій тиск в двох напрямках: поперше, він захопив підрядні, але дуже важливі з господарського боку, західньо-таврійські факторії Херсонесу, а, подруге, через отвір Перекопського „мішка”, вийшов у чисте поле, підкорив приморську смугу Подніпровщини й запанував над Ольбією.

Зазнаючи все зростаючого натиску з боку тавро-скитів, Херсонес, не покладаючись на власні оборонні сили, почав шукати спільників, які могли б паралізувати чи, бодай, припинити на довший час, скитську загрозу. Шукаючи їх, херсонеська дипломатія кидалась на різні сторони: вона уклала договір з ворожими скитам савроматами, снажилася запоручитись союзним договором з, тоді ще могутнім, Боспорським царством, нарешті, склала угоду з понтійським царем Фарнаком I-им.

В цей період кінця III-го й у II-му ст. до Р. Х., в басейні Чорного моря зростали три сили: поперше, — савромати, які нависли Дамоклевим мечем над північним побережжям Евксінського Понту, хоч до часу й не виявляли супроти грецьких осад ясно окреслених агресивних замірів, подруге, — тавро-скити і, потретье, — Понт.

Рим, якому в дальшому судилося стати, на деякий час, господарем кримських міст Чорноморщини, тоді ще тільки готувався до левиного скоку. Водночас, в цей період, всі без винятку грецькі осад Понту Евксінського, опинилися віч-на-віч з сумними для себе симптомами, вісниками майбутнього їх занепаду й руїни. Натяки на те вже тоді визирали з степів, які стануть згодом місцем великого переселення народів, що захлисне й зрівняє з поверхнею земною більшість грецьких осад.

У декреті другої половини III-го ст. до Р. Х. на почесьт херсонеського лігописця Сіріска, Гераклеїдового сина, рельєфно відзеркалюється те тривожне почуття, яке починало охоплювати херсонесців, в зв'язку з зростаючими проявами агресивних замірів тавро-скитів.

Херсонес намагається запоручитись оборонним союзом з дужим тоді Боспором. Року 179-го до Р. Х., за посередництвом Риму, Херсонес уклав договір з понтійським царем Фарнаком I-им (190-156 р.р. до Р. Х.), після його переможної війни з Пергамом, Бітинією та Каппадокією.

Укладаючи цей договір „дружби”, херсонесці, здавалось би, мали одну мету: — запоручитись допомогою цього могутнього царя на випадок, коли б Херсонесові загрожував напад тавро-скитів. Але речення цієї угоди, в яких Фарнак I-ий зобов'язувався „не замишляти зла супроти херсонесців”, „не йти війною на Херсонес”, „не піднімати зброї проти херсонесців” і т. д., свідчать, що в цю пору, херсонесці боялися не стільки тавро-скитів, скільки саме цього „доброзичливця-друга”, понтійського завойовника Фарнака I-го, у якого з халяви виглядав ніж, і що всіма засобами намагались одержати від нього писану чорним по білому, запоруку про те, що він не сягне на свободу Херсонесу.

Очевидна річ, що у херсонесців жодних симпатій до цього честолюбного володаря не було вже хоч би з тієї причини, що, поперше, він загрожував свободі херсонеської метрополії Гераклеї Понтійської, до якої Херсонес, увесь час свого існування, проявляв зворушливу си-

новню приязнь, а, подруге, що великодержавні заміри Фарнака I-го, все помітніше звертались до грецьких північночорноморських осад.

У зміст цього договору, щоправда, були включені заспокоюючі нотки, як, наприклад, царева обіцянка „повік бути приятелем херсонесців” й убезпечення, що, „коли сусідні варвари йтимуть походом на Херсонес чи на підвладну херсонесцям країну, або коли спричинятьимуть херсонесцям кривди”, — боронити Херсонес. Та проте, не дуже довіряючи Фарнаковому „дружньому” омофорові, херсонесці укладають оборонну угоду також з савроматським царем Гаталом, бо тоді савромати були важливим чинником в історії північночорноморських країв. Але, — людський розум замишляв одне, а діяння історії — друге. Це діяння немов було зв'язане з Долею. А ця Доля-Айса виступала в триєдиній іпостасі трьох стареньких Майр — Грай, які пильно стежили за буттям всього живого, снуючи нитку Життя: Клото починала, Ляхесіс снувала, Атропос — перетинала. Перша не розлучалася з веретеном, друга — з книгою життя, третя, низько схилившись над соняшним годинником, — передавала в слухний час Життя Смерті... І так сталося, що, не дивлячись на всі запобігливі заходи, через п'ятдесят літ, Херсонес зазнав лиха.

Син Скілура Палак, повів широку наступальну акцію на все західне побережжя Таврії, яке тримав під своєю владою Херсонес. Сам Херсонес відбився, але всі його володіння були захоплені Палаком і він позбувся головного джерела, яке забезпечувало досі його існування: — хлібородних областей в північно-західній рівнині Таврії. Всі херсонесські факторії враз опинилися в руках тавро-скитів. У затишній бухті Балаклавській, яка до того звалася бухтою Симболів, Палак заснував порт й назвав його своїм іменем Палакіон; тут він зосередив свої бойові кораблі, які мали перехоплювати й заводити до бухти вантажні судна греків, що пливли з кладдю чи до Херсонесу, чи з нього. Цим Палак хотів остаточно добити Херсонес і приневолити його піддатись.

У цьому тавро-скитському наступі приймали участь також войовничі таври та сатархеї, що жили в північно-західньому закутку Таврії і прославились своїм піратством. Саме їх фльота й судна таврських піратів допомогли, мабуть, Палакові захопити бережні херсонесські факторії, а сам Херсонес — бльокувати. В цю грізну годину, Боспор і пальцем не ворухнув, щоб допомогти Херсонесові, бо сам зазнавав якраз і господарську й політичну кризу. Ольбія була вже в руках Палака, а Гераклея Понтійська, яка постійно готова була боронити Херсонес, тепер не мала на те сил, бо бітинський цар Прусії I-ий загарбав всі її округи. І ось, передбачаючи неминучу загибель, херсонесці звернулись за допомогою до понтійського потентата Мітридата VI-го Евпатора (113-63 р.р. до Р. Х.).

Якраз до цього драматичного моменту в житті Херсонесу відноситься епітафія, знайдена року 1892 в його руїнах. Плита з цією епітафією

стояла колись над тлінню молодого херсонеського вояка, що поліг у I-му ст. до Р. Х. в битві з тавро-скитами. Ось її текст:

Ксанте, Лагорейнів сину, прощай!...
Я, плита, таю під собою, подорожнику, Ксанта,
Колись розумного у відношенню до батька,
Загальну красу молоді в отчизні,
Мудрого в Музах, бездоганного для всіх співгромадян,
Поважного серед юнацтва, звізду краси,
Якого вбив заздрісний Арес у битві за батьківщину,
Полишивши батькам плач, як дар за це почесний...
Коли ж Плутон має вдоволення більше, ніж батьки, —
То навіщо ж ви, жінки, страждаєте в пологових муках?...

Ремство, яке осталося без відповіді... Але, як прекрасно, мудро й велично висловлене воно було!..

Грунтуючись не так на договорі херсонесців з Фарнаком I-им року 179-го до Р. Х., як на власних мегаломанських міркуваннях, Мітридат негайно ж відгукнувся. Він активно вмішався в таврійські справи і мав привід загізнитися в Таврії. Року 110-го до Р. Х., Мітридат VI-ий вислав до Херсонесу велику збройну експедицію очолену понтійським полководцем Діофантом. Бойовище спалахнуло біля самого міста, по тому, як понтійці висадились з кораблів на берег і переправились на північну сторону Ктенунтської (теп. Севастопільської) бухти, разом з дружинами херсонесців, яких вела в бій короґва з виображенням Діви, т. зв. лабарон.

Палака було розбито. Зробивши диверсію на південь і подолавши там таврів, Діофант рушив у глибину Таврії, здобув фортецю Хабеї та Палакову столицю Неаполь. Цареві нічого не залишалось, ніж помиритись і відкласти на деякий час свої зазіхання на Херсонес.

Після поразки тавро-скитів, Діофант з тріумфом повернувся до Понту. Тавро-скити, однак, небавом схаменулися й, разом з таврами, так сильно насіли на Херсонес, що Мітридат VI-ий поспішився вдруге післати до Таврії того ж Діофанта з десантом. Цього разу, цей талановитий войовник рішив перевести більшу акцію. Всамперед, він рушив на північ, вздовж західнього побережжя, й відняв від Палака Херсонеську провінцію з Керкінітідою та з Прекрасною Гаванню на чолі. Але доки Діофант порався там, Палак зібрав велике військо, прикликав на допомогу таврів та савроматських ревксіналів (мабуть, роксоланів) і виступив навперейми понтійським полкам та херсонеському рушенню. Однак батава не принесла Палакові щастя. Діофант вдруге переміг його і вдруге обсадив всі тавро-скитські міста й фортеці. На цей раз, погром тавро-скитів був настільки важкий, що Палак не скоро зміг отямитись.

Покінчивши з тавро-скитами, талановитий понтійський полемарх подався до Пантікапайону, щоб скласти угоду з боспорським царем

Перісадом про передачу боспорського трону Мітридатові VI-му Евпаторові; але, саме тоді, у Пантікапайоні спалахнуло повстання боспорських „скитів” таке серйозне, що Діофант ледве встиг втекти на човні. Не підлягає сумніву, що це повстання боспорських „патріотів” було підняте не без благословення Палака; та й боспорська опінія була проти замірів Перісада піддати в тяжку годину старобутній Боспор Понтові. Але Мітридат, за всяку ціну, хотів заволодіти Таврією; тому він, не гаючись, вислав третю експедицію і, за допомогою херсонеського війська, переміг повстанців. З цього моменту, Мітридат став сувереном усіх грецьких осад таврійського й кубанського побережжя.

Розуміється, херсонесці неабияк були вдячні Мітридатові за розправу з тавро-скитами та за повернення їм хлібородної провінції, але свободолюбні осадники тяжко переносили втрату незалежності їх міста. Дарована Херсонесові кургуза автономія їх не задовольняла, а тільки ображала. Крім того, Мітридат, який саме воював з Римом, наклав на херсонесців різні повинності та побори.

Нарешті, року 66-го до Р. Х., непереможні римські легіони Помпея здолали всепонтійську армію Мітридата і сам він, позбувшись свого царства, примушений був з недобитками тікати до Пантікапайону й проголосити його новою столицею своєї держави. Звідси, він мав замір розпочати знов війну з Римом.

На підготовку до цієї збройної акції, підлеглі Мітридатові осадні поглядали скоса. Для них війна з Римом популярною не була. Від цього конфлікту жодних благ їм нічого було сподіватись; підтримка Мітридата ще тужче затягала петлю, накинену ним на осадні. Спостерігши, що серед осадників годі шукати надійних спільників, Мітридат перетасував карти й почав домовлятися з тавро-скитами та з царками таврів про спільний похід проти Риму. Це вже так обурило осадників і, зокрема, херсонесців, що вони почали бунтуватись.

А тим часом, року 64-го до Р. Х., римська ескадра заблюкувала Таврію й перервала всі торговельні шляхи, без яких осадні не могли жити. Примара голоду й цілковитого занепаду рідних гнізд урвала терпець.

Року 63-го до Р. Х., несподівано, спалахнуло повстання у Фанагорії і чезабаром до нього прилучився й Херсонес разом з багатьма іншими осадними. Це повстання добило Мітридата, але Херсонесові не принесло сподіваної свободи. Над ним простер тепер владне берло наступник Мітридата VI-го Евпатора, його син Фарнак II-ий, який провадив політику, приязну Римові.

Херсонес не один раз виряджав до Риму посольства з благанням визволити його з-під образливої надвлади Боспору. Знаємо про таке посольство, що побувало в Римі в 46-му році до Р. Х. на чолі з Гаїєм Юлієм Теогеном, сином Сатира. Це дуже цікавий момент в історії далекої минувшини Херсонесу, на якому можна ґрунтувати досить важливі

висновки. Херсонеський Гаїй Юлій Теоген побував з дипломатичною візитом у римського Гаїя Юлія Цезаря, геніального стратега.

Цієї доби, саме, в середині I-го ст. до Р. Х., Рим тільки готувався до експансії в простори Чорного моря. На його побережжі, від Ольбії починаючи, він ніде ще не закріпився і ніде не мав своїх залог. Та проте, цей самий Гаїй Юлій Теоген, своїм латинським іменем, що стоїть перед його іменем грецьким, безсумнівно походженням грек, доводить, що вже тоді в Херсонесі ширились симпатії до Риму, — щирі чи ні — то вже інше питання, — й мавпування його звичаїв та побутової етикетки. Херсонесці сподівалися, мабуть, що Рим визволить їх від боспорської опіки й дарує їм незалежність.

Охоплений такими римофільськими емоціями, тогочасний Херсонес, почав пристосовуватись до нових життєвих обставин і радо сприймав і засвоював впливи Риму та починав поступово підлягати зверхній романізації чи, краще, латинізації.

Оскільки Ольбія, з самого початку, виявляла сильне римофобство, настільки Херсонес, з такою ж силою, виявляв римофільство.

Рим з свого боку, не лишень із стратегічних міркувань, але й тому, що в Херсонесі мав прихильну до себе верхівку, — саме його вибрав базою для дальшого розвитку своїх завойовницьких плянів. Близьку до своїх володінь Ольбію, він обійшов. Та проте, ясновидців у Херсонесі не було, а Дельфійського оракула херсонесці забули про ворожбу спитати. Великого Цезаря було вбито і це звело внівець даровану Херсонесові таку-сяку автономію. Він знов опинився під налігачем Боспору, де царював тоді Асандр.

Треба при цьому мати на увазі, що володарі Боспору, наступники Мітридата VI-го Евпатора, були, фактично, васалами Риму й слухняно вповняли його директиви. Тому Рим не так вже охоче потурав волелюбним мріям херсонесців, бо не хотів дратувати боспорян. Римська дипломатія тому грала в дві дудки, в одну для Херсонесу, а в другу — для Боспору.

В I-му ст. до Р. Х. й у I-му ст. по Р. Х., Херсонес залежав від Боспору і, судячи з декотрих даних, антагонізм його до Пантікапайону в цей період ніби ущух. Принаймні, багатий епіграфічний матеріал зазначає, що херсонесці в цей час не один раз допомагали Пантікапайонові своїм військом, а боспоряни — херсонесцям.

У кожнім разі, так було за царювання Полемона I-го, якого один херсонеський декрет, величає „рятівником херсонесців”, очевидно, від тавро-скитів. Такі взаємовідносини тривали й за цариці Динамії і за царя Аспурга. Боспор у I-му ст. п. Р. Х. значно зміцнів, хоч і не міг рівнятися з колишньою своєю славою. Він вже не мав сили власною зброєю боронити залежні від нього терени Таврії і коли, в середині I-го ст. п. Х., тавро-скити знов почали насідати на Херсонес та, йдучи слідами Скілура й Палака, підступили впритул до його мурів, — не

міг визволити його з біди. Цей факт вельми збентежив римлян, які мали на меті, в недалекому майбутньому, обернути грецькі осаді в свої опорні пункти. Змогутіння варварів ніяк не йшло їм на руку, бо, зокрема, Херсонес, вони вже тоді вважали перлиною серед інших осад.

З Мезії, римське військо, на чолі з посадником Тіберієм Плавтієм Сільваном, прибуло морем до Херсонесу й прогнало геть тавро-скитів. Після цього, імператор Нерон (54-68 р.р.), полишив невеличкі римські залоги в побережних містах Таврії, саме такі, які він мав на узбережжі Кавказу; ескадра ж равенської флотії закотвилася в херсонській бухті.

Одночасно, римляни обернули таврське укріплення Харакс (Ай-Тодор), в сильну фортецю для догляду за поведінкою таврів і як сполучну ланку системи римських бльокад уздовж південного побережжя Таврії.

Під егідою римлян, Херсонес значно підніс свою економіку; до нього вернулись колишні побережні факторії та збірні пункти збіжжя; ожило знов сільське господарство на Гераклеїському півострові й на „рівнині”, досягло великого розвитку виноградарство, як і експорт соленої риби.

Херсонес стає осередком індустриального виробництва, промислу та ремісництва. Він викидає на ринок різноманітну кераміку, гончарські вироби для повсякденного вжитку, предмети металеві, ювелірні, текстиль, черепицю, теракотові статуетки тощо. Знов запрацювали корабельні, каменоломні й каменотесні майстерні; скрипіли вози навантажені сіллю із соляних покладів Гнилого моря.

Херсонес будує власний водопровід, для якого, в гончарнях, виробляються спеціальні труби. Він нав'язує регулярні стосунки з таврійським степом і постачає йому вироби своїх майстерень.

Місто відбудовується, перебудовується, реставрується, заповнюється монументальними кам'яницями; палати аристократії оздоблюються колонадами, аркадами, пилонами, пилястрами, фресками та мозаїкою, скляними вікнами. Зміцнюються фортифікації, прокладається система водотоків; криниці й цистерни з дощевою водою відходять на задній плян; будуються лазні-терми, обновляється театр.

Вода текла по трубах самотоком з багатих, але досить віддалених від міста, джерел підшкурної води теперішніх Юхариної та Сарандинакиної балок (обидві назви грецького походження, але скалічені).

Римська залога замешкує споруджені для неї касарні. У II-му ст. п. Р. Х. в них перебували вояки I-го Італійського, V-го Македонського й XI-го Клавдієвого легіонів, також I Кілікійської, II-ої Луцензієвої і I-ої когорти Бракаравгустанців.

Державний лад Херсонесу, і в по-Христових часах, лишався незмінним. Це був рабовласницький поліс з ярко окресленим грецьким обличчям. Верховна влада складалася з п'ятох архонтів та народного зіб-

рання, але, фактично, в цю добу, всю владу тримав в своїх руках перший архон.

Поступово, так, як і в Ольбії, демос утрачав і тут свій голос, влада аристократизувалась і зосереджувалась в руках впливових і заможних людей, скупчених довкола першого архонта. В новій політичній кон'юнктурі, вони цупко трималися Риму. Але за влади непутящого Доміціана, для Риму настали чорні дні.

Повстання даків, очолене вождем Децебалом, закінчилось, як нам відомо, поразкою римлян і вони примушені були стягнути в Подунайщину всі збройні резерви, щоб врятувати імперію. Тоді саме, в кінці I-го ст. п. Р. Х., римське військо покинуло Таврію і тамтешні грецькі осади опинилися знов, віч-на-віч, із стародавнім ворогом, тавро-скитами.

Небавом, мабуть, за згодою Риму, Херсонес знов було піддано Боспорові. Імператор Адріян (117-138 р.р.), формально передав Херсонес боспорському цареві Котісові II-му (123-132 р.р.), що страшенно обурило херсонесців. Про цей акт, між іншим, свідчить Флегонт Тралійський. До Риму було виряджене посольство, ведене Арістоном, яке шість літ зряду обивало римські пороги аж, нарешті, імператор Антонін Пій (138-161 р.р.), скасував надвладу Боспору й дарував Херсонесові свободу-елевтерію. Поліс починає карбувати монету з написом „вільний”. Рим, одначе, дбав, щоб грецькі сили в Таврії були об'єднані полюбовним договором про взаємодопомогу підчас небезпек. Такий договір, як думали римляни, дасть їм можливість одностайною акцією, без збройного втручання римських військ, дати відсіч варварам.

І той самий Арістон з'являється в Пантікапаїоні і укладає угоду — союзний договір з боспорським царем Ріміталком. За це херсонесці виганували його почесним декретом, вибитим на плиті. Отож, херсонеська влада була не від того, щоб, як рівний з рівним, бути в спілці з недавнім своїм протектором.

Та якраз в цю пору, невгомонні тавро-скити знов напали на Ольбію. Щоб припинити їх загарбницькі й вельми небезпечні для Риму, апетити імператор Антонін Пій обсадив своїм військом Ольбію, а до Таврії повернув римські залоги. Окупаційним осередком знов було вибрано Херсонес, в якому розташувалось римське військо, наwerbоване, головним чином, з „тракійців” та іберів, і де стояла на котвах римська мезійська фльота. Там же перебував і трибун, головний начальник сухопутних і морських сил Риму.

Але постої римських когорт падали важким тягарем на достатки міста й виснажали його господарські ресурси. Римські окупанти поводились свавільно та зарозуміло, здирали з місцевого населення останню сорочку, ширили розпусту і херсонесці, в решті-решт, зненавиділи своїх оборонців. Так було до половини II-го ст. п. Р. Х., коли римське військо знов було відкликане з Таврії на дунайський театр воєнних

акцій. Там, на римські легіони навалились полчища аламанів, франків, готів та інших надбалканських племен. З великим трудом, імператорові Авреліанові (270-275 р.р.) пощастило оборонити дунайські кордони імперії ціною страти Дакії. Після цього, в другій половині II-го ст., в Херсонесі знов стояла римська залога — XI-ий Клавдіїв легіон.

До Таврії в цей час вступали перші ватаги готів, Херсонес почав гарчково зміцнювати свої укріплення, але, на його щастя, варвари до нього не дійшли.

На початку IV-го ст. п. Р. Х., Рим знов, на час, набув сили й імператор Діоклетіян (285-305 р.р.), перетворив Херсонес у головний стратегічний аванпост у басейні Чорного моря. Однак, у семидесятих роках того ж століття, до Таврії увірвались гуни. В період царювання Валентиніяна II-го (375-392 р.р.) та візантійського кесаря Аркадія (395-408 р.р.), — Херсонес став табором війська. Це не дозволило варварам напасти на нього і Херсонес встоявся, хоч сливе всі інші грецькі осаді обернулись тоді в руїни.

У V-му ст., Херсонес, разом з Боспором, перейшов до Візантії (418 р.) і став її форпостом в Криму. Кесар Зенон (474-491 р.р.), обновив його фортифікації, за що був вславлений почесним декретом року 488-го, в якому було сказано, що мури він реставрував „для порятунку цього самого міста”. Ці заходи переведені були, мабуть, підчас повторної інвазії гунів, в кінці восьмидесятих років V-го століття.

Херсонес, вже, як середньовічне християнське місто, (карбував свою монету ще в VII-му ст.) простояв аж до XV-го століття, переживши всі інші грецькі осаді на Чорному морі. Його обернули в руїни турки.

В цей середньовічний період свого буття, Херсонес надто видозмінився; поступово, будівлі античних часів розвалювались і, на їх місці, виростали нові, що значно відрізнялися своїм архітектурним стилем від колишніх. Засновано було в ньому багато церков та каплиць, з яких, найстаршою з досі виявлених, є хрещата церква IV-го ст., оздоблена мозаїкою та фресками високої мистецької викінчености, а потім, — храм-базиліка VII-го ст., саме так прикрашена.

Херсонес став релігійним осередком нової Христової віри. Звідси, християнство ширилось серед варварських племен периферії й проникло все далі й далі в північні краї. Це старобутнє місто передало і нам Христове вчення. Тут, за свідцтвами Доротія Тирського, Евсебія Кесарійського, Епіфанія Кипрського та Никифора Каліста, — побував, підчас своєї подорожі до Скитії „на Київські гори”, апостол Андрій Первозванний; тут, в Корсуні, як називали Херсонес слов'яни, хрестився наш славний державний муж, Великий Князь всієї Руси, Володимир Святий . . .

ІСТОРІЯ БОСПОРСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ВІД III СТ. ДО Р. Х. І ДО II ЗАНЕПАДУ ТА ДАЛЬША ДОЛЯ ІНШИХ ОСАД

У другій половині III-го ст. до Р. Х., почалася, як ми знаємо, інвазія савроматів. Перейшовши Дін та Дінець, вони рушили на захід і, женучи перед собою скитів, захопили лівобережні степи.

В історії Боспорської держави, якраз цей бентежний час — III-тє — II-ге ст. до Р. Х., — дуже скупо освітлений епіграфікою, чому й в історичних подіях Боспору цього часу зяє майже цілковита порожнеча.

Нам відомі імена двох володарів Боспору цього періоду, а саме, — Левкона II-го й Гигієонта, який титулував себе тільки „архонтом”. На жаль, їх правління і їх державна діяльність нам невідомі. За ними йшли Спарток IV-ий, Перісад I-ий, Перісад II-ий та Перісад III-ій.

Очевидна річ, що, в часі савроматського руху, Боспор мав відчутти, бодай фланговий, натиск савроматів в обшири Прикубанщини, але у нас немає жодних вказівок на те, що в цей, вельми небезпечний, період, Боспор зазнавав господарську й політичну депресію і якісь комплікації в зв'язку з нею.

Можливо, проте, що в самому Пантікапаїоні стався якийсь революційний заколот, внаслідок чого, самодержавство Гигієонта було обмежене і він приневолений був задовольнятись титулом архонта.

Але вже в II-му ст. до Р. Х., добробут Боспору помітно зріс і він знов почав експортувати до Греції, на острів Родос і, навіть, до єгипетської Александрії, зерно.

Проте, змогутіння тавро-скитської держави дуже непокоїло боспорських володарів й обмежувало розширення їх володінь в напрямку до серця Таврії. Палак та його тавро-скити, з свого боку, почали жадобливо позирати на боспорські терени в Таврії і Перісад I-ий, воюючи з ними, так вичерпав господарські ресурси своєї держави, що атенські купці, які прибули закуповувати боспорське зерно, — вернулися до Греції з порожніми руками.

У другій половині II-го ст. до Р. Х., тавро-скити одночасово наступають і на Херсонес, і на боспорські володіння. Ольбія була вже їхня.

Ці лиходійні для грецьких осад часи, яскраво відзеркалюються на могильних стелах, зокрема, в епітафіях Пантікапаїону. Вони часто досить многословні; вражає вкладена в них життєва мудрість та упокора Приречености, зворушлива любов та чулість до тих, хто безповоротно відійшов в царство мертвих, невтішна туга та скорбота за ними.

Ми вважаємо доцільним навести тут, в українськїм перекладі на-

пшм, декілька найбільш цікавих й характерних епітафій, викритих в руїнах Пантікапейону, які оповідають про боротьбу боспорян з варварами:

1. Стела білого мармуру, оздоблена вгорі антемієм, а під ним — рельєфним виображенням в чотирикутній заглибині. Зображений в ньому загорнутий в плащ мужчина, обернений обличчям до глядача. Ліворуч від нього — зброєносець, одягнений в коротенький жупанець і штани; нижче — віршована (ямбічний триметр) епітафія, яку наводжу:

Аполлоніє, сину Аполлонія, — прощай!

Ти неоплаканим зійшов до Гаду, видихнувши вітрам дух під вражою рукою, а твоя дружина стогне в сльозах, сприйнявши несподівану скорботу.

Згинула твоя краса, згасла принадність, відлетів розум, — все сповнене горем: в твоїй особі, зламаний єдиний канон лицарськості. Але, коли веретено Мойр завертіло тебе, як ти напорівся на страшний варварський спис, то зараз тебе прийме не похмурий дїм (Гада), а житло героїв; бо тобі, Аполлоніє, і раніш була належна слава і тепер, після смерти, віддається всіляка честь.

Цей „портрет” героя з написом відноситься, приблизно, до II-го ст. до Р. Х.

2. Синхронний попередній стелі постамент, можливо, надмогильної статуї. Тепер утрачений. Епітафія у метрі елегійного дистиху:

Лисімаху, сину Психаріона, — прощай!

Лисімаха, ласкавого в поведженні зі всіми городянами й з чужинцями, убив бурливий Арес номадів. Скорботно зідхнув про нього кожний, уболіваючи за розмайною юністю мужа.

3. Стела з білого мармуру, епітафія в метрі елегійного дистиху, приблизно, часів народження Христового:

Менодоре, сину Аполлонія, — прощай!

Назови свою батьківщину, розкажи про своє ім'я й про свою долю, скільки тобі літ, чи лишаєш щось у смертних?

Батьківщина, яка мене породила, — вінчана морем Синопу, а ім'я того, що загинув було Менодор. Я порубав багато кровавої вражої зброї і лежу, вцілений списом, в Боспорській землі. Шість десятків моїх літ завершені ще одним роком; я полишаю дітей і любиму в шлюбї дружину.

Живи ж у священнім житлі благочестивих! І після смерти, і за життя, ти завжди був для всіх дорогим.

4. Вапнякова стела, вгорі й внизу обламана. Праворуч, на рельєфі, виображено стоячого вояка (голова й плечі одбиті), одягненого в жупанець, плащ, штани й чоботи. У лівіці тримає меча, правицею — дотикається до щита овальної форми, який несе зброєносець, одягнений

теж у жупанець. За щитом — два списи. Епітафія віршована (елегічний дистих). Стела належить до часів народження Христового:

Арістоне, сину Арістона, — прощай!

Не скорботне горе батьків тут оплакуватиме тебе, Арістоне, що обороняв мури батьківщини, а лицарськість. Певна річ, ти не приєднаєшся до мертвих, але, по вік-вічний житимеш у пам'яті всіх боспорців.

Не вірячи вже в щастя своєї зброї, Боспор починає ублажати тавро-скитських царів дарами, а, фактично, виплачував їм данину. Це сильно підживило авторитет Пантікапайону й тяжіло поборами на боспорянах. Бачачи кволодухість і нерішучість боспорських царів, тавро-скити поклали, найперше, захопити Херсонес, а після того, накинутись на Боспор.

Як знаємо, ці тавро-скитські заміри паралізував понтійський полководець Діофант, погромивши військо Палака. Це припинило тавро-скитську агресію і дало змогу грецьким осадам, деякий час передихнути. Але, пануючий тоді в Боспорі Перісад V-ий, був, мабуть, великим песимістом: не дивлячись на поразку Палака, він, як і перед нею, не вірив своїм силам, чекаючи, що тавро-скити от-от звоюють Боспор. Тому, з Діофантом він уклав угоду, що піддається під протекцію могутнього Мітридата VI-го Евпатора. Тим самим, він добровільно касував самостійність своєї держави, передаючи її Понтові.

Очевидно, що аристократія й плутократія боспорська були з царем заодно, поклавши, ціною втрати незалежності своєї батьківщини, зберігти особистий добробут. У всякому разі, херсонеський декрет на пошану Діофанта, зазначив, що цей полководець-дипломат „полагодив тамтешні (себто боспорські), справи прекрасно й корисно для царя Мітридата.

Рядові боспоряни, одначе, були іншої думки. Якраз підчас укладання договору Діофанта з Перісадом V-им, на Боспорі спалахнуло повстання у 107-му році до Р. Х. „скитських” рабів під проводом Савмака. Повстання це, не без підтримки, мабуть, простих боспорян, а може й тавро-скитів, обхопило всю, залежну від Боспора, Таврію. Перісада V-го було вбито, а Діофант ледве встиг врятуватися на херсонеському кораблі. Через пів року по тому, Діофант потрете висадився в Херсонесі з великим військом, з яким була і бойова фльота. Разом з херсонеським рушенням, він обсадив Теодосію та Пантікапайон, Савмак, який тим часом, проголосив себе царем, потрапив у полон, був перевезений до Синопу і там стятий.

Після здолання повстання, всі грецькі осади північної Чорноморщини були прилучені до великопонтійської держави Мітридата. В осадах сиділи тепер його намісники, які владно „опікали” маріонеточні влади полісів. Затяжна війна Понту з Римом гнітила осади

поборами; майже всі їхні господарські запаси витрачалися на забезпечення мітридатових військ харчовими продуктами й іншим, а, крім того, осади приневолені були посилати в розпорядження понтійського потентата і свої дружини.

У цім відношенні, особливо „оддувався” Боспор: постачальні повинності лягли на нього страшним тягарем. Одного зерна, за свідомством Страбона, він мав посилати цареві 180.000 медімнів, себто 450.000 пудів, і, в додачу, 200 талантів срібла! Господарство Боспора почало швидко підупадати; заможні верстви його, ті самі, що так недавно сподівалися всіляких благ від прилучення Боспору до великопонтійського царства, тепер цю свою необачну орієнтацію кляли: — вона не тільки що не оправдала їхніх корисницьких сподівань, але, навпаки, швидким темпом зводила їх до жебрацтва.

Саме такий мінорний настрій панував і серед тубільної верхівки, яка теж позбувалася тих колишніх матеріальних достатків, які вона мала, будучи учасницею загально-боспорського ринку й загально-чорноморського товарообміну. Рядове боспорське громадянство нарікало на зростаючу дорожнечу й на нестачу продуктів широкого вжитку та харчування, на податки й на ті повинності, які воно приневолено було виповняти з наказу понтійських резидентів.

Боспорський патріотизм, одначе, спав; незадоволення й ремство ґрунтувалося на досить буденних й еґоїстичних мотивах: все більше порожніюча калита, все більші обмежування власної ініціативи, все тужче стягуваний очкур, — були головними факторами ремства. Привело це до того, що, ще підчас першої війни Понту з Римом, десь наприкінці семидесятих років до Р. Х., Боспор проголосив свою незалежність, на яку Мітридат реагував тим, що, у вісімдесятих році, послав до Боспору військо, під рукою полководця Неоптолема, який двічі, вліті, на очах пантікапейців, розбив „варварів” у морській битві, розтрощивши боспорську флоту, — а взимі, — переміг їх у комонній битві на замерзлій Боспорській протоці. Це льодове побоїще привернуло Боспор знов до великопонтійської держави.

Мітридат VI-ий Евпатор, посадив на боспорський трон свого сина Махара. Але, підчас третьої „Мітридатської війни” 74 - 63 р.р. до Р. Х., понтійські війська були розбиті вщерть і сам недавній монарх Великопонтійської держави, примушений був року 63-го тікати до Пантікапейону.

Тим часом, негідний, проте, далекозорий, син його Махар, посаджений батьком на боспорський трон, вже в семидесятих роках передбачав поразку батька; тоді вже, крадькома, він почав перемовлятися з римлянами і небагом переметнувся до них. Ліцінію Лукуллові, який в той час облягав столицю Понта Синопу, він послав харчових продуктів для облогової армії, чим і довершив смертельного

удару батькові. Але батькові й не подумалося запідозрити сина в ганебній зраді.

Дізнавшись, що Мітридат прямує до Боспору, Махар все ж побоявся з ним зустрінутись і хотів сховатись у Херсонесі, але, тим часом, у Мітридата відкрились очі.

Погоня, післана за віроломним сином, нагнала його в дорозі і вбила. Мітридат сам сів на боспорський трон і, з притаманною йому енергією, негайно ж хопився організувати нову свою державу, — клаптик недавньої держави великопонтійської.

Під своїм берлом він об'єднав усі грецькі осаді Таврії і, після безрезультатних перемов з Помпеем, почав обмірковувати плян фантастично-грандіозного походу на Рим. Він задумав вторгнутись в римські володіння з півночі, через Альпи, північним побережжям Чорного моря, він мав дійти до гирл Істра-Дунаю, підняти там повстання проти Риму місцевих варварів і дунайськими берегами дістатися до Гельветії та звідти пробитись в північну Італію.

Основна маса його війська мала складатися з підлеглих Боспорові племен та орд; характерно, що ця, так би мовити, загальна мобілізація, торкалася не тільки вільних боспорян та залежних від нього народностей, але й рабів. У підготовці до цього фантастичного походу, Мітридат, надхнений, мабуть, прикладом Ганнібала, виявив шалену енергію й завзяття; не дивлячись на те, що саме в цей час Таврія бльокувалася римською фльоотою, він „ісполчався на брань”. Але бльокада вкрай підірвала економіку держави, тяжкі злидні напосіли на боспорські міста; ремство населення росло, охоплювало всі суспільні верстви: і дуки, і рядове громадянство, і голота однаково проклинали Мітридата.

Тим часом, сам він, спостерігши, мабуть, що в Сіндіці і, взагалі, по той бік протоки, почалися неспокої, послав до Фанагорії військо, очолене його синами й дочкою; але зараз же, у Фанагорії вибухло повстання, Мітридатове військо було розбите, а сини його й дочка — захоплені в полон. Блискавично, повстання перекинулось до Німфею, до Теодосії й до Херсонесу і небавом, до нього прилучилися всі осаді північної Чорноморщини. Сталося це у 63 році до Р. Х.

Мітридат потрапив у велику скруту. Його син Фарнак пішов слідами свого злочинного брата Махара й передався на сторону Риму. Зробив це він нишком і почав сіяти смуту серед Мітридатових військ. В решті-решт, військо повстало. Мітридат замкнувся в пантікапайському палаці-анакторі і там, на власне бажання, був заколотий мечем одного з сердюків.

По смерті Мітридата року 63-го, перед римлянами навстіж відчинилися брами до чорноморських обшир. Їхній експансії туди ніхто не міг тепер заважати.

Панівні верстви осадництва добре розуміли, що, спекавшись одного ярма, вони сунуть голови в друге, що Рим не забариться простягти свої могутні руки до осад; однак, альтернатива, яка стояла перед владними мужами осад, схиляла їх, з тих самих причин, що й знать боспорську у відношенні до Понту, з причин егоїстично-наживницьких, — упокоритися Римові. Вони передбачали, що прилучення їх полісів до сфери римських великодержавних плянів, знов оживить торгівлю, знов відкриє ті морські й сухопутні шляхи, якими провадився з давен-давна товарообмін з півднем. Наслідок цих міркувань був такий, що осад, без сперечання, прийняли римську „протекцію”.

Рим поклав негайно ж використати цю, надзвичайно вигідну для нього, політичну ситуацію й чимскорше закріпитися в Таврії і, в першу чергу, в двох його опорно-стратегічних пунктах: — в Херсонесі, який вже й раніше проявляв симпатії до Риму, і в Боспорському царстві. Коли в Херсонесі було більш-менш легко запровадити новий стан речей, — у Боспорі не можна було йти пробоєм.

І римляни вжили тут, висловлюючись по-модерному, „гнучкої політики”. Боспорське царство й далі мало існувати зо всіма зовнішніми атрибутами його свободи, але царів його мали інтронізувати й скидати римляни, начепивши на себе личину ласкавих добродіїв і протекторів боспорської незалежності. Зрадливий Мітридатів син Фарнак став першим, залежним від римської ласки, царем Боспору: офіційно він почав зватися „другом і співником римлян”.

Боспорська земельна й промислова знать сприйняла цю „дружбу” із задоволенням, хапалася за її фалди, — ця ж бо „дружба” пророкувала їй всілякі земні блага. Під Фарнаковим берлом зібралися всі боспорські області, крім однієї Фанагорії, якій, з рук Риму, оминаючи руку Фарнака, було даровано широку автономію за те, що вона першою підняла прапор повстання супроти страшного для римлян лиходія Мітридата VI-го Евпатора. Але, що головне, — тепер і Херсонес опинився під владою Фарнака незаслужено і, здавалось би, безпідставно. „Облизень”, який дарував херсонесцям Рим, образив і невимовно їх обурих.

Виявилось, що Фарнак одідичив від батька рішучість, владність, спритність і свободолюбну амбітність. Приозівщина, Танаїс і Сіндіка знов були ним приборкані. Повстання дандаріїв було суворо здолане. Скасував він, не оглядаючись на Рим, і автономію Фанагорії, яка була для нього більмом в оці. Фанагорія спробувала було боронитися, але їй ніхто не допоміг і вона, після облоги, відчинила брами. Рим мовчав, хоч і була тут зухвало порушена його воля.

Об’єднавши в своїх руках всі землі колишнього Боспорського царства, Фарнак, року 48-го до Р. Х., раптом порвав з Римом і вирушив походом до Малої Азії, з метою відвоювати від Риму Понт. В цім акті

проявилася зарозумілість Фарнака: зважитись скинути римську надвладу й підняти зброю на, непереможну в той час, Імперію, міг лиш засліплений мегаломанством авантюрист. І так сталося, що зрадливий син спіткався з долею зрадженого ним батька: — кара богів переслідувала його.

Виступаючи походом, Фарнак настановив намісником Боспору якогось Асандра. Але тільки Фарнак ув'язався на побережжі Малої Азії в боротьбу з римським військом Гаія Юлія Цезаря, — Асандр проголосив себе незалежним царем Боспору, орієнтуючись, при тім, на Рим.

Тим часом, Цезар, без великої наснаги, розбив Фарнака в бойовищі під Зелою у 47 році до Р. Х. Саме тоді, геніяльний римський полководець вигукнув лаконічне речення, яке по вік-вічний не забуде історія. Поглядаючи на поляглих Фарнакових воїв, він сказав: „прийшов, побачив, переміг! — *“veni, vidi, vici”!!!*

Фарнак заперся в Синопі, проте, небавом піддався й був, на бажання примхливої долі, не стятий на місці, а випущений Цезарем на всі чотири сторони світу. Великодушне помилування подвійного зрадника мало під собою якісь, нам невідомі, пляни Цезаря. Більше того, Цезар випустив на волю також частину Фарнакового війська. Негайно ж, Фарнак, з загонами скитів та савроматів, здобув Теодосію і рушив на Пантікапайон.

Асандр, одначе, розбив його військо, а сам Фарнак сконав від тяжких ран у тому ж 47-му році до Р. Х.

Боспорського стільця, проте, Асандрові римляни не дали. Покірливість цього володаря здавалась Римові непевною й підозрілою. Тому, Цезар дав повновласть своєму приятелеві пергамцеві Мітридатові покінчити з Асандром й перебрати на себе царську владу над Боспором.

Побережжям Кавказу, Мітридат рушив на Боспор, але Асандр погромив і його військо, а сам Мітридат наложив у битві головою. Ця сваволя Асандра, як перед тим сваволя Фарнака, лишилась безкарною і Асандр далі царював у Боспорі. Імператор Октавіян Август (30 р. до Р. Х. — 14 р. п. Р. Х.), в решті-решт, признав таки право Асандра на боспорський трон.

Як виявляється, цей узурпатор був надто талановитим правителем та стратегом, кмітливим політиком та дипломатом. Він одружився з донею Фарнака Динамією і тим самим, пов'язав ніби свою владу з владою попередніх царів.

Здається, він воював з тавро-скитами і, щоб позбутись вічної загрози їх несподіваних наскоків, спорудив преміцний оборонний вал з вежами, який перетинав упоперек Керченський півострів.

Цей вал і досі добре помітний; тягнеться він від Озівського моря (село Ново-Отрадне) до Узуплатського озера, яке вдавнині було затокою Чорного моря.

Асандр помер року 17-го до Р. Х. і владу над Боспором перебрала його дружина Динамія, Мітридатова внучка.

Цього часу, у Боспорі об'явився якийсь самозванець іменем Скрібоній; він проголосив себе спадкоємцем Мітридатоговго трону. Одружився він з Динамією, щоб придбати у боспорян популярність, але розрахунки його не справилились. З наказу Октавіяна Августа, Агріппа вислав супроти Скрібонія понтійське військо під проводом царя Полемона. Але він спізнився: — боспорці повстали, убили Скрібонія, проте римському диктатові не піддалися і виступили походом назустріч Полемонові. Одначе, року 14-го до Р. Х., Боспор склав зброю і Полемон I-ий засів на боспорському троні.

Вірний клеврет Риму, він заходився переіменувати на римський лад осади: Пантікопайон він назвав Кайсарією, на почесть Августа, Фанагорію — Агріппеєю, на почесть римського воєводи Віпсанія Агріппи і т. д. Але ці переіменування жили дуже короткий час і в дальшій, осади звалися по-старому.

З наказу Октавіяна Августа, Полемон I-ий одружився з тією ж Динамією. Шлюб цей був політичним актом. Завдяки йому, Полемон I-ий зміг вважати себе, хоч з боку дружини, спадкоємцем влади над Боспором. Але виявилось, що, оскільки внучка великого Евпатора була популярною серед боспорян, остільки чужинець Полемон I-ий таким не був.

Незабаром, подружжя розійшлося і зараз же, тубільні племена й декотрі осади збунтувались проти Полемона. Зокрема, сильне повстання вибухло в найсхіднішій кутку боспорських володінь: — повстав Танаїс і плем'я т. зв. аспургіян, що заселяло місцевість від Фанагорії до Горгіпії.

Подолавши танаїтів і спустошивши їхнє місто, Полемон I-ий пішов війною на аспургіян, але був ними схоплений і, року 8-го до Р. Х., — убитий. І знову Динамія, за згодою Риму, воцарилася в Пантікапайоні. Її політика теж відзначалася обережністю і обачною поміркованістю; зазнайством, вона не драгувала Риму й, спираючись на популярність серед боспорян, увесь час підкреслювала, де тільки могла, свою лояльність до Риму.

Після її смерті року 7-го п. Р. Х., царем Боспору став її син Аспург, який звався також Рескупорідом. Він був одружений з Гіпперією, принцесою тракійського роду. Батько його був, ніби-то Асандрох, як зазначає один напис з дуже скалченою грецькою мовою.

Найімовірніше, — Аспург був сином Асандра; ім'я його в'яжеться з аспургіянами, які захопили в полон, а потім убили, його нелюбого отчима Полемона I-го. Отже, ім'я його може свідчити або про його приналежність до племені аспургіян, що нічим не доведене, або, що, підчас панування Полемона I-го, Аспург стояв на чолі повстання проти

Динамія, володарка Пантікапаїону

нього і що якісь племена, які стояли під його проводом, — за іменем свого отомана, почали зватися аспургіянами, або, нарешті, було просто його прізвиськом при справжнім імені Рескупоріс. На наш погляд, друге припущення найправдоподібніше.

За часів Аспургової влади, господарське становище Боспору значно поліпшилось. Межі царства дещо, навіть, поширилися.

Офіційно, Аспург титулувався, „Владика Боспору, Теодосії, сіндів, майотів, тарпітів, псессів і танаїтів”. Він же, ніби-то, упокорив скитів і таврів. Вірний політиці своєї матері, він уживав офіційної формули „друга кесарів і римлян”, чим підтверджував свою лояльність до Риму й залежність від нього. Але щира чи вимушена обставинами його вірнопідданість Римові не оправдалась, бо коли він помер, імператор Кай Цезар Калігула (37 - 41 р. р. п. Р. Х.), безоглядно порушив

спадкоємність і, не дивлячись на те, що Аспург мав „діадоха” (наслідника) в особі свого сина Мітридата, — владу над Боспором передав до рук тракійського царя Полемона II-го, спорідненого з Полемоном I-им шлюбом з його дочкою.

Однак, Аспургів син Мітридат, не дожидаючись прибуття Полемона II-го, проголосив себе царем Боспору.

Імператор Тіберій Клавдій (41 - 54 р. р. п. Р. Х.), признав, в решті-решт, права Мітридата на боспорський трон, бо хотів, за всяку ціну, оминати якихось комплікацій з тим царством.

Проте, пановитий Мітридат цим не задовольнився; він поклав цілком вибитися з-під римської кормиги. Зрада, одначе, й тут погубила всю справу. Рідний брат його Котіс доніс римлянам про Мітридатові заміри і цісар Клавдій, не чекаючи збройної перемоги над Мітридатом, передав царську владу над Боспором Котісові, а одночасно, послав з Мезії, року 44-го чи 45-го, туди римське військо. Мітридат не встиг належно приготуватися до бою і втік з Пантікапаюну на Кубань; царем Боспору став Котіс I-ий.

Але, як тільки головні римські сили покинули боспорську столицю, Мітридат, спираючись на дружини тубільців та запоручившись підтримкою дужого савроматського племені сіраків, рушив війною на Котіса I-го.

Останній, не мав відповідних збройних сил, — римська залога в Пантікапаюні була невеличка, — проте, Котіса виручило з біди, теж дуже, савроматське плем'я аорсів. Разом з ними та римською залогою, Котіс пішов назустріч Мітридатові, подолав його, причім, сам Мітридат був виданий Котісові сіраками, під умовою, що його не буде покарано на смерть. І дійсно, він довго потім жив у Римі, але все ж таки кари на смерть не минув за участь в якійсь протидержавній змові. Котіс I-ий процарював коло двадцяти літ. Починаючи від того царя, аж до IV ст. п. Р. Х., над Боспором панувала династія Аспургідів, яка офіційно, згідно з римською традицією, звалася династією „Тіберіїв Юліїв”. Вона була в цілковитій залежності від Риму і кожен боспорський цар заздалегідь ним затверджувався.

Улесливо й запобігливо, царі цієї династії взивали римських імператорів „установниками”, „спасителями” і „добродіями”, „володарями всього Боспору”. Вони ж були верховними жерцями культу римських імператорів, який заложив у Боспорі Котіс I-ий. Але все ж таки, Боспор не став римською провінцією і, до певної міри, зберігав свою незалежність.

Коли, в середині першого століття п. Р. Х., тавро-скити облягли Херсонес і коли римські легіони висадились в Таврії, Рим, подолавши тавро-скитів, розташував у всіх майже таврійських осадах свої залоги; не минула ця доля й Боспору, бо імператор Нерон замишляв

обернути Боспорське царство в римську провінцію. Своїх замірів він не довершив і, після його смерти, Боспор знову став незалежним, а за влади Рескупоріда II-го, в другій половині I-го ст. п. Р. Х., зверхність Риму над Боспором була ілюзорною.

Відмовившись від цілковитого підпорядкування грецьких осад Таврії владі римських імператорів, Рим задовольнився тим, що, за посередництвом боспорських царів, слідкував за субординацією тубільних племен у відношенні до осад і Риму, й черпав певні господарські вигоди з товарообміну з Таврією. Династія „Тіберіїв Юліїв” мала в собі обмаль грецької крові; в ній текла кров „тракійська” й кров різних тубільних племен, не виключаючи й савроматів, з якими ріднилась династія. Як побачимо далі, поруч з грецькими іменами, боспорські царі носили й тубільні імена, „тракійські” та савроматські. Кілька царів Боспору іменувалося Савроматами. Пращуром цієї династії був, однак якийсь ніби-то „тракієць” Евмел.

Генетична плутанина царських імен яскраво відображає й кровну плутанину в їхніх жилах. У всякому разі, вже династія Спартоکیدів мала в собі чимало „варварської” крові, династія ж „Тіберіїв Юліїв” мала в собі чи не найбільше крові „тракійської” і характерно, що кровна й династична спорідненість боспорських царів з Тракією підкреслюється і фактами і традиціями, тяжіючими до цієї країни. Це надто знаменний факт і, оскільки походження, етногенеза „тракійців” досі невияснена, — це дає ґрунт різним далекосяглим гіпотезам. Царське ім'я „Савромат”, яке носило декілька боспорських царів, не тільки свідчить про їх савроматськість, але й про те, що вони гордились своєю приналежністю до савроматського народу і що не мали найменшої охоти міняти своє ім'я на імена грецькі. В цьому вони не мали жодної потреби, бо, очевидно, боспоряни байдуже ставилися до етнічного походження своїх повелителів. І династію Спартоکیدів і династію „Тіберіїв Юліїв” точніше всього можна назвати династіями мікселлінськими, назовні, більше чи менше, грецизованими полиском античного геллінізму, так, як череп'яний посуд — поливою.

Політика боспорських царів по-Христової доби була скерована на те, щоб зберегти якомога ширшу незалежність свого правління під омофором Риму. Сваритися з цим могутнім протектором значило накликати на Боспор велику халепу і, всамперед, господарський крах; всі ж бо торговельні шляхи були під контролею Риму.

Увесь цей час, Боспор провадив боротьбу з тавро-скитами та з савроматами, особливо з дужою савроматською ордою сіраків. У цю по-Христову добу, боспоряни, давно ставши мікселлінами, тепер ще й савроматизувалися.

Але назовні, Боспорське царство й надалі лишалося типовою елліністичною державою античних часів з мішаним населенням, з міша-

ними традиціями, з нечистою грецькою мовою, з грецьким культом, до якого просковзнули місцеві релігійні уявлення. Офіційно домінуючий грецький дух постійно боровся там з духом „варварським”, який поступово брав гору. Так було скрізь в пізньо-елліністичних державах і Боспор був взірцем їх.

Рим, який мав тепер багато клопоту й мороки на своїх північних кордонах, був схильний всі непорозуміння розв'язувати мирним шляхом. Боспорський цар Ройметалк (131 - 153 р. р. п. Р. Х.), побував, навіть, в Римі, щоб особисто порадитись з імператором Антоніном Пієм й полагодити з ним всі спірні питання.

Рим відпускав Боспорові субсидії, головним чином, на утримання війська. Знаємо, наприклад, що за такою субсидією їздили в Бітинію посли боспорського царя Евпатора (154 - 170 р. р.).

Видача Римом субсидій на утримання боспорського війська була актом далекогозрим, бо те військо не один раз допомагало римлянам в їх війнах, як, скажім, в боротьбі з Децебалом, у Малій Азії підчас сутички з аланами тощо.

Не зважаючи на тривожний, змінливий і, у високій мірі, драматичний перебіг історії Боспорського царства в по-Христових часах, територіяльно він оставався сливе незмінним і володів пребагатими теренами, звідки черпав ресурси сільсько-господарської продукції і, в першу чергу, зерно. Завдяки хліборобським теренам східньої Таврії, Прикубанщини й околиць Танаїсу, у I-му, II-му й на початках III-го століть п. Р. Х., Боспор став знову надзвичайно багатою державою з великими можливостями експорту й споживання імпорту. Його могутність респектували пограничні варвари, не виключаючи й савроматів. Римський капітал грав у цю добу не останню роль, що потверджується великою кількістю римських монет у водоймищі ріки Кубані, вздовж течії Дону, в самих боспорських містах. Боспорська комерція і боспорський ринок залежали від замовлень Риму, який постачав свої східні провінції, а в їх числі, і Грецію та всю Егею з метрополіями, чорноморською сировиною й, головно, збіжжям. Треба думати, що, на протязі цих двох з половиною століть, Боспор передав варварському запіллю великі скарби духової й матеріальної культури східньої середземноморщини і, зокрема, Греції, децю процідивши їх крізь своє мікселлінське цідило.

Замість Скитії, тепер ці впливи сприймала Савроматія, саме така ж „лоскутна” країна, як і попередниця її Скитія; її населяли різноплемінні народності, як кочові, так і осілі, значна частина яких зазнавала й скитську, а перед нею, кіммерійську, надвладу і яка при савроматах лишилася на старих місцях.

Поруч з господарським розцвітом, Боспор переживав у ту пору і розцвіт культурний та промислово-індустріальний. Він знов широко від-

чинив ворота грецьким майстрам, фахівцям різного ремесла, будівничим тощо. Прилив грецького люду до його міст, на деякий час посилював еллінство Боспору і, на деякий час загальмував дальшу варваризацію його духової і матеріальної культури. Та проте, цей зліт Боспору тривав лиш для того, щоб згодом остаточно занепасти.

Тим часом, дуже швидко отямившись після драматичних подій Мітридатого періоду, Боспор знов став головним постачальником зерна, невіленьків, шкір, хутряного товару, морської й річної консервованої риби. В цей час лани перелогом не лежали, а колосилися хлібами, найціннішим золотом Боспору. Водночас, великого розвитку досягло виноградарство і, зокрема, засіл риби; таке місто, як Тирітака було справжнім рибозасолювальним комбінатом. В таких рибопромислових місцях існували й майстерні рибальського приладдя, що доведено археологічними знахідками; засоби солі були багатющі. Для засолу уживалися місцеві нашарування солі в Гнилім морі-Сівашу й сіль з озер, т. зв. озерниця.

Гончарі теж мали вище голови праці, виробляючи і просте начиння для повсякденного вжитку й начиння спеціального призначення, як, наприклад, амфори, пітоси — великі глиняні посудини для зберігання вина, олії й інших, як плинних, так і сипких продуктів; процвітав виріб черепиці. Поруч з цим, існували також майстерні викінченої кераміки, де працювали короласти, виготовляючи пістряве, поліхромне начиння, дуже облюбване тубільцями, далі, майстерні металевих та ювелірних виробів. Існували й косметичні „ательє”, шевські, кравецькі й ткацькі підприємства. Одним словом, в цю добу на Боспорі відродилися всі види ремесел, про які ми згадували раніше, описуючи історію Боспору до-Христових часів.

Як і колись, цар Боспору був необмеженим володарем, автократом, своїх підданих і власником всіх натуральних та промислово-індустріальних багатств своєї держави. Всі боспоряни, заможні й незаможні, які чимсь володіли, були фактично орендарями, в кращім випадку, вотчинниками царя, що трудилися на ріллі, чи в якомусь своєму підприємстві.

Трудилися вони і для свого гаразду і для гаразду царя, який являвся самотнім пайщиком всіх прибуткових підприємств в своїй державі. Більш того, самовладно він міг конфіскувати й приділяти іншому добра своїх підданих. Таким побитом, владика Боспору був багатющим „бізнесменом”, спритним комерсантом, хлібопромисловцем, рибопромисловцем, скотопромисловцем й гуртівником, зосереджуючи в своїх коморах львину частину і промислових та індустріальних, і тваринних багатств свого царства.

Господарський добробут держави відбивався також на розбудові й приоздобленні міст Боспорського царства й, всамперед, його столиці Пантікапейону. Скрізь там бував жвавий рух творчої праці.

Перспектива доброго заробітку гнала в межі Боспорської держави чимало грецьких митців, архітектів, скульпторів, декораторів, інкрустаторів, мистців і художників, мулярів і малярів, взагалі, всіляких „каллітехнів”-фахівців.

Міста Боспору прикрашалися не тільки для живих, але й для мертвих. Боспорські могильники цих часів вражають своїм багатством та розкішшю, імпозантним устаткуванням усипальниць. Це були підземні скарбниці, в яких археологи знайшли чи не найдорогоцінніші клейноди стародавніх часів, освітлюючи культуру, побут, релігійні уявлення, культові й ритуальні особливості й, навіть, психологію тогочасних боспорян, особливо, їх знаті.

Міста розширювалися, споруджались нові храми, палаци, майстерні й складовища, обновлялися й зміцнювалися фортифікації, засновувались нові міста, села й хутори. Усипальниці оздоблялися стінною розмальовкою, фресками, картинними сценами з надземного й підземного життя тих, хто спочив у могилі, бо, в розумінні тодішніх людей, а в нашому випадку, — боспорян, ці усипальниці були новим житлом тих, кого забрав до себе Танатос-Смерть, а смерть не була тією прірвою небуття, про яку ми боїмося, навіть, згадувати, а продовженням земного життя по той бік темноводої Стиги.

Отже, навіки зімкнувши очі в своїх наземних палатах, вельможний і достойний пасажир Харона, в супроводі некропомпа Гермея, прибував до свого нового мешкання в підземнім царстві Гада та Персефони і не червонів від сорому, бо те мешкання було ще пишнішим, ще комфортабельнішим, ніж його житло під сонцем.

А тим часом, в добробутнім, зреставрованім Боспорі і далі відбувалося неухватне проникання варварських елементів і, особливо, савроматів; вони швидко і тільки зверхньо, еллінізувалися, в душі лишаючись варварами. Цієї доби, по той бік Боспорської протоки, сталося вже значне переміщення автохтонних племен і перемішання їх з савроматами, інфільтрація яких почалася ще у III-му ст. до Р. Х. Савроматизація провінції йшла повільним, але невпинним темпом, не зважаючи на тимчасове відродження гелленського духу по більших містах Боспорської держави. Савроматизація і, взагалі, варварське засилля, переможно прогресувало у всіх ділянках боспорського життя.

Вироби боспорської індустрії все помітніше починають пристосовуватися до смаку замовників — „псевдогелленів” і тим самим, все більше варваризуватися й віддалятися від шляхетних клясичних первовзорів. В обробці, в сюжетах і в тематиці вони набувають своєрідної самобутності, яка в’яже їх нерозривними путами з варварством. Самий зовнішній вигляд боспорян цього періоду та їхній одяг все більше й більше змінювався, переставав бути грецьким. Озброєння боспорського війська не мало вже майже нічого спільного з озброєнням грецького вояка. Могильні малюнки в усипальницях презентують нам боспор-

ського ратоборця, який нічим не відрізняється від вояка-варвара і, всамперед, савромата-ординця. Характерно також, що головні кадри боспорського війська складаються тепер з кінноти.

Але все ж таки, „греко-савроматською” державою, як дехто з науковців називає Боспорське царство цієї доби, вважати його не можна, бо це не була греко-савроматська, а міксгелленська держава, кров і душа якої належали і Греції й всьому варварському світові, що її оточував. Інакше кажучи, генетично, вона була споріднена і з греками й з різними тубільними народностями, які їй, на протязі століть, допомагали стати на ноги й набути величі...

Границі Боспорського царства цієї пори, себто, I - III ст. п. Р. Х., приблизно, можна окреслити так: Після того, як Херсонес і його провінція одержали з рук імператора Антоніна Пія елевтерію, на заході межі царства пролягали західніше Теодосії і, перетинаючи Керченський півострів уперек з півдня на північ, упиралися там в Озівське море. Північне побережжя цього моря було в руках номадів-савроматів і логічне припущення, що й там існували бодай невеличкі торжки боспорян, — тепер вже потверджене. Отже Боспор володів південним побережжям цього моря аж до гирл Дону, де стояв, залежний від нього, Танаїс з округою-„хорою”. На Передкавказькому південному сході, — окреслити боспорські границі, за браком даних, неможливо; у всякому разі, Боспор тут володів великою територією, яка вдсятеро була більшою від боспорського терену в Таврії. Ця територія поступово звужувалась в південному напрямкові й доходила до найпівденнішої боспорської осади Горгіппії.

З нових міст, що постали на Боспорі в по-Христову добу, особливо цікавий Ілурат, який, у I-му ст. п. Р. Х. став форпостом держави на степовому заході. Він стояв у двадцяти верстах на південний захід від Пантікапайону й уявляв з себе міцну твердиню, що заступала шлях тавро-скитським наскокам. Водночас, це було, забезпечене укріпленнями середовище задля звозу всіх видів сільсько-господарської продукції тієї округи. Тут, за могутніми мурами, які завтовшки були шість з половиною метрів, всі ці продукти, — запорука боспорського добробуту, — накопичувались й транспортувались обозними валками до портів, чи до самого Пантікапайону.

Мешканці Ілурата склалися з хліборобів, скотарів та вівчарів, які одночасово, були залогою міста. Воно було спалене ворогом, мабуть, гунами.

Державний лад Боспору являв собою абсолютну монархію. Пережитки давньої полісно-республіканської системи зникли вже за часів Спартоکیدів, коли володарі Пантікапайону перестали бути архонтами й почали титулувати себе „басілевсами”. Басілевс був власником всієї держави, всієї орної й цілинної землі її, власником всього живого й мертвого інвентаря її, а, значить, і люду: він був верховним вождем

війська і верховним суддею, єдиним пайщиком всієї промисловости, на яку теж міг накласти свою руку.

Провінцією він керував за посередництвом доглядачів-намісників, т. зв. „пресбевтесів”, на чолі міст стояли його бурмістри — „полей-тархи”; так, принаймні, свідчить почесний декрет на пошану боспорського царя Тейрана (III-те ст. п. Р. Х.).

З епіграфічних пам'яток ми довідуємось, що Котіс II-ий (123 - 132 р. р. п. Р. Х.), переміг тавро-скитів. Напис, знайдений в Танаїсі, датований роком 193-ім п. Р. Х., оповідає, що Савромат II-ий завоював тавро-скитів та сіраків і що, „згідно з договором”, до Боспорського царства були прилучені якісь області їх; у тій же пам'ятці говориться, що фльота цього володаря очистила від піратів південночорноморські води.

Здається, що многовікова боротьба грецьких осад з тавро-скитами була завершена перемогою над ними Савромата II-го. Тавро-скити визнали надвладу Боспору. Рескупоріс III-ій (210 - 228 р. р.), який царював після Савромата II-го, титулується вже „царем всього Боспору і тавро-скитів”.

У середині III-го ст. п. Р. Х., настають лихі часи для всіх осад північної Чорноморщини, а з ними і для Боспору. В ньому відбуваються соціальні, а може й „расові” заворушення. Один час в ньому царює якийсь варвар Фарсанз. Господарство держави починає швидким темпом занепадати, з огляду на повстання та непокої в її провінціях. На степовім обрії з'являється грізна небезпека в особі готів та боранів, які пустошать боспорські терени й безкарно там бешкетують. Виявляється цілковита безсилість та безпорадність боспорських царів. Запобігаючи ласки цих нових напасників, Боспор стає, навіть, їхнім недобровільним спільником і фльоатою своєю перевозить готів та боранів на кавказьке та малоазійське побережжя, які вони й спустошили.

У другій половині II-го ст. п. Р. Х., своїми безперервними нападами на Малу Азію і, навіть, на Грецію, готи перетинають всі споконвічні торговельні шляхи, які сполучали грецькі причорноморські осад з метрополіями і, взагалі, з півднем. Економіка Боспору катастрофічно занепадає. У першій половині IV-го ст. він перестає карбувати власну монету.

Але, ще за царя Фофорса (278 - 307 р. р.), Боспор все ж таки був незалежною державою, втримуючись рештками втрачених гараздів. Однак, в дальшому, у тому ж IV-му столітті, під нестримним натиском варварів, боспорське царство розпадається. Рим сам був напередодні катастрофи й нічим допомогти йому не міг. Бачачи, що від Риму годі сподіватися помочі, Боспор починає орієнтуватися на Візантію, яка, недавно перед тим, була проголошена кесарем Константином Великим (312 - 337 р. р.) столицею Римської Імперії.

Року 362-го, боспоряни посилають посольство до кесаря Юліяна

Апостата (361 - 363 р.р.) з благанням „забезпечити мирне життя в рідній землі”, але безрезультатно: — великий мрійник-утопіст боровся саме і з зовнішніми ворогами й з ворогами внутрішніми і з диктатом Життя: — навпір йому, він задумав подолати християнство поганством.

Тим часом, в північних обширах Чорноморщини, хиріло й оберталося в пустку одне місто за другим. Коли з готами, так-сяк, ціною великих жертв, Боспор ще зміг домовитися, то гунська навала в семидесятих ріках IV-го ст., вогнем і мечем знищила майже всі грецькі осаді. Це був початок т. зв. Великого Переселення Народів, яке почалося вікопомного року 375-го. Фактично, з цього часу перестали існувати й рештки Боспорської держави. Ця навала опустила, нарешті, той Дамоклів меч, який здавен-давна, на протязі тисячоліття, піднявшись в степах, грізно нависав над мережжям північночорноморських грецьких осад. Майже у всіх осадах життя припинилось, замерло; на їх місці запанувала тиша.

Але в руїнах Пантікапайону життя все ж таки жевріло. Після нищівного гунського оркану, до декотрих зруйнованих міст знов поверталися люди і в них ставало рухливіше. Нові варвари-сусіди, які розселилися на колишніх боспорських володіннях, потребували хоч невеличких торжків та ремісничих осередків. І Пантікапайон знов ожив.

Але слава його навіки минула. Тепер, за його розваленими мурами буяла варварська стихія і Пантікапайон був її підданцем. Нужденне місто горнулося тепер до самої затоки, більша частина його була в руїнах: колишня оздоба його, гора Мітридат, з акрополем на вершині, поросла будяччям; храми й палаци розвалювалися і руйнувалися самими осадниками, які брали тесаний камінь для споруди своїх жител.

У V-му столітті, в Пантікапайоні існувала християнська громада: розкопи виявили, покищо, одинокий, християнський склеп, збудований року 491-го. В домовині покоївся прах якогось Савага і його дружини Фаїспорти, очевидно, варварів-християн.

У VI-му ст., Пантікапайон й околиці його перейшли до володінь Візантії. Напис з року 522-го оповідає про спорудження вежі підчас панування царя Діуптуна з династії Тіберіїв Юліїв. Був він гот, гет, гунн, син якогось іншого варварського племені? Греком, у кожному разі, він не був.

Пантікапайон, який тепер звався Боспором, існував і в середньовіччі. В XI ст., на Таманському півострові Кубанщини, в Тмуторокані (Гермонасса—Таматарха—Тмуторокань—Тамань), князував Мстислав Володимирович; до стольного міста його належав і Крим, і Подоння, і Кубанщина. В склад Тмутороканського князівства входив також колишній Пантікапайон під новою назвою Корчев...

За довгий час існування Боспорської держави, із стольного Панті-

капайону, керували нею нижченазвані володарі, панування яких ми подаємо в хронологічному порядку:

Ера до-Христова:

- 480—438 р.р. — Панування дин. Археанактидів. Засновник III —
Археанакт.
438—433 р.р. — Спарток I.
433—389 р.р. — Сатир I; можливо, панував разом із Селевком
389—349 р.р. — Левкон I. (Горгіппій і Комосарія).
349—344 р.р. — Спарток II.
344—311 р.р. — Пайрісад I.
311—310 р.р. — Сатир II.
310— ? р.р. — Прітан.
282— ? р.р. — Евбойт.
310—304 р.р. — Евмел.
304—284 р.р. — Спарток III.
284—245 р.р. при бл. — Пайрісад II.
245—240 р.р. при бл. — Спарток IV.
240—220 р.р. при бл. — Левкон II.
220—200 р.р. при бл. — Гигіенонт.
біля 200 — Левкон III.
200—180 р.р. при бл. — Спарток V.
180—150 р.р. при бл. — Пайрісад III.
150—125 р.р. при бл. — Пайрісад IV.
125—109 р.р. при бл. — Пайрісад V.
108—107 р.р. при бл. — Савмак, узурпатор.
107— 63 р.р. — Мітридат VI Евпатор, володар Понтійської держави.
79— 65 р.р. — Махарес
63— 47 р.р. — Фарнак.
48— ? р.р. — Мітридат VII.
47— 17 р.р. — Асандр.
17— 16 р.р. — Динамія або Динаміс.
15— ? р.р. — Скрібоній, узурпатор.
14— 9 р.р. — Полемон I.
9 р. до Р. Х. — 7 р. п. Р. Х. — Динамія або Динаміс.

Ера по-Христова:

- 7— 9 р.р. — ?
10— 38 р.р. — Аспург (Рескупоріс I ?)
39— 44 р.р. — Мітридат VIII.
45— 67 р.р. — Котіс I.
68— 91 р.р. — Рескупоріс II. (Тіберій Юлій).
93—123 р.р. — Савромат I.
123—132 р.р. — Котіс II.

- 131—153 р.р. — Ройметалк. (Тіберій Юлій).
 154—173 р.р. — Евпатор. (Тіберій Юлій).
 172—210 р.р. — Савромат II.
 210—226 р.р. — Рескупоріс III. (Тіберій Юлій).
 227—233 р.р. — Котіс III.
 229—231 р.р. — Савромат III.
 233— ? р.р. — Рескупоріс V.
 234—239 р.р. — Іннфімай.
 239—275 р.р. — Рескупоріс V.
 253—254 р.р. — Фарсанз.
 275— ? р.р. — Савромат IV.
 275—278 р.р. — Тейран. (Тіберій Юлій).
 278—285 р.р. — Хедосбій. (Поторсес).
 286—308 р.р. — Фофорс.
 308—322 р.р. — Радампсадій (Рамасад).
 318—332 р.р. — Рескупоріс VI.

Цим сумним фіналом ми закінчуємо багатовікову історію найвизначніших грецьких осад північної Чорноморщини. Хоч зла доля й судила їм трагічний кінець, — все ж таки, вони виконали свою величню просвітню місію серед дикої глухомані надчорноморських просторів.

Тира, проіснувала 1000 літ, і на переломі старої й нової ери, виповняла далі свою культурно-господарську місію в просторах західнього Правобережжя, зокрема, в Подністров'ю. За панування Риму, вона саме була осередком експортного й імпортного краму, звозним пунктом тубільного зерна, ширителькою в Подністров'ї та Подніпров'ї римської монети й Христового вчення. На її руїнах постало ранньослов'янське поселення Білгород Дністровий (Акерман).

Тірітака. Напереломі двох ер, це місто стало головним рибпромисловим центром всієї Боспорської держави. В руїнах її виявлено багато кам'яних кадовбів, в яких консервувалася й заготовлялася для експорту риба. Про розсяг тут цього промислу свідчить, наприклад, той факт, що в південній частині Тірітаки розкопано рибозасолювальний завод, який був в стані одночасно законсервувати до 200 тон риби! Поруч з цим, було розвинуте тут і виноробство. В руїнах викриті були превеликі кам'яні цистерни, в яких зберігалось вино.

Після знищення Тірітаки гунами десь в IV-му ст., цистерни ці ужилися як похоронні саркофаги.

Тірітакняни були не тільки добрими промисловцями, але й хліборобами, на що вказують руїни великої мурованої садиби II - IV-го ст. п. Р. Х., довкола подвір'я якої розташовані були господарські будівлі. Ця садиба лягла попелом, спалена гунами. У цей час, боспоряни споживали вже гречку, культивування якої прийшло з Азії, а також ко-

ристувались нафтою для освітлення, про що свідчить, знайдений на згарищі Тірітаки, амфороподібний каганець-світильник.

У VII - VIII-му ст., на місці Тірітаки стояло середньовічне поселення.

Танаїс. За римської доби, поруч з Пантікапаїоном, Фанагорією та Горгіпсією, був дуже важливим торговельним центром, воротами шляхів на далеку північ та північний схід, в простори Поволжя та Зауралля. В добі Христового Народження, довкола Танаїсу заснувалося дуже багато укріплених греко-варварських поселень, економічно й політично залежних від Танаїсу, який, входячи в орбіту господарських інтересів Риму, — став тоді його консументом і, водночас, визначним постачальником товарів й продуктів далекого сходу для Чорноморщини.

В той час, до нього імпортувалися пізньо-грецькі керамічні вироби й інші речі матеріальної культури із виявленими ознаками римських виробничих впливів. З гурту олімпійських божеств, у цю добу, на чільне місце виступають в Танаїсі Артеміда Агротера (Полелюбна, що панує над полями) та Аполлон Дельфійський. Зруйнували Танаїс гуни.

Фанагорія. В добі, близькій до Народження Христового і в трьох перших століттях нової ери, Фанагорія й далі лишалася перлиною Боспорського царства. Торговельне й культурне значення її було велике, бо до неї звозились продукти Передкавказзя і, головно, зерно.

Гунська навала й дальші етнічні перетасування, зчинили великий заколот і в Передкавказзю і Фанагорія була відрізана від нього, наслідком чого — зникла.

Більшість інших підрядніших осад північної Чорноморщини, спустошені й спалені були гунами. Тоді ж, в кінці IV-го ст. п. Р. Х., зник й Ілурат, заснований у I-му ст. п. Р. Х. Не зважаючи на подвійні оборонні мури, товщиною 6 м. й на муровані вежі, — він був здобутий і спалений до тла гунами. На його місці, в добах середньовічних, розташоване було поселення, можливо, слов'янське (у IV - IX ст.).

Теодосія, під назвою Кафа, існувала й за середньовічних часів, в період генуезько-венеційської таласократії (панування над морем). Тоді, на всьому південному побережжю Криму, побудовані були складовища, торжки та бльокгавзи італійських купців. За кримського ханства, Кафа була визначним портом, а, після завоювання Криму Росією, Кафі було повернено древню її назву в новогрецькій вимові: — Феодосія.

IV-те століття п. Р. Х., було фатальним не тільки для грецьких осад північної Чорноморщини, але й для тавро-скитського царства та його столиці Неаполя Скитського. Лютими гунами були тоді спустошені й спалені, як Неаполь, так і всі укріплені й неукріплені поселення кримських тубільців та всі городища правобережного й лівобережного низу Дніпра, які замешкувала осіла людність, нащадки Геродотових скитів-хліборобів.

„ЗАРУБИНЦІ”¹⁾, „КОРЧУВАТІВЦІ”²⁾, „ЧЕРНЯХІВЦІ”³⁾

У той час, коли на побережжю Чорного моря, грецькі осаді доживали свій вік, хилячись до занепаду, — в глибині українського суходолу, історія йшла іншим шляхом, початки якого проторювались ще пралюдиною.

У II-му ст. до Р. Х., в середньому, правобережному Подніпров'ю, на землях Геродотових „скитів-орачів” та алазонів, сиділи носії т. зв. зарубинецької хліборобської культури, які були спадкоємцями й продовжувачами т. зв. „скитської” культури „скитів орачів”, що, в дійсності, була культурою праслов'янською, насліддям культурно-побутових традицій трипільців, білогрудівців та чорнолісців. Поруч з головною галуззю господарства — хліборобством, випасали вони й худобу та займалися різними ремеслами, як, наприклад, деревообробництвом, ковальством, виробництвом ливарським, гончарським тощо. Зарубинецька культура, побудована на культурі „скитів-орачів”, мала примішок впливів західніх культур, як, наприклад, культури поморської. Етногенеза зарубинців: — східні племена тих слов'ян, яких старовинні джерела називали венетами.

Ця культура зродилась і панувала на просторах лісостепового Правобережжя, починаючи, приблизно, з II-го ст. до Р. Х. й була синхронною з лісовою, т. зв. корчуватівською, культурою, можливо, прадревлянською. Культура зарубинецька була покрита, приблизно, у II-му ст. п. Р. Х., спорідненою з нею, культурою т. зв. черняхівською, носіями якої були анти. В цю пору, можливо, внаслідок міграції готів, зарубинці перемістились в лісову зону Правобережжя й, зокрема, на терени пракиївських поселень, де їх культура жила ще в середині I-го тисячоліття п. Р. Х.

У всякому разі, культура черняхівська, близька по духу й крові культурі зарубинецько-корчуватівській, мала рівно ж в собі складники й культури західньо-слов'янських, як наприклад, переворської.

Черняхівці густо заселяли лісостепове Правобережжя й жили в селах, які любили закладати вздовж низинних, пологих берегів річок, над плавнями та ставками та коло яруг. Як правило, поселення свої вони не укріпляли оборонними спорудами; їх села мали вже вулиці, по обох боках яких, рядами стояли хати, мабуть, з садочками, напівземлянки й наземні ліплянки, біля яких були ями-зерносховища. Взагалі ж, черняхівський хлібороб мало чим відрізнявся від „ратая” княжих часів, а черняхівські села, — від сіл нашого середньовіччя.

Черняхівці жили також в Басарабії, про що свідчать тамтешні їх

1) Від с. Зарубинці Переяслав-Хмельницького району. 2) Від с. Корчуватого на Київщині. 3) Від с. Черняхів на Київщині.

могильники. Вони і їх попередники зарубинці, ховали своїх мерців за двома похоронними традиціями: тілопальною й інгумаційною; тілопальний ритуал домінував у старшу добу їх існування, а згодом, мабуть, під впливом погребних звичаїв степовиків-савроматів, у II-му — IV-му ст. п. Р. Х., все частіше замінявся трупопохованням.

Могили й могильники їх, як урнові так і кістякові, насипу над собою ніколи не мали й тому, такий тип поховань, широко розповсюджений по всій Україні від верхів'їв Дінця й до найзахідніших її кордонів, був прозваний „культурою полів поховань” і був у звичаєвому вжитку багатьох племен не однакового походження. З невияснених причин, цей похоронний обряд, набув в останню четвертину I-го тисячоліття до Р. Х., величезної популярності, вийшов з меж України і був згодом одідичений черняхівцями дів до-Христових.

У черняхівському могильнику коло Переяслава Хмельницького, крім характерної для черняхівської культури кружальної кераміки, знайдено було 22 скляні фігурки, 11 білих й 11 чорних, — свідoctво, що черняхівці любили грати в шахи ще в II-му — IV-му ст. п. Р. Х., а тим часом, про цю гру оповідає в „Книзі Царів” перський поет Фірдоусі аж на початку XI-го ст.

ГОТИ Й ГЕТИ

Готське питання й роля готів на теренах України та Криму, їх етнічний склад в добі, коли вони досягли нашого краю і, нарешті, дальша їх доля на наших теренах, досі далеко ще не висвітлені і уявляють собою „турнір-пляц”, на якому завзято ламають списи прихильники й послідовники різних ворогуючих між собою, теорій.

Притримуючись, до цього часу ще не спростованих і давно прийнятих, поглядів, що готи були германцями, що прийшли вони з північного заходу до нас і що у нас затримались на два-три століття (II - IV), ми свідомі того, що назвою своєю вони крили не тільки племена чи частину їх, які, разом з ними, прийшли в наш край з північного заходу, але й племена, що жили на нашій землі до їх вторгнення. Ми мусимо також мати на увазі, що розсяг звеличеної й ідеалізованої Йорданом готської „великодержави”, — в дійсності, був це міжплемінний союз, об'єднаний готськими королями, — невідомий на наших теренах; невідомо точно де саме знаходився і державний осередок цього союзу Данпарстад на Дніпрі. Рівночасно, одначе, ми рішуче відкидаємо твердження про вигаданість готської міграції в наші області, що, мовляв, її ніколи не було. Інша справа, хто були ті готи, що в своїй мандрівці досягли берегів Чорного моря?

Отож, ми вважаємо необхідним коротко обговорити готське питання та суперечності, які постали довкола цієї проблеми, щоб, в решті-решт, прийти до компромісного розв'язання готів-гетської проблеми.

Топоніміка, — одна з найцінніших, але, водночас, і дуже непевних та обманливих, орієнтирів, намагається пролити світло на темні місця палеогеографії та палеоетнографії.

Топоніміка, ніби віхами, позначає терени й місцевості де стало жили чи довший час затримувались ті народності, які загубилися в темряві минулих століть. Користуватись нею треба, одначе, з великою обережністю, бо часто вона заводить дослідника в блуд і в область фантазмагорій.

Коли топоніміка подає нам руку помочі в становленні тези про присутність киммерійців у Криму та на Кубані в добах до-скитських, чи в становленні місцевостей Київської Русі де осідали берендії, торки, печеніги, половці і т. д., коли вона ясно льокалізує прабатьківщину готів, то про готів і гетів в Україні — мовчить.

Це не значить, що готів і гетів у нас в Україні ніколи не було: — відсутність топонімічних термінів із складами „гет” або „гот” можна пояснити двояко: або вони не збереглися, або, що племена й народи, виступаючи на сторінках древніх писаних джерел під першою чи другою назвою, в дійсності, самі себе так не називали; найяскравіший приклад — анти, про яких мова йтиме далі. Жодної назви, доки нам відомо, із складом „ант” до нас не дійшло просто тому, що „анти” — антами себе не називали; натомість, скрізь де „анти” жили, лишилось дуже багато географічних термінів із складами „рос” та „рус”, що свідчить про те, що „анти” називали себе „руссю”, „росами”, „русами”, „русинами”. Годиться при цьому пам'ятати, що, ще у ХХ-му столітті, Захід називав Галичину Рутенією, а галичан рутенами.

Лишивши покищо на стороні писані древні свідоцтва про готів, звернімось до топонімічних даних.

Топоніміка ця крім тієї, що подибується в південній Швеції, дуже бідна й цілком відсутня у нас в Україні та в Криму. Вона чітко показує, що первісно готи жили в Скандинавії, — легендарний острів Скандза — а саме, в південних районах Швеції, а згодом розселилися вздовж південного побережжя Балтики, приблизно, від Шлезвіг-Гольштайнії по річку Одру. Отже, ми подибуємо такі назви в південній Швеції, які зв'язані з готами:

1. Місто й лен Готеборг проти оконеччя Ютляндського півострова.
2. Дві шведські провінції: Західній і Східній Готлянд.
3. Острів Готлянд в серединній частині Балтійського моря супроти Латвії.
4. Побережне містечко на цьому острові Готем (Gothem) над річкою Готемс.

5. Річка Готемс (Gothems) на острові Готлянді.
6. Готська Сандё, острівець — піскувата банка, на північ від острова Готлянда.
7. Гётаріке — провінція південної Швеції.
8. Озерце Готен Зее (Gothen See) в Померанії, на збережжі Балтійського моря, яке зветься Уседом (Usedom).
9. Гота (Gotha), велике місто Тюрингії.
10. З готами можна зв'язувати назву містечка Готаловец над річкою Дравою в Югославії і
11. Село Готешті над рікою Прутом в румунській Молдавії.

З цього переліку назв немає ні одної, яка б показувала напрямок походу готів в Україну й Крим де, як вище було сказано, топонімічних пам'яток про присутність там готів зовсім немає. Гота й Готаловец коли й походять від готів, то від тих, які господарювали на Балканах та в центральній Європі. Під сумнівом лишається Готешті.

Пізніше, у I-му—II-му ст. п. Р. Х., з Помор'я (Померанії), вони, разом з гепідами, просунулись далі на схід до гирл Висли, звідки, приблизно, в кінці II-го століття, почали повільно рухатися в південно-східному напрямкові. Це були остготи (остроготи). Через пущі й бори, вони вдерлися в слов'янське гніздо, розворушили його і, потягнувши за собою слов'янські ватаги, у тридцятих роках III-го ст. п. Р. Х., опинилися на берегах північної Чорноморщини.

Ця міграція готів з імлістих, вогких берегів Прибалтики до соняшних просторів Чорноморщини, була не першим проявом германського зазіхання на родючі, малонаселені обшири нашої батьківщини. Прагерманці „гостювали” там і раніше. Але по дорозі, германський динамізм видихався, бо самі готи, в значній мірі, розчавлювались серед тубільної стихії.

Року 270-го, готи здобули й пограбували Ольбію та Тиру, перейшли Дніпро, пробилися разом з боранами до Криму і так натиснули на Боспор, що він приневолений був, на своїх кораблях, перевозити готсько-боранські ватаги на побережжя Кавказу та Малої Азії.

В середині III-го ст. відбулося кілька могутніх морських походів „скитів” (готів) на південночорноморське побережжя. Року 264-го, „скити” зухвало прориваються в глибину Малої Азії, досягають Каппадокії, по дорозі здобувають і пляндрують багато міст. На Бітинському побережжю, вони сідають на свої кораблі і, з величезною здобиччю, відпливають геть.

Міграція готів була часткою загальногерманського зрушення, яке прямувало з лісуватих та піскуватих областей центральної Європи на південь й південний схід, в простори України.

Нам невідомі причини цієї завірюхи на півночі середньої Європи, але, декотрі дані, дають нам право припускати, що дужий поштовх цьому

заколотові серед германських племен дали слов'яни, почавши, з огляду на перенаселення, переходити західні межі свого первісного розселення.

Те, що готи рушили ніби проти течії інших міграцій, — справи не міняє: готи і воювали з протинаступом слов'ян і приваблювали частину їх іти з собою „до сонця”, на береги теплого моря.

Отже, етнічні розрухи на германській прабатьківщині, погнавши германські племена, як далі побачимо, трьома шляхами на південь, на південний схід і на південний захід до Італії. Перша, відома нам зустріч Риму з авангардом мігруючих германців сталася ще в році 113-ім до Р. Х. в північній Італії. Тоді, германські племена кимврів і тевтонів вдерлися до Італії, погромили римське військо консула Папірія Карба коло Нореї, після того ще кілька разів в інших місцях, аж доки консул Марій не розбив тевтонів біля Акв Секстійських, а кимврів — коло Верцелл в роках 102-му — 101-му до Р. Х.

Наскільки ці „піонери” пізніших германських „дрангів” були могутньою силою свідчить хоч би той факт, що римляни прозвали переможця Марія „третім засновником Риму” й пошесте обрали його консулом.

Мандрівка осілих племен, ба, навіть, перехожих лісовиків-звіроловів, в порівнянні з рухом племен кочових, проходить повільно. Номади на конях і в кібітках, швидко переходять по вільних обширах, де шлях перед ними стелиться зеленим килимом, де тільки річки зупиняють їх на короткий час. Рух осілих пішки чи на волах возами крізь лісові нетри, через трясовини-болота, — тривав десятки літ. Жодних обривів, жодних овидів, — одне верховіття пущі та зміїста путь річок, берегами яких звичайно йшли переселенці, часто прорубуючи собі дорогу сокирами.

Так мігрували й готи. По дорозі, до них прилучалися чужоплемінні ватаги, серед яких слов'янський елемент зразу ж виявив надзвичайну життєстійкість. Вже в процесі міграції відбувалося кровозмішання й запозичення мовні. Чим більше приставало до мандрівників чужих гуртів, тим помітніше втрачалася у них етнічна чистота, засмічувалась мова.

У готів справа ускладнялася ще й тим, що, в поході своїм, вони одірвалися від германського гнізда й рухалися по теренах де споконвіку жила, більш-менш, однородна маса двох племен: литовського й слов'янського.

По дорозі, готи і билися з ними, і мирилися, спільно працювали й одружувались. В результаті, коли готи переступили межі лісостепу, — вони до значної міри встигли вже утратити національне обличчя. Коли ж в Причорноморщині вони зустрілися з гетьським етнічним масивом, який, в свою чергу, здавна вже сильно змішаний був із слов'я-

нами, а може й був самими ними, — готи розгубили германскість, гети — „тракійскість” і, злившись в одне ціле, почали прозиватися чужинцями то готами, то гетами, то скитами, то просто „варварами”, самі ж себе називали племінними назвами.

Лівий фланг готської міграції, що складався з остготів (в цей час готи вже розпались на кілька племен, як, напр., на грейтунгів, теруінгів, австроготів (остроготів, остготів), візіготів (вестготів), тайфалів і т. д.), через Волинь, по берегах Прип'яті, дістався до Дніпра й десь там заснував, легендарний досі, осередок готської держави Данпарстадір чи Данпарстад.

Тоді ж, друга міграційна хвиля готів, вандалів, лакрингів та віктогалів, ринула прямо на південь і напоролась там на заборолу північно-балканських римських фортець (*castra romana*). Тут, в Дакії, року 214-го по Р. Х., легіони Каракалли вперше збройно зустрілися з ними й відчули страшну їх силу.

Загадкою являється могутність й численність готів, які, лівим флангом вторгнувшись на нашу батьківщину, центром ударили на північні кордони римських володінь на Балканах, а правим — на Італію.

Як міг такий великий народ, за тодішніх життєвих умовин, уміститися в пралісах Прибалтики і як він міг, одностайно й одночасово, ніби по сигналу ракети, рушити в наступ на південь й атакувати його фронтальним ударом на широчезному просторі від Італії на заході й до Дону на сході? Річ абсолютно неможлива!

І тут постає та ж констатація: під іменем готів виступали тоді найрізномодніші племена, які нічого спільного, крім тяги до півдня, з германцями-готами, не мали. Слов'ян в їх масі не тільки що не бракувало, а вони, мабуть, були головним складником цього „германського” руху.

Зазначимо коротко, в хронологічному порядку, найважливіші моменти боротьби римлян з готами. Після першої зустрічі з ними легіонів на північних кордонах Дакії за панування Каракалли (211 - 217 р. р.), вся область, до нижнього Дунаю включно, почала зазнавати їх дужий натиск.

Імператор Гордіян (238 - 244 р. р.), як пише Капітолінус, звався „переможцем готів” (*victor gothorum*) але чому — нам невідомо.

Імператор Децій (249 - 251 р. р.), загинув у битві з готами в Мезії. За Йорданом, у цій війні вождем готів був спочатку Острогота (*Ostrogotha*), а потім — Кніва (*Cniva*).

Імператор Галлус (251 - 253 р. р.), платив готам данину. У цей, приблизно, час, готи обсадили Крим, завоювали більшу частину Боспорського царства, захопили його флоту і, разом з боранами, року 258-го, з моря, напали на кавказьке побережжя Пітіунт — (теп. Піцунда) й на Трапезус (Трапезунд), коли імператором був Валеріян (253 - 260 р. р.)

Св. Григорій, який сам пережив напади готів на малоазійське побе-

режжя, зазначив у своїм „Посланні”, що в нападах цих брали участь і не-готські племена. Цей неокесарійський єпископ згадує при цьому, за-гадкових для нас, „борадів” (за іншими версіями — „боранів”). У нього ці „боради” стоять на першому місці і в походах цих вели, мабуть, перед. Не забуваймо, що й до Криму готи прийшли з цими „боранами”.

За імператора Галлієна (253 - 268 р. р.), походи готів участились і змогутніли; все Чорне море було тероризоване ними. Вони пробились до Пропонтиди, до Егейського й Середземного моря, грабували й спустошили побережжя та острови й облягали, навіть, Атени.

Головним джерелом про ці напади готів являється „Скитіка” Геренія Дексіппа, яка охоплює період від року 238-го до року 271-го.

Цей літописець, який був „фрурархом” (комендантом) атенського акрополя коли його облягали „скити”, засвідчує, що в морських походах цих „скитів”, важливу роль відігравали жителі Дунайських та Дністрових гірл; це вони будували кораблі й, підчас походів, керували ними на морі.

Імператор Авреліян (270 - 275 р. р.), переміг готів, гепідів, вандалів, маркоманів, карпів та наристів у Паннонії коло Дунаю і вони відсунулись після того на лівий берег його, але Дакія лишилась за ними.

За імператора Проба (276 - 282 р. р.), року 279-го, більшість бастарнів відступила перед готською навалою до Мезії й Тракії, з чого припускають, що бастарни були негерманцями, а, мабуть, кельтами. Проте й ті готи, що на них напосіли, мали в собі небагато германської крові.

Рокую 321-го, за панування Константина Великого (312 - 337 р. р.), готи пограбували Мезію й Тракію, але згодом були вигнані звідти і кесар уклав з ними, вигідну для себе, угоду.

Проте, року 395-го, підчас розпаду єдиної Римської Імперії, готи, під проводом Аларіха, заповонили Грецію, спустошивши Елевсіс, здобули Атени і накиннулись на Пелопонес, звідки вигнав їх полемарх Стілікон.

Найголовнішим, хоч і дуже непевним, джерелом про готів, яке до нас дійшло, являється розповідь готського єпископа Йордана, (інакше, Йорнанда), придворного історіографа готських королів, що жив у VI-му ст., приблизно, двісті літ, після розпаду готської держави — союзу пленем на сході Європи.

Твір його був написаний десь коло року 551-го і, в одній редакції, відомий під назвою „De getorum sive gothorum origine et rebus gestis”, а в другій — під назвою „De origine actibusque getarum”.

Цей його твір опирався на два старші писані свідоцтва, які до нас не дійшли; це твір літописця IV-го століття Аблабія й „Історія готів” Кассіодора, (кінець V-го століття).

З Йорданового оповідання ми довідуємось, що плем'я готів (Gothis), яке раніше, буцімто, звалось готонами й гутонами (Gothones, Guthones), прийшло із Скандінавії ще, мовляв, у добах до Троянської війни й що,

навіть, приймало участь в цій героїчній епопеї. Історію готів Йордан починає роком 1490-тим до Р. Х.!!

Ці фантастичні твердження не витримували б, розуміється, жодної критики коли б торкалися тільки готів, а не гото-гетів. Але, оскільки Йордан обидва ці етноніми плутає, — до свідоцтва його треба відне-стися поважніше: гети під Троею могли бути під тією чи іншою на-звою.

Негаразд випускати з огляду й те, що в середньовіччі генеалоги були надзвичайними хитрунами-фантазерами й, щоб догодити клієнтам, виводили родоводи вельможних панів від Адама, а Володарів — „від царя Гроха”.

У всякому разі, Йордан свідчить, що готи, буцім то, панували на на-ших теренах від кінця II-го ст. п. Р. Х. й до другої половини IV-го ст.

Після Геберіха, царював, прославлений Йорданом, Германаріх, (він же — Ерманаріх, Еорменрік, Йормунрекр), про панування якого збе-реглася пам'ять у переказах всіх германських племен.

Немає сумніву, що це був визначний готський король, але дані про нього Йордана — гіперболічні. За ними, у IV-му столітті, він заво-ював естів, фінські племена мерю, чудь, весь та мордву, герулів, ве-недів і багато інших народностей також на півдні України (Йорд., 116, 119). На північному заході, веледержава його сягала, буцім то, аж до Гольштінії, на сході — до Дону.

Королівство це — союз племен, з центром в Данпарстадірі над Дні-пром, існувало аж до перших наїздів гунів, коли готів розгромила, очевидно, в наших степах, гунська орда десь в половині IV-го ст.

Коло року 370-го, Германаріх, за однією версією, скінчив самогуб-ством, за другою, поданою Йорданом, він був проткнутий мечем Сара чи Аммія, двох месників, за люту смерть їх сестри Сунільди, яку Германаріх наказав прив'язати до диких коней й вона була розірвана навіпіл за те, що її чоловік утік до гунів. За це й помстилися її брати, які походили з „підступного народу росомонів”, що був під берлом Германаріха. В росомонах Йордана вбачають росів-антів.

Це його свідоцтво (Йорд., 129), в дещо зміненій версії, ми зустрічаємо і в циклі старшої „Едди”, у т. зв. „Повісті Гамді” („Hamdismal”), яка оповідає, що три брати, серед них Гамді, вдалися в дорогу до Данпар-стадіру, щоб помститися за смерть сестри, дружини Германаріха, яку він покарав жорстокою смертю.

Розповідь Йордана про Германаріхів загин, якому він надав надиху романтичного трагізму, а причини його звувив до меж особистих по-рахунків, — насторожує нас, бо, за фабулою його свідоцтва й поза дієвими особами драми, стоять події, замовчані часом, зв'язані і з бо-ротьбою Германаріха з гунами та алланами, і з „підступним народом росомонів”, який, очевидно, зрадив та, можливо, передався на бік гу-

нів. Із всього видно, що Йордан не мав у ласці тих росомонів-роських людей, хоч сам жив і писав на два століття пізніше. Думається, що ті росомони завдавали великого клопоту готам, не давалися їм, а, в критичний для готів момент, заподіяли їм лихо.

Ці Йорданові росомони були тими самими росами, яких знав Йорданів сучасник, візантійський хроніст Псевдо-Захарія. Їх боротьба з готами була, мабуть, традиційною й один з фінальних епізодів її зафіксував сам Йордан в романтичній формі. Це війна антів-дулібів з готським королем Вінитаром в році 386-му, яка, після повторного нападу готів, розгромлених гунами в Подністров'ї року 375-го, завершилась мученицькою смертю дулібського князя Божа.

Подія ця так врзалась в народну пам'ять, що, ще в кінці XII-го століття, про неї добре пам'ятав наш люд. Вона згадується й в геніяльнім „Слові про похід новгород-сіверського князя Ігоря Святославича на половців” року 1185-го:

... Се бо готъскыи красныи дѣвы
въспѣша на березѣ синему морю.
Звеня руськымъ золотомъ,
поють верема Бусово,
лелѣють мечь Шараканю ...

Бус „Слова” — це дулібський князь Бож.

Остроготи піддалися гунам, візіготи, з дозволу Візантії, перейшли Дунай і осіли в Мезії. Одначе, року 378-го, у візантійців почалася з ними війна, в якій кесар Валент (364 - 378 р. р.), наложив головою під Адріаноподем.

Дальша доля готів в центрально-європейських та західньо-європейських просторах, виходить за рамки цієї праці. Що ж до їх долі на сході й південному сході Європи, — там вони зникли, мов не були, без сліду. І тільки в Криму, аж до XIV-го століття, жили їх нащадки під іменем „готѣи”.

Отже, на основі вищесказаного, ми констатуємо, що туманності, які покривають буття готів на сході Європи й, зокрема, на нашій землі, як і археологічні, історичні, побутово-фолклорні й мовні дані, — рішуче заперечують можливість існування в III-му — IV-му ст., десь в межах теперішньої України, суто-германської великодержави-королівства готів. Коли б така Йорданівська держава справді колись існувала там, — не могла б зчезнути безслідно.

Висновок: чистота германськості, германська монолітність, принаймні, тих готів, які побували в Україні і які штурмували Балкани, — більш, ніж сумнівна; це був етнічний „вінегрет” з ярличком „готи”, який вже встиг стратити технологічні традиції своєї питомої матеріальної культури й замінити їх виробничими традиціями тих чужих племен, з якими готи зустрілися й поріднилися підчас довго-

триваючої своєї міграції. Саме з огляду на це, у нас і бракує типово готських археологічних знахідок. Готи ніде не лишили на наших теренах решток своєї готської матеріальної культури, свого похоронного обряду, своєї топоніміки, своїх звичаїв, але події, пов'язані з їх мандрівкою, довго ще жили в переказах наших предків

Отож, ми притримуємось того погляду, що на легендарні і, зрештою, голословні, справоздання Йордана, покладатися неможна, що справоздання ті, в значній мірі, являються плодом його буйної патріотичної фантазії, спрямованої до звеличення готських королів, яким він служив, й величі ефемерної держави їх предків.

В дійсності ж, політичний організм східних готів, являв собою мішанину племен та народностей, які, одностайно з готами, посувалися, під кермою готських отаманів, на південний схід в межі України й на південь, в напрямку Балкан.

Грецькі й римські літописці, по старій звичці, називають цей ворожий і дуже небезпечний для їх батьківщини, етнічний конгломерат то „варварами”, то „готами”, то „гетами”, а найчастіше — „скитами”, хоч скитського у них було стільки ж, скільки й у самих греків та римлян.

Немає сумніву, що політичне утворення готів уявляло собою міжплемінний, шитий на живу нитку, союз, об'єднаний спонтанним гоном воювати, грабувати й руйнувати римські балканські провінції, пробиватися до теплого, соняшного краю. Цей північно-балканський міжплемінний союз, був тісно пов'язаний генетично-політичними й господарськими інтересами з центром, який існував у III-му — IV-му ст. десь в Україні, на чолі якого, в другій половині IV-го ст. стояв король Германаріх.

Придворний гото-гетський літописець Йордан, як вище було сказано, даними своєї „Історії готів”, не викликає до себе довір'я. Розповідь його наявно ідеалізує й гльорифікує готську минувшину і, зокрема, королівство Германаріха й тим самим, затьмарює справжні історичні події, зв'язані з готами.

Коли б в дійсності, у IV-му ст., на сході Європи, існувала могутня імперія готів, яка, за свідоцтвами Йордана, покривала собою увесь схід і центр Європи, велич якої сам Йордан прирівнює до величі імперії Олександра Великого, — то слава Германаріха лунала б і досі по світу саме так, як лунає досі слава геніяльного македонського царя.

Але нічого цього немає. Візантійські й римські письменники, повсякчас описуючи перипетії боротьби з „готами”, „гетами”, „скитами” і т. д. в Придунайщині, ні одним словом не згадують ні про неосяжну готську державу на наших теренах, ні про могутніх їх королів, ні про столицю тієї великої держави, що височіла над Дніпром. Щоправда, вони називають північного напасника „готами”, але часті-

ше — „варварами” та „скитами”. Очевидно, що велич колишньої Скитії, роздута до того ж віддалю минулого часу, імпонувала їм непорівняно більше, ніж безісторичність готів та їх казкового королівства.

Про цю Йорданову великодержаву та про її столицю Данпарстадір (Данпарстад), нічого не знали ні візантійці, ні римляни, ні літописці інших країн. Щож, зокрема, до Данпарстадіру, то єдине хто про нього згадує, — це скандинавські саги в билинному зводі „Едда” X - XI ст., а саме „*Hervararsaga*”, „Пісня про Хльода й Анганта” й „Пісня про Аттілу („*Atla-Kvida*”). Штам-пунктом всієї готської плутанини, на яку ми, постаралися спрямувати світло, є факт, що сам Йордан, прославитель готської величі, готський історик, добре не знав, як себе й „могутній” народ свій називати: чи готами, чи гетами (*Getae*)? Очевидно, він вважав їх одним народом, синонімізував ці два етноніми, інакше кажучи, що готи-гети, принаймні, в IV-му ст., являли собою нову етнічну особистість, в якій слов'янство домінувало. Те ж, що чужинці, зокрема, греки, називали їх, за старою традицією, „скитами”, — справи не міняє. Не забуваймо, що й русинів Київської держави візантійці часто називали „скитами”, що греки й досі називають французів галлами, що французи й німці, ще у XVIII-му ст., називали нас скитами.

Інші ранньосередньовічні літописці лише стверджують цю готогоетську єдність. Так, наприклад, Орозіус, що жив у IV-му ст. (1, 16), писав: . . . „Ті гети, яких тепер називають готами . . .”¹⁾, Філосторгіус, що жив тоді ж (11, 5), — „. . . Із скитів по ту сторону Дунаю, яких старі автори називали гетами, а теперішні називають готами. . .”, Клавдій Клавдіян, що жив в часах вестготського короля Аларіха (376 - 410 р. р.), писав, що „Аларіх напав на Італію з гетами на чолі” (т. I, розд. 3, 21; т. II, розд. 3, 15, 21, 29), Кассіодор, — що „вождь готів Вітірес називав свій народ народом гетським” (*Geticus populus: varia IX, 31*).

Прокопій Кессарійський, який писав в часі панування імператора Гонорія (395 - 423 р. р.), — оповідає, що, „коли Гонорій був імператором Західньої Римської Імперії, — „варвари пробилась в державу . . . раніше, як і тепер, вони були по більшості готського кореня; найчисленніші і найславніші, — готи, вандалі, візіготи й гепіди. Раніше, їх називали сарматами і меланхляйнами; дехто називає ці народи теж гетами . . . Здавна, вони сиділи по той бік Дунаю . . .”

Хроніст VI-го ст., сучасник Йордана, Амміян Марцеллін, оповідаючи про походи слов'ян та антів на Візантію в р. р. 495-тім та 517-тім, прямо називає їх гетами. Нарешті, Теофілакт Сімокатта, візантійський історик VII-го ст., („Історія”, VII, 2, 5), каже, що „гети” — це стародавня назва слов'ян. Сімокатта саме знайшов правду і ми маємо увінчати його пам'ять лавровим вінцем . . . Вся суть загадки готогоетської

¹⁾ „*Modo autem getae illi, quiet nunc gothi*”.

єдності розв'язується самим Йорданом, який готів й гетів мав за один народ.

В північній Чорноморщині, на Правобережжі, готи зустрілися з гетами й злилися в єдиний етнічний масив, очевидно, з перевагою слов'янського елемента. Готи слов'янізувалися під час своєї міграції до Чорного моря, залучивши до свого походу багато слов'янської людності; гети слов'янізувалися на протязі свого тисячолітнього сидіння над синім Дунаєм, в сусідстві з праслов'янськими племенами, яких там не бракувало. Це й допомогло обом сторонам порозумітися й безболізно злитися на нашій Правобережжі в одно: в гото-гетів.

Про самих гетів ми можемо навести такі констатації:

Поперше: Геродот знав гетів уже в V-му ст. до Р. Х. і вважав їх „найвідважнішим й найсправедливішим” народом.

Подруге: „тракійці” даки й гети, вже за триста літ до Різдва Христового, мали свою сильну державу в Подунайщині, початки якої губляться в давнині.

Потрете: з цими „тракійськими” племенами не змогли упоратися ні македонці, ні кельти, ні Рим, ні Візантія, ні кочові орди, що, під натиском зі сходу нових орд, з наших степів прямували до паннонської пушти, ні готи, ні авари.

Почетверте: з-за многоликого натовпу напасників Візантії, всіх тих „тракійців”, „скитів”, готів, гетів, аварів і просто „варварів”, — дивились на неї слов'янські очі наших пращурів. Ці наші пращури змели, незабаром, з своєї дороги всіляких „скитів” і, з відкритим забором, стали перед брамами Італії й Візантії.

Поп'яте: „тракійські” племена Подунайщини, здавна стояли на досить високім культурнім рівні, були осілими хліборобами й мали стислі культурно-побутові зв'язки з автохтонним населенням західньо-українських теренів; примітивніші готи, ступивши на нашу землю, легко підлягли культурним впливам тубільців і, в їх числі, гетів.

Пошесте: коли, навіть, вважати, що південні границі первісного розселення слов'ян не пересягали Карпатського пасма, коли вірити, зрештою, безпідставному твердженню, що карпи, бесси й койстобоки були „тракійцями”, то неможна заперечувати безсумнівного факту, що, живучи довгі століття впритул з цими верховинцями, праслов'яни, від непам'яти, ріднилися з ними й взаємно запозичали життєві надбання.

Посьоме: в дальшому ході історії, в перших століттях по-Христі, ці „сутотракійські” краї враз стали слов'янськими¹⁾ і їх слов'янська люд-

¹⁾ Порівн. свідоцтво „Начального Літопису”: „... по мнозѣхъ же временѣхъ, сѣли суть словѣни по Дунаевѣ, гдѣсть нынѣ Угорска земля и Болгарска, и отъ тѣхъ словѣнъ разидошася по землѣ и прозвашася имены своими...”

Раніш, на цьому літописному твердженні про дунайську прабатьківщину слов'ян, базували свої позиції прихильники балканської теорії походження слов'ян, які тепер спростовують, нібито, археологічними даними.

ність, закінчуючи недовершену акцію „скитів”, „тракійців”, готів, гетів й інших „варварів”, разом з неслов'янськими ватагами, які, тимчасово, підчас своєї міграції, опинялися в Подунайщині, — пробієм сунули на південь до Італії та до візантійської Греції.

Повосьме: в особі гетів, „тракійці” здавна жили вздовж західного побережжя Чорного моря в т. зв. „Малій Скитії” — Добруджі (Нижня Мезія), у Басарабії і, — це дуже важливе, — за Страбоном, „далі на схід”. Це ті племена, яких греки, за архаїчної доби, узагальнено називали „кіммерійцями”.

Подев'яте: В середині I-го ст. до Р. Х., гети, на чолі з вождем Бурвістою чи Бойребістою, побували на помор'ї нашого Правобережжя й доценту зруйнували Ольбію. Ім'я „Бурвіста” дуже нагадує старочеське „Борівой”, і імення новгородського князя „Буревоя”. Про це все вже йшла мова.

Подесяте: старовинні писані джерела, оповідаючи про венедев, склавів та антів, являються найпереконливішим свідоцтвом про широке розселення слов'ян вже у I-му тисячолітті до Р. Х. й про те, що вони жили вже тоді на теренах споконвічного розселення „тракійців”. Матеріальна культура це твердження підтримує.

Поодинадцять: Підчас утворення на „сутотракійських” землях Подунайщини римських провінцій Дакії, Гетії та Нижньої Мезії, гето-даки й тоді були головним складником тамтешнього населення, про що свідчить, між іншим, й Овідій Назон.

Подванадцять: Як побачимо далі, саме тут, в Нижній Мезії, Рим провадив жваву торгівлю із всім Правобережжям України де тоді панувала черняхівська культура та з теренами горішнього Подністров'я, де жили тоді „гети”, носії т. зв. липецької культури (від тілопального могильника біля с. Горішня Липиця на Львівщині), яка була споріднена з культурою черняхівською і в похороннім обряді мала спільні з черняхівцями традиції тілопальних і кістякових поховань без насипу. Та ж липецька культура, типологічно й побутово була зв'язана з культурою ранньої княжої доби.

Потринадцять: Якраз тут, в „гетській” Подністриянщині, жило літописне слов'янське плем'я тіверців, а трохи згодом, й уличів, які входили в безпосередню орбіту римських, пізніше візантійських, культурних впливів.

Почотирнадцять: Гети, які, в перших століттях по-Христових, заселяли терени сучасної Румунії, були сусідами правобережних слов'ян, а може й самими ними.

Поп'ятнадцять: В добі Народження Христового, етнонім „Гети” нараз зникає і, в запіллі західного побережжя Чорного моря, ми зустрічаємось з компактною масою слов'янського народу антів, носіїв черня-

хівської культури, а на південь від гирл Дністра й Дунаю, — так само, з компактною масою слов'ян.

Пошістнадцяте: З давен-давна, ще в часах скитського, а потім савроматського, панування в Україні, помічаються кривні й політичні зв'язки північної Чорноморщини, зокрема, Боспору, з „тракійцями” Балкан. Посімнадцяте: Коли, року 107-го п. Р. Х., гето-дакська держава розпалася, — даки упокорилися Римові, а гети подалися на схід, досягли узбережжя Чорного моря і, перейшовши Дністер, вступили в степи Правобережжя, туди, де 93 роки пізніше, ми бачимо вже міжплемянний союз гето-гетів.

Повісімнадцяте: Очевидно, що рух гетів в східньому напрямкові, над північночорноморськими берегами, не був новиною для них, а оточення, яке вони зустріли тут — чужим, бо вони йшли слідами своїх далеких предків киммерійців, які, в передісторичні часи заселяли все північне побережжя Чорного моря аж до Кавказу, й нащадки яких жили там й далі.

Подев'ятнадцяте: Від правіків, в русько-українській поезії, часто, частіше, навіть, ніж Дніпро, згадується „тихий” Дунай, згадується чуло, як рідне гніздо, як вимріяний край. Поетична творчість народу нашого поганських часів безповоротно втратилась, але дещо з неї збереглося в змістові дружинно-лицарських коляд. Ось рефрен однієї з них, що оспівує похід руського князя на Царгород (Кия? Аскольда? Дира? Олега? Святослава? Володимира?):

Море-Дунаю, Дунаю-море,
Княже наш, зоре, Дунаю!

Характерно, що ця коляда співалася на Вінниччині де колись жили тіверці. Згадує Дунай і „Слово” 1185-го року:

... Дѣвици поють на Дунаи,
вьються голоси чрезь море
до Києва...

За часів козаччини і в новітню добу про Дунай наш народ не забув і згадував його в багатьох піснях:

... Тихо, тихо Дунай воду несе...

Подвадцяте: Традиційна тяга русько-українського народу до берегів Дунаю, любов і прив'язаність до нього, втілялися, ставали дужим фактором, в політиці перших наших князів: ходив походом до гирл Дунайських князь Кий, ходив туди його слідами Святослав Хоробрий і акції ці не були примхливою забаганкою мандрівних лицарів-бездомівців, а цілеспрямованою наснагою привернути під своє берло країну, з якою зв'язували Київ древні історичні традиції і історичні права на неї.

Подвадцять перше: Якраз ця частина північних Балкан де, ще в пе-

редісторичних часах, жили „тракійці”, яких Геродот називав гетами, з фантастичною швидкістю спромоглася, за свідочтвами древніх письменників, послов'янщитися й послов'янцити, навіть, болгарів.

Подвадцять друге: Всі події, увесь вир їх, від початків історичної пам'яті і до наших днів, лиш частинно перемішав етнічний склад центрально-балканських „тракійських” областей. Навіть, т. зв. „Велике переселення народів”, що почалося 375-го року, лишень в Паннонії радикально змінило етнографічну мапу її.

Подвадцять третє: У фінальній сцені всіх, кількатисячолітніх подій та етнічних зрушень, в „тракійських” областях Балканського півострова, жили слов'яни і не як прибулканці, а як корінна їх людність.

Але гунська навала 375-го року, торкнулася не тільки Паннонії-Угорщини; всамперед, вона вогнем і мечем пройшла по наших степах, знищила гого-гетський союз племен і погнала гого-гетів на захід. Підхоплені бурним потоком нашестя, ватаги слов'янських племен побували тоді в різних далеких краях, познайомились з ними, призвичаїлись до несталого, бойового життя. Дехто з них повернувся потім додому й оповів своїм землякам про чужі, багаті краї, про заласність мандрівки, про легку наживу в огні та пожежах.

Тому слов'яни, підчас дальшого свого розселення, йшли не наосліп, а битими шляхами до званої їм мети.

Рух готів перейшов через землю Праслов'янщини, вибив слов'ян з колії предковічного життєвого укладу, надхнув, вірніше, заразив, новими пожаданнями і, вивівши за околиці їх селищ на широку дорогу мандрівки, погнав у примарну далечину.

Рік 375-ий вважається хронологами початком середньовіччя. Цей вікопомний рік навіки приголомшив античне життя, поховав його в глибокій домовині, а натомість, поклав у колицку Буття, свавільне, пустотливе й каверзне дитятко — середньовіччя.

Міста і села Європи запалали смолоскипами і обернулися в руйновище; на її теренах счинився великий заколот та переполох, плач і скрегіт зубів; дев'ятим валом накопилися на неї люті гуни, щоб своїм всенищачим походом розпочати бурхливу добу, т. зв., „Великого Переселення Народів”.

Під копитами гунських коней, під колесами гунських кібіток, гинув старий світ в крові і муках, в сльозах і розпуці, щоб дати місце світові новому, який, колосальним мішаком, вкладеним Долею в його руки, перевернув в Європі все шкереберть, перемішав народи й племена, мови й одвічні культурні та побутові традиції, втоптав у бруд надбання тисячоліть, а носіїв тих надбань, — загнав у свое стадо.

Страшними й немилосердними руйнниками старого світу були гуни; вони, власне, й були авангардом „великого переселення”.

Тюрко-монгольські орди, ведені головною ордою гунів, в своїм по-

ході з центрально-азійських пустель на захід, деє у III-му ст. п. Р. Х., поставили свої юрти в прикаспійських киргизьких степах, а, на переломі III-го — IV-го ст., стояли вже над Доном. Вони опанували Передкавказзя, завоювали й прилучили до свого гурту аланів, їх хліборобсько-скотарські племена, що загніздилися в передгір'ях Кавказу, й, разом з ними, зрівнявши з поверхнею земною Танаїс та всі поселення довкола нього, вдерлися в наші степи, погромили гото-гетський союз племен, і, подолавши перевали Семигородських гір, опанували паннонською рівниною та утворили в пушті, в середині V-го ст., між Дунаєм та Тисою, свою державу, очолену „бичем Божим” Аттілоу (443 - 453 р. р.), звідки почали робити свої нищівні рейди в напрямку західної Європи.

Вступаючи в ворота її, вони мали вже в своєму війську дружини завойованих народів, між ними, германські й слов'янські, й потягнули їх з собою здобувати Галлію.

Незабутня зустріч Старого Світу з Світом Новим сталася над берегами Матрони (Марни), коло теперішнього міста Châlons-sur-Marne, на Каталаунських полях року 451-го.

За старими свідоцтвами, Аттіла мав під своєю булавою 600.000 війська; ядром були гуни; їм допомагали підвладні племена остроготів, гепіди, герули, руги та інші. Зупинив цю орду над Марною римський полководець Аецій спільно з військом візиготського короля в Іспанії Теодоріха I-го (419 - 451 р. р.) та дружини короля франків Меровея чи Меровіга (448 - 458 р. р.); до них прилучилися також бургунди. У батві на Каталаунських полях полягла тоді невидима сила війська, бо вороги з такою люттю билися, що, як потім казали, не перестали різатись і після смерти серед хмар в небі. Наложив головою й Теодоріх I-ий, але гуни, зустрівши такий спротив, завернули на Італію і ледве не здобули Риму.

Могутність гунів базувалася не тільки на їх хижачькїм завзятті та на їх кількості, але також на їхній, добре зорганізованій кінноті. Самі гуни були неохайні й вражали огидним виглядом. Йордан писав про них: „присадкуваті, потворні, вони можуть вважатись людьми тільки тому, що розмовляють людською мовою”.

Європа здичавіла, зварваризувалася, але вже тоді, серед здичавілого галуззя, несміливо починали пробиватися здорові паростки.

Та проте, ми приймаємо з певними застереженнями твердження, що погубна ініціатива всезагальної руїни належала цьому вікопомному рокові, який навстіж відкрив перед хвилями варварів брами Європи.

Варварський світ споконвіку поривався знищити культурні вогнища людства й спрофанувати їх надбання. 375-тий рік кинув тільки на шальку ваги свій остаточний присуд і вона, опустившись, дала пере-

вагу дикунам: гуни заповнили Європу й розбещеним ударом, повалили півторатисячолітній уклад античного життя.

Варвари, а під ними ми розуміємо всі ті народи, які, не сприйнявши античної цивілізації, увесь час, вже задовго до цього року, боролися з нею, виявляючи настійні стремління прорватися в осередки середземноморської цивілізації й знищити її, — тепер перемагали.

На протязі всієї історії, ми спостерігаємо запеклу боротьбу культурних народів з наседаючими на них примітивними племенами. Змагання це провадилось з перемінним успіхом, але все ж таки, технічні досягнення античних народів допомагали їм паралізувати ці хижі зазіхання дикунів.

Нашестя персів на Грецію, нашестя галлів на Італію у 390-му році до Р. Х., германських кимврів та тевтонів на північну Італію року 113-го до Р. Х., боротьба македонян з „тракійцями”, головно, з трибаллами, боротьба північночорноморських осад з варварським запіллям, згодом, змагання Риму, довге й виснажливе, з варварами, які рвалися на південь крізь римські північні кордони (*limes romanus*), — до певного часу закінчувались перемогою античних народів.

Варвари забиралися геть, але й далі, чорною хмарою облягали імперські границі, вичікуючи зручного моменту, щоб пробитися в культурні осередки, звідки провадилась з ними боротьба. І фатальний час цей настав року 375-го.

Наш степ, задовго до гунського нашестя, тисячоліття, був ареною запеклої боротьби осілих хліборобів з наїзниками-номадами. Споконвіку, його широчінь росилася кров'ю та сльозами, як поборників мирного трудового життя, так і поборників вітрогонства кочівників, що не сіяли й не жали, а жили з поту й праці під'яремного хліборобського люду . . .

Характерно, що, з часів грецької апоїкії на північній побережжю Чорного моря, а потім Риму, що виставив там цілий ряд своїх форпостів-фортець, — греки і римляни примушені були вживати, майже виключно, оборонної тактики, — варвари ж — агресивної.

І коли ми кинемо ретроспективний погляд на далеку минувшину північної Чорноморщини, на минувшину наших степів, — побачимо, що, не дивлячись на ошляхетнюючі впливи, які проникали з грецьких осад в гущу тамтешнього варварського світу на протязі тисячоліття, не зважаючи на те, що впливи ті, все ж таки, були благодійними, — варвари залишилися варварами і, в решті-решт, таки знищили ті осади.

Для більшої наочности, перелічимо й хронологізуємо головні етнічні зрушення, які, за історичної пам'яті, перекотилися через наші степи або лиш торкнулися їх.

Пам'ять історії наших просторів не сягає, як нам відомо, далі IX-го—

VIII-го ст. до Р. Х. Тоді північночорноморський край заселяли кіммерійці, під назвою яких крилася мозаїка різних племен України, Криму та Кубанщини. На початку VIII-го ст. до Р. Х., відбулась перша, відома в історії, інвазія із сходу на захід скитів, авангард дальших згубних навал, в ар'єргарді яких ішли татари.

Отож, хронологія нашестя в простори України виглядає так:

1. VIII ст. до Р. Х. (початок його). Скити — іранці прийшли із сходу й, поневоливши кіммерійців, захопили наші степи.
2. III ст. до Р. Х. Савромати— іранці, очолені язигами, в наших степах.
3. III ст. до Р. Х. (кінець його). Кельти-Галати, міграцією своєю із заходу, зачепили Правобережжя.
4. II ст. до Р. Х. Савроматська орда роксоланів в наших степах.
5. I ст. до Р. Х. (середина його). З Подунайщини прийшли гети й спустишили західне побережжя Евксінського Понту та частину північного, включно з Ольбією.
6. I ст. по Р. Х. (початок його). Кривняки савроматів, алани, створивши могутній союз племен в Передкавказзі, обсадили степові простори України й, короткий час, панували від Аральського озера-моря до Дунаю. Пізніше, у IV-му ст., були завойовані гунами й включилися в їх похід на захід. Досягли Іспанії де, року 418-го, були розпоршені візиготами.
7. Кінець II-го — середина IV-го ст. н. Р. Х. Германці готи прийшли в північночорноморський край з помор'я Прибалтики. В своїм поході досягли берегів Чорного моря й моря Озівського. Помішавшись з гетами, затримались на наших теренах з двісті літ. Готи на нашій землі — це був конгломерат різних народностей та рас з перевагою слов'янської, об'єднаних в союзі племен. Область від Дунаю до Дніпра займали, ніби-то, тервінги, а від Дніпра до Дону — остроготи-грейтунги. Так, принаймні, твердить офіційна традиція.
8. IV - V ст. н. Р. Х. Тюрко-монгольська орда гунів прийшла із сходу, упокорила в Передкавказзі аланів, звоювала міжплемінний союз готів короля Германаріха й погнала їх на захід. Гуни поклали кінець пануванню в наших степах орд іранського кореня. Кочовища гунів займали степову зону від Волги до Дунаю, пізніше, рушили на захід та зосередились в паннонській рівнині.
9. Кінець V-го — початок VI-го ст. до Р. Х. Тюркська орда болгарів, їх племена утургурів, кутургурів та оногурів, прийшли від сходу в наші степи. Одначе з їх племен, чорні болгары, як свідчать візантійські літописці, утворили, буцімто, в Приозів'ї Стару або Велику Болгарію. Інші їх племена, перейшовши нашими степами, в році 679-ім, осіли в Добруджі. В процесі своєї міграції, вони значно послов'янились і, обсадивши терени сучасної Болгарії, дуже швидко стратили своє первісне тюрко-фінське обличчя, перемішавшись з масами тамтешніх

слов'ян. Болгарське питання далеко ще не розв'язане і в дальшому викладі ми зачепимо його.

10. VI ст. н. Р. Х. Русини-анти, що жили в лісостеповій зоні Правобережжя й далі на захід, рушили в степи і, на короткий час, захопили всю степову смугу від Дону до Дунаю.

11. VI ст. н. Р. Х., (середина його). Обри-авари, урало-алтайці, прийшли від сходу; довго у нас не затримувались і, року 568-го, утворили в середній Подунайщині Аварський каганат, який постійно ворогував із слов'янами.

12. VII - X ст. н. Р. Х. Хозари-тюрки прийшли від сходу, утворили в гирлах Волги центр своєї держави, яка залучала в свій склад і Русь. За панування хозарів, слов'яни дещо відпочили від вічних навал кочівників, бо хозарський каганат був заслоном від інвазій азійців.

13. Кінець VIII-го — початок IX-го ст. Угри перейшли степами на захід з північного сходу; під натиском печенігів, подалися в Паннонію, де утворили Угорську державу.

14. IX-те — X-те ст. Печеніги, торки й берендії, — тюркські орди, — в наших степах; прийшли із сходу.

15. Кінець X-го — XIII ст. Половці (кумани, кіпчаки) в наших степах. Прийшли із сходу.

16. XIII - XVIII ст. Татари-монголи прийшли із сходу. Золота Орда їх, а, згодом, Кримське ханство, заподіяли страшне лихо всьому сходові Європи і, особливо, Україні.

Оце найголовніші міграційні рухи, які перейшли через наш край. Хронологізація їх лиш приблизна, а декотрих, як, наприклад, болгарської, — суперечна. Є думка, що Дунаю болгари досягли аж у VII-му ст. Подібно, існує гіпотеза, що угри об'явилися над Дунаєм вже в першій половині того ж VII-го ст., близько року 640-го.

Наш степ, як бачимо, уявляв собою в давнині ніби широководне річище в час повені-бурі; високі хвилі гуляли по ньому, здіймаючи пінні буруни, змиваючи з поверхні земної розкидані острівці-городища, села та хутори осілого люду.

Можна той степ наш порівняти і з битим шляхом, на якому повсякчас товклася сила безпритульних чужинців, що, то йшли, не спираючись далі, то, на деякий час, ставали табором. І всі вони лихим оком подивлялися на довколишнє хліборобське населення, плюндрували його статки, гнали полоном або уярмляли, й приневолювали працювати на себе. І вовків-сіроманців безпечніше було тоді зустрінути, ніж комонних харцизів, степових горлорізів.

Але наші пращури-хлібороби, з найдавніших часів, заявляли свої життєві права на володіння цими чорноземними просторами і, при кожній зручній нагоді, вклинювались в кочовища зайд, боролися з ними, перемагали, на недовго, гинули або потрапляли під їхню зверх-

ність. Вони, то посувалися вперед, то подавалися назад, чіпляючись за кожну грудку чорнозему. Існує припущення, що, вже в неолітичному еру, степову цілину нашу скородило примітивне рало людини.

Та проте, тільки у XVIII-му столітті, після того, як Росія завоювала Кримське ханство й, нашими руками, здобула турецьку твердиню Очаків, наш люд міг, здавалось би, безборонно здійснити свою віковичну мрію й загосподарити на цих степах, политих кров'ю його дідів-прадідів. Того, однак, не сталося. Російський колос мав інші заміри, ворожі нам. Степи роздав він своїм вельможам-фаворитам та нашим недолюдкам-рenegатам й всіляким чужоземним прибудам. Люд же наш, що тисячоліття змагався за той степ, запряг у панські шори, закабалив, загнав у кріпацтво, яке мордує наш народ і до сьогоднішнього дня...

Не можна ні на мить забувати, що всі ці народи, племена й орди, що проходять перед нашими очима в історичному аспекті, не являли собою суцільних, однородних етнічних масивів. Справді, — а про це ми повсякчас пригадуємо, — вони склалися з етнічної мішанини: — підчас міграції, до головного мігруючого племені чи орди, приставали окремі ватаги зустрічних племен й залучалися до походу; коли ж перехоже плем'я зупинялося на деякий час, кривно едналося з тубільцями тих місцевостей. Всю цю етнічну „мозаїку” крила своїм іменем головна орда чи головне мігруюче плем'я. Так було із скитами, з савроматами, з аланами й готами, з гетами й гунами, з татарами.

Тому ця етноніміка дуже непевна і, часто, далека від правди, не тільки тому, що збірна назва крила собою всі етнічні складники мігруючої маси, але, що і сама збірна назва передавалася грекам, римлянам, візантійцям, арабам і т. д., з десятих уст і по дорозі часто калічилася до непізнаности. З другого боку, коли греки, римляни, візантійці, араби і т. д., безпосередньо стикалися з різними народностями варварського світу, — пристосовували їх національні чи збірні назви до своєї вимови, або просто нехтували ними, надаючи, замість того, їм вигадані, головним чином, епітетичні, назви.

Тому філологи, етнологи й етнографи ставляться з великою обережністю до племінних назв варварів, занотованих древніми джерелами. Покладатися на них, при виясненні національного обличчя того чи іншого варварського племені, не завжди можна. Разуче, що ця вільна чи невільна недбалість або компромісне розуміння нації, впадає в око і в середньовіччі, ба, навіть, в наші часи.

Ще у XVIII-му ст., західньо-європейці називали нас скитами й савроматами, а москалі — черкасами; греків — ромеями називали донедавна. Фіно-татарсько-слов'янський „міш-маш” сучасної Великої Росії, — захід називав московітами, а ми — москалями (назва походить від Москви). Ще й досі чехів називають богемцями, а віднедавна — сербів,

хорватів, словінців, македонців, чорногорців й босняків — збірно „югославами”. Різноплеменне населення імперії Австро-Угорщини звалося австрійцями. Справді, не існує ні бельгійського (валони плюс флямандці), ні швейцарського (французи, німці, італійці, ретороманці) народів. Вся людність Австралії, Нової Зеландії, Америки, від Вогняної Землі до Землі Бафрінової, називається штучно-національними назвами, бо ж не існує в дійсності ні австралійського, ні ново-зеландського, ні аргентинського, ні гватемальського, ні американського народів. Тут назва територіяльно окреслених держав передала своє ім'я людності найрізноманітніших національностей, які дану державу населяють.

Те ж саме стосується і „російської нації”, якої, у великодержавнім значенні цього слова, ніколи не існувало й не існує. Комплексів північно-слов'янських племен, які, на протязі історичного буття, перемішалися з фінами й монголами-татарами і які утворили московську державу, а згодом — російську імперію, за браком власного об'єднуючого національного імени, урядово було накинуте прізвисько „московскихъ людей”, а згодом „русскихъ”, патетично — „россиянь”.

Нам дехто скаже, що це неправда, що споконвіку північна людність називала себе „русскими”. Не споконвіку, а з часів, коли північ підпорядкована була Київській Русі, цим прикметником не означалося походження і національна приналежність, а політично-державна залежність північних племен від Київської Русі; „мы, русские” рівнялося розумінню „нами владѣтъ Киевская Русь”, себто русини, творці тієї держави.

Згодом, після занепаду Києва, відокремлення півночі і утворення там окремих політичних центрів, розуміння „русский” загубило свій прямий сенс і, лишившись прикметником, перебрало на себе значення імени не тільки національного, але й наднаціонального: „русскими” стали всі підданці імперії, навіть, „інородці”. Отже, в цьому відношенні, аналогія древности з сучасністю дуже близька...

Таким чином, початок середньовіччя перевів в наших степах та на інших теренах нашої батьківщини, значні етнічні переміщення.

Південний схід Європи, наш степ, обернувся в погубний вулкан, який, з надр своїх, вивергав що-разу потоки всепалючої ляви, що розлилася небавом по всій Європі, досягнувши найвіддаленіших закутків її.

З азійського безмежжя пронеслися нашими степами нищівні смерчі, ламаючи на своєму шляху всі перепони. І степ наш знов став пустовищем, на тлі якого, де-не-де, маячили чамбули номадів, чорніли згарища колишніх міст, сіл та грецьких осад. Тубільний люд обезтямів; кого помилювала доля, — тікав світ-за-очі, в дрімучі ліси, в погір'я Карпат, на південь, в погір'я Балкан; а дехто, стративши голову, прилучався до походу кочових шибайголовів.

Завдяки писаним джерелам, історія цього бурхливого періоду поставила перед нами досить рельєфну картину страшних подій; проте, події ці були дуже подібні до тих, які відбувались раніш, про які не збереглося свідоцтв. Всі кочівники, а з ними й зграї осілого, але здичавілого, люду степових причорноморських просторів, підчас навали, відступали тими ж шляхами, в тому ж напрямкові, що й степова людина доби, про яку зараз іде мова.

Старий світ боронився завзято, але, під натиском магутньої варварської стихії, крок за кроком, устиляючи за собою бойце трупом, подався назад, віддаючи напасникам все нові й нові терени.

Вже до гунської навали, західня й південна Європа заповнилася різними варварськими племенами, головним чином, центральної Європи: візиготами, вандалами, свевами, гастінгами, франками, алеманами, бургундами, баварами і т. д., які, на руїнах Римської Імперії, почали закладати власні держави.

У цей смертельний час старої Європи, яка оберталася в загублений світ, відбулася епохальна подія: на руїнах універсальної Римської Імперії, зростала нова сила, її нащадок, — імперія візантійська. Водночас з цим, на сторінки історії, ступили вперше своїми постоломи наші далекі предки слов'яни.

СЛОВ'ЯНИ, СЛОВ'ЯНСЬКІ ПЛЕМЕНА, З ЯКИХ ЗРОДИВСЯ НАШ НАРОД

Перший, з відомих нам письменників древности, хто зустрівся на шляху історії з нашими предками-слов'янами (літописні „слов'яни”), — був славетний грецький історик Геродот, який, у V-му ст. до Р. Х., знав гетів й енетів. Незайвим буде на цій місці згадати й енетів Гомера („Іліяда”, II, 852), „тракійське” плем'я, що жило в Пафлагонії, і яке, за переказами, пізніше після здобуття Трої, привів троянський мудрець Антенор на північно-західне побережжя Адріатики, де вони стали зватися венетами. П'ятьсот літ пізніше, географ і природознавець Пліній Старший ((23 - 79 р. р. п. Р. Х.), кількома словами згадує слов'ян: „Деякі письменники, — зазначає він, — переказують, що (ці центрально-європейські — прим. ав.) місцевості (від Балтицького моря та Одри — пр. ав.), аж до ріки Вістули (Висли — пр. ав.), заселені сарматами, венетами (Venedi), скірами, гіррами (порів. Геродотових геррів — пр. ав.).

У цьому коротенькому уступі, для нас важлива не тільки згадка про слов'ян-венедів, але й те, що їх знали також попередники Плінія, — це сам він підкреслює, — а це свідчило б, що знайомство римлян з сло-

в'янами треба відсунути до діб передхристових, принаймні, до останнього століття старої ери.

Згадує слов'ян і Публій Корнелій Тацит (56 - 118 р. р. п. Р. Х.) в „Германії” (Tacitus “Germania” XLVI.), написаній коло року 98-го. Осілий побут венедів не минув його уваги: „. . . Вони (венеди — пр. ав.) і будинки споруджують, і щити носять, і провадять бій пішо. Все це відмінне від сарматів, які живуть в кібітці та на коні.” Тут Тацит проглядив одне, а саме те, що войовничі венеди билися не тільки пішо, а й з коня, про що свідчить могильний інвентар їх поховань.

Тацит схильний був вважати венедів германцями, мабуть тому, що край слов'ян був недалеко від розселення германських племен, зокрема, свевів.

Ці найдавніші відомості про слов'ян з I-го ст. п. Р. Х., застали наших предків на їх прабатьківщині, межі якої були набагато ширшими, ніж те думають й ніж те уявляли римляни. Саме тоді, в слов'янських і в сусідніх германських гніздах, в зв'язку з перенаселенням, почалися розрухи, внаслідок чого, зір і тих і других звернувся до широкодолих просторів Надчорноморщини. Тоді венеди почали посуватися на південний схід, уздовж Зах. Бугу з Підляшшя й вздовж Сяну й прийшли вже на Волинь, в Галичину і до верхів'їв Дністра. Александрійський географ і астроном Клавдій Птолемей (перша половина II-го ст. п. Р. Х.), оповідає, що „Сарматію населяють дуже великі племена: венеди, вздовж всієї Венедської затоки”.

Усі ці свідчення, однак, скупі й дуже непевні, показують, що слов'яни, як окремих етнічний моноліт, римлянам були мало відомі; вони знали різні племена їх, але не визнавались в їх походженні. Чи маємо ми можливість визначити терени Праслов'янщини? Лиш дуже і дуже приблизно!

Ядро її, споконвіку займало пагористий, лісо-степовий чорноземний край, який на півдні торкався північних схилів Карпат, на заході пересягав течію Висли, заходив до Полісся на півночі. На сході і на південному сході, в напрямку до степової зони, границя його, спочатку, тяглася вздовж поміжжя лісо-степу з степом, отже, від середнього Дністра до середнього Дніпра, включно з місцевістю де постав Київ. Однак, границі цього ядра, ще в добах до-Христових, почали розсуватися у всіх напрямках.

Окремі слов'янські рушення, ще на зорі історії, досягли на півдні Дунаю, на заході почали натискати на області розселення германців, на сході перейшли Дніпро й почали займати лісостепову зону Лівобережжя. У II-му ст. п. Р. Х., ми застаємо тут суцільний етнічний масив, який заселяв лісостепові терени від Дніпра до Сіверського Дінця і від Ворскла до Сейму. В ту пору, як і в лісостеповій зоні Право-

бережжя, панувала тут культура „полів поховань” черняхівського типу, носіями якої були анти.

Таким чином, коли й не вважати зазначені вище терени за ядро Пра-слов'янщини, то це була перша стадія розгортання її меж в останніх до-Христових століттях. Займала вона тоді Волинь, Галичину, Буковину, Подунайщину, лісостепове Правобережжя й Лівобережжя аж до Дінця, а маються ознаки, що й течію середнього Дніпра і його низу та степові місцевості над лукомор'ям Дністер-Дніпро.

Цей край, з поміркованим підсонням, із силою рік, з родючим ґрунтом, з лугами, плавнями та листяними перелісками й побережними пущами, — був справжнім раєм для хліборобського люду, яким слов'яни були від непам'яти. Тут вдосталь було і жнива, й городини, й овочів; було тут багатство звірини, риби, птаства, буйнотравні пасовиська, рійно від бджіл, і т. д.

Тут саме пролягали важливі водні шляхи, якими здавна провадився товарообмін Чорноморщини з середземноморським півднем та північчю. Ці шляхи заходили в країну праслов'ян і заносили туди, чим далі, тим більше, матеріальних і духових надбань цивілізацій прадавнього світу. Провідниками їх були Дніпро, південний Буг, Інгул та Інгулець, Дністер, Дунай, карпатські перевали ще в добах неолітичних, за старших часів „Трипілля”. Тут і застали наших пращурів греки-ольбійці та греки-тирасці, потім — римляни і, нарешті, — візантійці та арабські купці чи то під назвою „скитів орачів”, чи то під назвою алазонів, калліпідів та „скитів хліборобів”, чи то під назвою гетів, енетів, венедів, вінідів, чи то під назвою склавів та антів і, нарешті, під назвою росів чи русів.¹⁾

Венеди були предками західніх слов'ян, носіями хліборобської, т. зв. переворської пізньолатенської культури (від м. Переворськ над Вислоком, західнім припливом Сяну). Рух венедів передував рухові слов'янських помор'ян та готів і дуже можливо, був викликаний саме ними, що заборсалися тоді в лісовій прабатьківщині. Племена помор'ян, культура яких створилася на основі культури лужицької кашубського типу, спалювали своїх мерців та ховали в скриньових могилах, які й являються показниками їх малолюдної міграції, що проходила скупчено по західньому Бугу, далі, берегами Збруча й досягла верхів'їв Дністра.

В Галичині й на теренах горішнього Дністра, венеди спочатку зустрілися із „скитами-орачами”, які, в той час, повільно розпросторювались

¹⁾ Порівн. свідоцтво „Начального літопису”: „...по мнозѣхъ же вгеменѣхъ, сѣли суть словѣни по Дунаевѣ, гдѣ єсть нынѣ Угорська Земля и Болгарська. И отъ тѣхъ словѣнъ разидошася по землѣ и прозвашася имены своими”. Раніш на цьому літописному твердженні про Дунайську прабатьківщину слов'ян базували свої позиції прихильники балканської теорії походження слов'ян, які тепер спростовуються, ніби то, археологією.

в західньому напрямкові й, зустрівшись, загнали їх назад до їх гнізда в лісостеповому Правобережжі.

Згодом, на переломі двох ер, вони здибались з дунайськими слов'янами гетами, частина яких саме тоді ралила чорнозем західнього Поділля й була носіями липицької, суто-хліборобської, культури. За першою міграційною хвилею венедів, відбулася друга, приблизно, коло III-го ст. п. Р. Х. На цей раз, венеди прийшли берегами Сяну з Шлезька й посилили венедів першої міграції.

Тут їх культура помішалася з місцевими ранньослов'янськими побутовими традиціями, зокрема ж, з культурою черняхівською, творцями якої були анти-русини. З верхів'їв Дністра, венеди дісталися на Покуття, до горішнього Пруту та на Буковину.

Взагалі ж, хоч міграція венедів на терени України й мала военний характер, хоч і не обійшлося без братовбивчих сутичок з місцевими слов'янськими племенами, — венеди ще дужче зміцнили слов'янський елемент нашої батьківщини й, так само, як й інші, сучасні їм, племена України, приклали й свою руку до заснування Київської держави.

Сліди присутності венедів виявлені також на Закарпатті, куди вони добулися карпатськими перевалами. Тутешній могильний інвентар їх поховань II-го — III-го ст. п. Р. Х., свідчить про безпосередні зв'язки їх з римськими провінціями балканської півночі.

Часовказом перебування їх на Закарпатті являється римська монета „солідус” Геренії Етрусцілли (249 - 251 р. р.). Тут, особливо на Мармарощині, існувало багато соляних копалень і сіллю з них постачалися римські області Балкан.

Мешкали венеди селами в наземних прямокутних хатах-мазанках, в яких були муровані печі, а де був ліс — в „рублених” хатах, збудованих з суцільних округлих бервен-стовбурів. Споконвіку, вони займалися хліборобством, але, поруч з тим, були й скотарями та мисливцями, мали торговельні зв'язки з Прибалтикою, з ютами та скандинавами, з германськими племенами та полабськими слов'янами, з поверхово зроманізованими провінціями Балкан і, навіть, з Галлією й, від двох останніх, запозичали чимало римських виробничих традицій.

Венеди були непоганими й добре озброєними вояками: мали списи з залізними клюгами, залізні ножі, залізні дволезі мечі римського типу (Gladius) з дерев'яним ефесом й дерев'яними або шкіряними піхвами, щити, оббиті кількома верствами волової шкіри й зміцнені металевим окуттям. Брак у венедських могилах стрільчаних вістер, ніяк не свідчить про те, що венеди, нібито, не знали чи чомусь не вживали лука. Річ неймовірна! Просто, досі ще не пощастило на такі вістря натрапити.

Похоронний обряд у венедев був виключно тілопальний без могильного насипу, як і в похованнях Подніпровщини типу „полів поховань”. Венедські могильники (напр. поховання біля с. Лучка на Тернопільщині), свідчать про те, що венеде були загартованими в боях комоніками. Урни з перепаленими кістками померлих, прикривали пласкими брилами, а в одному випадкові, — осереддям щита т. зв. умбом (від лат. *umbo*).

В могилі с. Лучки були знайдені рештки бронзової піхви меча, тричі зігнута залізна списова клюга, дві залізні остроги і т. д.

Характерною особливістю тілопального венедського похоронного ритуалу було те, що, разом з померлим, спалювався й могильний інвентар та рештки тризни. Венеди, під іменем яких притасна була індивідуальність багатьох слов'янських племен, були дуже важливою ланкою в процесі побутового розвитку нашої людности, яка жила в межах Праслов'янщини від трипільської доби починаючи й аж до зродження Київської держави.

Люд той завжди був осілим і вже наприкінці неолітичної ери, плекав хліборобство. Він сіяв пшеницю, жито, ячмінь, просо й овес, горох, мак, льон та коноплю, мав городи та овочеві садочки; орав волами, пізніше кінми; уживав рало, згодом — плуг, борону, сокиру, рискаль та серп, мабуть, граблі й лопату, вила, косу та ціп і це було найважливішим господарським приладдям тодішнього хліборобства. Випасав корови, воли, вівці, кози, свині, пізніше — коні та осли. Собака вже тоді був вірним другом людини й пильним сторожем її добра. З птахів мав кури, гуси, качки, голуби, журавлі та лебеді; знав бджільництво бортяне й вуликоче, був скотарем, рибалкою, звіроловом та птицеловом; бив звіря для поживи і щоб здобути його хутро та шкіру: ведмедів, вовків, лисів, лосів й оленів та сайгу, зубрів та турів, бобрів, рисів, кун, соболів тощо; їздив вліті на возах, взимі — на санях; по ріках — на човнах — видовбаних у стовбурах, які греки називали „моноксілами”; мав, очевидно, й більші човни для далекої подорожі й вантажу, т. зв. „лодь” чи „ладь”, на яких впливав і в море.

Взагалі ж, коли б ми, на ґрунті археологічних даних, захотіли чітко уявити собі побут та чітко окреслити межі теренів, де споконвіку, тисячоліття, порпався в землі хліборобський люд і межі в яких буяла кочова вольниця, — то прийшли б до переконання, що *nil novi sub sole*, що вся Європа була з найдревніших часів хліборобською від Балтики, від Онезького та Ладозького озер і до Пелопоннесу, від Скандинавії та Ютляндії і до Сіцилії, від північних берегів Ірляндії та Шотляндії і до Гераклеєвих стовпів, від океанського побережжя Галлії і до приволзьких степів.

На всій цій величезній території, системи й методи експлуатації ріллі були різними, але скрізь вона мала головне значення в житті

людини, як її живителька. Коли ми звузимо перспективу й поглянемо на терени де, на світанку історії, застаємо слов'ян, то сконстатуємо, що в темряві століть, починаючи з часів неоліту, рало та мотика працювали і тут.

Якого походження були ці всі трудівники землі, мисливці, рибалки, скотарі та пасічники, якими путами в'язались покоління з поколіннями, — точно встановити ми не можемо, але, коли усвідомимо собі, що всі ті народності, які жили й господарювали на теренах, де пізніше ми бачимо слов'ян, однакостайно й дружно йшли по одній дорозі розвитку й передавали з рук до рук досягнення свого життєвого досвіду, — то ми прийдемо до висновку, що еволюція буття людини творилась на слов'янській землі спільними їх силами.

Отож, не зважаючи на досить запізнену появу слов'ян на сторінках історії, вони були древніми автохтонами Європи і споконвіку жили там так само, як і племена фінські, литовські, кельтські та германські; споконвіку вони ралили дерев'яними чи кістяними ралами землю, випасали худобу, били звіря, ловили рибу, займалися бджолярством і на цьому спрадавна будували свій добробут. Меж своєї прабатьківщини вони ніколи не покидали і нікому її не віддавали. Покоління за поколінням, сотні поколінь, трудилися там на землі, поступово вдосконалюючись щодо її експлуатації.

На основі досі сконстатованих археологічних даних, ми маємо право твердити, що, від трипільців IV-го - II-го тисячоліття до Р. Х. і до русинів княжої доби, на ріллю йшли „гречкосії” з „однієї хати”.

Ми не знаємо, чи шаліли, чи ні в ті прадавні часи лихі хуртовини над слов'янською прабатьківщиною, ми не знаємо, з якими напасниками доводилось їй людові схрещувати зброю, але, Еріда, мабуть, і тоді не спала. Та у всякому разі, праслов'яни, на протязі свого буття, не віддавали наїзникам свого краю, хоч, можливо, час від часу, приневолені були визнавати чийось надвладу і з притаманною слов'янам терпеливістю, підпорядковуватись чужій волі й силі, але ядро їх з місця не рушилось.

В первісних межах свого розселення, праслов'яни мали на півночі литовських сусідів, на північному сході — фінських, на заході — германських і, подекуди, кельтських, на півдні — Карпатське погір'я з „тракійськими” племенами бессів, карпів та койстобоків, а за ними — паннонську рівнину з даками, гетами та агатирсами.

Хто перебував у ті давні часи в широкодолих чорноморських степах, — нам невідомо, але безперечно, як і в історичну добу, головували там кочові орди, серед яких, де-не-де, над ріками та на примор'ї, вкраплене було також осіле населення.

Старовинні писані джерела об'єднували слов'ян узагальнюючою назвою то венедеві, то склавівів, то антів. Ми не знаємо, як тоді нази-

вали себе окремі слов'янські племена, але всеслов'янське, накинута, мабуть, чужинцями, ім'я їх „венеди”, звучить і в пізнішому їх імені „анти”, живе до сьогоднішнього дня у вендах, як німці називають лужицьких сербів, і у фінській назві всіх слов'ян — „венаа”.

Перші писані справоздання, як нам відомо, називали північну Чорноморщину Кіммерією, а людність її — кіммерійцями; тож вже ці найдавніші туманні дані помітили, що живуть там побіч і миролюбні абії, очевидно, осіла людність, і кочові „доячі кобилиць” — кумисоїди.

Ця коротка вістка Гомерової „Одісеї” чудово зафіксувала наявність на нашій батьківщині в X-му - IX-му ст. до Р. Х., двох побутових систем, в суті своїй, взаємо ворожих, але які, на протязі довгого співжиття, помирились. Варто при цьому замислитись і над походженням „тракійців” енетів, про яких вже йшла мова, про походження назви Венеція та ліфляндського міста Вендену.

Відсутність у хліборобського люду агресивних замірів, зосередженість всіх думок його, сподівань та прагнень на живительній ріллі, роз'єднаність родового побуту, являлись причиною того, що люд той довго не був спроможний, одностайно і збройно, давати відсіч нападникам-кочівникам, які діяли стадно, ордою. Ця піддатливість, ніби байдужість до своєї долі, хоч і як це виглядає парадоксально, рятувала той люд від винищення й вигнання з прабатьківських ґрунтів; хлібороби піддавались силі, лишались на місці, платили завойовникові данину своєю сільсько-господарською продукцією, ралили далі свої нивки і збирали з них урожай. Лишень з пробігом часу, лишивши за собою родовий уклад, люд той все організованіше ставав до гурту під час небезпек, все завзятіше боронив свою свободу аж доки остаточно не переміг кочову стихію і не відібрав від неї степи. Останній ногаєць покинув їх в році 1877-ому. Отже, цей процес консолідації сил тягнувся тисячі літ.

II-ге й III-ге ст. п. Р. Х. ми вважаємо початком ширшого слов'янського розселення, коли наші пращури подалися у всі сторони світу шукати кращої долі, нових місць поселення, нових можливостей. І йшли вони не навмання, а знаючи дорогу. Похід цей не був безпритульним вештанням бурлацтва. Похід цей ніколи не поривав зв'язку з прабатьківським гніздом, звідки він розпочався й де лишився свій люд. Більш того, не деінде, але тут, на Прабатьківщині, зароджувалась й творилася справжня слов'янська державність, предтеча держави Київської. Тут, на Праслов'янщині, жили старі племінні побутові традиції нашого люду, який, не дивлячись на всі перешкоди й лихі хуртовини, спромігся в дальшому своєю волею, своїм трудом і своєю жертовністю, — створити величну Київську Русь, державу воїв-хліборобів.

Рух готів у II-му ст., навала гунів у IV-му ст., а згодом аварська ін-

вазія у VI-му ст., — були тим могутнім фактором, який зрушив пра-слов'ян з місця. До того, слов'янські ватаги теж приставали до різних пройдисвітів, що тинялися світами, але тепер, особливо гунська на-вала, всю південно-східню й центральну Європу перевернула вверх дном, принісши з собою величезні племінні переміщення. Гуни нати-снули на слов'ян та гото-гетів, слов'яни й гото-гети — на германців, германці — на галлів і „пішла гулять метелиця” по всьому світу.

В перших зрушеннях європейських осілих племен, головно ж сло-в'ян та германців, — грабіжницький інстинкт головував. Слов'янські загони, перемішані з гото-гетами, а пізніше — з гунськими ордами та аварськими гуртами, пробивалися в західню Європу і в Грецію, щоб випорожнити їх добро — (роки 549, 577, 588 і т. д.).

В цім відношенні, дуже цікавий марш боранів пліч-о-пліч з аван-гардом готів, про який коротко вже згадувалось. Марш цей, який те-роризував Боспорське царство в другій половині III-го ст. п. Р. Х., у нас викликає до себе окремих інтерес дуже важливого значення, бо, вважаючи боранів за якоесь дуже слов'янське плем'я, тим самим, ми обґрунтовуємо не один раз висловлене нами твердження, що в масах мігруючих готів, були і слов'янські загони.

Слов'янськість боранів ми базуємо не тільки на вищесказаному, але й на їх слов'янській племінній назві.

Чимало є таких дослідників, які вважають, що борани це літописні поляни. Припущення вельми привабливе, яке свідчило б, що вже у III-му ст., пракиївські поляни уявляли собою дуже й войовниче плем'я. На нашу думку, однак, це припущення малоімовірне.

Знов таки, С. Лесной (С. Лѣсной. Пересмотръ основъ истории сла-вянъ. Мельбурнъ, 1956) висловлює думку, що „борани” це була тоте-мічна назва того племені й що походила вона від тотема *барана*, — тож С. Лесной теж вважає їх за слов'ян.

Ми, однак, певні в тому, що питання це можна розв'язати набагато природніше: з боранами не мають нічого спільного ні поле, ні барани. У цій, поданій візантійцями, племінній назві говориться про людей, що живуть у борах, в соснових лісах. Незайво буде навести тут і згадку Таціта, який, описуючи далекі північні краї, пише: „... Тут кінець країні свевів. Відносно *пекінів* і *фіннів*, я не знаю, зараховувати мені їх до германців чи до сарматів...” Тацітові *пекіни* (від „пекке”-сосна), це точний і дослівний переклад слова „борани” і значить воно: „люди, що живуть в соснових лісах”, „люди, що живуть в борах” (шпилько-вих лісах), „сосновики”, „сосняни”, „боровики”, „борани”...

Візантійський літописець Менандр зазначає, що, року 577-го, 100.000 слов'ян перейшло Дунай під проводом вождя чи царя Добрита і вторг-лося в балканські провінції Візантії. Перед тим, року 558-го, слов'яни

побували під мурами Царгороду; у році 626-му, разом з аварами, ледве його не здобули . . .

Вікопомного року 476-го, останній, і то лиш номінальний, римський імператор Ромул Августул (475 - 476 р. р.), син воєводи Ореста, був детронізований в Равенні Одоакром, привідцем герулів, ругів й інших племен Європи, який і став королем зварваризованої Італії. Нічого дивного в цьому, здавалось би, раптовому й безболісному, крахові тисячолітнього старця Риму не було, бо вже вождь свевів Ріцімер (456 - 472 р. р.), як іграшками, грався претендентами на римський престол і за три роки, інтронізував й детронізував п'ятьох „імператорів”: Авітуса Майоріяна, Севера, Антемія, Олібрія, Гліцерія та Непоса! Цьому Одоакрові (загинув року 493-го), ми зобов'язані тим, що він перший вивів на широку дорогу історії, наших предків-русинів під їх справжнім іменем. Сталося це року 477-го.

На плиті, яка була знайдена в Австрії коло Зальцбургу, привідця Одоакр титулується „царем рутенів” (Rex Ruthenorum). Ця плита — свідоцтво жорстокої розправи цього владики з святим Максимом та його учнями; він їх постинав і поховав під цією плитою.

Немає сумніву, що ті рутени — то ми. Та що найважливіше, сам народ наш зберіг, як святиню, своє справжнє історичне ім'я в Галичині й досі.

Що Одоакр вів на Рим також наших пращурів, свідчить той факт, що в Україні, ще в XVI-му — XVII-му ст., добре про цей похід пам'ятали не тільки усні перекази, але й писані джерела, які переховувались, мабуть, десь в одній з монастирських бібліотек чи в книгозбірні Могиллянської Академії. У всякому разі, ці свідоцтва були доступні ширшому нашому загалові. Гетьман Богдан Хмельницький, піднімаючи наш народ на ляхів, закликав його „іти слідами свого славетного предка Одоакра, який чотирнадцять літ володів Римом”. А згодом, над труною великого Гетьмана Хмеля, генеральний секретар Війська Запорозького Самійло Кішка, звертаючись до гетьманського праху, з великим патосом вигукнув: „О, ти, наш Одоацере!”

Таким побитом, принаймні, наша освічена старшина та шляхта тих часів, знала багато більше, ніж ми про початки нашої історії, черпаючи відомості з джерел, які до нас не дійшли.

Одоакр звався також Одоакар, Одовакар та Одоацер.

Існують погляди, що й руги (Rugii) були слов'янами, одним з полабських слов'янських племен. Від цих ругів дехто виводить, навіть, назву Русь.

З „Житія Оттона Бамберзького”, справді, ми пересвідчуємось, що на заході, зокрема, в Німеччині, вдавнині нас називали „ругами”. Велика Княгиня Ольга, титулується там, як „цариця ругів” (Regina Rugorum) . . .

Вся Європа заповнилася руїниками, четвертувалася на кусні й кусники, розпадалися на цілий ряд напівварварських державок. Південний схід, раз-у-раз, захоплювався все новими ордами і тільки Візантія, чим далі, тим катастрофічніше, втрачаючи дорогоцінні надбання гелленського духу, трималася, впускаючи в свої провінції маси варварів.

Що ж до слов'ян, то вони, своїм авангардом, проникли аж до пелопонеської виспи Тайнару, на острови Егейського моря і, навіть, на побережжя Малої Азії. І нічого дивуватись, що Кесар підупадаючої Східньо-Римської Імперії Константин Богрянородний (Порфірогенет; 905 - 959 р. р.), — гірко нарікав, що „послов'янилась вся земля наша і стала варварською”.

Таким чином, перші хаотичні міграційні потуги слов'ян почалися, покіль знаємо, ще у II-му ст. п. Р. Х., а закінчилися десь у VII-му ст., коли організоване й масове розселення їх захопило сливе всю центральну Європу на заході, а на північному сході пробилосся дрімучими пущами до меж сучасної Карелії та верхів'їв Волги.

Протягом цього переселенського процесу, слов'яни ледь-ледь не досягли на заході Райну, на півночі підійшли до меж Ютляндії, до південного побережжя Балтики, на північному сході опинилися поблизу Білого моря, на сході, окремими ватагами, добулись до меж Біармії, а на південному сході, у VI-му ст., захопили степи по Дін, на півдні, — стояли перед брамами Царгороду й панували у всій Греції.

Слов'янська експансія в степи Правобережжя й Лівобережжя, відбулася, мабуть, у першій половині VI-го ст., в затишний проміжок перед аварською інвазією, що почалася в кінці цього самого століття.

Таким чином, панування слов'ян в степах було дуже недовговічним в цю пору і вони, після завзятої боротьби з наїзниками, приневолені були відступити на північний захід, в їх одвічні лісостепові місцевості за річкою Россю. Частина їх, можна думати, відступила на захід уздовж південного побережжя Сурозького (Озівського) моря й, компактною масою зосередилась на Таманському півострові, там, де згодом ми бачимо Тмуторокань.

З цього часу, степи наші знов перетворилися на довгі століття в криваву арену лютої боротьби наших пращурів з номадами за степ, за його чорнозем, за водні й сухопутні шляхи до Чорного моря.

Російський академик С. Ф. Платонов (С. Ф. Платоновъ. „Учебникъ русской истории”, Прага, 1924 г., стор. 17), запевняв, міряючи історію слов'ян на свій „общерускій” аршин, що слов'яни завжди „боялись” степів і залюбки пробували в лісах, що слов'янські селитьби зрідка коли засновувались в „луговому степу” (?) і інколи в справжньому, широкому.

Твердження поважного академіка далеке від правди й може тор-

катись лишень тих північно-східніх племен, з яких постав народ російський.

Асимілюючись по дорозі свого посування на схід з фінськими племенами, слов'янська галузь зайшла в дрімучі бори та дрягви теперішньої Московщини і в степи не мала охоти заглядати, при звичаївшись там, в спокійних обставинах, бити звіря та порпатись на клаптиках землі, вживаючи трудну й непродуктивну вирубно-випальнувальну систему землеоброблення. Слов'яни ж, предки нашого народу, навіть, на первісному ступні свого розвитку, не зрікалися степу і, як показують археологічні дані, мали вже тоді над степовими ріками та над морським побережжям свої селища.

Коли ж слов'яни зміцніли, згуртувались, переживши родовий та общинний лад, коли почали об'єднуватись довкола, ближче нам невідомих, політичних осередків, — першим їх кроком був крок в степи, снага відвоювати їх від кочівників.

У VI-му ст., соціальна структура, поширення слов'янського суспільства на наших теренах, так вже визріла, що людність наша мала вже і своє селянство, і свій робочий люд, і своїх ремісників, і своїх купців-промисловців, і своє панство-знать, і свій військовий стан, і своїх князів, і союзи племен, об'єднані довкола певних політичних центрів.

Товарообмін з Римом, а згодом, з Візантією, яка заступила тепер ролю Егейщини, став життєвою проблемою наших предків, які добувалися до Візантії то збройно, то мирно, укладаючи з нею договори, в параграфіях яких, господарські інтереси стояли на чільному місці, а іноді виступаючи, навіть, як її спільники.

Нашими предками, творцями слов'янських політичних центрів, до Київської доби, а згодом, творцями Київської держави, — були анти, батьки русинів. Наш родовід, в загальних рисах, нам вже відомий: від трипільців — до нас. Але родовід цей, його дальше розгалуження в часовім просторі, цілком відмінний від родоводів слов'ян, з яких постали інші слов'янські народи.

Всі ми — одного гнізда діти, але ми, русини, „сини Руси”, народ український, ніколи не губили зв'язку із своїм гніздом, ніколи нікому його не віддавали, цупко трималися за руку старенької Праматері слов'янства, страждали, зростали й грілися під її теплим крилом, удосконалювались і дужчали, а потім, своїм трудом, закладали підвалини „другої Візантії”, княжого Києва, що основами своїми стояв на стійбищах палеолітян, на могильниках трипільців.

Наші єдинокровні брати, що подалися шукати для себе нові пристановища по чужих краях, хоч, довгий час, і не переривали зв'язків з прабатьківщиною, проте, з пробігом часу, підлягли всестороннім впливам того автохтонного оточення, в землі якого вони опинилися і з яким кровно змішалися.

Поступово, ця диференціація роз'єднала слов'ян на різних шляхах долі, відокремила буття кожної їх групи, почала писати їх власну історію. Ця диференціація торкнулася всіх проявів їхнього життя й духа, фізичного вигляду та статури, мови й психіки.

Цим, однак, ми не хочемо сказати, що ми, русини, являємось прямими й „чистокровними” нащадками антів, тих, що осталися жити в прабатьківській хаті, що ми — слов'янські „юберменші”.

Навпаки! Ми саме чи не найбільш змішалися кровно з всіма тими народами й племенами, що, чи то тихо, чи то буревійно, проходили повз нас, вторгалися в нашу хату, руйнували її, побивали та гвалтували її мешканців. Наша заслуга полягає лиш в тому, що спалену, спустошену хату нашу ми, щоразу, відновляли знову, з кожним разом все ліпше, все фундаментальніше, і, що ніколи не лишали її пустою, а потім, що, через тисячоліття, ми спромоглися зберегти свій „палладіон”, свою індивідуальність, яка так близька індивідуальності наших предків . . .

Анти й склавіни. З антами, великим масивом східньо-слов'янських племен, вперше ми зустрічаємось в „Хорографії” Помпонія Мела, написаній коло року 47-го п. Р. Х. Він оповідає, що анти (*Anti*) живуть десь „над гіпербореями та амазонками”. Очевидно, він не мав певних даних де саме живуть анти, знав тільки, що то північ і північ далека „надсавроматська” й „надбалканська”, бо, згадуючи амазонок, він тут йшов, безперечно, за старими переказами, які часто ототожнювали савроматів з амазонками з огляду на те, що у савроматів, на початку їх просування в наші степи, помічались ще рештки матріярхального побуту, а також тому, що савроматські жінки бились комонно пліч-о-пліч із своїми чоловіками.

Фатальний для старого світу рік 375-ий, коли почалося т. зв. „Велике переселення народів”, торкнувся й нашого правобережного лісостепу. Десь на наших теренах, гунська орда подолала гого-гетів і погнала їх перед собою на захід; частина гого-гетів при цьому, як те було і з скитами підчас савроматської навали, — схоронилися в Криму, з чого можна вивести здогад, що рішальна батава гого-гетських племен з гунською ордою відбулася десь в лівобережних степах, східніше Перекопу. Тікаючи, гого-гетський привідця Вінітар, пробився на територію антів, але зазнав поразку, бо анти вже тоді мали свою державу, союз слов'янських племен цього району, свій центр, мабуть десь на Волині чи в північній Галичині, свого князя й добре зорганізоване військо. Вінітар, однак, вдруге напав на антів і, на цей раз, погромив їхню рать, а їхнього князя Божа, — розп'яв разом з синами та сімдесятьма племінними старшинами (Йордан, 247).

Ближчих подробиць цієї антсько-готської боротьби ми не знаємо, але, навіть, з вищенаведеного короткого справоздання, можемо зро-

бити важливий висновок: вже у IV-му столітті, анти встигли утворити в лісостеповій своїй прабатьківщині власну державу — федерацію племен з князем на чолі, що сидів у своїм „стольнім граді” невідомої нам назви й що мав під своїм берлом добре вишколене військо, спроможне боронити свою землю.

Перед антами, носіями черняхівської культури тілопальних „полів поховань”, сиділи на їх місці „зарубинці” й „корчуватівці”, про що ми вже знаємо.

У II-му ст. п. Р. Х., вони передали лісостеп Правобережжя черняхівцям-антам.

Носії зарубинецької культури належали до південно-східньої групи слов'янських племен, які, в джерелах I - II-го ст. п. Р. Х., були відомі древнім письменникам (Пліній „HN”, IV, 97; Тацит „Germania”, 46; Птолемей, III, 5, 7; Йордан, — VI-тест. — 34, 119). Зарубинці були митцями в обробці металів, кости, дерева й прикрас і послідовніше, ніж їх попередники, притримувались індивідуального господарства та приватної власності. У II-му ст., зарубинці відходять на північ, в лісову зону де затримуються аж до V — VI-го ст.

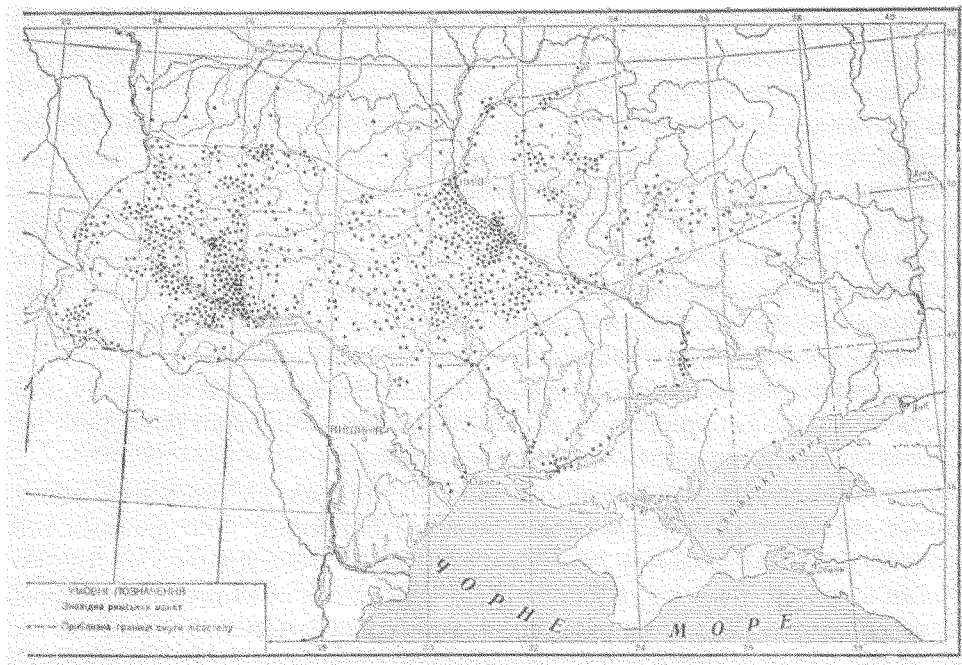
Ми припускаємо, що ця зміна близькоспоріднених культур сталася під впливом готського руху, який приніс з собою певні пертурбації на Правобережжі.

Вже у II-му ст., анти й склавіни, носії черняхівської культури, розпросторилися по всій лісостеповій зоні нашої землі аж до Сіверського Дінця на сході. Культура їх охоплювала також південну Волинь, Галичину, Побужжя, Наддністрянщину, північне Прикарпаття й, оминаючи ліси та степи Правобережжя й Лівобережжя, вздовж рік досягала в декількох місцях північно-західнього побережжя Чорного моря¹⁾. Твердження декотрих науковців, що, мовляв, в творенні черняхівської культури брали участь і готи, — не потверджується археологією і, взагалі, не витримує жодної критики хоча б тому, що оформилася ця культура до приходу готів, а занепала набагато пізніше від зникну їх в наших краях.

Творилася ця хліборобська культура, зростала й розвивалася на тубільному ґрунті, використовуючи насліддя зарубинців.

Черняхівці-анти досягли високого рівня розвитку так в політичній і соціальной, як і в господарській і в ремісничо-промисловій ділянках життя. У них існувало бодай три самостійні галузі високоякісних реместв: залізообробного, гончарного, — виробу темносірого, лощеного начиння з добре вимуленої глини на гончарському крузі, — і ювелірного. Готове начиння гартувалося в спеціальних печах. Просперувало у них також ткацтво, обробка дерева, кости й каменю; домобудівництво пішло далеко вперед.

Хоч анти й були народом хліборобським, проте, близькість степу вихо-

Мапа знахідок римських монет на землях України

вала в них добрих войовників, які виявляли снагу розгорнути свої кордони ширше, захопити степ й стати над Чорним морем.

Недавно викритий „Глодоський скарб” з тілопальним похороном антського князя, який, можливо, на тому місці, поліг у битві з степовиками, археологічні знахідки на Одещині, коло сіл Сабатинівки¹⁾ й Сини-

2) Мимохіть, згадується при цім Птоlemeїв „Самбатас” (див. далі) цівки, та в інших місцевостях правобережного степу, свідчать не тільки про військові рейди антів в степи, але й про те, що тут вони жили, плекали збіжжя, випасали худобу, коней для своєї кінноти. Розвиткові антської металургії сприяла близькість рудних покладів коло Кривого Рогу над Інгульцем.

Ювеліrstво і його золотарська галузь особливо процвітало у I-му—V-му ст. Клейноди оздоблювались й викладались різнобарвною емаллю, сканню, зерню та амальгамою. Центром золотарського ремесства було Пастирське городище на Черкащині, звідки ювелірні вироби експортувались і в чужі краї.

Пліч-о-пліч з склавінами, анти зазіхали й на терени Балканського півострова і, одночасно з захопленням наших степів аж по Дін, в пер-

1) В Ольбії знайдено було череп'я зарубинських та черняхівських гончарів.

шій половині VI-го століття, почали штурмувати Балкани, діючи то са-
мостійно, то включаючись в чужоплемінні нашествия на Візантію. В ре-
зультаті, слов'ян можна було зустріти, навіть, у Сирії.

Були анти також вправними мореплавцями, що каже про те, що їм,
здавна, було добре відоме Чорне море та плавання по ньому. Вони, як
пізніше і Київська Русь, сполучалися з морем системами рік, усам-
перед, по Дністру, по Бугу та по Дніпру. Це саме вони провадили жваву
торгівлю зерном з Римом, розпочату ще „зарубинцями”. Ця торгівля
розвинена була особливо інтенсивно з римськими придунайськими про-
вінціями, як, наприклад, з Дакією, яка була завойована імператором
Траяном року 105-го, з Горішньою та Долішньою Мезією і т. д.

Тож якраз від антив, і ні від кого іншого, залежав настрій шлунків
римського війська: приходять валки з зерном — і настрій бадьорий, не
приходять — і доводилось тужче стягати очкурі.

Яким же способом привозилось антське збіжжя до римських збіж-
жевих складовищ? — Суходолом, битими шляхами, протореними ще
скитами-орачами, а також по течіях рік, серед яких Дністер та Дніпро
стояли на першому місці; в Карпатах — гірськими проходами. Дністром
зерно сплавлялось, мабуть, на римських баржах; недаром, у верхів'ях
цієї ріки знайдено найбільше римських монет та скарбів: тут, очевидно,
навантажувалось зерно на судна, тут відбувалася й розплата.

Треба зазначити, що поруч із знахідками римських монет, викрито
також тут дуже багато речей римської провінціальної індустрії. У антив
та склавнів був, мабуть, великий попит на неї.

Продаж римлянам антських натуралій відбувався не тільки вимін-
ним способом, як те бувало в старі часи підчас товарообміну, скажім,
Ольбії із скитами-орачами, а й за готівку, дзвінкою монетою римлян.
Анти прекрасно знали вартість грошей і, у себе дома, римські срібні ди-
нарії пускали в обіг, як платіжний і купівельний знак. Римська „ва-
люта” була остільки популярною в антських краях, що вживалася там
й після занепаду Риму.

Особливо багато цих монет подибується вздовж правого берега Дні-
пра, приблизно, від Псла і вгору, до злиття з Дніпром Десни (Київ), і не-
менше — у верхів'ях Дністра, саме у львівській, станіславівській (Івано-
Франківській) та тернопільській областях. До лісової зони це поши-
рення римської монети не доходило, в лісостеповім Лівобережжі; —
було набагато біднішим.

Найбільша кількість цих монет відноситься до половини I-го й до II-
го ст. п. Р. Х., а саме, до часів царювання Траяна (98 - 117 р.р.), Анто-
ніна Пія (138-161 р.р.) та Марка Аврелія (161-180 р.р.), отже, до того пе-
ріоду, коли у нас „зарубинці” передавали своє насліддя черняхівцям-
антам. Після правління Септімія Севера (193-211 р.р.), римських грошей
подибується набагато менше і приплив їх сливе зовсім припиняється у

V-му ст.. Зв'язане було, мабуть, це припинення торгівлі з огляду на гунську навалу. Незайво також пам'ятати, що, з технічних причин, римські гроші потрапляли до антських кишень дещо пізніше від часу їх виготовлення в карбівнях і, після II-го ст., наплив їх швидко зменшується. Причина того: — нові неспокої в степах, готи, а згодом — гуни; також, нові ускладнення, як в самій Римській Імперії, так і на її кордонах.

Довкола римського трону, в цей час, відбувалася справжня гра „в довгу лозу”, імператори змінюються один за другим, трон захоплювали різні авантюристи, іноді й не-римляни, які байдуже позирали на грозіві хмари, що звідусіль насувалися на Рим. Дбали ці „каліфи на час” не про честь і велич древнього Риму, а про те, щоб з його скарбниці награбувати якомога більше клейнодів.

І Рим швидким кроком прямував до своєї могили. Як зацькований лев, він щирився на всі боки своїми старими розхитаними зубами. Звідусіль його шарпали вороги, шматували його тіло і тепер не глядіятори в цирку, а цезарські легіони, гинучи під ударами варварських сокир, гукали: „Ave, caesar, morituri te salutant!”

Безперервні, виснажливі війни, як Партська, що тривала чотири роки (161-165), як т. зв. війна Маркоманська, що тривала тринадцять літ, як рух буколів у Єгипті року 172-го, небезпечне для цілості імперії повстання Авідія Касія у Сирії, як ряд повстань в Іспанії у вісімдесятих роках, у Галлії та в інших провінціях, як війна з ново-перською державою Сапора, підчас якої, потрапив до його полону імператор Валеріян (253-260 р.р.), нарешті, т. зв. „готські” або „скитські” війни в Подунайщині, в яких слов'яни може й вели перед (роки 248, 250-251), коли на Балканах Рим втрачав провінцію за провінцією, — порушили, а згодом і припинили регулярність кількасотлітньої торгівлі слов'ян з Римом.

Тепер слов'яни хопилися за меч і рушили на південь до блакитної Єгеї, розпочавши тим вісімсотлітню ворожнечу з Візантією.

Скарби монет цього періоду, знайдені в багатьох місцях Правобережжя та Галичини, як, наприклад, скарб села Малої Перещини, скарби Глодос, Кічкаський скарб біля Кічкаського перевозу на Дніпрі і т. д., не підлягає сумніву, були трофейною здобиччю антів у їх війнах з Візантією й Римом.

Суспільно-політичний лад антів, приблизно, цієї доби, досяг вже великого прогресу. У них завершувалось масткове розверствлення — зародок станів; виділялись економічно забезпечена верства, серед неї — знать і купецтво, — верства ремісника, на тлі селянської та робітничої маси. Почали виростати міста, як наслідок розвитку в даному місці ремесел, торгівлі й промисловости.

Селянство, яке й далі сиділо на землі, безпосередньої участі в спо-

руді міст не брало, звозило, проте, до них продукти свого натурального господарства, чим прислугувувалось до добробуту міст, фактично їх годувало. Посталі міста починають притягати до себе довколишню людність, поволі об'єднують її довкола себе, бо міста стають осередками купівлі й збуту, куди звозять, зносять і приганяють своє добро і селяни, і скотарі, і звіролови, і представники інших промислових професій, щоб натомість, придбати у місті необхідне для них приладдя міських майстерень, господарське знаряддя, гончарські вироби, зброю, тканини тощо.

З міської верхівки виділяються окремі персонажі, волеві люди, хисткі, миткі та підприємливі, популярні серед близької округи. Вони починають грати провідну ролу в містах, оточують себе дружиною, на вигіднім місці, звичайно підвищеним, споруджають замки-дітинці і звідти вирікають свою волю. Такі впливові, спритні й дотепні люди, стають опікунами міст і поволі, все міцніше, затискають в своїх руках віжки влади.

Поруч з такими можновладцями існує й віче, яке подає свій голос підчас миру і яке замовкає підчас воєн, коли вся виконавча влада переходить під берло пана міста.

Тоді ж, міста обводяться ровом, валом та палісадами над ним. Довколишній люд має тепер де сховатися за небезпеки. Коли підступає ворог, позаміський люд накладає на свої візки добро і, женучи худобу, поспішає хоронитися за валами свого осередку. В обороні його беруть участь всі городяни разом з тими, хто знайшов в ньому притулок.

З пробігом часу, функції таких „старших” міста оформлюються, регламентуються, усталюються та узаконюються силою обставин. Виробляється певна система й традиції владного апарату, унормовуються взаємовідносини „старшого” міста з оточенням, обов'язки й обов'язки.

На чолі міста й позаміської округи стає князь. Князь прислухається до голосу віча, віче — до голосу князя, але, чим далі, тим все помітніше проявляється у поведінці князя автократизм й безконтрольна свавільність, чим далі, тим помітніше, віче втрачає свою силу й обертається в юрбу княжих радників, виконавців його волі. У випадку сприятливих обставин, князь одного з визначних міст, починає прилучати до своїх володінь все нові й нові терени доки не стає або племінним князем, або князем федерації племен, об'єднаної довкола його берла. У зв'язку з цим, з такими завойовницькими інтенціями окремих владців, — то там, то там, розгортаються братовбивчі міжплемінні війни, які, щораз, міняють політичну мапу наших теренів.

Так, приблизно, проходила еволюція політичного й суспільного життя нашої батьківщини на шляху творення державности.

Отож, наші пращури, анти, склавіни й дуліби, в добу, про яку йде

мова, мали вже не тільки племінних князів, але й князів, які встигли вже згуртувати довкола себе комплекси племен в союзі чи в федерації. Появляються столиці, „стольні гради”. У всякому разі, чужина знала вже в перших по-Христових століттях слов'янських „царів-рексів” і знала імена декотрих з них.

Таким побитом, анти-склавіни-дуліби, вже в ту ранню пору, досі до розуміння, досить зрілої, державної організації, до розуміння спільності інтересів й пільг, які їм держава дає.

Прискорили ж консолідацію слов'янських сил несприятливі обставини на сході Європи і, в першу чергу, — готська, гунська та аварська загроза.

Хто були анти— дізнаємось із старовинних візантійських, арабських, а також, готських (Йордан) джерел, звідки пішло їх ім'я, — обговоримо й це питання, хоч загадковість цього етноніму досі ще переконливо нерозв'язана.

Аналізуючи досить численні, але суперечливі, відомості старовинних письменників про антів, склавів та дулібів, треба пам'ятати, що, поперше — відомості ті писалися не одночасово, звичайно, запізнено, *post factum*, що, подруге — характеризуючи цих слов'ян, письменники легко могли ототожнювати з ними й не-антські і, взагалі, не-слов'янські, племена різного ступня розвитку, що, потрете — всі ці візантійські, арабські і т. д. літописці подавали свідчення, які не ґрунтувалися на безпосередніх, наочних спостереженнях, а на переказах та розповідях інших бувальців, які теж, може, з других, третіх, четвертих уст чули щось про антів, нарешті, почетверте — пишучи про слов'ян, візантійські літописці мали супроти них величезне упередження, оправдане тогочасною агресивністю слов'ян, які штурмували з півночі придунайські кордони Візантії й повсякчас проривали їх.

Гото-гетський історик Йордан (VI ст.), оповідав про антів та слов'ян коли вони хмарою сунули через Дунай на візантійські землі Балканського півострова у першій половині VI-го ст.

Більшість тогочасних авторів, поруч з антами згадує і слов'ян. Анти й слов'яни (Склавіни) одностайно виходили на ратні вчинки, але, ставалось, що й воювали між собою. Проте, за свідченням більшості тодішніх авторів, вони мали однакову мову й однакові звичаї.

Отже, це був один народ, але не з'єднаний однією верховною владою, народ, що, перерісши обцинний лад, перейшов уже до ладу племінного.

Вже у IV-му ст., почали проявлятися насаги ведучих антсько-дулібських особистостей покласти край племінній розрізненості й об'єднати братні племена довкола одного центру, під берлом однієї особи — князя.

Саме той Йордан окреслює границі їх розселення в своїм творі „De

rebus geticus”: „До Дунаю прилягає Дакія, що, як відомо, оточена високими горами, на лівому узбіччі яких, і від верхів'їв Висли, на неосяжному просторі, живе великий народ вінідів. Хоч ім'я їх і змінюється тепер в залежності від різних племен та місцевостей, але головні їх назви — склавіни й анти. Склавіни живуть від міста Новіетунського (мабуть, над верхів'ями річки Сави в південно-західнім кутку Паннонії; (Новіетунів існувало кілька.— Пр. ав.) й т. зв. озера Мурсійського (місцеположення його невияснене,— пр. ав.), — до Дністра й на північ до Висли. У них — містами служать болота й ліси. Анти ж, наймогутніші серед них, — над лукомор'ям Понту, від Дністра до Дніпра.

Таким побитом, анти — це сукупність слов'янських племен, що сиділи найдалі на схід за часів Йордана чи безпосередньо перед ним, — займали всю правобережну Україну та побережжя її. Це наявно був вже початок антської експансії на схід, в степи Лівобережжя. У цьому VI-му ст., час-від-часу, анти доходили аж до Дону. За свідомством Йордана були вони „наймогутнішим” (fortissimi) серед слов'ян народом чи союзом племен.

Прокопій Кесарійський (пом. р. 565-го), ставить такі межі антської території: „Майотійська затока вливається до Евксінського Понту. Тамтешні жителі, відомі раніше під іменем киммерійців, нині називаються утургутами. Далі на північ, простори займають незліченні народи антські”. Свідомство Прокопія потверджується й археологічними дослідженнями, а саме, що, в лісо-степовій зоні, анти переходили Дніпро аж до Сіверського Дінця і що з півночі нависали над лівобережними степами „утургутів”. Надзвичайно важливий також Прокопіїв вираз „незліченні народи антські”, а коли до цього виразу додати Йорданове „наймогутніші”, — то перед нами анти виступають імпазантним своєю силою й кількістю, народом сходу Європи. Дуже важливе також свідомство Прокопія, що анти не була назва одного племені, а назва, яка покривала собою багато різних племен.

В дальшій, ми подаємо найважливіші відомості візантійських літописців про антів та склавінів і подаємо на їх твердження наші глоси.

Такі важливі, але суперечливі й нелогічні, відомості про антів писав невідомий візантієць, автор „Стратегікону”, якого прозвано Псевдо-Маврікієм. Антів він виставляє, як примітивів родового побуту, що не мали жодного уявлення про державну організацію та про владу. Звідки почерпнув він ці дані, нам невідомо, але вони далекі від правди і, дуже можливо, оповідають не про антів, а про якесь, примітивне справді, плем'я, підпорядковане антам. В дійсності, як нам вже відомо, анти того часу дозріли вже до утворення власних політичних центрів — союзів племен, до соціального розросту, мали своїх „рексів”-князів, бояр, міщан і смердів-селян. фабрикати їх матеріяльної культури, разом з вищесказаним, — спростовують всі міти про їх примітивність, а коли

додамо до того свідомство Менандра (Мен., 247), що анти могли виставити армію в 100.000 вояків, і факт, що вони мали також свою флоту, то, значить, „примітиви” анти могли похизуватися й своїми воєначальниками та флотоводами. Крім того, у них було розвинуте рабовласництво, але, на подив, гуманне: вислуживши рабський „стаж”, невільник мав право викупити себе з неволі і йти або додому, або лишитися серед антив, як рівноправний їх співбрат.

„Стратегікон” Псевдо-Маврікія в дечому суперечить, а в дечому погоджується з даними інших писаних джерел IV-го—VII-го ст., в яких згадується про склавів та про антив, як, наприклад, з вищенаведеними цитатами з писань Прокопія з Кесарії, з свідомствами Агатія Мирінейського, Йордана, Менандра Протіктора, Теофілакта Сімокатти, Іоанна Ефеського і т. д.

Псевдо-Маврікію і Прокопій Кесарійський згідно оповідають, що в антив та склавів, життя, у всіх його проявах, однакове: „Племена склавів та антив — пише Псевдо-Маврікію, — подібні своїм способом життя”. Прокопій Кесарійський йому втворює.

В „De bello gothico” він переказує, що ті й другі мають однаковий вигляд, однакові звичаї та побут, що розмовляють однаковою, досить варварською, мовою, що мають однакові узаконнення та віру, що лад у них демократичний.

Далі, Псевдо-Маврікію оповідає, що „анти селяться в лісах коло річок, які важко перебристи, коло боліт та озер”, що „вони роблять в своїх житлах багато виходів, внаслідок небезпек, які з ними, — що й природно, — трапляються”, що „необхідні для них речі закопують в тайниках, нічим зайвим одверто не володіють та провадять життя перехоже, не сидять довго на одному місці”. Йордан — йому в унісон: „Замість городів, — у склавів болота та ліси”.

Тут коментарі непотрібні задля того, щоб зрозуміти, що мова тут іде не про справжніх антив та склавів лісостепу, а про якихось пологлих, затурканих дикунів-звіроловів, можливо, північно-балканських лісів Карпат чи Трансільванії.

Вічно загрожуючі їм небезпеки, виховали з них не сміливців, а боязких страхопудів, які, зачувши, що хтось наближається, — назустріч із зброєю не виходять, про оборону не думають, а всю надію складають на втечу: „fuga salutem peterent”: ворог в одні двері, а ми — в другі, він в треті, — а ми в четверті. Та проте, дальшими своїми розповідями, Псевдо-Маврікію, як побачимо, сам себе спростовує.

„Анти витривалі, легко зносять спеку, холод, дощ, безодіжжя, голод. До приїжджих чужинців, анти й склавів ставляться гостинно та виявляють ознаки своєї приязні, охороняють їх, а коли чужинцеві завдають шкоду, то той, хто приймає його раніше, вважає своїм обов’язком помститися за чужинця. Скромність антських жінок перевершує всяку

людську природу, так, що більшість їх вважає смерть свого чоловіка — своєю смертю і добровільно душить себе, не вважаючи вдовство життям”. Супровід чоловіка в інший світ, свідчить не тільки про вірність і любов до нього дружини, але й про непохитну віру в замогильне життя, в те, що й на тому світі вона житиме разом з чоловіком, що виконуватиме ті ж обов’язки, які виконувала вона під сонцем.

Поганський похоронний ритуал слов’ян й археологічні дослідження, підтверджують слова Псевдо-Маврікія, як і свідчення арабських літописців.

Ібн-Дастан, наприклад, що писав між р.р. 903-ім—912-им, посвідчує, що дружина померлого добровільно накидала на себе петлю. Ібн Фадлан, на власні очі бачив, як дружину померлого руса вбила ножем стара жінка „післанець Смерти” і, як убиту спалили потім разом з чоловіком. Ель-Масуді, що писав між р.р. 920-ми—950-им, так само оповідає про добровільну смерть жінок у русів та слов’ян; те ж саме чуємо й від Міскавейхі (980 р.) й від невідомого імени перського географа (982 р.) та від європейців: Боніфатія (VIII ст.), Дітмара (XI ст.) й від інших. Далі: „Анти охоче відпускають (на волю) полонених на війні за викуп”. Він же повідомляє, що „антів, у жодний спосіб, неможна схилити до рабства або до покори в своїй країні . . . Тих, які перебувають у них в полоні, вони не держать у рабстві, як інші племена, протягом необмеженого часу, а, обмежуючи (час неволі) визначеним строком, — пропонують їм вибір: або, якщо вони бажають, за певний викуп, повернутися до себе додому, або залишитися там (де вони перебувають), на становищі вільних і друзів”.

Відгуки цієї дивовижної людяності і, через багато століть, озвалися в „Руській Правді” Ярослава Мудрого та Ярославичів.

„Не маючи над собою головаря-вождя, пише він далі, — і ворогуючи один з одним, анти не визнають бойового шикуну . . . Оскільки серед них немає єдності, вони не згромаджуються до купи, а, якщо і збираються, то ухвалені ними постанови, зараз же порушуються іншими, бо вони ворожі один одному і при цьому, ніхто не хоче поступитися перед другими . . . Якщо є серед них багато ватажків і немає серед них згоди, — непогано декотрих з них перетягти на свій бік (до візантійців) . . ., щоб не всі перейнялись до нас ворожістю або не стали під владу одного вождя.”

Цей „індивідуалізм” так в’ївся в нашу натуру, що й досі Каїновим знаком тяжіє над нашим буттям.

Він також зазначає, що в селищах антів накопичено багато пшениці, проса та іншого збіжжя.

Псевдо-Маврікій подає теж важливі інформації візантійському „генеральному штабові” — „стратегейонови” стосовно стратегії й тактики антів: „Кожний ант озброєний двома невеличкими ощепами (дротика-

ми); декотрі мають також щити, які, однак, важко переносять. Вони вживають теж дерев'яні луки й невеликі стріли, змочені особливою для стріл отрутою . . . Битися з своїми ворогами анти люблять в місцях, порослих густим лісом, в межигір'ях, на кручах, з вигодою для себе. Влаштовують несподівані напади (засідки), хитрощі і, вдень і вніч, винаходячи багато засобів . . . Не маючи над собою привідця, ворогуючи один з одним, вони не визнають бойового шику, неспроможні битись у правильній битві, з'являтися на рівнинах, відкритих місцях (в чистому полі).”

Цей останній уступ, характеризуючи антських воїв, ніяк не свідчить про те, що вони билися безладно, хаотично, а показує лишень, що в антив була вироблена власна бойова тактика, цілком відмінна від класичної тактики візантійців, одідищеної ними від римлян. Це класичне вишикування їх перед битвою, не раз, як побачимо далі, для візантійців кінчалось катастрофою.

І наприкінці, грек Псевдо-Маврікій, а за ним і араб Масуді (X ст.), згідно кажуть, що „якби слов'яни не були так роздрібнені, якби, між окремими племенами їхніми було менше свар, — то тоді жодний у світі народ не міг би чинити їм відпору.”

Послухаймо тепер Прокопія Кесарійського:

„Анти й склавіни, — пише він, — мешкають в жалюгідних хижках, на великій відстані одні від одних і всі вони часто міняють місце проживання . . . В старі часи, обидва ці племена називалися „спорами” (себто, розпорошеними), бо вони жили, займаючи країну розпорошено, окремими селищами . . . Спосіб життя у них, як у масагетів, грубий, без всякого комфорту; вони завжди покриті брудом . . .”. Виступаючи на боїще, „декотрі з них не мають на собі ні сорочки, ні плаща, а одні лишень ногавиці” . . . Але, „по суті своїй, склавіни і анти не погані і зовсім не злі люди”.

Цікаві свідчення Прокопія про соціально-політичний лад у антив та склавінів: „Ці племена склавінів й антив не керуються однією людиною, але здавна живуть у народоправстві і тому у них щастя й нещастя вважається справою загальною . . . Стаючи до бою, більшість з них іде на ворога з щитом та ощепом в руках; броні вони ніколи не одягають”.

Згадуючи про триста антив, які брали участь в рядах візантійського війська підчас війни в Італії, він оповідає: „Ці варвари (себто, анти — пр. ав.), краще за всіх інших, уміли битись в гірських та трудних місцях”. За його словами, анти, які служили у війську цезаря Валеріяна (253 - 260 р.р.), звикли ховатися, навіть, за маленькими камінцями або за першим зустрічним куцем і звідти „ловити ворога”.

Задля реабілітації антив й спростування „антського примітивізму” в способах ведення бою, — дуже важливе оповідання того ж Прокопія

про тактику антів підчас штурму укріплень міста Топера: „Велика частина антів сховалась перед укріпленнями в непрохідних місцях, а невеличка частина, опинившись перед брамою . . . непокоїла римлян, які були на мурах. Римська залага, думаючи, що ворога не більше, ніж вона бачить, вийшла супроти них з міста (зробила вилазку, — пр. ав.); ті (анти, — пр. ав.) почали відступати і, удаючи, що налякані (римлянами, — пр. ав.), — побігли (ніби втікаючи). Коли, захопившись переслідуванням, римляни далеко відійшли від міста, — піднялись ті, що були в засідці, а ті, що тікали, вдаючи з себе переляканих, повернулись чолом до римлян і, таким чином, анти поставили їх (римлян, — пр. ав.) проміж двох огнів, і (їх, — пр. ав.) перебили. Мешканці міста, залишившись в цілковитім безладді, спробували відбити приступ, але, щоправда, (боронилися, — пр. ав.) недовго. Анти, пустивши в них хмару стріл, примусили їх покинути мури і, приставивши драбини, силоміць здобули місто.”

Теофілакт Сімокатта згадує про сутичку візантійського загону, під керівництвом якогось Александра, з розвідчим відділом слов'ян: „Варвари, побачивши бойовий шик ромеїв, кинулись в найближчі болота та дикі ліси”. Ромеї спробували їх там захопити, „але коли зайшли в трясовину, — зазнали непереборного лиха” і трохи не згинули там. Оточивши цю місцевість, ромеї спробували піддати слов'янам огню (викурити їх з дрягви, — пр. ав.), але і „ця спроба нападу не дарувала Александрові жодної слави”. Де ж та антська безпорадність у воєнних справах? Де ж їх безсистемність у провадженні бою? Вони вмiли не тільки боронитися, але й наступати, вживати всіляких воєнних хитрощів, які вкрай спантеличували римлян, синів Марса, й візантійців, братчиків Архистратига Михаїла.

А тим часом, Іоанн Ефеський, оповідає про те, що „проклятий народ слов'ян”, на протязі чотирьох літ, „спалив, пограбував і підкорив країну” (певну частину візантійських земель, — пр. ав.), і про те, що слов'яни „стали заможніми, мають золото й срібло, табуни коней та силу зброї”.

Задокументувавши згубність зброї „проклятих слов'ян”, Іоанн тут же собі суперечить: „люди (вони, — пр. ав.) прості, не наважуються з'являтися з лісів та степів; (вони, — пр. ав.) не знають, що таке зброя, крім двох або трьох ощепів”. Далися таки в знаки Іоаннові „полохливі дикуни і кляне він їх за їхні перемоги!

Подаючи такі суперечливі відомості про антів та склавів, Прокопій, Йордан та інші, навпір твердженню Псевдо-Маврікія, що анти не знали, буцімто, політичної організації, посвідчують, що були у них і державні утворення, і свої „царі” — „рекси” і своя знать.

Так, наприклад, переказуючи драматичний, вже нам відомий, момент боротьби антів з готами, Йордан пише, що, після повторного нападу

готів, антський князь Бож, був розп'ятий з наказу готського вождя Вінитара „разом із своїми синами та сімдесятю найвизначнішими вельможами, задля остраху-перестороги, щоб трупи повішених, як жахливий приклад, подвоювали жах переможених”.

Занотована Йорданом подія, можливо, збігається й синхронізується із свідомством Псевдо-Маврікія „про багатьох ватажків”, які, перед готською загрозою, об'єднались довкола одного вождя. Сталося це десь у другій половині IV-го ст.

Менандр (Мен. 247), згадує „антських можновладців”, зокрема, вельможу й дипломата Межамира (або Межамира), Ідарізового сина, брата Колагастового (чи Келагастового).

Теофілакт Сімокатта (Th. Simokatta, VI, 9, 1) саме так згадує царя Мусокія.

Розвідник, походженням гепід, переметнувшись до візантійців, оповів їм, що полонені потрапляють в підданство до Мусокія, „якого варвари, своєю мовою, взивають рексом”. Мусокій був князем одного чи кількох антських племен.¹⁾

Далі оповідається про похід крем'янецького князя на Царгород.

Поряд з Мусокієм, Сімокатта згадує й владця Ардагаста (чи Ардогаста). Менандр (Мен., 248), знає склавінського „царя” Давріта (Добрита?) і т. д.

Цих кілька свідомств, які писалися в період розквіту антської експансії чи, безпосередньо, після зникну її, цілком вистачає, щоб вивести підсумок і становити такі констатації:

Поперше: Венеди, склавіни й анти були синами одного великого народу (порівн. Йорданові слова в його творі „Про справи гетські”: „походячи від одного кореня, вони мають тепер три імені: — венеди, анти й склавіни”. Слова золоті, оправдані всім дальшим ходом історії та здобутками археології).

Подруге: побут, віра, мова, звичаї й зовнішній вигляд, були у них однакові.

Потрете: вони дозріли вже до творення прототипу держав, з яких нам

¹⁾ М. Ю. Брайчевський, („Археологія”, т. VII, стор. 32), трактує ім'я „Мусокій”, як знівечене „Масокій”, ім'я, яке носили Крем'янецькі князі. Порівн. і уривок коляди дружинно-князівської доби (проф. С. Килимник, „Український рік у народніх звичаях” т. I, стор. 91):

... Ой у Крем'янці та й на ярмарці
Славний коником грає...

Море-Дунаю, Дунаю-море,
Княже наш зоре, Дунаю!

Коником грає, військо збирає.

Як зібрав військо аж землі тяжко

Море-Дунаю, Дунаю-море,
Княже наш зоре, Дунаю...

відома держава князя Божа (Буса), яка, у IV-му ст., давно переживши общинний лад, уявляла собою союз чи федерацію племен, згуртованих довкола свого осередку й князя.

Почетверте: — слов'янські племена мали й інші політичні об'єднання, можливо, раніші держави Божа.

Поп'яте: Антські чи, точніше, слов'янські центри, які, безумовно, формувалися й існували, бодай, у IV—VI-му ст., проявляли зусилля розгорнути свої межі, включити до них незалежні від них племена.

Пошосте: надзвичайно могутня антська експансія одночасово прямувала, як в наші степи, так і на Балкани.

Посеме: Венеди, склавіни й анти займали величезну територію від центральної Європи й до берегів Озівського моря.

Повосьме: чужинцям вже тоді була у вічі сварливість та розлад серед слов'ян.

Подев'яте: Анти й склавіни не боялись піднімати зброю на римлян та візантійців і переможно воювали з ними.

Подесяте: Анти стояли на високому ступні культурного й соціального розвитку.

Поодинадцять: не дивлячись на скупість та суперечливість даних щодо антів, — ніхто, як вони виступають на історичній путі мулярами, що поклали перші камені фундаменту нашого державного буття.

Подванадцять: Що тим самим, вони були основоположниками величі Києва . . .

У вічі б'є, слухом відчувається, неслов'янськість терміну „ант”. Нема ніякого сумніву, що самі „анти” ніколи себе антами не називали, що ця назва накинута була їм чужинцями, ким саме, — сказати неможливо. Самі себе вони називали слов'янами, словенами, росами, русами, руссю, русинами, русичами.

Старовинні писані джерела, згадуючи раз-по-раз антів та склавінів і підкреслюючи їх однонаціональність, стало ставлять їх окремішно. На наш погляд, це відокремлення склавінів від антів відповідає справжньому станові речей того часу: склавіни це західня половина східніх слов'ян, що виступала також під назвою дулібів, східня ж частина — анти — це русь, русини.

Топоніміка свідчить про широке розповсюдження етнічних термінів на заході „дуліб” (чеське Doudleb) на заході й „рус”, „рос” — на сході.

Незайво при цьому зазначити, що слов'янські мови і, зокрема, мова українська, не люблять починати слова фтонгом „а”. Загляньте до словників слов'янських мов і ви переконаєтесь, що, майже дев'ятьдесять відсотків слів на „а” являються словами чужими, запозиченими з неслов'янських мов.

Проф. М. Грушевський припускав, що антами називали слов'яни су-

сідні неслов'янські народи. Візантіїці — безумовно! Але чому саме? Як можна перекласти цей етнонім, з якої мови?

Проф. А. Погодін знайшов „ант”, як ім'я власне, в грецькій транскрипції на руїнах Пантікапайону, датоване царюванням боспорського владика Тейрана (III ст. п. Р. Х.). В латинській транскрипції, саме той вчений, розшукав це ім'я в Угорщині, в кількох написах (див. проф. Я. Пастернак).

У кабардинській і в балкарській мовах, термін „ант” означає „велет”, „велетень”, „герой”, „багатир”. Це напрохується на порівняння з твердженням Прокопія Кесарійського, що анти й склавіни були людьми „дуже великими на зріст” і визначалися могутньою силою (III, 14), а також, з свідцтвом сирійця Псевдо-Захарії (середина VI-го ст.), про те, що на захід від Дону, за його часів, жив народ „рос” чи „рус”, люди такі великі на зріст і такі важкі, що коні не могли їх носити. Це, розуміється, „клясична” гіпербола, а поруч з тим, звичайне явище, коли назва народу перекладається на чужі мови із збереженням основної семантики (порівн. мелянхляїни — череміси, скити аротери — скити-оратаї, чорні клобуки — каракалпаки і т. д.).

Цікавий здогад виставляє проф. В. М. Щербаківський. Погоджуючись з словінським етнологом Н. Жупанічем, він висловлює думку, що анти прийшли до нас з Покубанщини. Антами, за його твердженням, називали себе в стародавні часи черкеси-адіге (керкети часів Боспорської держави).

Займаючи пониззя Кубані та Поозів'я аж до Дону, частина антів-черкесів, перейшла буцімто, згодом в лівобережні степи, підбила тамтешніх кочівників, просунулась до Дніпра, а може й до Дністра, й послов'янщилася там. Ця черкеськість антів відбилася, на думку проф. В. М. Щербаківського, на тому, що московіти XVII—XVIII ст., називали нас, українців неінакше, як „черкасами”; (згадаймо хоч би крилате речення московських бояр, звернене до їх владика, царя Олексія Михайловича, який був не від того, щоб загарбати Україну: „а черкасы бѣлой руки твоего пресвѣтлаго царскаго величества не стерпят!”).

Автор цієї праці, за браком необхідного матеріалу, не має можливості проаналізувати цю цікаву теорію. Зазначимо тільки, що ніде, на всьому просторі України, Криму та Кубані, — топоніміка не знає терміну „ант”, але „рос”, „рус” — всюди.

Не маємо ми також археологічних вказівок про масовий рух антів з Передкавказзя в наші степи, не маємо і в нашій мові ознак впливу мови адіге. Що ж до „черкасів”, як нас називали московіти, то навряд чи в їхній пам'яті могли зберегтися спогади про „черкесів-антів” в Україні, коли вони не збереглися ні в пам'яті народу нашого, ні в пам'яті черкесів-адіге, ні в свідцтвах візантіїців та арабів.

Наша думка, — ми дозволимо собі ще раз її висловити, — схиля-

ється до того припущення, що „ант” — це звукозміна терміну „венед”, „венет”, „венд”, „вінід”, „вінд”. Інше питання й питання надзвичайно важливе, хто, вже за п'ять століть до Р. Х. прозвав наших пращурів „енетами”, а згодом „венетами”? Те, що німці й сьогодні називають лужичан „вендами”, а фіни, всіх слов'ян — „венаа”, — показує на широчезне розпросторення вдавнині, цього етноніму, який покривав собою всіх слов'ян. Та проте, самі слов'яни ніколи не називали себе ні „венетами”, ні, пізніше, — „антами”.

Абсолютно виключено, щоб анти належали до якоїсь легендарної породи велетів, до якихось гігантів. Аджеж, кремезним, присадкуватим середземноморцям здавна були відомі високорослі германці, галли та слов'яни. Статура анта не могла здивувати грека, натомість, його хоробрість, багатирство, завзяття в битві й витривалість, — вражали. Ант справді був, мабуть, висловлюючись вульгарно, „паливодою”, „одчайдухом”, „шибайголовою”.

Згадаймо також, що самих слов'ян — „велетів” здивували велетні авари, яких наші пращури називали „обрами”, себто, людьми могутньою й височезною постави (порівн. чеське „obr” — гігант, велет, „obrupě” — гігантка, „obrovský” — велетенський, гігантичний).

Задля правдивого уявлення фізичного вигляду антів та їх одягу, надзвичайно цінними являються виливані вироби їх образотворчого мистецтва, знайдені археологами на нашій землі: обличчя теперішніх наших селян, волосся — стрижене „кружком”, одяг — вишита сорочка з довгими рукавами, продовж грудей на ній — широка вишивка аж до пояса; така ж вишивка й на рукавах; широкі штани на очкурі, завдовжки до кісточок...

Анти й склавіни, від непам'яти заселяли розлогу лісостепову країну від Сіверського Дінця на сході й до границь Чехії, себто: лісостепове Правобережжя й Лівобережжя, Поросся, пізнішу область уличів та тіверців, Волинь, Галичину та Покуття; на півдні, займали правобережні степи, лукомор'я Дністер — Дніпро й береги цих рік.

Цей, найдалі висунутий на схід могутній авангард слов'янства, вже тоді значно відрізнявся від інших слов'янських племен, які жили далі на захід, на північний захід та на північ, в сусідстві з литовськими, германськими, кельтськими, фінськими й „тракійськими” племенами, що підлягали всестороннім впливам чужого оточення саме так, як ми — мінливому нашому оточенню. Безпосередні зв'язки наших предків з римськими провінціями Балкан, лишили незгладиму пам'ять про себе.

Літописне подністрянське плем'я слов'ян — тіверців нагадує нам про римського імператора Клавдія Нерона Тіберія (14 - 37 р.), а „траянів вал” та згадки про Траяна (98 - 117 р.) в „Слові” — про імператора Марка Ульпія Траяна, переможця над даками.

Вперше ми чуємо про антів у I-му ст. п. Р. Х., востаннє — у VII ст. у Теафілакта Сімокатти, після чого вони зникають з сторінок історії, але лишень для того, щоб згодом знов повернутися до них під справжнім і древнім своїм іменем руси, русинів.

У IX-му ст., щоправда, згадав про них несподівано візантійський історик Теодосій, але, мабуть, то була лиш ремінісценсія.

Візантійські літописці вперто відрізняли антів від склавів з причин вищеобговорених нами: це був один народ, але різного культурного рівня й, подекуди, різних політичних напрямків; анти стояли вище, склавіни дещо нижче.

В процесі творення своєї державности, анти вступали в збройні конфлікти з декотрими довколишніми слов'янськими племенами; ці війни їх не були простими наїзницькими рейдами, що переслідували здобичницькі пляни, а розгорталися під впливом конструктивних замірів антських вождів.

Із всіх слов'янських племен, анти, в ту вже пору, стояли на найвищому щаблі культурного, господарського, соціального та політичного розвитку; одна з найдужчих їх галузей — дуліби, встигли вже в IV-му ст., як ми знаємо, утворити політичне об'єднання племен з єдиним князем на чолі.

Тоді вже анти поділялись на окремі соціальні стани, організували свою промисловість, нав'язали широкі торговельні стосунки з балканськими областями й з самою Візантією.

Зовнішня політика антів спрямовувалась до розгортання границь, до підпорядкування окремих слов'янських племен антському центрові й до затвердження на побережжі Чорного моря, з метою обсадити ворота великих торговельних шляхів, що вели до того моря. Війни антів з братніми племенами (згадаймо свідоцтво Прокопія про те, як ант купив у склавінів полоняника Хільбудія), й були саме наслідком їх великодержавних потуг та широкозакроених творчих плянів.

Декотрі сусіди беззастережно визнавали антську надвладу, декотрі пручалися, обороняючи свою свободу, але анти невстанно могутіли.

Ця цілеспрямованість антської внутрішньої й зовнішньої політики має велику аналогію з політикою київських князів в ранній період Київської держави. Політика ця була продовженням політики антської, яка привела до постановня Куяви, о с н о в о положниці Київської Руси.

Збройні експедиції Кия, Олега Віщого, Ігоря, Ольги, Святослава Хороброго та інших київських монархів, скеровувались на розширення території київської держави, шляхом прилучення до неї ближчих і віддаленіших слов'янських і не-слов'янських племен, на підпорядкування їх господарських ресурсів Києву, на опанування всіми торговельними шляхами і, в першу чергу, найважливішим з них — путтю

„изъ варягъ въ грекы”. Так само, тяжіння слов’ян до Дунаю та до його гирл, продовжувалось збройними акціями перших київських князів: — Кием та Святославом Хоробрим.

Б. А. Рибаків, у своїй праці „Анти, слов’яни й Візантія у IV-му—VII-му ст.”, на підставі археологічних дослідів, приходять до висновку, що, від історії антив і до історії Київської Русі, тягнеться безперервна стежка розвитку; це одна й та сама етнічна маса з однією мовою, з одним пантеоном, очоленим громовержцем Перуном, з однаковими побутовими традиціями.

Він вважає, що центр антської землі був у середній Подніпровщині, в Пороссі, де знайдено було найбільше антських пам’яток VI-го—VIII-го ст. Він схильний тут саме шукати й народу „рос” чи „рус”, згаданого Псевдо-Захарією у VI-му ст., й звертає при тім увагу також на те, що напрям завойовницьких походів антив VI-го ст. й Русі X-го ст. — був однаковий; додамо від себе: — історично-традиційний, — „до сіннього Дунаю”. Немає перерви і в археологічному матеріалі. Внутрішній процес еволюції антив прямував до утворення Куявської держави, з якої постала Київська Русь.

Отже, в період свого найбільшого розвитку, саме, у VI-му ст., антська держава-союз племен, простиралася, нібито, від східнього узбіччя Карпат аж до Дону. Вона виходила на північне побережжя Чорного й Озівського морів, а напівніч заходила так далеко, що, ні Йордан, ні Прокопій, ні інші літописці, певних границь її там не могли позначити.

Антська держава — союз племен, коли й справді існувала, як органічне ціле, мала охоплювати в цей період значну частину теренів пізнішої держави Київської. Таке блискавичне розпросторення антив на схід, про яке історія мовчить, встановлення границь їх володінь аж над Доном, — не в’яжеться з логікою і здається неправдоподібним.

Коли в VI-му ст. антський центр був десь у північно-західній частині правобережного лісостепу (Йордан), то, в VI-му ст., двісті літ по тому, Прокопій та Йордан оповідають, що анти коло Дону були, але не зазначають при тім внаслідок чого і яким чином вони туди дісталися. Значев’я, така подія статися не могла.

Якраз перед тим, все V-те ст., про антив ніде не згадується, ніби їх і не було, а, тим часом, саме V-те ст. було підготовчою добою завойовницького рушення антив у наші степи та на Балкани.

Від II-го до IV-го ст. у нас господарювали готи-гети, від IV-го до V-го ст. — гуни; у V-му ст. відбувались дальші міграції на захід через наші степи. Коли ж встигли анти так далеко пробитися степами на схід й поставити свої пограничні стовпи аж над Доном? Яким чином могли вони здолати й розпорозити орди, що рухалися їм назустріч? Аджеж, таке грандіозне завоювання безмежних степових просторів у ту далеку добу пов’язане було з величезними труднощами і могло здійснюватись

Золоте намисто з підвіскою-метеликом (Херсонес)

лише масовою міграцією дуже численного народу. На таку акцію, за сприятливих обставин, анти потребували б, щонайменше, століття тай знали б про такі переважні події візантійські та арабські письменники. Вони, однак, мовчать!

Ми не беремось розв'язувати це, надзвичайно важливе, питання, дозволимо собі лишень висловити одне припущення. На наш погляд, анти ніколи не затримувались стало в лівобережних степах і не мали там певно означених меж своєї гегемонії. Час-від-часу, вони могли туди заходити, в інтервалах між інвазіями перехожих стовпиц, мати там, навіть, свої опорні пункти, але лиш короткий час. На протязі такого „затишку”, анти й з'являлися над Озівським морем і тоді могли „черпнути шоломами водиці з Дону”; про ці саме рейди їх і пишуть літописці.

Натомість, нема сумніву, що в період від V-го до VII-го ст., анти, може й з перервами, володіли північночорноморським берегом Правобережжя, де пізніше бачимо уличів та тіверців. Вже тоді, мабуть, володіли вони й Таманню, де знагла, як фенікс з попелу, в році 998-ім, об'являється слов'янська твердиня Тмуторокань.

Цієї саме доби, VI-го—VII-го ст., анти й склавіни провадять свій наступ на Балкани, б'ються з візантійцями і їх перемагають; майже рівночасно, помічаються й жваві культурні та торговельні стосунки антив з Візантією та з арабським сходом. Перещепинський скарб на Полтавщині й інші скарби Правобережжя, датовані цим часом, — пам'ятки не тільки антських трофеїв, здобутих на війні, але й їх мирних торговельних зносин з Візантією та із сходом (золоті й срібні оздоби, головним чином, іранського походження, багато арабських діргемів VII-го—VIII-го ст.). В цьому товарообміні брали участь і Крим, і озівський закуток Чорного моря, і Кавказ, і Закавказзя.

У VI-му ст., як оповідає Прокопій, анти були союзниками Візантії й чимало їх служило у візантійському війську. Ця „союзність” однієї частини антив, мабуть, тих, що осідали на візантійських землях та спроквола „візантійщились”, ані трохи не заважала другій, „вільній” їх частині Візантію шарпати. Войовничість, відважність і витривалість антських воїв вельми цінилася візантійцями, саме так, як раніше римлянами боездатність „тракійців”. За всіма даними, анти мали дуже добре вишколену кінноту; існував у них і окремий військовий стан воївоників-професіоналів, про що свідчать, крім муштрованих їх дружин, антські могильники, на яких було поховано тільки самих бійців, (як, наприклад, у могилах в Рудках, у Гриневі коло Кам'янця Подільського, біля Вінниці і т. д.).

Нам відомо, навіть, що ант Доброгаст командував понтійською фльотою Візантії (середина VI-го ст.), в ранзі військового трібуна, а це свідчить про неабиякі мореплавські таланти антив та про їх давнє знайомство з морем, при звичаєння до нього.

Анти ще більш удосконалили орну систему та орне знаряддя, ковальство й ливарське майстерство. В кузнях і в ливарнях вироблялися зброя, залізні наральники-чересла, серпи, мечі, остя стріл та списові клюги, сокири, рискалі, шоломи, кольчуги, цвяхи, всілякі хатні металеві речі, як заціпки, завіси, гаки, швайки-проколки, спряжки, вудила, молоти й молотки, металеві скріпи упряжі і т. д.

Тут, на антських землях, руда оберталася в залізо, тут росла, поширювалась та урізноманітнювалась металева індустрія. Поруч з нею, кращала й багатшала обробка дерева. Ця галузь ремісництва-промисловости лісостепових областей мала величезне значення для побутової еволюції антив, для удосконалювання їх матеріальної культури й будівництва. Деревообробництво першорядну роль відігравало в спо-

руді жител, мостів, укріплень, возів, саней, огорож, човнів, речей хатнього вжитку (бочок, цебер, лопат, бодень, перерізів, ціпів, корит, держаків, ратищ і т. д.

Звіроловство й скотарство, ще більше розгалужувало антську промисловість: широкого розмаху й вдосконалення досягло кушнірство та чинбарство, білування й вичинювання шкір та обробка хутер; анти продавали, навіть, наскубане пір'я. Вони вміли прегарно оздоблювати речі емаллю (поливою, склицею), як, наприклад, фібули-прищіпки, дзеркальця, спряжки, різні прикраси тощо.

„Повѣсть временныхъ лѣтъ” і свідоцтва араба Масуді (XI ст.) дають нам право здогадуватись, що у IV-му—VI-му ст. існував могутній союз слов'янських племен, в якому провід вели анти-дуліби та їхні князі, можливо, потомки Божа. Отож, так здається, що антський союз племен, погромлений в середині IV-го ст. Вінітаром, був згодом реставрований і проіснував десь аж до VI-го ст.

„Цей воєнний союз, — пише В. О. Ключевський, — був початком нашої історії (в його розумінню, загально-російської, — пр. ав.), яка почалася у VI-му ст. (А де ж Бож? — пр. ав.) в південно-західньому кутку нашої рівнини, на північно-східніх схилах Карпат”. Цей союз розпався під ударами аварів, які, року 568-го, утворили в середущій Подунайщині свій каганат. Після розпаду союзу, — за прадавніми свідоцтвами, — постали інші політичні утворення східніх слов'ян до-київського періоду, а саме: Куявія, Славія та Артанія (Арсанія, Танія).

Ми не можемо погодитись з проф. В. О. Ключевським, що саме в VI-му ст., не раніше, проявилися перші успішні спроби східніх слов'ян творити свою державність. На наш погляд, початок державного буття східніх слов'ян треба відсунути, бодай, до IV-го ст., коли, приблизно, року 375-го, готський привідця Вінітар, „бажаючи показати свою відвагу”, погромив центр антського союзу племен князя Божа.

Так чи інакше, існування в IV-му ст. держави князя Божа — очевидне, а тим самим, початок тієї первісної держави ми мусимо, логічно, датувати, щонайпізніше, III-ім ст. п. Р. Х.

Як би там не було, але, у VI-му ст. на західньо-українських землях і далі існував союз східньо-слов'янських племен, об'єднаний і очолений антами-дулібами, яких Масуді називає волинянами („валінана”, інші варіанти: „вельмана”, „валяна”, „валінбаба”).

Цей політичний організм мав, щонайменше, трисотлітню традицію своїх потуг, скерованих на створення слов'янської держави, й вийшов з племінної федерації, очоленої колись князем Божем. Масуді називає і їхнього князя Маджака.

Міжплеменний союз, ведений антами-дулібами, може, з центром у місті Велиню (Волинь, над рікою Гучвою), був надто розсяглий, на що вказує топоніміка. До цієї федерації були залучені різні слов'янські

племена, які крилися іменем пануючого племені дулібів (чеське: — доудлеби).

Словоназви знаходять дулібів у Хорутанії, в частині Паннонії, в Чехії, на схід від ріки Влтави, у всьому Прикарпаттю, в поріччі Прип'яті та Дністра, в Галичині й на Волині.

Немає сумніву, що ці анти-дуліби приймали участь в інвазіях слов'ян, готів, а згодом, аварів на балканські терени Візантії.

Трагічно-фінальний момент в історії антсько-дулібського союзу племен настав у другій половині VI-го ст., після того, як, року 568-го, в Паннонії утворився аварський каганат.

Авари появилися в Подунайщині коло року 555-го і спочатку служили Візантії. За їхньою допомогою, кесар Юстиніян I-ий (483 - 565 р.р.), завоював болгарів та слов'ян на долішньому Дунаї.

Але, заснувавши незабаром свій каганат в Паннонії, авари чинили великий заколот в Подунайщині. Враз була порушена відносна рівновага, яка, недовгий час, там панувала. Могутня аварська орда, зразу ж стала великою небезпекою для всього Балканського півострова.

Свої завойовницько-грабіжницькі акції авари повели в двох напрямках: в південному проти Візантії і в північному, супроти слов'ян-антів. Прихід аварів дезорганізував і розчахнув слов'ян. Зразу ж припинилися їх масові напади на балканські терени Візантії; натомість, частина слов'ян включається тепер в аварські походи на візантійські землі. Року 588-го, разом з аварами, вони заповнили Грецію, року 625-го, — разом з ними облягали Царгород і т. д. Друга ж частина антів-дулібів, ядро їх, завзято б'ється з аварами, боронячи свою свободу.

З особливим завзяттям бився з аварами склавінський князь Даврит (Добрит?), якого авари так і не перемогли.

Від другої половини VI-го ст. і до середини VII-го, провадиться жорстоке змагання антів-дулібів та склавінів з аварськими наїздами. Удар аварів якраз був спрямований на них. Боротьба проходила з перемінним успіхом, але була вона такого масштабу, що аварсько-слов'янські війни притягали до себе увагу й віддалених країн. Про них пишуть Менандр (Мен. 248), Теофілакт Сімокатта, Фредегар й інші літописці. Добре про них пам'ятає і автор „Повѣсти временныхъ лѣтъ”, зазначаючи, що авари „примучували” дулібів.

А. Бельовській, Вестберг, А. Пресняков, Р. Якімовіч та проф. Я. Пастернак („Арх. Укр., стор. 535), вважають, що авари воювали й „примучували” не наших, а чеських дулібів. Але, на нашу думку, те, що руські літописці цю боротьбу вважали справою вітчизняною й докладно, близько беручи її до серця, оповідали про неї, — свідчить проти-лежне, а саме, що авари, які згодом всі до одного „погибоша”, билися не тільки із західньою галуззю дулібів, але, головно, з нашими дулібами-антами.

Довготриваюча боротьба з аварами сильно виснажила антив-дулібів і хоч, в решті-решт, авари зійшли з сторінок історії, а слов'яни осталися, проте, союз племен, очолений антами-дулібами, мабуть, розпався й перемістився на більш безпечний в ту пору лісостеповий схід, де знов почав організовуватись впритул до лісової зони, на ґрунті, обжитому зарубинцями й черняхівцями.

Підчас перипетій цієї боротьби, анти-дуліби, а може й склавіни, пробували вжити дипломатичних заходів, про які пише Менандр (Мен. 247).

До аварського стану було вислано визначного дулібського мужа Межамира (чи Межамира), щоб він викупив з полону бранців. Цей Мизамир, за характеристикою Менандра, був людиною „красномовною і відважною в словах” і поведився серед аварів незалежно та гордовито, за що й був ними вбитий.

Авари, які розташувалися на місці гунів, були, здається, справді подолані антами-дулібами, може, в спілці з склавінами. Частина їх подалася на захід і була винищена Карлом Великим та Піпіном Коротким

У літопису збереглися відомості про цей „реванш”; обри-авари були, ніби-то, перебиті до ноги:

„... и есть притча на Руси до сего дни: — погибоша аки обри...”

Однак, друге свідоцтво літопису натякає, ніби, на те, що обрів винищила моровиця:

„... Въ си же времена (за часів візантійського кесаря Іраклія 610 - 641 р.р. — пр. ав.) быша и обри, иже ходиши на Іраклія, царя греческаго, и къ Царюграду и мало его не яша. Си же обри воеваху на словенѣхъ и примучиша дулѣбы суцая словены...” и Богъ потреби я и помроша вси и не остася ни единъ обринъ...” (Лавр. літ., стор. 124).

Про самих дулібів востанне згадується в літопису під роком 907-им.

Ото ж, аварське лихоліття VI-го—VII-го ст., принесло з собою великі зміни на теренах західньо-українських, де існував антсько-дулібський союз племен. Лихоліття це припинило там консолідацію слов'янських сил довкола одного осередку, спричинило занепад і розпад його.

І саме в цей час, під впливом бурхливих подій, відбувалось переміщення тамтешніх племен; частина білих хорватів покинула верхів'я Дністра, Посяння та Закарпаття і подалася на південний захід в сучасну Хорватію; частина дулібів — відійшла на захід, на терени сучасної Моравії та Чехії, частина попрямувала на схід до Дніпра, в суміжний з лісовою зоною район, туди, де зароджувалась Київська Русь.

Ті ж, які лишилися на старому місці, — позбувшись дулібського об'єднуючого осередку, почали гуртуватись довкола тамтешніх міст та

називати себе їх іменем. Ця втрата племінного імени й племінної солідарності, дроблення на окремі, одірвані від племінного ядра, одиниці, — явище надзвичайно цікаве та своєрідне.

У той час, коли в лісостеповій зоні правобережної Подніпровщини, усвідомлення племінної приналежності, племінний патріотизм, уступали поволі місце усвідомленню загальнонаціональної приналежності до руси, тут, на руїнах колишнього антсько-дулібського союзу племен, свідомість приналежності до даного племені виродилась в свідомість приналежності до того чи іншого міста, до якого притягали довколишню людність господарські й політичні інтереси.

На мапі східньо-слов'янських племен, яку намалював нам літопис, ми бачимо, з одного боку, племінні масиви, очевидно, союзи племен, згуртовані довкола антів-полян, сіверян, древлян і т. д., з другого, — лучан, згуртованих довкола Луцька (Лучеськ), бужан, згуртованих довкола Бузька, волинян, згуртованих довкола Волиня і т. д. Характерно, що урбанізація західньо-української прикарпатської рівнини, тієї, де, у IV-му ст., ми застаємо антсько-дулібський союз племен, а також, урбанізація Подністровщини де жили уличі та тіверці, почалася дуже давно, ще тоді, мабуть, коли населення цих теренів провадило жваву торгівлю з римлянами. Недаремно автор „Повѣсти временныхъ лѣтъ”, — компіляція трьох старших київських літописів 1037-1039 р.р., 1073 й 1093-1095 рр., — оповідаючи про уличів та тіверців, зазначив, що на їхній землі „суть гради ихъ и до сего дне”. Якраз це „до сего дне” й підкреслює древність тих уличських міст. Та недаремно й Галицький край називався первісно „Червенськими городами”.

Ми глибоко запевнені, що більшість тих міст утворилася ще в двох перших століттях п. Р. Х., і що постання їх вимагалось тією господарською, політичною й культурною кон'юнктурою, яка утворилася там від часу, коли Рим присунув свої кордони до Дністра та до Карпат.

Саме в період панування аварів в середній Подунайщині, десь в VI-му ст., на північній окраї Старокиївської (Андріївської) гори, було засновано перший укріплений київський дітинець і саме тоді, коли історія, руками антів, споруджала його, — почало битися серце справжнього Києва.

В добу, яка безпосередньо передувала утворенню Київської держави, на слов'янським сході Європи, існувало, приблизно, десять окремих слов'янських масивів — міжплемінних союзів, на чолі яких, подібно, як те було у антів-дулібів, стояли головуючі племена, що крили своїм іменем племена підрядніші. Кожен з таких союзів, вже тоді мав свій господарський і політичний центр — столицю.

Автор „Повѣсти временныхъ лѣтъ” згадує шість таких масивів:

„... и по сихъ братьи (Кию, Щеку та Хориву, — пр. ав.), держати почаша родъ ихъ княженъ въ Поляхъ (в Полянській землі, —

пр. ав.), а въ деревляхъ (в Древлянській землі, — пр. ав.), — свое, а дреговичи — свое, а словени — свое въ Новѣгородѣ, а другое — на Полотѣ (в Полоцькій землі, — пр. ав.), иже полочане. Отъ нихъ же — кривичи, иже сѣдять на верхѣ Волги и на верхѣ Двины и на верхѣ Днѣпра, ихъ же градъ есть Смоленскъ; тудѣ бо сѣдять кривичи. Тоже сѣверъ (сіверяни, — пр. ав.) отъ нихъ...”

Полоцьк, мабуть, являвся другим осередком ільменських слов'ян.

Таким чином, тоді, коли закладалися основи першої київської твердині — резиденції князя, за даними літопису, стояли на чолі союзів слов'янських племен сходу поляни-русини („яже нынѣ зовомая русь”), древліани, дреговичі, ільменські словени й словени-полочани, кривичі та сіверяни.

Радимичів і в'ятичів літописець чомусь не згадує в своєму переліку, хоч вони, безперечно, теж об'єднювали біля себе менші племена; не згадує він й уличів та тіверців, може, з антагоністичних почувань до них, ворогів київської великодержавности. Немає у нього згадки також про дулібів та про західніх словен (склавівів), розселення яких на заході сягало до Шумавського погір'я. Про них літописець нічого не сказав, може, тому, що вони жили тоді окремішно й, особливо словени, не входили в орбіту політичної гегемонії Києва.

М. Ю. Браичевський („Коли і як виник Київ?”, Київ, 1963 р., стор. 135), висловлює припущення, що західня група східних слов'ян: дуліби, лучани, бужани і т. д., і південна їх група, уличі та тіверці, вже тоді гуртувались біля полянського центру — Києва; історичних даних про це, однак, бракує, а те, що ми знаємо з літопису про боротьбу уличів з Києвом, — спростовує це припущення.

Про західню групу східних слов'ян, здогад наш був висловлений вище, про уличів же та тіверців писані джерела оповідають, що вони були чи не найкультурнішими племенами східних слов'ян і що мали вони в своїй країні багато міст, а міста — це найвірніший показник культурної зрілості народу.

Саме предки уличів та тіверців, анти-черняхівці, обсадили лукомор'я Дністер - Дніпро й жили вздовж Дністра впритул з римлянами, а згодом, з візантійцями. І коли, скажимо, дреговичі чи кривичі піднялись вже в VII-му—VIII-му ст. до розуміння й потреби первісної організації державности — згуртування довкола себе підрядніших племен, то уличі й тіверці, тим більше, мали вже далеко полишити за собою ці первісні державнотворчі кроки.

Історичні факти якраз про це й кажуть; вони оповідають, зокрема, про уличів, які були так добре зорганізовані, які мали таке сильне війсьсько й міцні твердині, що перші, відомі нам, київські князі, починаючи з Олега, вели з ними довгі, безвслідні війни, які лиш згодом здо-

дали свободолюбство уличів та затягли їх силоміць в границі Київської держави. Про цю боротьбу говоритиметься пізніше.

Ось таку, приблизно, політичну мапу мав слов'янський схід Європи в добу, про яку йде мова. Існувало там декілька політичних одиниць, союзів племен, згуртованих біля ведучого племені. Коли вони організувалися, — точно встановити не можна; жили ж вони доти, доки не наклав на них своєї могутньої руки великокнязівський Київ.

Після розпаду одного з таких племінних союзів антсько-дулібського, майже одночасово, у VI-му чи на початку VII-го ст., почав виступати на чільне місце новий об'єднуючий осередок в Полянській землі, на великім і прадавнім воднім шляху, що сполучав північ з Чорним морем; він виріс над Дніпром, на границі лісостепу з лісом, й ім'я цьому новому об'єднуючому центрові було — Київ . . .

Зліт цього полянського поселення в zenit слави не був ні раптовим, ні випадковим; стався він внаслідок підготовчої праці тисячоліть і тих геофізичних умовин, які його оточували й живили.

Вони саме й присудили йому дальшу величню долю, присудили стати містом над містами, маестатичним осередком всього сходу Європи.

Тоді, коли, на Старокиївській горі, копався рів, насипались вали, вбивались до нього палі палісадів, а над княжим теремом зводились крокви, — в правобережній лісостеповій зоні нашої землі панувала т. зв. „культура пальчатих фібул”, вищий еволюційний щабель черняхівської культури „полів поховань”, носіями якої були анти.

Культура „пальчатих фібул” була генетично пов'язаним продовженням культури „полів поховань”. Вона була багато заступлена в районі Києва і, безперечно, синхронізувалася із спорудою першої київської твердині VI-го століття.

ПИСЬМЕННІСТЬ АНТІВ Й ІНШИХ СХІДНІХ СЛОВ'ЯН

Антських і склавінських писаних пам'яток до нас не дійшло, хоч немає сумніву, що письмо своє вони вже мали; старовинні свідоцтва потверджують, що слов'яни вживали якесь, незрозуміле для чужинців, своє письмо, ніби-то, букви грецькі й латинські.

С. Лесной резонно каже, що, здавна стикаючись з грецьким і римським світом, слов'яни не могли не мати свого письма, скажемо від себе, — пристосованого до їх мови.

Саме той дослідник пише, що йому пощастило знайти докази, що слов'яни вживали свої руни, а також глаголицю й кирилицю. Як він думає, глаголицю склав, в кінці IV-го ст., єпископ Ульфіла і нею пере-

клав для слов'ян Біблію. Так само, кирилиця вживалася вже задовго до св. Кирила. Заслуга св. Кирила полягає в тім, що він ту абетку упорядкував і чудово пристосував її до слов'янської мови.

Звернімось до старовинних свідоцтв. Чорноризець Храбр зазначає: „Прежде убо словѣне не имѣху книгъ, но чертами и рѣзами чѣтяху и гадаху, погани суще.” Саме так, текст договору князя Олега з візантійцями 907-го й 911-го чи 912-го років, князя Ігоря 945-го року й Святослава 972-го року, — були двомовні й двопрравописні.

Дані Храбра говорили б, що слов'яни вживали тоді письмо, подібне до рунічного, але руни їх не збереглися. Так само, в „Житії св. Кирила” (827 - 869 р.р.), є згадка, що в Корсуні (Херсонесі), року 861-го, св. Кирило бачив у русина Євангелію і Псалтир, писані „русскими письмены”. „Русскія письмена”, однак, ще не значать, що то була кирилиця, як про цей випадок зазначає С. Лесной.

Інші знов, наприклад, єпископ Христин, посвідчували, що предки наші вживали і латинську і грецьку абетку.

Чорноризець Храбр писав, що „римськими греческими письмены нуждахуся писати словѣнську рѣчъ безъ устроєнія”, себто, безладно, неправильно, і тут же додав: — „Како можетъ онъ словѣнски писати добре греческими письмены „Богъ” или „животъ”, или „церковъ”, или „чаяніє”, или „широта”?”

Приклади чудові, бо грецька мова справді не знає ні звуку „ж”, ні „ц”, ні „ч”, ні „ш”, ні „щ”, а старогрецьку „бету”, середньовічні греки вимовляли вже, як „в”. Ібн-аль-Кадим бачив руський напис на шматку дерева чи випалений, чи нашкрябаний на берестовій корі — бересті. Цей спосіб писання був дуже поширений на Русі і вживався пізніше, особливо, в Новгороді.

Найкращим для писання, але й найдорожчим, був пергамент, який у нас звався „харатією” або „хартією” (від грецького: хартіс — папер, хартіон — аркуш). Вироблявся пергамент з телячих, козячих, овечих та лошачих шкір, що попелом очищались від шерсти, вибілювався ропою, розгладжувався й прасувався. Книги, писані на такому пергаменті, називалися „книгами на кожѣ”.

Розкопи, переведені в Новгороді року 1951-го, виявили, що письменним був і простий новгородський люд і що писання на бересті було широко вживане там вже у X-му ст. На бересті писалися „листи” жінками й чоловіками про найбуденніші речі, наприклад, чоловік, що працював у полі, прохає жінку переслати йому сорочку, яку він забув дома і т. д.

Ібн-Фадлан бачив, навіть, напис на могилі знатного русина, а це свідчить про безпосередній вплив чи то грецького, чи то римського звичаю позначати могили епітафіями.

Всі ці відомості про стан письменности у східніх слов'ян, за виїмком новгородських писань на бересті, відносяться до передкирилівської до-

би, найпізніше, до VII-го ст.; вони, однак, дуже скупі і звучання тогочасної слов'янської мови ми можемо чути лиш дуже і дуже приблизно.

До нас все ж дійшло кілька антських і склавінських імен власних, але, на жаль, в грецькій та в арабській транскрипції; це Добрит, Доброгаст, Даврід (Добрит?), Хілбудій, Мезамир, Колагаст, Ідариз, Бож, Маджак, Пірагаст, Ардагаст, Мусокій. З більшості цих, безбожно скалічених чужинцями, імен — проглядає їх слов'янськість, хоч не виключено, що князями й вельможами антів, дулібів та склавів — могли бути й не-слов'яни, як Маджак або Ідариз.

РУСЬ — НАДПЛЕМІННА НАЗВА НАШИХ ПРЕДКІВ

У рамки цієї праці не входить обговорення питання звідки походять терміни „рус”, „рос”, „русь”, „русин”, „Русь”, „рутен”, „Рутенія”.

Щоб проаналізувати силу-силенну гіпотез стосовно цього, треба було б писати спеціальний трактат.

Перелічимо лиш головніші з цих гіпотез:

1. Теорія норманістів, що етнонім цей — германсько-скандінавського походження, була і є ще й досі заступлена, головним чином, німецькими вченими й російською школою норманістів.

2. Що етнонім цей походить від ругів чи ругіїв, західньо-слов'янського племені Прибалтики. Здогад цей обстоює тепер С. Я. Парамонов (Лесной).

3. Що етнонім цей кельтського походження — сен. С. П. Шелухин; його капітальна, але, на жаль, малообґрунтована фактичним матеріалом, праця „Звідки походить назва Русь?”, тепер — бібліографічний раритет. Вихідна точка його доказів, — галльське плем'я рутенів (Ruteni, Rutheni) Аквітанської Галлії з головним містом Сегодунум (теп. Rhodéz), являлось нашим пращуром.

4. Що назва ця походить від грецького „рѹсос” — русявий, русий.

5. Що так споконвіку називали себе південно-східні слов'яни і т. д.

Правди тут дошукатися годі, ми ж тільки зазначимо, що, вже в пору з'явлення на історичнім обрії Куяви у V-му — VI-му ст., — чужина називала нас руссю, а ми себе — „русинами”, „русичами”, „руссю”, як, мабуть, і батьки та прабатьки куявців. Свідощтва Льва Діакона, Псевдо-Захарії Ретора та інших візантійських літописців, потверджують це, як і широко розповсюджена по всьому слов'янському сході топоніміка із складом „рус” або „рос”.

Коли раптом, на далекім обрії нашої історії, в середині IX-го ст., вперше, над Дніпровим розливом замиготів Київ, — ім'я „русь” крило

вже увесь наш народ. Вже тоді, Чорне море звалося морем Руським, а ріка Ра-Волга — Руссю.

Отже, в значенні надплемнним, як символ єдності нашого народу, ім'я „русь”, „русин”, вживалося вже задовго до об'явлення на історичній тлі Києва.

„Повѣсть временныхъ лѣтъ”, — дорогоцінний дарунок нащадкам ігумена Видубецького монастиря отця Сильвестра (XII ст.), який використав „Початковий Літопис” ченця Києво-Печерського монастиря, отця Нестора, уживає вже цей етнічний термін „русь” всезагально, надаючи його всім східньо-слов'янським племенам.

Племінна окремішність, як і племінні назви, за часів отця Сильвестра були вже коли не анахронізмом, то тратили свою життєву силу та політичну підставу. Вони жили ще в народній пам'яті, як спогад про безповоротну минувшину. У Новгороді, наприклад, як ми вже знаємо, ще у XV-му ст., мабуть, як протест проти загарбницьких зазіхань „русскої” Москви, новгородці називали себе „словенами”.

Літорість тисячоліть, полянсько-антський Київ, рано почав ті племена підпорядковувати своїй волі, касувати, чи то силоміць, чи догіврно, племінний сепаратизм і племінну індивідуальність і, в результаті цієї великодержавної, об'єднавчої політики киево-полянських князів, — зникли і самі поляни, розчинившись, як і інші східньо-слов'янські племена, у загальнонароднім імені „русь”.

Така раптова втрата народньої самосвідомості окремих племен, яка відбувалась вже на очах історії, якраз і свідчить про те, що, вже в докиївський період нашого буття, предки наші називали себе руссю, поминаючи племінні назви. У всякому разі, топоніміка показує на широчезне й прадавнє розповсюдження цього терміну у всій східній Європі, від фінської затоки до берегів Чорного й Озівського морів і, навіть, до пониззя Дунаю.

І що цікаве: міжплемінний розбрат, який вибухав час від часу, не перешкоджав ширенню й уживанню цього, шанованого й любимого всім східнім слов'янством, загальнонаціонального імені.

Древляни й уличі завзято боронили свою незалежність від руського Києва, але були теж руссю. Древлян, в решті-решт, дуже жорстоко, втихомирила княгиня Ольга, уличів, — Ігорів воевода Свенельд, але приналежність до Матері Русі гостро відчували і ті й другі. Північно-слов'янські племена, просяклі кров'ю фінською й монгольською, називали себе „русскими людьми”, — залежними від Київської Русі.

Псевдо-Захарія Ретор, знав русь, як нам відомо, на північних берегах Чорного моря вже у VI-му ст. Царгородський патріарх Фотій (820 - 891 р. р.), у своїх „Проповідах” 860-го року та в „Окружнім посланні” 866-го року, згадує про нашествя руси на Візантію.

Справді, морський похід руси на Візантію, під проводом Аскольда та Дира (чи одного з них), стався року 852-го. Про нього патріарх Фотій і

згадував. Повідомленням про цей похід починається хроніка „Повѣсти временныхъ лѣтъ” і, таким чином, цей момент нашої історії являється першою, задокументованою літописом, подією її.

Так само, араб Масуді (X ст.) називає русь „великим народом”, а ібн-Хордадбег свідчить, що русь — то слов'яни і що „цар слов'ян” зветься „княдзь” або „канназ”, що „купці русів належать до слов'ян”.

Отже, з виявлення справжнього обличчя етноніму „русь”, дотеп вчених спекулює віддавна, внаслідок чого й досі всілякі теорії вносять велику плутанину й нерозбериху в це, найважливіше для нас, питання.

Не заглиблюючись до цих суперечок, ми переконані, що та людність, яка, від давен-давен називала себе руссю, була людністю слов'янською, праукраїнською. Не були то ні варяги, в розумінні національності, ні роксолани, ні галли-рутени, ні якийсь інше плем'я невідомого походження, а були то наші предки, яких чужина називала антами. Цей погляд наш — будований на досить соліднім фундаменті старовинних свідоцтв й топоніміки, які твердять, що анти, про яких нема ні слуху, ні духу в древніх писаних джерелах слов'ян, саме так, як і в усних переказах народної пам'яті слов'янського люду, — були руссю і руссю себе називали.

СХІДНЬО-СЛОВ'ЯНСЬКІ ПЛЕМЕНА, З ЯКИХ ЗРОДИВСЯ УКРАЇНСЬКИЙ НАРОД. УЛИЧІ Й ТІВЕРЦІ.

Ті племена, з яких зродився народ український, русини, — були такі:

Найменше, але найенергійніше, творчо-динамічне плем'я *поляни*, сиділо довкола Києва, мало його в своїх руках і незабаром стало пануючим племенем всіх слов'ян сходу Європи. На полянській базі утворилася Київська держава, з полян вийшли й перші її керманічі. Завдяки полянській зброї, полянській дипломатії та полянському патріотизмові, Київ швидко почав обростати землями, обертатися у веледержаву. Цьому зростові Києва сприяв не тільки творчий гін полян, яких літопис атестує „мужами мудрыми и смысленными”, себто, второпними, що скромно жили, притримуючись предківських звичаїв, але потурала його зростові й сама природа, ті геофізичні блага, які поставили Київ в осередді водних й суходільних шляхів, що розбігалися по всьому, відомому тоді, світі.

Полянська земля була дуже мала; на північному заході пограничним містом полян був Білгород на Ірпені й Вишгород на Дніпрі; на сході границею був Дніпро, хоч полянські поселення заходили й на

Лівобережжя; на півдні, помежним містом була Родня коло злиття Росі з Дніпром; на заході — досягала верхів'я Тетерева. Якраз цей невеличкий клаптик лісостепової зони був ядром і гніздом нашого національного буття коренем, з якого воно вибуяло.

Лісовики *древляни* були сусідами полян на північному заході; вони заселяли лісостепову, а, почасти, й лісову, країну вздовж Прип'яті між Горинню й Тетеревом і мали столицю Іскоростень. На заході вони сусідували з дулібами, на півночі — з дреговичами; на північному сході, їх поселення досягали до Дніпра, на півдні доходили до верхів'їв Бугу.

Сіверяни чи *сівера*, найчисленніше плем'я, займало терени сучасної Чернігівщини та Полтавщини, розселившись на лівому березі Дніпра, над Десною, Сеймом та Сулою й мало такі міста, як Чернігів та Переяслав. За сіверянами, далі на схід, літопис слов'янських племен не знає; натомість, візантієць Прокопій і арабські літописці аль Баладурі, ібн-аль Факіх, Табарі та Масуді свідчать, що Подоння та Приозів'я були заселені „численним народом слов'янським”. Ця їх розповідь цілком потверджується і археологічними даними, які констатують там наявність багатьох племен антсько-черняхівської культури „полів поховань”, й дальшим розгортанням подій. Нищівний удар цим слов'янським племенам нанесли, мабуть, печеніги в IX-му ст.

На заході від деревлян, на теренах Холмщини та Волині і в північних районах Галичини сиділи *дуліби*, яких літопис нічим не відрізняє від інших слов'янських племен і швидко про них перестає згадувати. Але, саме вони, були основоположниками нашої державности і, як вже знаємо, ще у IV-му ст., згуртували довкола себе чимало слов'янських племен, утворивши своєрідну федерацію під своїм берлом. Це були ті ж анти, які згодом заклали основи великого Києва. Дуліби, яких Масуді називав волинянами, заселяли розсяглу територію; на північному заході вони досягали до Висли, де сусідували з ляхами, на півночі вклинювались до Полісся (міста Бересте, Дорогочин, Мельник) і мали багато міст, крім трьох вищеназваних, — Волинь чи Велинь, Пліснеськ, Бузьк, Лучеськ (Луцьк), Червень, Перемишль й ін. Після війн з аварами, розбилися на менші племена бужан, лучан, червнян і т. д. і зійшли з історичної сцени назавжди.

Дуліби займали також значну територію в Чехії з головним містом Доудлеби. На захід від чеських доудлебів бачимо волинян із столичним містом Волинню. Обидва ці племена займали родючу низину Чехії обабіч Лаби аж до погір'я Шумави. На жаль, не маючи потрібних джерел, ми можемо лиш висловити припущення, що це була частина наших дулібів і волинян, яка відійшла на захід підчас аварських наїздів. Дулібів (Dudleira) ми бачимо також на лівобережжі р. Муру, на схід від м. Марібору, й над верхів'ями р. Драви (Dulieb).

Уличі первісно заселяли терени Дністрового та Дунайського низу,

Попруття та лукомор'я до Дніпрових гирл, отже, побережжя Дніпро-Бузького лиману та Буго-Інгульський низ на нашій землі. Згодом, у IX-му ст., під натиском печенігів, вони відійшли на північ і північний захід, а частина їх подалася за Дунай. Головна їх маса зосередилась на узбережжі середнього Дністра й верхів'їв Бугу. Побіч них сиділи *т і в е р ц і*, близько споріднене з ними слов'янське плем'я, продовж свого буття — вірний спільник уличів.

Отже, первісно, уличі сиділи дугою довкола узбережжя лукомор'я Дунай-Дніпро й, на заході, сусідували з тіверцями, які розселилися над Дністром і далі, до східних Карпат — до землі білих хорватів.

За часів візантійського кесаря Юстиніяна (527-565 р.р.), уличі провадили інтенсивну торгівлю, очевидно, зерном, з Візантією, служили в її війську, нераз воювали з нею; це їх діди продавали Римові збіжжя, це їхні предки, у II-му — III-му ст. нашої ери, в добу панування Траяна (101-117 р.) і, пізніше, були сусідами римських балканських провінцій й зазнавали дужого впливу римської провінціальної культури; це вони були пайовиками імператорського хлібопромислового „концерну” зарубинців, а згодом, черняхівців, який годував хлібом „насуцним” римські дунайські легіони, а може, й самий Рим.

Ці два антські племена, які, в ранньокіївську добу звалися уличами (угличами) та тіверцями, які так завзято боролися з Києвом за свою свободу, — були чи не найкультурнішими антськими племенами й, за свідомством „Повѣсти временныхъ лѣтъ”, мали багато міст. Думається, що уличі очолювали міжплемінний союз слов'янських племен південного Правобережжя й мали свою столицю Пересічень (Пересѣчень), над Дністром, про яку згадує літопис у зв'язку з боротьбою уличів з Києвом.

Маємо підстави припускати, що християнство, перш-за-все, проникло до цих двох племен, мабуть, раніше, ніж до полян; у Нижній Мезії, нова віра почала закорінитися й ширитися вже у II-му ст. Після того, як ця провінція позбулася римської надвлади, уличі та тіверці й далі, хоч вже в меншій масштабі, підтримували торговельні та культурні зв'язки з нею і з побережжям Чорного моря. Тим самим, християнство діставало все дужчий і дужчий приплив сил і ширилося далі.

Вже за влади Діоклетіяна (284-305 р.р.), була там установа епископська катедра; Тира була в той час похристиянчена, як й інші міста цього побережного району. Кесар Константин VII-ий Порфирогенет (905-959 р.р.), посвідчує, що й на низу Дніпра, за його часів, ширилося руїнами шість міст із останками спустошених церков, нищівне діло, мабуть, печенігів. Назв цих міст він не подає, але дуже можливо, що то була частина міст Птолемеєвої мапи, про яку мова йтиме далі.

В народній пам'яті, в дружинній епосі, довго зберігалися спогади про це кількасот-літнє співжиття наших предків з римлянами та й

саме племінне ім'я „тіверці”, як ми вже зазначали, римського походження.

В бутті предків наших лишили глибокий слід завойовницькі акції імператора Траяна в Подунайщині. В Добруджі і в Україні досі ще помітні кріпосні вали, які люд називає „Трояновими валами”. З них особливо відомий „Троянів вал” на західньому Поділлі, вздовж західнього берега Збруча, між с.с. Германівкою та Білівцями Борщівського району.

Так само, в „Слові” згадується про „тропу Трояню”, про „вѣчи Трояни” і вся Русь зветься землею Трояною — „земля Трояня”.

Перші з відомих нам київських князів і, зокрема, Олег Віщий, поширюючи границі своїх володінь, зустріли з боку уличів рішучу відсіч. Вони не хотіли прилучитися до Київської держави і Олег мав з ними багато клопоту та, все ж таки, їх не приборкав, навіть тоді, коли весь слов'янський схід, разом з фінськими племенами, лежав коло його ніг:

„... Иде Олегъ на грекы... поя же множество варягъ, и словенъ, и чюдъ, и кривичи, и мерю, и деревены, и радимичи, и поляне, и сѣверо, и вятичи, и хорваты, и дулѣбы, и тиверци, *яже суть толковины...*”

Перелічуючи так докладно всі слов'янські й фінські племена, які були в підданстві володаря Києва й вирядили для нього свої дружини, літописець зовсім не згадує уличів, які, очевидно, до походу не захотіли прилучитися, тіверців же виставляє, як окрему союзну збройну силу.

Ось ця відокремленість двох згаданих племен від загальноруського, себто, київського, політичного життя на перших етапах його поступу, і свідчить про те, що уличі й тіверці були „самі собі панамі” і нізащо не хотіли стати „підпанками”, не хотіли впрягатися в київські шори. Причини цього сепаратизму корінилися в тому, що ці два літописні племена мали власні державні традиції, власну національну амбіцію й позбутися їх не мали охоти.

НАЙСТАРШІ МІСТА НАШОЇ БАТЬКІВЩИНИ

Про постання перших міст на теренах України, коротко ми сказали вже вище. Цілком безпідставне твердження, що заснування міст почалось у нас тільки з IX-го ст. п. Р. Х.

Міста, у вигляді великих поселень, міцно укріплених ровом та валами з акрополем-дігинцем, звичайно, посередині, існували у нас ще перед Різдом Христовим, — ми поминаємо грецькі осаді, які були

чужородним явищем, — і, в повній мірі, мали значення й виконували місію пізніших історичних міст. Вони були політичними, господарськими й культурними центрами даної округи, зосереджували в своїх валах матеріальні добра, промисловість та ремісництво і, водночас, являлись резиденцією влади в особі князів, а, в часах лихоліття, — опорним пунктом і сховищем для довколишнього населення.

Міцно укріплені городища „скитів-орачів” в лісостеповій зоні Правобережжя, городище Басівське у верхів'ях Сули, Шарпівське над джерелами Інгулу та Інгульця, Хотівське та Ходосівське на місці Києва, Пастирське, Злотопільського району, Більське над Ворсклом, згадане вже Кам'янське над Дніпром і багато інших, були в свій час не поселеннями, а справжніми людними містами, часто „стольними”, й виконували всі функції, належні міським осередкам. Назви їх забулись, але це справи не міняє і не зменшує їх значення в далекій минувшині.

Найстаршим містом нашого континенту, назва якого збереглася завдяки Геродотові, був Гелонос в землі будинків. Як велике місто, де мешкали й греки, воно відоме було вже у V-му ст. до Р. Х., отже, час заснування його міг статися у VI-му ст., а то й раніше.

Астроном і географ II-го ст. п. Р. Х. Птолемей (III, 5, 13-15) знав шість міст над Дніпром і чотири інших. Перелічуючи їх, він іде з півночі на південь. Ось його свідоцтво: „В середині країни (Сарматії, пр. ав.), лежать міста: по ріці Бористену — Азагарій, Амадока, Сар, Серім, Метрополіс, Ольбія або Бористен”. В тому ж переліку, він зазначає місто Ордесс вище річки Аксімака, та три міста вздовж якогось бористенського рукава: Лейн-городок, Сабак та Ніос. При кожному місті, Птолемей подає й астрономічні обчислення, їх місце положення, ступні довготи й широти, але всю орієнтацію зводить внівець хибний масштаб Птолемеєвої градусної сітки. Из всіх цих десятих міст, зазначених Птолемеєм, лиш Азагарій можемо вважати грецизованою слов'янською назвою „Загорье” (Загір'я), решта ж назв — варварська й грецька (Метрополіс, Ольбія, Ордесс, Ніос).

Проте, не підлягає сумніву, що значна кількість городищ-міст будована була руками праслов'ян для їхньої потреби. Так само, кесар Константин Багрянородний (905-959 р.р.) згадує, як ми знаємо, руїни шістьох міст Дніпрового низу, назв яких не подає, а також — Самбатас, про який мова йтиме далі.

У Птолемеєвому Метрополісі дехто з вчених вбачає Пракиїв, але, подібному здогадові суперечить положення міст на Птолемеєвій мапі, на якій Метрополіс був найближчим до Ольбії, Азагарій же — найдальшим.

Старовинні міста сходу Європи уявляли собою великі й людні поселення, оточені оборонними валами та ровом. Більшість з них мала всередині цитаделю-дітинець, в якому мешкав володар міста та його

гридники, й підзамця чи властиве місто. Взірцем може служити Кам'янське городище, де мешкала знать і кам'янські кучугури вколо нього, де мешкав простий люд.

Такі прадавні міста, як Волинь чи Велинь, як Червень (Чермно), як Бузьк (Бужськ), як Пліснеськ, Чернігів та Іскоростень (Коростень), як Белз, як уличський Пересічень (Пересѣчень) над Дністром, як Тьмуторокань і т. д., — були містами задовго до IX-го століття, а декотрі з них виросли вже тоді до значення „стольних градів” міжплеменних союзів.

Розбудова міст на нашій батьківщині була настільки імпозантна, що вражала, навіть, чужинців-бувальців, а скандинавці прозвали наш край „країною міст” — “gardariki”.

ПРАКИЇВ ТА ЙОГО БУТТЯ

У середині двадцятого тисячоліття, більшість теренів нашої батьківщини лежали глибоко під снігом. Снігові завали, а під ними — товстий шар льоду; біле, одноманітне безмежжя, ніби закуте в льодовий панцер море.

Шалено ревли й скреготали північні буревії, вихрились метелиці, здіймали курявою напорошу й несли в неосяжну, білу далину. Довкола сніг і сніг, над ним — льодові пагорби вилискуються крицею обледенілих схилів...

І буря затихала і наставала мертва тиша; вона дзвеніла обмерзлими сніжинками, що роїлись, переливаючись самоцвітами, під негріючим промінням сонця.

Арктичний пейзаж, на тисячі верст, здавалось, ні однієї живої душі, ні одного кущика дерева чи травинки!..

Але уважаймо! Десь далеко, за кучугурами снігу, раптом залунав могутній суремний клич. Він покотився по снігах, зачепився за щовб льодового пагорбку, стряснув з нього напорош і завмер. І з далечі озвалася друга сурма протягло і голосно, раз, другий... На краєвиді замаячили темні, рухливі постаті. Вони наближались і росли, виростили в гігантів, в колосів-почвар. Ідуть повільно, перевалюючись, страшними іклами орючи, час-від-часу, сніг.

Аж ось, передній вожак високо закинув хобот і так ревнув, що у відповідь застугоніли кучугури. Це стадо мамутів блукає по снігах. Їм не страшні ні сніговії, ні різакі та пазурі печерного ведмедя, ні зуби хижого полярного вовка, ні вбивчий ріг шерстистого носорожця. Похожають вони безкраїми снігами, вишукуючи мерзлий мох, який відкрила на осонні таловина...

Ось так було на нашій батьківщині десятки тисяч літ тому, в льодовикову еру: морозні буревії, морозна тиша, стада мандруючих мамутів та полохливих ренів . . . Та поступово підсоння почало мінятись, лагідніти; все частіш і сміливіш задували вологі і теплі південні вітри, все густіш об'являлися таловини, веселіш і довше пригрівало сонце, мокрів сніг, танув і збігав струмочками в лощини. Але арктична зима так легко не здавалась; знечев'я, вона зухвало кидалася в протинаступ і, в сніговіях, несла мороз. І знов, на довгий час, зникали таловинки, заклакали струмочки, висихав сніг.

Але веління Матері-Природи брали своє. Чим далі, тим помітніше тепліло і, замість морозних віхол, спадали дощі, котились тумани, розчавлювали сніг, троцили ожеледь. З-під снігового покрову почали проступати сизаві масиви льоду. Дощові краплини падали на нього стрілами і лід з криці обертався в крихку, дірчасту масу. Та в решті-решт, тепло перемогло й льодовики почали відступ. Неохоче, крок за кроком, вони відходили на північ, обголюючи персть земну, лишаючи за собою обчовгані ріняки, глибоко промерзлі болота і озера, задубілі моховища . . .

І ось, коли Господь Бог повелів текти Дніпрові, коли Дніпро, з гарматним громом, почав ламати льодові кайдани і поплив бурхливо, риючи корито до морських берегів, — на Київських горах вперше з'явилися людські постаті, ступила на них людська нога, щоб вже до кінця світу з них не сходити. Була це родина „мадленців”, заблуканців з півдня; вона йшла слідом за відступаючими льодовиками, шукаючи собі прохарчування: привикла до холоду звірина безтурботно тинялась по околиці.

Довговолосі, одягнені у ведмежі та в левині шкіри, ті люди й були першими поселенцями Пракиєва, першими пракиєвцями. Спираючись на киї, вони довго оглядали округи, де-не-де, в улоговинах, покриті ще снігом.

Сталося це „заснування” Пракиєва, приблизно, 25000 літ тому! Довкола, тундровий краєвид, покриті мохом та лишайниками простори, почали вже заростати травною та квітцям, обертатися в барвистий килим; грузькі трясовини, ріки та озера — пишатися очеретом та кугою; почав проростати, кучерявитись чагарник, зазеленів бір.

Повноводні ріки, напоєні танучими на півночі снігами, розлились на гони, мчали свої хвилі до південного моря, вирились та гучно шуміли. Розуміється, ця метаморфоза в природі проходила продовж тисячоліть і людина встигала до неї пристосуватись.

Мисливці-мадленці горішнього палеоліту хоч і були перехожими ловцями, які блукали слідом за стадами, що, раз-за-разом, в погоні за поживою, міняли пасовиська, — на київській Кирилівській стоянці жили дуже довго. З'ясувати це можна тим, що київські околиці, на розмежжі лісу й лісостепу, стало могли прогодувати людину; лісовий

звір не був номадом, а степові перехожі стада заходили й до околиць Пракиєва. Про це свідчить справжній оссарій і остеологічні розвіди на місці найстаршого київського стійбища „мадленців”, викритого в районі Кирилівської вулиці, коло підніжжя невеличкої виспи правого берега Дніпра, в затишку від холодних вітрів півночі. Там саме було знайдено кістки 67-ми мамутів! Отож, ґрунтуючись на досі переведених археологічних дослідях, Кирилівську стоянку в Києві та її мешканців-мадленців, ми вважаємо першим поселенням перших пракиян, засновників Пракиєва.

На превеликий жаль, ми неспроможні чародійно проникнути в київські надра та обстежити їх. Немає сумніву, що в надрах тих криється сила-силенна слідів найвіддаленішої старовини. А скільки знищено було дорогоцінних пам'яток пралюдина земляними роботами під час будування та перебудовування міста! Часово, такої ж, приблизно, давнини було стійбище Протасового Яру, урочища поблизу Байкового цвинтаря під Батієвою горою, на жаль, дуже поверховно досліджене, а також стоянка в урочищі Перетічок над річкою Вітою. Ера епіпалеолітична заступлена культурним шаром тієї ж Кирилівської стоянки. Скільки ж тисячоліть жили там безперервно люди?! Третє пізньопалеолітичне стійбище виявлене було коло київської водогінної вежі; там людина жила і в мезополітичну еру.

Вже неолітjани рясно покривали своїми селитьбами терен сучасного Києва. Їх житла розкопані були в районі Совок, на Лисій горі, на Солом'янці, у Пирогові, біля Чапаївки, в районі Оболоні на Пріорці, в Микільській Слобідці, у Вігурівщині і т. д. Жили тодішні кияни і в печерах Дніпрових круч, в самому Києві — на схилах Кирилівських висот понад Смородинським узвозом, в районі Печерська, на Звіринці, на Лисій горі і т. д.

Очевидно, що місцевість нашої столиці, від непам'яти, приваблювала до себе людей особливими життєвими та стратегічними вигодами: в лісах було багато звірини, в Дніпрі — риби, в плавневій пуці — пташно, у бортях — рійно, а тому, в Пракиєві — було людно. Тоді ж, в неолітичну еру, наші пращури почали експлуатувати землю, ставали вже хліборобами. Найдавніше свідоцтво цього — черепок посудини одного із стійбищ Пракиєва, в глині якого зберігся відбиток зернини культурного ячменю IV-го тисячоліття до Р. Х.!

На протязі ери неолітичної, захоплюючи еру енеолітичну, на правобережній лісостеповій Україні, пишним цвітом розцвіла хліборобська культура „трипільців”. На терені Києва викрито чимало їх селищ, а це доводить, що Пракиїв тієї доби був уже густо заселений орачами.

Трипільське поселення вперше було виявлене в Києві славним нашим археологом В. В. Хвойкою в садібі українського маляра С. І. Світославського, друге, — на горі Юрківці, далі, — на Старокиївській горі, в районі Підвальної вулиці, в районі Чапаївки, в Корчуватому,

в Пирогові й деінде. „Трипільці” густо заселяли Пракиїв та його округи, устатковували свої селища і в низині й на горах. III-те — II-ге тис. до Р. Х. характеризується у нас переходом від каменю до міді, а пізніш — до бронзи.

Могильники енеолітичної ери, т. зв. Софіївського типу (від с. Софіївки біля Києва), як, наприклад, коло хутора Червоного, — своїм речевим інвентарем свідчать, що тодішній людині доводилось вже воювати; в них знайдені були кістяні та крем'яні наконечники стріл, оцелні вістря, бойові ножі та сокири. За бронзової ери (II-ге — перша половина I-го тис. до Р. Х.), територія Пракиєва залюднилась ще густіше, як, напр., на Замковій горі — Киселівці, на Подолі, на горі Старокиївській тощо.

У IX-му — VIII-му ст. до Р. Х., в Україні з'являється залізо і робить справжній переворот в побуті нашого люду, саме такий, як винахід огню в часах палеолітичних.

Залізна ера, яка зветься у нас також „добою скитською”, заступлена на теренах Києва, крім речевого матеріялу, — двома міцноукріпленими городищами, так характерними для цієї ери.

Одне з них, між Феофанією і колишнім селом Хотовим, — чому й зветься городищем Хотівським, — в багатих рештках „скитської” матеріяльної культури, мало й речі грецького походження, очевидно, наслідок торговельних зносин „хотівців” з Ольбією. Між ними знайдена була корінтська монета V-го ст. до Р. Х. Хотівське городище існувало, щонайпізніше, вже від VII-го ст. до Р. Х. і згодом перейшло до рук „зарубинців”.

Друге городище Ходосівське, біля села Ходосівки, — синхронне з першим і належить до типу т. зв. великих скитських городищ. На початку цієї ери, непроглядно-темна заслона, що загортала нашу батьківщину, починає поволі відслонятись.

У V-му ст. до Р. Х. Геродот, в правобережній окрузі Пракиєва і в ньому самому, бачить „скитів-орачів”, сліди хліборобської культури яких справді констатовані були в лоні вищеназваних двох городищ.

Розглянувши археологічні знахідки на теренах Києва раніш III-го ст. до Р. Х., М. Ю. Брайчевський, робить такий підсумок дослідів: „Розглянуті стародавні пам'ятки на території сучасного Києва, що охоплюють час від палеоліту до III-го ст. до н. е., свідчать про залюднення цієї території на протязі усього окресленого часу. Немає скільки-небудь значного періоду в історії Середньої Наддніпряниці, який не був би, так чи інакше, представлений на території нашого міста. Отже, археологія Києва розгортає перед нами повну картину історії середньодніпровських племен, — від першої появи людини за доби верхнього палеоліту, аж до часів, коли починається історія Києва”.

З М І С Т

	стор.
1. Вступне слово	7
2. Передмова	9
3. Вступ	15
4. Палеоліт чи старо-кам'яна ера	17
5. Мезоліт	24
6. Неоліт чи ново-кам'яна ера	25
7. Трипільці	27
8. Енеоліт чи мідяно-кам'яна ера	36
9. Бронзова ера	42
10. Кіммерійці і гіперборейці	57
11. Зносини пранаселення України з чужими краями	66
12. Фойнікійці	69
13. Події в басейні Чорного моря до приходу скитів	71
14. Скити — Геродотова географія і етнографія Скитії	81
15. Похід персів на скитію р. 512 чи 515-го до Р. Х.	101
16. Що оповідають нам городища та могильники України, Криму та Кубанщини	104
17. Греки в Північній Чорноморщині. Постання осад	122
18. Шляхи	129
19. Тира	131
20. Історія Ольбії VII - III ст. до Р. Х.	132
21. Історія Херсонесу Таврійського V - III ст. до Р. Х.	143
22. Громадська присяга херсонесців	149

23. Перебіг грецької колонізації Північної-Східньої області Чорного моря. Пантікапайон. Утворення Боспорської держави	151
24. Пантікапайон	155
25. Життя в Пантікапайоні в період його слави V - III ст. до Р. Х.	167
26. Танаїс й інші боспорські осади V - 1 ст. до Р. Х.	175
27. Західньо-українські землі за скитської доби	181
28. Савромати і наслідки їх перебування в наших степах	185
29. Крим і Таври, тракійці, даки, гети та кельти-галати	192
30. Тракійці, даки й гети	203
31. Історія Ольбії савроматського періоду й до її запустіння. Римляни в Чорнім морі	212
32. Здобуття Ольбії гетами	220
33. Тавро-скити. Історія Херсонесу Таврійського від III ст. до Р. Х. й до його запустіння	244
34. Історія Боспорської держави від III ст. до Р. Х. і до її занепаду та дальша доля інших осад.	259
35. „Зарубиці”, „корчуватівці”, „черняхівці”	279
36. Готи й гети. Приблизна хронологізація інвазій на нашу землю	280
37. Слов'яни. Етнонім „Русь”. Слов'янські племена, з яких зродився наш народ	300
38. Письменність антів й інших східніх слов'ян	336
39. Русь — надплемінна назва наших предків	338
40. Східньо-слов'янські племена, з яких зродився український народ. Уличі й тіверці.	340
41. Найстарші міста нашої Батьківщини	343
42. Пракиїв та його буття	345

